ASPECTE ALE ISTORIEI SI SPIRITUALITATII BIZANTULUI

Introducere

Istoria bizantină ia sfârşit la o dată sigură: cucerirea Constantinopolului de către otomani la 29 mai 1453. În schimb ea are o dată de naştere: creearea noii Rome, pe malurile Bosforului, pentru care Sfântul Constantin a decis să-i poarte numele. La acea vreme împăratul se gândea la o apropiere de frontierele cele mai ameninţate, Dunăre şi Eufrat, fără a avea în vedere crearea unui nou Imperiu. Din punct de vedere cronologic Bizanţul a succedat Imperiului Roman deschizând o eră nouă. Chiar dacă în structura sa a păstrat o serie de norme ce au susţinut edificiul imperial roman, evoluţia sa ulterioară descoperindu-ne o direcţie diferită. De asemenea, Bizanţul se înscrie pe coordonatele elenismului, orizont cu deschidere amplă spre antichitate, reprezentând o sinteză la alcătuirea căreia au contribuit factori şi valori aparţinând unor culturi diverse.

Rolul Imperiului bizantin în istoria europeană şi a poporului român nu poate fi neglijat chiar dacă mulţi îl trec uneori cu vederea. De fapt întreaga istorie a creştinismului, din momentul în care a devenit religie liberă, s-a desfăşurat în cadrul acestui Imperiu. Prin studierea Istoriei şi Spiritualităţii Bizanţului putem înţelege mai bine cadrul şi modul în care creştinismul s-a dezvoltat, şi-a formulat dogmele şi normele sale de bază, a creat opere de cultură, artă şi arhitectură, a dat viaţă unor forme superioare de trăire spirituală şi s-a impus în viaţa societăţii determinându-i cursul. Bizanţul a fost, aşa cum spune bizantinologul, Steven Runciman, «imperiul lui Dumnezeu pe pământ, o palidă imagine a Împărăţiei lui Dumnezeu din Cer».

În ceea ce ne priveşte pe noi românii, Bizanţul a avut un rol hotărâtor în continuitatea daco-romană, în creştinarea noastră, în procesul de formare a poporului şi a limbii române, în organizarea şi viaţa bisericească, în cultură şi artă. În perioada migraţiei popoarelor, Imperiul bizantin a reprezentat singura formaţiune politică din sud-estul european care a reuşit să se impună în faţa barbarilor, obligându-i pe aceştia să dea libertate de viaţă şi de credinţă autohtonilor daco-romani. De la Bizanţ a fost condusă activitatea misionară de creştinare în părţile noastre. Mai târziu, când s-au constituit Statele feudale independente româneşti, în secolul al XIV-lea, întemeierea mitropoliilor şi organizarea bisericească, formele pe care le-a îmbrăcat monahismul, toate s-au făcut în strânsă legătură cu Bizanţul.

Oraşul Byzantion, de unde vine numele de Bizanţ, a fost fondat pe malul vestic al Bosforului în jurul anului 660 î.d.Hr. Poziţia sa geografică deosebit de favorabilă, i-a permis să aibă succese economice şi politice notabile încă de la înfiinţarea sa. Acest oraş domina comerţul dintre Marea Neagră şi Marea Egee, dintre Europa şi Asia Mică, fiind uşor de apărat, înconjurat pe trei laturi de ape. Cu toate acestea Bizanţul nu şi-a putut apăra graniţele sale, fiind cucerit pentru o scurtă perioadă de perşi, la sfârşitul secolului al VI-lea. Adevărata glorie a oraşului va începe însă în timpul domniei lui Constantin cel Mare cel care îl va transforma în capitala Imperiului.

Foarte mulţi cercetători au considerat că Imperiul bizantin a fost o continuare directă a Imperiului roman, numindu-l chiar la un moment dat (395), Imperiul roman de răsărit. Afirmaţia nu este lipsită de temei deoarece Împăraţii bizantini au păstrat o lungă perioadă de timp titulatura Împăraţilor romani, s-au considerat până la sfârşitul Imperiului urmaşii acestora, revendicând toate teritoriile asupra cărora aceştia stăpâniseră. În Imperiul bizantin au supravieţuit forme de organizare statală, administrativă ori socială de tradiţie romană. Dreptul şi normele juridice romane au rămas în vigoare multă vreme, cu modificări neesenţiale. Chiar şi limba oficială a Imperiului a fost până la începutul secolului al VII-lea, latina. La rândul lor locuitorii Imperiului bizantin se numeau pe sine *romei*, iar ţara lor era *Romania* sau pământul roman.

Caracterul grecesc al lumii bizantine s-a accentuat începând cu secolul al VII-lea, cu domnia împăratului Heraclius, când latina este înlocuită cu greaca. Grecismul va deveni mai pregnant în secolele următoare, când între Apus şi Răsărit vor interveni disensiuni religioase majore (iconoclasmul, schisme) şi chiar conflicte politice ca în cazul cruciadelor.Vom întâlni pentru bizantini tot în această perioadă şi termeni ca: *helleni* sau *helladikoi*, dar în mod izolat şi fără să-l înlocuiască pe cel de *romei*. Persistența tradițiilor greceşti şi a populației de limbă greacă în Imperiul bizantin a determinat pe istoricul August Heisenberg să spună că: «Bizanțul este Imperiul roman devenit creştin, dar de naționalitate greacă» iar pe Karl Krumbacher să considere elenismul ca al doilea element fundamental al civilizației noastre. De altfel grecii de astăzi consideră istoria Bizanțului drept istoria lor națională. În definiția lui Krumbacher şi a altor cercetători, se menționează ca al treilea element constitutiv: creştinismul. De altfel, cum se ştie, religia creştină a reprezentat osatura spirituală a Imperiului bizantin. Întreaga viață publică şi particulară a bizantinilor era pătrunsă de învățătura creştină. Literatura bizantină, ca şi majoritatea creațiilor artistice şi arhitectonice, îşi au sursa de inspirație în creştinism. De aceea Istoria şi Spiritualitatea Bizanțului presupune preocuparea pentru cunoaşterea istoriei creştine pe o perioadă de 1.000 de ani, atât cât a durat Imperiul bizantin.

În cadrul realităților bizantine un loc important l-au avut şi diferitele influențe, fie că au fost orientale, fie occidentale, în disciplina pe care o studiem având obligația să ținem seama şi de acest lucru. Reiese din cele de mai sus că Istoria şi spiritualitatea Bizanțului este o ştiință vastă, că domeniul ei de cercetare este complex, meritând din plin a fi studiată în cadrul Facultăților de Teologie Ortodoxă.

Mulțumiri Prea Fericitului Părinte Patriarh TEOCTIST, Părintelui Arhim. Grigorie BĂBUŞ, D-lui. Prof. Emilian POPESCU, Familiei

Scurt istoric al cercetărilor privind Istoria şi Spiritualitatea Bizanțului

Bizantinologia a apărut ca ştiință şi ca disciplină aparte destul de târziu, la sfârşitul secolului al XIX-lea, mai ales prin contribuția germanului Karl Krumbacher (1845-1909). Interesul pentru ea s-a manifestat mai întâi prin ediții şi traduceri de texte, Germania Reformei, în căutarea celuilalt creştinism, constituind un teren favorabil. Erudiți ca Jérôme Wolf (1516-1580) dar mai ales Johann Löwenklau (Leunclavius) (1533-1593), au reuşit să facă accesibile în latină lucrări ale unor cronicari bizantini cum ar fi: Zonaras, Manases etc. Italia, Olanda sau Franța, sunt țări în care interesul pentru Bizanț a fost evident, fenomen favorizat şi de relațiile privilegiate pe care îndeosebi Franța le-a întreținut cu Imperiul otoman începând cu secolul al XVI-lea. Astfel naturalistul Pierre Gilles călătorind la Constantinopol a descoperit şi cercetat cu pasiune vestigiile bizantine care vor împodobi cele 4 volume postume ale cărții : *Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus*, publicate la Lyon în 1561. Lui i se alătură iezuitul Denis Pétau (Petavius) teolog şi inițiator al cronologiei bizantine autorul cărții : *Byzantine du Louvre* primul veritabil corpus de texte istorice bizantine. În țările germanofone îl amintim pe Karl Krumbacher care publică în 1891 lucrarea sa de neînlocuit până astăzi *Geschichte der byzantinischen Literatur*, iar un an mai târziu revista *Byzantinische Zeischrift*, a cărui principal merit este acela că ne oferă până astăzi un index exhaustiv cu toate publicațiile ce fac referire la Istoria bizanțului. În timp ce Heinrich Gelzer studia structurile administrative ale Imperiului, von Lingenthal, cu al său *Jus Graeco-Romanum* dădea acces ansamblului de texte juridice bizantine.

Pentru secolul al XX-lea, oraşul München rămâne centrul principal al studiilor bizantine germane, iar dintre reprezentanții acestei perioade menționăm pe Franz Dölger unul dintre primii care subliniază dimensiunea europeană a fenomenului bizantin, repertoriul său de acte emise de

puterea imperială intitulat: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, fiind un instrument de lucru pe care-l foloseşte orice cercetător al Bizantinologiei. Un alt reprezentant al şcolii müncheneze este şi Hans-Georg Beck. Ar fi nedrept să enumerăm aici numai pe reprezentanţii fostei Germanii de Vest, pentru că o contribuţie apreciabilă la dezvoltarea studiilor privind Istoria bizanţului au avut-o şi cercetători din fosta Germanie de Est ce-i drept influenţaţi adesea de gândirea marxistă. Aici îi putem aminti pe istorici precum : Hans Ditten, Helga Köpstein sau Johannes Irmscher. Pentru Austria putem saluta activitatea multiplă în domeniu, a unui Herbert Hünger sau a unui Johannes Köder.

Revenind la Franţa de data aceasta pentru sfârşitul sec. al XIX-lea şi prima jumătate a sec. al XX-lea amintim pe Charles Diehl cu un stil oarecum învechit, lipsit de reflecţii sintetice, dar care rămâne interesant prin pasajele narative atât de utile popularizării. În această categorie se înscriu creaţiile sale de genul: *L'Afrique byzantine* sau *Manuel d'art byzantin* de neînlocuit până astăzi, ca şi *Manuel d'études byzantine* a lui Louis Bréhier. Dacă cercetarea franceză se bucură în domeniu de o reală autoritate aceasta se datorează în bună parte lui Paul Lemerle care la Sorbona sau la Collège de France a ştiut să combine forţa învăţământului său cu rigoarea lucrărilor sale personale. De la istoria agrară la analiza fenomenului eretic, el a inspirat şi îndrumat majoritatea istoricilor actuali: Hélène Ahrweiler, Gilbert Dagron, Michel Balard, Michel Kaplan, Alain Ducellier, Cécile Morisson. Parisul este astăzi o etapă esenţială pentru toţi bizantiniştii, iar publicaţia *Travaux et Mémoires*, a Centrului de cercetări istorice şi civilizaţie bizantină mărturiseşte din plin vigoarea cercetării franceze.

Pentru Belgia, o altă ţară francofonă, îl menţionăm pe Henri Grégoire principalul animator de la Liége al revistei *Byzantion*, cel care alături de Charles Delvoye a fost atras către istoria artei bizantine sau împreună cu François Halkin şi André Jacob către aghiografie[1].

La rândul ei Italia s-a remarcat prin varietatea cercetărilor şi aici îl menţionăm pe Agostino Pertusi atras către istoria ideologiilor sau cea administrativă. Tot în Italia nu trebuie neglijat şi faptul că la Vatican există un important centru de studii al manuscriselor şi textelor bizantine.

Înainte de 1917 Rusia i-a dat pe: V.G. Vasilievsky, F.O. Uspenskij si A.A. Vasiliev. Revista *Vivantijskij Vremennik* fondată de Vasilievskij în 1894 şi suspendată în 1927, a redevenit după cel de-a doilea război mondial un instrument indispensabil pentru specialişti. Trebuie subliniat şi faptul că în Rusia a existat şi o şcoală solidă în domeniul artei bizantine şi aici îi enumerăm pe V. Lazarev şi A.P. Kajdan.

Pentru ţările balcanice putem aminti mai întâi Iugoslavia cu un G. Ostrogorsky autorul unei *Istorii a statului bizantin*, apoi în ţara noastră avem prezenţa încă mitică a lui N. Iorga, sau pe N. Bănescu şi Gh.I. Brătianu, iar după cel de-al doilea război pe Alexandru Elian, Nicolae Stănescu, Vasile Grecu, Emilian Popescu, Stelian Brezeanu etc.

În Ungaria ar fi de remarcat numai Gyula Moravscsik, iar în fosta Cehoslovacie trebuie menţionată binecunoscuta revistă *Byzantinoslavica*, cu articole ce pun accentul îndeosebi pe relaţiile slavo-bizantine. Pentru o altă ţară vecină, Bulgaria, avem revista *Etudes balkaniques* redactată de Institutul de studii balcanice de la Sofia unde au activat cercetători ca: Vasilka Tapkova-Zaimova, Elisabeta Todorova, Petar Angelov, cu toţii urmaşi ai lui Ivan Dujcev, mort în 1985.

Nimeni nu se va mira de locul pe care-l ocupă Grecia în studiile bizantine. Nume de bizantinologi în Grecia avem pe: D. Zakythinos si N. Svoronos. Cercetarea este bipolară: la Atena ca şi la Tesalonic ea se sprijină pe Universităţi şi pe două organisme foarte active, Centrul de cercetări bizantine şi Institutul de studii balcanice. Puţine subiecte au scăpat istoricilor greci, ei fiind astăzi din ce în ce mai deschişi pentru vecinii lor din Balcani. Ei îşi publică articolele în reviste ca: *Anuarul Asociaţiei de studii bizantine (Epétèris Hetaireias byzantinôn spoudôn), Studii balcanice, sau Cyrillomethodianum*. Din acest spaţiu geografic nu putem uita nici aportul Ciprului, contribuţia

[1] Alain DUCELLIER, *Le Byzantins, histoire et culture*, Seuil, Paris, 1988, p. 28.

în domeniul arheologiei şi artei, studiile lui Th. Papadopoullos şi C. Kyrris asupra istoriei culturale şi a sistemului educativ.

Trecând în țările anglofone, Marea Britanie l-a dat la începutul secolului al XX-lea pe J.B. Burry specialist în istorie administrativă sau pe J. Gill, D. Nicol, R. Browning cu cercetări pertinente în domeniul culturii. Tot în Anglia merită menționate Universitățile de la Oxford şi Cambridge, iar la Birmingham există un centru de studii animat de A.M. Bryer, cu un colocviu bizantin anual.

În Statele Unite ale Americii toate marile Universități de la Princeton până la Los Angeles, au bizantiniştii lor, în marea lor majoritate proveniți din Europa, la care se adaugă binecunoscutul centru Dumbarton Oaks de la Washington, cel mai important din lume. Aici se află o colecție importantă de texte, o bibliotecă, facilități de cazare pentru cercetătorii din străinătate şi de asemenea centrul publică o revistă *Dumbarton Oaks Papers*.

Aşadar Bizanțul este prezent practic în întreaga lume. Există preocupări în acest domeniu chiar şi în Australia, Canada, Africa de Sud, Japonia, Guadelupa şi în unele țări arabe, aici neavând de-a face întotdeauna cu lucrări originale. Există şi o *Asociație internațională de studii bizantine* care organizează congresele internaționale de studii bizantine în întreaga lume, primul având loc la Bucureşti în 1924[2].

Periodizarea istoriei bizantine

Delimitarea în timp a Imperiului bizantin a fost destul de fluctuantă. Nu însă şi pentru anul căderii sale: Imperiul ia sfârşit odată cu ultimul său suveran, Constantin al XI-lea, în dimineața zilei de 29 mai 1453. În schimb, data sa de naştere rămâne controversată, chiar dacă bizantinii nu au avut nici o ezitare asupra ei: Imperiul lor începe odată cu Augustus, fapt în bună parte adevărat pentru că evoluția de 15 secole, de la principat la ultimul basileu, a consemnat o serie de mutații fără a înregistra veritabile rupturi. Începutul istoriei bizantine este stabilit de diverşi cercetători în funcție de momentul până la care ei consideră că se poate vorbi încă de Imperiul Roman. Ei s-au oprit la următoarele date:

- anul 284, momentul urcării pe tronul Imperiului Roman a împăratului Dioclețian (284-305), cel care a introdus o serie de reforme militare şi administrative, care vor dura şi în vremea succesorilor săi.
- anul 330, când a fost inaugurat oraşul Constantinopol, noua capitală a Imperiului.
- anul 395, atunci când, după moartea lui Teodosie I cel Mare, Imperiul a fost împărțit în cel de Răsărit şi cel de Apus.
- anul 476, care corespunde momentului căderii Romei în mâinile herulilor lui Odoacru şi a ultimului împărat roman, Romulus Augustus.
- domnia împăratului Justinian, care reprezintă o etapă nouă pe plan militar, politic, cultural şi artistic.
- anul 632, momentul declanşării cuceririlor arabe în Orient, cu consecințe economice şi politice nefaste pentru Imperiul bizantin.
- prima jumătate a sec. al VIII-lea, mai precis anul 717, când pe tronul Imperiului a ajuns Leon al III-lea, inițiatorul iconoclasmului.

[2] Lista cercetărilor în domeniul Istoriei Bizanțului este mult mai mare. Prezentarea noastră este deosebit de sumară, cu atât mai mult cu cât nume, articole, studii, diferite apariții editoriale, conferințe, pot fi găsite relativ uşor prin intermediul mijloacelor moderne de informare.

După părerea noastră şi a altor istorici, începutul istoriei bizantine trebuie aşezat în timpul domniei lui Constantin cel Mare, mai precis odată cu întemeierea Constantinopolului. Transformarea vechiului Byzantion în capitala Imperiului a atras după sine o serie de schimbări structurale în organizarea administrativă, economică, militară, economică şi politică a statului. Un alt element esențial care a avut loc tot acum, a fost introducerea creştinismului ca religie liberă prin edictul de la Milan şi prin măsurile de sprijinire luate după aceea de Constantin cel Mare. Din punct de vedere teologic, Sinodul de la Niceea din 325, reprezintă şi el o răscruce, întrucât este momentul din care religia creştină începe să se manifeste în mod liber, trecându-se de asemenea la elaborarea învățăturilor sale dogmatice. De aceea prima etapă din Istoria bizantină o putem delimita între 324 şi 632, o perioadă numită şi romană târzie, din cauza predominării elementelor romanice sau etapa proto-bizantină.

A doua perioadă este aceea a evului mediu bizantin care este cuprinsă între anii 632-1204, cu două etape: 632-1025, perioada evului mediu bizantin timpuriu şi perioada medievală bizantină târzie, de la 1025 la 1204. Anul 1204 constituie momentul în care Imperiul bizantin este destrămat în urma cruciadei a IV-a şi se formează pe o bună parte a teritoriului său Imperiul latin de răsărit cu capitala la Constantinopol şi alte regate şi despotate occidentale. Imperiul latin de răsărit va dura 57 de ani, până în anul 1261, când bizantinii vor reuşi să recucerească Constantinopolul. De asemenea, anul 1204 reprezintă şi momentul în care Imperiul bizantin, izgonit din Constantinopol şi de pe o bună parte a Peninsulei Balcanice şi a Asiei Mici, se va reorganiza în trei centre: Niceea, sub conducerea împăraților dinastiei Lascarizilor, Trapezunt condus de Comneni şi Arta, în Epir, sub dinastia Anghelilor.

Etapa târzie bizantină este cuprinsă între 1204-1453, fiind caracterizată de numeroase dificultăți politice, economice şi sociale, atât pe plan intern cât şi pe plan extern. Ziua în care a căzut Constantinopolul nu va reprezenta şi dispariția completă a Bizanțului, formula lansată de Nicolae Iorga, „Bizanț după Bizanț", exprimând foarte bine continuitatea civilizației bizantine şi după 1453, atât pe teritoriul fostului Imperiu, cât mai ales în teritoriile libere: Țările Române, Rusia, Italia.

Constantin cel Mare: monarhia creştină şi orientală

Domnia lui Constantin cel Mare, care va transforma Imperiul păgân într-unul creştin, iar Roma va fi deposedată de primatul ei în favoarea Constantinopolului, marchează începutul istoriei bizantine. Trebuie însă menționat faptul că nu vom asista acum la o ruptură netă între istoria romană şi cea bizantină: timp de trei secole până la eşecul lui Justinian în încercarea sa de a reface unitatea Imperiului, el va apărea mai degrabă ca o continuare a romanității. Timp de 300 de ani moştenirea Romei şi a Greciei, amenințată de invaziile popoarelor barbare, a fost treptat transferată la Bizanț, iar Imperiul a căpătat caracterele esențiale ale Imperiului bizantin. De aceea fără să ne hazardăm putem spune că istoria bizantină are un sfârşit sigur: cucerirea Constantinopolului de către otomani pe 29 mai 1453. În schimb, actul fondator este crearea noii Rome decisă de către Constantin cel Mare, pe malurile Bosforului şi care va purta numele său: Constantinopol, inaugurat pe data de 11 mai 330. Prin aceasta, împăratul urmărea apropierea de frontierele cele mai amenințate, Dunărea şi Eufratul, fără a urmări neapărat crearea unui nou Imperiu.

În 330, Imperiul roman continuă. Atunci când valul invaziilor va acoperi partea occidentală a acestuia, iar vechea Romă va cădea în 476, Imperiul roman va continua în Orient: nu exista o altă soluție de continuitate.

Constantinopolul a fost întemeiat pe locul anticului Bizanț, dar locuitorii noii Rome ca şi cei ai Imperiului nu-şi vor lua numele de bizantini; ei vor fi în continuare romani, Imperiul lor va

rămâne Imperiul roman, iar împăratul va fi în continuare împăratul romanilor. Numai câțiva pasionați de literatura antică vor avea conştiința acestei îndepărtate preistorii a oraşului şi îl vor numi ocazional Bizanț.

Imperiul lui Constantin

Nici un suveran în istorie poate că nu merită mai mult titlul de «Mare» ca în cazul lui Constantin, deoarece în 15 ani el a luat 2 decizii care au modificat viitorul lumii civilizate. Prima a fost adoptarea creştinismului drept religie oficială a Imperiului roman. A doua a fost transferul capitalei acestui Imperiu de la Roma la Constantinopol. Aceste două decizii cu consecințele pe care le vom vedea pe parcurs, i-au conferit lui Constantin dreptul de a concura pentru titlul de omul cel mai influent în istorie.

Constantin cel Mare s-a născut în oraşul Naissus din Moesia Superior (Niş, Iugoslavia) în jurul anului 274, ca fiul mai mare a lui Constantius Chlor şi al Elenei. Ne aflăm în perioada în care Imperiul roman era condus de împărații Dioclețian şi Maximian, cu titlul de *augusti* şi de Galeriu şi Constantius în calitate de *cezari*. Pentru o mai bună cunoaştere a treburilor statului, Dioclețian (284-305) prim august şi împărat în Orient şi-a luat un coleg cu titlul de *augustus* şi anume pe Maximian, căruia i-a repartizat pentru administrare Apusul. Aşa a luat naştere sistemul de conducere în doi, cunoscut sub numele de *diarhie*. Mai târziu fiecare august şi-a luat câte un ajutor, cu titlul de *cezar*, si anume Dioclețian pe Galeriu, iar Maximian pe Constantius Chlor luând naştere conducerea în patru, *tetrarhia.*

La 1 mai 305 Dioclețian şi Maximian se retrag iar în locul lor devin *augusti* Galeriu pentru Orient şi Constantius Chlor în Occident. După moartea acestuia din urmă în anul 306, armata îl proclamă drept *august* pe Constantin care până la moartea lui Maximian îşi ia ca patron divin pe Hercule (protectorul socrului său, Constantin luând de soție pe fiica lui Maximian, Fausta). După această dată el se pune sub oblăduirea lui *Sol invictus* (soarele neînvins) divinitate orientală adoptată şi de romani. În anul 311 el se aliază cu Licinius, noul *august* în Orient, după moartea lui Galeriu şi luptă împotriva lui Maxentiu instalat la Roma după ce îl înlăturase pe Severus (adjunctul în calitate de cezar a lui Constantiu Chlor în Occident). La 28 octombrie 312 Maxentiu este înfrânt la Pons Milvius (Podul Vulturului) sau Saxa Rubra (stâncile roşii) pe Via Flaminia la aprox. 10-12 km. N-E de Roma. În acest loc Constantin are celebra viziune relatată de istoricul Eusebiu de Cezareea în lucrarea sa *Vita Constantini*, precum şi de apologetul creştin Lactantiu, tutorele lui Crispus, fiul lui Constantin (*De mortibus persecutorum*).[3] Evenimentul relatat în cele două lucrări constituie actul prin care s-a explicat convertirea lui Constantin cel Mare la creştinism. Unii pun însă la îndoială valoarea documentară a celor doi autori, mai ales a lui Eusebiu. Între argumentele pe care le aduc ar fi faptul că întâmplarea de la Pons Milvius nu este relatată de Eusebiu în *Istoria sa bisericească*[4] de la 324, ori dacă ar fi avut loc, autorul nu ar fi trecut-o cu vederea. Deci ar fi vorba de o interpolare mai târzie în *Vita Constantini*. Noi trebuie însă să ținem cont de faptul că nucleul evenimentului a fost real, chiar dacă a cunoscut şi unele înfloriri, dar despre el Eusebiu vorbeşte şi în *Discursul* său festiv ținut cu ocazia a 30 de ani de domnie a lui Constantin[5].

---

[3] LACTANȚIU, *De mortibus persecutorum*, 48, în *Sources Chrétiennes,* 38, p. 132-134 şi traducerea în limba română: LACTANȚIU, *Despre moartea persecutorilor*, ed. Amarcord, Timişoara, 2000.

[4] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească,* traducere, studii şi note de pr. prof. T. Bodogae, col. PSB, vol. 13, Bucureşti, 1987.

[5] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea Imperiului bizantin*, curs pentru anul I, secția Pastorală, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Bucureşti, 1993, vol. I, p.25.

Relevantă în această privinţă este şi comportarea pe care a avut-o după acest eveniment Constantin cel Mare faţă de creştinism. El nu a repudiat dintr-o dată toată moştenirea păgânismului ci ca şi tatăl său care fusese monoteist, el a continut să considere soarele ca mediator vizibil între Dumnezeul suprem şi oameni. El va înclina însă din ce în ce mai mult spre creştinism şi dovada cea mai clară a atitudinii sale din această vreme o va constitui statuia sa din Forum, care după instrucţiunile sale trebuia să poarte în mâna dreaptă o cruce. Bătălia de la Pons Milvius a făcut din Constantin stăpânul absolut al Europei. Ea a marcat totodată, dacă nu propria sa convertire, cel puţin momentul din care el a devenit protectorul creştinilor. La începutul lunii ianuarie a anului 313 Constantin părăsea Roma pentru Milan, unde va avea loc o întâlnire cu Licinius. Discuţiile au fost amicale cu atât mai mult cu cât Licinius se va căsători cu Constantia, sora lui Constantin. Această întâlnire a fost urmată imediat şi de binecunoscutul edict de toleranţă de la Milan[6].

Cu toate acestea Licinius era un păgân convins şi la scurt timp nu va mai accepta edictul, fapt atestat de inscripţia de la Salsovia[7]. Textul acestei inscripţii aminteşte şi de un *dux Scythia*: «Dei Sanctis Solis/Simulacrum consecratum/die XIV kalendis Decembribus/debet singulis annis/ iusso sacro Dominorum Nostrorum Licini Augusti et Licini Caesaris / ture cercisis et profu-/sionibus eodem die/a praepositis et vexillationibus dux/secutus iussionem describsit» (chipul sfântului zeu Soare, consacrat la 18 noiembrie trebuie să fie închinat în fiecare an, după porunca sacră a stăpânilor noştri Licinius Augustul şi Licinius Caesarul, cu tămâie, lumini şi libaţii, în aceeaşi zi de către comandanţii şi detaşamentele staţionate în castrul Salsovia. Valerius Romulus, bărbat de rang ecvestru şi ducele provinciei, urmând porunca a pus să se transcrie).[8] Datorită încălcării înţelegerii religioase şi politice în special, Constantin îl atacă pe Licinius şi îl înfrânge la Carpus Ardiensis în 314: «…totuşi Constantin…a pornit cu război împotriva lui Licinius…şi luând în stăpânire toată Dardania, Moesia şi Macedonia a ocupat numeroase provincii…”[9]; «Licinius cerea pace şi promitea să îndeplinească cele cerute…pacea a fost încheiată de către cei doi cu condiţia ca Licinius să păstreze Orientul, Asia Mică, Tracia, Moesia şi Scythia Minor»[10].

Din păcate relaţiile dintre cei doi se vor deteriora din nou între anii 319-320, tensiunea atingând punctul maxim în 324, când în lupta de la Chrysopolis, de lângă Calcedon, Licinius este înfrânt. Rămas singur împărat, Constantin a instaurat monarhia ereditară, asigurată până în 361 de fiii săi, luînd sfârşit în acest fel sistemul colegial de conducere, instaurat de Diocleţian[11].

---

[6] Pierre MARAVAL, *Le Christianisme de Constantin à la conquête arabe*, PUF, Paris, 1997, p.6-7; Lector Dr. Adrian GABOR, *Biserică şi Stat în secolul al IV-lea. Modelul teodosian*, în *Anuarul Facultăţii de Teologie Ortodoxă Universitatea Bucureşti,* 2001, p. 194-195; T. CHRISTENSEN, *The so-colled Edit of Milan*, în *Classica Medievalia,* 35, 1984, p. 129-175.

[7] Ioan BARNEA, Octavian ILIESCU, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 40.

[8] Emilian POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII, descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 283-284.

[9] FLAVIUS EUTROPIUS, *Brevirum ab urbe condita*, X , 5, trad. GH. H. Şerban, ed. Istros, Brăila, 1997, pp. 219-220.

[10] ANONIMUS VALESII, V, 18, în *Fontes Historie Daco-Romanae*, vol. II, Bucureşti, 1964, 1970, p. 82-83.

[11] Diocleţian este autorul unor importante reforme atât administrative, cât şi militare sau politice. Pe plan politic el a instaurat *tetrahia* sau conducerea în patru. De fapt nu era vorba de o divizare a Imperiului care rămânea *patrimonium indivisum* ci de o înmulţire cu patru a aceleiaşi conduceri. Potrivit acestei reforme Diocleţian guverna Egiptul, Siria şi Asia Mică; Maximianus Italia şi Africa; Constantius Galia şi Britania; Galerius Illyricum. Împărţirea în patru nu a condus la o împărţire fiscală, economică şi juridică a Imperiului. Decuziile erau luate de către *augusţi*, iar *caesarii* trebuiau să le execute indifirent de la cine venea ordinul. Tetrarhia prezenta avantajul că asigura o stabilitate politică, în momentul retragerii *augusţilor*. La rândul lor, *caesarii* deveniţi *augusţi*, trebuiau să aleagă noi *caesari*, astfel încât exista o continuitate a împăraţilor, evitându-se luptele pentru putere.

Noua capitală a Imperiului

Alegerea anticului Bizantion de pe malul vestic al Bosforului drept viitoarea capitală a Imperiului se explică prin raţiuni strategice şi economice. De aici se putea supraveghea frontiera cea mai ameninţată a Dunării de Jos şi în acelaşi timp duşmanul persan. Schimburile comerciale dintre oraşele din bazinul Mării Negre şi Grecia nu se puteau face decât pe aici; nici o corabie nu putea trece dintr-o parte în alta fără asentimentul locuitorilor din Bizanţ. Mai puţin de 6 ani au fost necesari între decizia de construire a noii Rome şi inaugurarea din 11 mai 330. În jurul palatului, al bisericii şi al hipodromului, zeci de mii de muncitori şi artizani au lucrat zi şi noapte pentru ca acest oraş să devină într-o oarecare măsură asemănător vechii capitale a Imperiului: Roma. Oraşul va fi închinat de către întemeietorul său Sfintei Fecioare, iar cu prilejul inaugurării s-a săvârşit o slujbă în Biserica Sfânta Irina, în timp ce populaţia păgână s-a rugat pentru prosperitatea lui în templele autorizate să le folosească. Cu şase ani în urmă, Bizanţul nu era decât un orăşel grecesc ca atâtea altele. Acum, reconstruit şi rebotezat, el era «Noua Romă», aceasta fiind noua denumire oficială deja gravată pe unul din stâlpii curţii de justiţie recent construită[12]. În vechea Romă, bineînţeles că cetăţenii păstrau vechile privilegii, comerţul era acelaşi, portul Ostia rămânând deosebit de activ. Numai că mai multe familii senatoriale romane încep să ia drumul Bosforului, atrase de perspectiva locuirii într-un palat somptuos în noua capitală, sau de marile domenii din Tracia, Bitinia şi Pont. În plus, un Senat incomparabil mai luxos îi aştepta în «Noua Romă». Succesul va fi deplin. La sfârşitul domniei lui Constantin în 337, oraşul va număra deja mai multe zeci de mii de locuitori; la începutul sec. al V-lea zidurile construite de Constantin, care cuprindeau o suprafaţă de 750 ha., se vor dovedi prea strâmte; Teodosie al II-lea va dubla suprafaţa acestuia ajungând până la 1.450 ha., o nouă extindere având loc în sec. al VII-lea prin includerea cartierului de N. al Vlahernelor în care se afla celebrul sanctuar al Maicii Domnului. Strada principală era plină de porticuri şi forumuri. Din păcate contrastul era evident între splendoarea palatelor si construcţiilor publice şi micile locuinţe din lemn. La început oraşul va fi deosebit de aerisit, plin de grădini de agrement şi de cele cu zarzavaturi, de terase cu viţă de vie şi livezi precum şi de diverse culturi de câmp. Aceste caracteristici ale noii capitale le vom găsi şi în timpul lui Justinian, când populaţia va ajunge la aprox. 400.000 de locuitori.

Creştinarea Imperiului

Prin Edictul de la Milan din 313, Constantin acorda creştinilor libertate de cult. La sfârşitul secolului al IV-lea Teodosie I va face din religia creştină singura religie autorizată: creştinismul înlocuia religia imperială. Universalismul religios se adăuga celui politic. Împărăţia terestră era privită ca imaginea pământească a Împărăţiei lui Dumnezeu, iar împăratul devenea locotenentul lui Dumnezeu pe pământ; Biserică şi Stat se completează şi se întrepătrund. În timp ce legislaţia civilă se va ocupa de organizarea materială a Bisericii, decretele canonice devin legi civile.

Biserica urmează ca organizare pe cea de Stat: se aplică aşa-numitul principiu al acomodării. Ea ia naştere în oraşe şi se organizează în acest cadru: conducătorul comunităţii locale este episcopul iar oraşul este administrat bineînţeles prin episcopie. Biserică adoptă şi modelul provinciei care regrupa mai multe oraşe ce deveneau provincie ecleziastică sau bisericească; episcopul principalului oraş devenea episcop mitropolitan, înconjurat de principalii săi sufragani. Adaptarea cadrului diocezan civil va fi ceva mai dificilă. Astfel Antiohia era în mod firesc în

[12] G. DAGRON, *Naissance d' une capitale.Constantinopole et ses institutions de 330 à 451,* Paris, 1974, p. 34.

fruntea diocezei Orientului, precum Alexandria pentru Egipt. În schimb importanța pe care o capătă acum Cezareea în cadrul diocezei Pontului şi Efesul în aceea a Asiei, umbreşte într-o oarecare măsură Constantinopolul. În acest caz vedem cum funcționează din nou foarte bine principul acomodării: fiind vorba de noua capitală, va evolua din sufragan al Heracleei Traciei în mitropolie; noțiunea de patriarhat se va degaja treptat, iar la Sinodul Ecumenic de la Calcedon din 451, se va fixa numărul de 5: Noii Rome se acordă rangul al doilea, vechea capitală îşi păstrează locul, organizarea globală începând să aibă un caracter politic.

Raporturile dintre Biserică şi Imperiu vor depăşi destul de repede cadrul administrativ. Episcopii sunt aleşi din rândul aristocrației municipale, devenind în scurt timp membrii marcanți ai inteligenței oraşelor. De fapt, creştinismul devine singura garanție a civilizației împotriva barbarilor: el salvează Imperiul roman, filozofia şi etica cetății greceşti de la distrugere. Pentru aristocrația oraşelor, episcopul elenofon este de preferat soldatului barbar latinofon; el devine misionarul unei culturi cu care se identifică. Un prim exemplu în acest sens este Eusebiu, episcopul Cezareei, care-şi va pune pana în slujba lui Constantin cu atâta entuziasm încât contrasta în mod evident cu atitudinea reținută a retorilor greci cu privire la puterea imperială. Astfel în multe situații şi locuri, misionarul va fi acela care încheia procesul de elenizare.

Raporturile lui Constantin cel Mare cu Biserica

O religie care creşte prin propria sa energie, cum era cazul religiei creştine, nu îşi putea dori altceva decât să fie liberă şi în siguranță; acest lucru i-a fost acordat de către Constantin. De aceea, în vremea sa vedem cum în lumea romană se înmulțesc bisericile, are loc o activitate teologică intensă. El a favorizat pe creştini să intre în administrație şi a încurajat chiar comunitățile compuse îndeosebi din creştini. Astfel portul creştin al Gazei, Maiuma, obține rangul de cetate, iar Orikistos, un sat din Frigia, primeşte rangul de *civitas*, «pentru că toți locuitorii sunt cunoscuți a fi adepți ai celei mai sfinte religii». Din păcate, în această perioadă se vor dezvolta şi ereziile.

Astfel, în Nordul Africii, mai cu seamă în provincia Numidia, au apărut o serie de tulburări provocate de atitudinea aripei rigoriste a creştinilor, care pretindea că cei ce nu avuseseră un comportament demn în timpul persecuțiilor, considerați a fi nişte trădători (*traditores*) şi căzuți (*lapsi*), trebuie condamnați pentru totdeauna. Episcopul Cartaginei, Mensurius, era apărătorul tendinței moderate, dar după moartea sa, a fost ales ca episcop diaconul Cecilian în anul 312. La hirotonia sa a participat numai episcopul Felix dintr-un oraş mic pe nume Abtuni, fără să fi aşteptat venirea celorlalți episcopi din Numidia, aşa cum era normal. În plus, acest Felix era considerat a fi un *traditor*, iar Cecilian devenea automat tot un trădător care trebuia exclus automat din Biserică împreună cu partizanii săi. Aceşti episcopi au considerat hirotonia nulă şi au ales în locul lui Cecilian pe Majorin, succedat la scurt timp de Donatus, de la care vine şi numele acestei mişcări eretice. Chiar dacă a avut la prima vedere mai degrabă un caracter disciplinar, donatismul[13] a căpătat în timp o formă doctrinară opusă credinței tradiționale. De aceea nu poate fi considerată ca o simplă schismă, ci ca o criză care are un aspect doctrinar evident. Pentru donatişti faptul de a fi *traditor* era o crimă, iar legătura cu cel care era considerat culpabil, însemna a fi la fel cu el. De aceea donatiştii se situau la un moment dat pe linia Sfântului Ciprian al Cartaginei (+258) care spunea că «în afară de Biserică nu este mântuire». Pentru că ei considerau că singura Biserică este cea a Sfinților, ei rebotezau pe cei care proveneau din comunitățile lui Cecilian şi a succesorilor acestuia. Convingera lor că sunt singura Biserica, îi va conduce de-a lungul timpului la un conflict

[13] W .H.C FREND, *The Donatist Church. A movement of protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952,1971,1985; E.L.GRASMUCK, *Coercitio.Staat und Kirche in Donatistenstreit*, Bonn, 1964; J.L. MAIER, *Le dossier du donatisme, I:Des origines à la mort de Constance (303-361); II:De Julien l'Apostat à Saint Jean Damascène*, Berlin, 1987.

deschis cu puterea civilă. Astfel în anul 314, Constantin a convocat un sinod la Arles, unde au participat 33 de episcopi din Occident, care i-au condamnat pe donatişti. Mai târziu, în 316 este convocat un alt sinod la Milan, care confirmă hotărârile de la Arles. Prin libertatea în cult, pe care le-o acordă Constantin cel Mare în anul 321, se încerca o aplanare a tensiunilor, dar tulburările provocate de ei vor continua până în vremea invaziilor arabe.

O altă erezie ceva mai cunoscută a fost arianismul[14]. Cu acest nume distingem o doctrină apărută în sec. al III-lea în Siria şi dezvoltată în secolul următor de către Arie, un preot din Alexandria. El nu admitea că cele 3 persoane ale Sfintei Treimi pot fi egale: el susţinea că dacă Tatăl sau Dumnezeu este veşnic, atunci Fiul este creatura Tatălui, negând divinitatea celei de a doua persoane a Sf. Treimi. Arie este excomunicat de episcopul Alexandriei decizie ce va fi validată printr-un sinod local.

Criza ariană marchează debutul marilor controverse teologice, care vor persista pe durata a 5 secole, lăsându-ne ca moştenire scrierile inspirate ale Părinţilor bisericeşti şi formulele adoptate la Sinoadele Ecumenice. Cauzele controversei care a luat naştere la Alexandria, capitala gândirii creştine, poate părea creştinilor de astăzi greu de înţeles, numai că pentru cei din secolul al IV-lea teologia reprezenta «o problemă de viaţă şi de moarte, o îndatorire spirituală, o mărturisire a credinţei lor, o soluţie pozitivă la problemele lor de viaţă»[15]. În aceste dispute care aparent păreau că se opreau asupra unor termeni şi definiţii abstracte, participanţii apărau şi protejau de fapt sensul concret şi esenţial al creştinismului, care se rezumă în noţiunea de «mântuire». De fapt mântuirea nu rezultă dintr-un act magic, împlinit din exterior, ci depinde de gradul de acceptare şi apropriere de către om al darului primit de la Dumnezeu. Teologia este expresia credinţei Bisericii în termenii raţiunii, prin lărgirea acesteia până la dimensiunea Revelaţiei, punerea ei în acord cu evidenţa adevăratei credinţe. Credinţa precede teologia şi pentru aceasta este unica raţiune care ne permite să vorbim despre o evoluţie teologică, ca receptare, explicare şi precizare progresivă a plenitudinii originale a credinţei. Exemplele lui Origen sau Tertulian ne arată că primele tentative de explicare au fost imperfecte şi chiar eretice. Aceasta ne permite să măsurăm întreaga dificultate în găsirea cuvintelor adecvate pentru exprimarea credinţei. A fost nevoie de mai multe secole pentru remodelarea gândirii umane în spiritul creştinismului.

În secolul al II-lea, Apologeţii, apărători ai credinţei creştine în faţa Imperiului şi a societăţii, au încercat să explice credinţa în Treime plecând de la conceptul de *Logos*, familiar filozofilor greci. Hristos, Fiul lui Dumnezeu, este Cuvântul Tatălui, prin care Acesta a creat şi mântuit lumea, fiind legătura Sa cu aceasta. În Cuvânt, noi Îl recunoaştem pe Dumnezeu şi ne unim cu El. Pericolul într-o astfel de explicaţie ţine de faptul că în filozofia greacă, conceptul de *Logos*, posedă o natură «instrumentală». *Logosul* este întotdeauna un intermediar, un principiu unificator, fără a fi o instanţă independentă, cu o existenţă proprie. În Evanghelia după Ioan, „Cuvântul", este înţeles în spiritul şi în lumina Vechiului Testament, ca Dumnezeu dinamic, activ, ori în concepţia grecilor El putea fi foarte uşor considerat o „calitate" divină sau o „forţă" acordată omului Iisus pentru a se distinge de restul umanităţii. Altfel spus, conceptul de *Logos*, comun creştinismului şi elenismului, trebuia să se debaraseze de sensul „cosmologic" pe care-l poseda în filozofia greacă[16]. Numai că Apologeţilor din secolul al II-lea le lipseau cuvintele filozofice necesare. Scrierile lor

[14] Sintezele cele mai recente asupra acestei erezii ar fi: M. SIMONETTI, *La crisi ariana nel quarto secolo*, Roma, 1975 ; R.P.C. HONSON, *The search for the Christian Doctrine of God, The Arian Controversy 318-381*, Edinburg, 1988; M.R. BARNES, D.H. WILLIAMS, *Arianism after Arius. Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*, Edinburg, 1993.

[15] G. FLOROVSKY, *Les voies de la theologie russe*, Paris, 1991

[16] P. AUBIN, *Le problème de la conversion. Etudes sur un thème commun à l'hellénisme et au christianisme des trois premiers siècles*, Paris, 1963, pp. 74-78. Pe această temă mai menţionăm lucrările: G. ANDRESEN, *Logos und Nomos. Die Polemik des Kelsos winder das Christentum*, Berlin, 1955; E. BEVAN, *Hellenism and Christianity,* Londra, 1921; J. CARCOPINO, *De Pytagore aux Apôtres,* Paris, 1956; H. CHADWICK, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*, Oxford, 1966; E. HATCH, *The Influence of Greek Ideas on Christianity*, Londra, 1957.

erau uneori confuze şi pline de ambiguităţi: perfect ortodoxe pentru Biserică, care le citea în termenii propriei credinţe, ele puteau fi înţelese în exterior ca identificând pe Tatăl cu Fiul, în sensul în care un om poate fi identificat cu raţiunea sau gândirea sa.

Ceva mai târziu, la începutul secolului al III-lea apare în Occident, ceea ce s-a numit „monarhianism", adică învăţătura despre Treime care apăra „monarhia" Tatălui, motivată în acest demers de teama de a nu se îndepărta de monoteismul original, prin scandalul celor pentru care credinţa Bisericii apărea ca o credinţă în trei dumnezei. Monarhianiştii învăţau că singur Tatăl era Dumnezeu; cu privire la învăţătura despre Iisus Hristos şi cea despre Duhul Sfânt ei erau divizaţi în două grupe: unii spuneau că Hristos era un om asupra căruia a coborât o forţă divină, care a făcut din El Fiul lui Dumnezeu, unindu-L sub o formă deosebită cu Tatăl; alţii considerau că Tatăl, Fiul şi Duhul Sfânt sunt trei „moduri" de manifestare în lume ale unicului Dumnezeu, descoperit mai întâi ca Tată, apoi ca Fiu şi apoi ca Duhul Sfânt. Această doctrină a primit numele de modalism, iar promotorul ei a fost un preot din Roma, Sabelius, excomunicat de Biserică prin papa Calist (217-222).

De la lupta împotriva ereziilor au luat naştere primele încercări ortodoxe de a „descrie" taina Sfintei Treimi şi de a o exprima într-un limbaj accesibil oamenilor. În Occident acest fapt s-a materializat în teologia lui Tertulian, înaintea trecerii lui la montanism, iar în Orient, în opera lui Origen. În ciuda eforturilor evidente, cei doi păcătuiesc prin acelaşi defect: amândoi admit identificarea lui Dumnezeu cu Tatăl, ceea ce constituia sursa monarhianismului. Gândirea era încă în urma credinţei, cuvintele se dovedeau incapabile să exprime o experienţă. Aceasta era situaţia la apariţia arianismului: insuficienţa limbajului antrena o deviere a gândirii şi implicit a credinţei, denaturând adevărurile fundamentale ale revelaţiei neo-testamentare. În acest sens criza ariană punea capăt acestor confuzii: ea da Bisericii posibilitatea exprimării credinţei sale în Sfânta Treime.

Arie se înşela pentru că el adopta o apropiere exclusiv filozofică pentru rezolvarea problemei teologice a Treimii. În cele două adevăruri esenţiale din viaţa creştină: unitatea lui Dumnezeu şi mântuirea lumii prin Fiul, el vedea două principii abstracte. Monoteist convins, el nu era în sensul Vechiului Testament, ci în spiritul monoteismului filozofic, predominant în lumea elenistică. Era vorba despre recunoaşterea Unului, acea unitate abstractă de la baza oricărei existenţe, principiu şi instanţă, unificator al multiplului. Pentru Arie, Dumnezeu este Unul şi nu poate exista în El multiplicitate: dacă El are un Fiu, Acesta este distinct de El, nu este Dumnezeu. Chiar dacă Fiul S-a întrupat pentru mântuirea oamenilor, El nu este Dumnezeu în sensul unic şi absolut, aşa cum putem vorbi despre Tatăl. Arianismul era o raţionalizare a creştinismului, care convenea spiritului epocii printr-un monoteism strict. Prima reacţie împotriva arianismului a fost o credinţă puternică, care nu vedea cu ochi buni pericolul distorsionării principiilor sfinte ale Bisericii. Arie a fost combătut chiar de propriul episcop, Alexandru al Alexandriei, numai că în acele vremuri exista o clasă de „intelectuali" care aspirau la explicarea „raţională" a credinţei, deranjaţi de natura prea puţin filozofică a învăţăturii Bisericii[17]. Erezia ariană le părea o interpretare „modernă", susceptibilă s-o facă acceptabilă pentru cercul oamenilor instruiţi. Din păcate, ceea ce la început părea o controversă localizată la Alexandria, se va întinde puţin câte puţin în tot Orientul.

Orientul creştin a avut mult de suferit de pe urma acestor neînţelegeri, iar împăratul Constantin se va hotărî în cele din urmă să intervină personal pentru păstrarea ordinii şi liniştii în Imperiu. Ne putem imagina ce reprezenta acum pentru Biserică, după trei secole de persecuţii convertirea împăratului. Împăratul şi Imperiul deveneau deodată instrumentele providenţiale ale Împărăţiei lui Hristos. Chiar dacă nu a putut sesiza personal fondul controversei teologice, el a fost deosebit de afectat de noua disensiune apărută în sânul Bisericii. De aceea convoacă primul Sinod Ecumenic de la Niceea din anul 325, unde după lungi dezbateri învăţătura lui Arie a fost condamnată şi s-a adoptat formula că Fiul lui Dumnezeu este de o fiinţă cu Tatăl şi deci, din veci cu

[17] Alexandre SCHMEMANN, *Le chemin historique de l'Orthodoxie*, YMCA-PRESS, Paris, 1995, p. 95.

El. La sinod au fost alcătuite şi primele 7 articole ale Simbolului de credinţă (Crezul), care sunt de atunci şi până astăzi rostite în Biserică. Tot cu acest prilej s-a încercat să se stabilească şi data Paştelui, care se ţinea diferit în diverse locuri ale Imperiului şi s-a hotărât ca întreaga creştinătate să sărbătorească această zi în prima duminică după lună plină, care urmează echinocţiului de primăvară. Dacă se întâmpla să coincidă această zi cu Paştele evreilor, atunci creştinii trebuiau să amâne sărbătorirea în Duminica următoare sau cu o săptămână mai înainte. După Sinod în anul 327, Constantin încearcă să readucă în Biserică pe Arie şi pe discipolii săi, Eusebiu de Nicomidia şi Teognis de Niceea, dar se opune episcopul Alexandru al Alexandriei şi apoi succesorul său, Atanasie. Acesta din urmă va fi chiar exilat la Augusta Treverorum.

Importanţa Sinodului de la Niceea este legată în primul rând de victoria Adevărului. Faţă de celelalte sinoade, de la cel de la Niceea nu ne-a parvenit nici un act sau protocol. Ştim numai că arianismul a fost condamnat, iar în formula Crezului, a fost introdusă precizarea asupra relaţiei dintre Tatăl şi Fiul, în care Fiul este consubstanţial cu Tatăl (*homousios*), deci egal cu El în dumnezeire. Chiar dacă această condamnare a arianismului a fost fără drept de apel, termenul *homousios* a fost adeseori un prilej de scandal şi de neînţelegere în sânul Bisericii. Confuzia va marca cei 56 de ani care vor separa lucrările primul Sinod Ecumenic de cel de-al doilea (381).

Cauzele externe ale acestei crize ţin mai mult de faptul că arienii nu vor depune armele nici după condamnarea învăţăturii lor. Intrigi subtile le vor permite să atragă de partea lor chiar şi pe reprezentanţii puterii politice. Studiind mai atent semnificaţia teologică a tulburărilor din această vreme, vom vedea că secolul al IV-lea a avut un rol pozitiv, demonstrând în condiţii dificile puterea finală a Adevărului în viaţa Bisericii.

Majoritatea participanţilor la Sinodul de la Niceea au acceptat condamnarea lui Arie, care reprezenta o distorsionare evidentă a tradiţiei originale a Bisericii, dar aveau dificultăţi în înţelegerea termenului de *consubstanţial*. Cuvântul fusese propus lui Constantin de un mic grup de teologi „luminaţi", care înţelegeau că o condamnare a lui Arie era insuficientă, impunându-se de fapt folosirea unui concept fără echivoc. Pentru majoritatea episcopilor cuvântul era greu de înţeles, iar participarea lor la Niceea reprezenta condamnarea unei erezii. Chiar dacă sinodul s-a încheiat cu un succes, Constantin a comis o greşeală, aceea a exilării lui Arie şi a partizanilor acestuia, confundând astfel judecata Bisericii cu cea a Cezarului. Acum vor interveni câţiva episcopi, prieteni ai lui Arie, în frunte cu Eusebiu de Nicomidia. Ei au acceptat hotărârile de la Niceea pentru că majoritatea participanţilor erau împotriva lui Arie, dar aşteptau cu nerăbdare ziua revanşei. În aceste condiţii cea mai eficientă metodă era intriga. Profitând de indiferenţa celorlalţi episcopi faţă de formula pozitivă adoptată la Niceea, ei se vor concentra asupra grupului de teologi care înţelegea greutatea hotărârilor. Prima victimă care va cădea va fi Eustatie al Antiohiei, pe care au reuşit să-l discrediteze în ochii împăratului şi să-l exileze. După aceasta următoarele atacuri au fost îndreptate împotriva lui Atanasie, noul episcop al Alexandriei, principalul inspirator al termenului *consubstanţial*. Exilat de împărat, Atanasie va trece în ochii acestuia drept un rebel.

Urmările convertirii lui Constantin

Pe la sfârşitul sec. al IV-lea, în timpul păstoririi Sf. Ambrozie, episcopul Mediolanului, se vorbea despre o călătorie făcută de mama lui Constantin cel Mare, Sf. Elena, la Locurile Sfinte. Cu acel prilej ea ar fi găsit şi Crucea pe care a fost răstignit Mântuitorul, îngropată cu celelalte două ale tâlharilor. Locul exact al descoperirii i-ar fi fost arătat de un evreu. Pentru a şti care este Crucea cea

adevărată, a răstignirii Mântuitorului, Sf. Elena a făcut să se atingă de ea de trei ori trupul unui tânăr bolnav. Aceea care l-a vindecat a fost considerată Crucea lui Iisus. O parte din cuiele Crucii au fost topite, iar materialul utilizat la o cască de fier a împăratului precum şi pentru frâul calului. Sf. Elena ar fi murit la Constantinopol pe la vârsta de 80 de ani, corpul ei fiind aşezat într-un sarcofag de porfiră şi transportat la Roma. Astăzi în Muzeul Vaticanului se poate vedea un sarcofag de porfiră atribuit Sf. Elena.

Revenind la fiul său Constantin, convertirea sa a fost un act de o importanţă capitală. Până atunci creştinii constituiau o minoritate în Imperiu şi aparţineau mai cu seamă populaţiei modeste de la oraşe. Aristocraţia senatorială era în marea ei majoritate păgână, în afară poate de Africa şi Egipt. În aceste condiţii şansele creştinilor de a avea un împărat dintre ei erau mici şi fără un împărat creştin convertirea populaţiei ar fi fost încă multă vreme amânată. Prin convertirea lui Constantin la creştinism s-au modificat şi raporturile dintre Biserică şi Stat. Socotindu-se slujitorul lui Dumnezeu, responsabil în faţa Lui de buna rânduială în Biserică, el nu a ezitat niciodată să intervină în treburile acesteia în mod hotărâtor cum a fost cazul cu convocarea Sinodului de la Niceea. El a creat precedentul după care numai împăratul putea să convoace un Sinod Ecumenic, iar Biserica a acceptat autoritatea sa fără discuţie.

Politica internă a împăratului Constantin cel Mare

Grija deosebită pe care a manifestat-o Constantin pentru Biserica creştină, străduindu-se să contribuie la asigurarea unităţii sale, pornea nu numai dintr-un adânc sentiment religios, ci şi din necesităţi practice, politice. El era convins că unităţii Imperiului, trebuie să-i corespundă unitatea de credinţă. Apărarea Imperiului, ordinea şi unitatea sa internă, au fost ţeluri urmărite în tot cursul vieţii sale de Constantin cel Mare. Pe plan administrativ şi militar el a păstrat orientările generale ale lui Diocleţian (împărţirea Imperiului în peste 100 de provincii, guvernate de conducători laici-praesides şi militari-duces, apoi gruparea acestora în unităţi mai mari numite dioceze). De aceea în literatura de specialitate toate acestea sunt cunoscute sub numele de reformele diocleţiano-constantinopolitane. Tot lui Constantin cel Mare i se atribuie şi înfiinţarea între anii 318-326 a *prefecturilor praetorio*, adică unităţi administrative mai mari decât diocezele. La început au fost înfiinţate trei: a Orientului, care cuprindea tot Orientul (Armenia, Palestina, Siria şi Egiptul), Asia Mică şi Balcanii; a Italiei, în care intra Italia şi Nordul Africii (Mauritania, Numidia şi Libia); a Galiei, cu Spania, Galia, Britania şi o parte bună a Germaniei. După 326 au mai fost formate încă două: prefectura Iliricului (partea de Vest a Pen. Balcanice) şi prefectura Africii în Apus, desprinsă din cea a Italiei. Numărul prefecturilor a variat, iar la sfârşitul secolului al IV-lea (395) vor rămâne stabile 4: Illiricum şi Orientul care vor aparţine Împăratului din Răsărit, Galia şi Italia, sub conducerea Împăratului de Apus. La conducerea *prefecturii pretorio* se afla un *prefect pretorio*, iar o *diocezăă* era condusă de un *vicar*.

În domeniul economic Constantin ia o serie de măsuri cu scopul de a consolida procesul de stabilizare a preţurilor, iniţiat de Diocleţian printr-un edict în anul 301, iar în domeniul financiar emite moneda de aur cunoscută sub numele de aureus sau solidus, ce va rămâne etalonul de schimb pentru lumea de atunci până în vremea împăraţilor Comneni. Tot Constantin va emite şi o monedă nouă de argint (*siliqua*) şi una de bronz (*follis*), care vor reprezenta banii obişnuiţi folosiţi în afacerile curente.

În raporturile cu Licinius, Constantin a fost o vreme destul de apropiat cu atât mai mult cu cât sora sa Constantia era soţia acestuia. Cu toate acestea raporturile dintre cei doi s-au deteriorat după 320. Cauzele disensiunilor dintre ei sunt multiple, dar una dintre cele mai importante a fost atitudinea duşmănoasă adoptată de Licinius faţă de creştini. Conflictul dintre cei doi va atinge

punctul maxim în anul 324, când la Chrysopolis, lângă Calcedon, Licinius este înfrânt după o luptă crâncenă. Rămas singur împărat în anul 324 peste tot Imperiul, Constantin va instaura monarhia ereditară, asigurată până în 361 de fiii săi. Astfel ia sfârşit sistemul colegial de conducere instaurat de Diocleţian.

Constantin cel Mare a murit în 337, fiind singurul dintre toţi împăraţii Romei care l-a preaslăvit pe Dumnezeu, Împăratul a toate.

Limesul dunărean în vremea lui Constantin cel Mare

Din cele mai vechi timpuri spaţiul danubiano-pontic a constituit un punct de interes pentru Imperiul roman, mai ales datorită coloniilor greceşti, importante centre comerciale. Acestea au intrat în sfera de influenţă romană în anul 71 î.d.Hr., dar întreg spaţiul a fost cucerit de împăratul Traian (98-117d.Hr.) În perioada imperială Statul roman prefera să-şi întindă frontierele de-a lungul unor obstacole naturale, cum ar fi fluviile, pe malul cărora să ridice fortăreţe şi castre organizate în *limes*[18]. Elementele componente ale unui limes erau: valul (*vallum*), castrele (*castri*), castelele (*castelii*), turnurile (*burgi, turris*) şi şanţul (*fossa*). În spatele valului erau construite, la distanţe ce puteau varia între 5 şi 10 kilometri, castrele şi turnurile de supraveghere care utilizau diverse mijloace de semnalizare, iar mişcarea trupelor se efectua pe drumul strategic (*via*) ce unea castrele, urmând castrele şi linia limesului[19]. Limesul dobrogean a cunoscut o evidentă deteriorare în timpul invaziilor carpo-goto-costoboco-sarmatice din 242 şi 245-247, fapt dovedit şi de descoperirile arheologice din Dobrogea[20]. Refacerea limesului s-a făcut după 50 de ani în vremea lui Diocleţian (284-305) şi Constantin cel Mare (306-337).

Principala sursă despre organizarea militară a teritoriului dobrogean în secolul al IV-lea o constituie *Notitia Dignitatum*[21] care este datată din vremea lui Constanţiu al II-lea (337-361), la care se adaugă informaţiile oferite de *Itinerarium Antonini* alcătuit pe baza unui model din vremea lui Diocleţian[22]. *Notitia Dignitatum* ne arată că la Noviodunum se afla comandantul legiunii I Iovia, la Troesmis se afla comandantul legiunii a II-a Herculia, iar *Itinenrarium Antonini* situează la Noviodunum legiunea a II-a Herculia, iar la Troesmis legiunea I Iovia. De aici rezultă că unul din cele două izvoare literare prezintă unele informaţii greşite. Rezolvarea acestei probleme a fost adusă de descoperirea unor inscripţii, dintre care una la Troesmis: "Dis Manibus/Valerio Thiumpo qui militavit in legione XI Claudia lectus in sacro/comitatu lanciarius deinde protexit/annis V missus praefectus legionibus II Herculiae/egit annis/XXXXV mensibus III diebus XI Aurelius…" "…zeilor Mani. Lui Valerius Thiumpus, care a fost ostaş în legiunea XI Claudia, ales apoi lăncier în trupele de gardă ale împăratului, după aceea a fost protector timp de 5 ani, lăsat la vatră şi apoi făcut prefect al legiunii II Herculia, în care funcţie a rămas doi ani şi jumătate, încetând din viaţă, în vârstă de 45

[18] Cu un sens exclusiv civil, termenul este folosit pentru prima dată în perioada republicană, desemnând frontiera de la Est la Vest dintre două provincii. Cf. François-Oliver TOUATI, *Vocabulaire historique du Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam)*, Paris, 2000, p. 184.

[19] D. M. PIPPIDI, *Dicţionar de istorie veche a României,(paleolitic-secolul al X-lea)*, Bucureşti, 1976, pp. 373-374.

[20] E. CONDURACHI, *Şantierul arheologic Histria (1954)*, în *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, VI Bucureşti, 1955, nr. 3-4, p. 528-529; Gheorghe ŞTEFAN, *Şantierul arheologic de la Histria*, în *Studii şi cerecetări de istorie veche şi arheologie,* V (1954), nr. 1-2, p. 78; Iorgu STOIAN, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962, p. 50; Al. SUCEVEANU, C. SCORPAN, *Stratigrafia Histriei romane târzii în lumina săpăturilor din 1969 şi 1970 în sectorul central*, în *Pontica,* IV, (1971), p. 137-153; V.H. BAUMANN, *Cercetările arheologice de pe valea Teliţei (jud. Tulcea); Sondajul de la Frecăţei*, în *Peuce* (*Studii şi comunicări de istorie şi arheologie)*, Muzeul Delta Dunării, Tulcea, X, 1991, p. 157..

[21] *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol II, p. 207-213.

[22] *Fontes ad Historiam dacoromaniae Pertinentes I Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini*, Bucureşti, 1964, 787 p.

de ani, 3 luni şi 11 zile. Aurelius i-a pus lespedea de mormânt…"[23]. Apariţia limesului scitic se datorează numeroaselor invazii ale bastanilor, goţilor, carpilor şi sarmaţilor din 280-295, înăbuşite de armatele imperiale conduse de augustul de Răsărit şi de caesarul Galerius, care-şi mută capitala la Sirmium.

Textele care menţionează refacerea limesului sunt dublate şi de mărturiile arheologice. Astfel au fost descoperiţi stâlpi militari cu numele lui Diocleţian la Tomis, pe drumul ce leagă Tomisul de Histria, la Arrubium, la Carsium şi la Tegulicum[24]. În anul 1987, la Dunăvăţ, cercetările arheologice au scos la iveală o inscripţie edificatoare pentru lucrările efectuate pe limesul scitic în timpul tetrarhiei. Textul relatează despre întemeierea cetăţii de aici, a Halmyrisului, întâlnită în antichitate şi cu alte nume precum Salmorus sau Thalamonium[25]. Mulţi cercetători atribuie acestei perioade şi începutul lucrărilor de refacere la o serie de cetăţi precum Carsium, Capidava, Dinogeţia, Tropaeum Traiani, Noviodunum şi Troesmis[26], lucrări care au fost terminate în timpul împăratului creştin Constantin cel Mare.

Ridicarea din temelii a unor cetăţi din Dobrogea în vremea lui Constantin cel Mare rezultă din inscripţia descoperită la Tropaeum Traiani, datată 315-317. Redăm în continuare un fragment al ei: "Romanae securitas libertatisque vindicibus/Dominis nostris Flavio Valerio Constantino et Liciniano/Licinio piis felicibus aeternis Augustis/quorum virtute et providentia edomitis/ubique barbarum gentium populis/ad confirmandam limitis tutelam etiam/Tropaensium civitas auspicato a fundamentis/feliciter opere constructa est" ("…Fiind apărători ai securităţii şi libertăţii romane Domnii noştri Flavius Valerius Constantinus şi Licinianus Licinius, pioşi, fericiţi şi veşnic augusţi, prin a căror virtute şi înţelepciune au fost supuse pretutindeni popoarele de seminţie străină, în scopul asigurării durabile a fost zidită cu succes, din temelii şi cetatea Tropeenilor, pe vremea când prefecţi ai preotoriului erau Petronius Annianus, bărbat de rang senatorial şi Iulius Iulianus, bărbat de rang ecvestru, prea credincioşi voinţei divine a acestora)[27]. Asupra conţinutului acestui fragment, istoricul Ioan Barnea emite ipoteza că goţii pătrunseseră la Sud de Dunăre, în toamna anului 314, chemaţi în ajutor de Licinius, în luptele sale cu Constantin. După ce a fost restabilită pacea între cei doi, trupele unite au pornit împotriva goţilor[28]. În amintirea acestei victorii Constantin a luat titlul de *Gothicus Maximus*. În ceea ce priveşte a doua parte a inscripţiei, ea ridică unele semne de întrebare asupra dimensiunilor limesului scythic, mai ales datorită termenului de *tutelă* ce înseamnă pază, apărare, ajutor şi sprijin[29]. Acest cuvânt împreună cu celelalte *ad confirmandam limitis* exprimă ideea că cetatea a fost construită pentru a reprezenta un sprijin al zonei de frontieră. *Civitas*

---

[23] Emilian POPESCU, *Op. cit*, p. 247.
[24] Radu VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja,* Bucureşti, 1938, p. 286.
[25] *Tabula Imperii Romani: Romula-Durostorum-Tomis,* Bucarest, 1969, p. 63. Fragmetul edificator din acestă inscripţie este: "Imperatoribus Caessaribus. Caio. Aurelio, Valerio, Diocletiano/et Marco Aurelio, Maximiano. Piis feliciis invictis Augustis/ et Flavio Valerio Constantio et Galerio Valerio Maximiano/nobillissimis Caesaribus Germanicis Maximis, Gothicis Maximis,/Sarmaticis Maximis, Britanicis Maximis, Persicis/Maximis post debellatas hostium gentes/pro futurum in aeternum reibulicae/praesidium constituerunt", "…Împăraţilor Caesari, lui Caius Aurelius Valerius Diocletianus şi lui Marcus Aurelius Maximianus, pioşilor fericiţi şi neînfrânţi Augusţi şi lui Flavius Valerius Constantius şi lui Galerius Valerius Maximianus, celor mai nobili Caesari, marilor învingători ai germanilor, marilor învingători ai goţilor, marilor învingători ai sarmaţilor, marilor învingători ai britanicilor, marilor învingători ai perşilor care după ce popoarele duşmane au fost înfrânte au pus apărarea care va fi în folosul statului pentru eternitate". Despre această inscripţie a mai scris un articol şi Mihail ZAHARIADE, *Inscripţia de fundaţie din timpul primei tetrarhii de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea)*, în *Pontica,* XXVII (1984), p. 181-182.
[26] Andrei ARICESCU, *Noi date despre cetatea Hârşova*, în *Pontica*, IV (1971), p. 356; Gr. FLORESCU, *Capidava. Raport asupra activităţii din 1956*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice*, II, Bucureşti, 1958, p. 556; P. DIACONU, *Capidava. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1958, vol. I, p. 14; Gh. ŞTEFAN, *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogeţia)*, în *SCIV,* V, 1954, nr. 1-2, p. 164.
[27] Emilian POPESCU, *Op. cit.*, p. 184.
[28] Ioan BARNEA, *Preocupări ale Sfântului Constantin cel Mare la Dunărea de Jos*, în *M.O.*, XXXII (1980), nr. 1, p. 2.
[29] G. GUTU, *Dicţionar Latin-Român*, Bucureşti, 1983, p. 1258.

Tropaensium se afla la o distanță de aproximativ 20 de kilometri în linie dreaptă față de Dunăre, putând fi considerată drept componentă a limesului scythic[30]. Ipoteza rămâne valabilă şi pentru alte cetăți precum Ibida, Ulmetum şi Zaldapa[31], aflate într-o situație asemănătoare cu cea a cetății Tropaeum.

Importanța limesului scythic este arătată şi de numirea lui Flavius Dalmatius, fratele vitreg al lui Constantin cel Mare în funcția de comandant al malului gotic (*ripam Gothicum Dalmatius*)[32]. Pornind de la descoperirile arheologice carea atestă existența goților în Nordul Dunării şi de la faptul că acestui frate al lui Constantin i se rezervase după moartea împăratului administrarea provinciilor din Moesia Secunda şi Scythia Minor, termenul de *ripa gothica* poate fi aplicat asupra întregii linii a Dunării de la vărsarea Oltului până în Deltă. De asemenea, liniştea asigurată de victoriile obținute asupra sarmaților şi goților au permis consolidarea unor vechi fortărețe şi ridicarea altora. Putem aminti în acest sens aşa-numitele castre şi *castella*, nu numai pe malul drept al fluviului, dar şi pe cel stâng, cum este castrul de la Barboşi, situat în apropiere de Dinogeția, unde este atestată o ultimă fază de viețuire în prima jumătate a secolului al IV-lea. Dintre celelalte cetăți ridicate din temelii sau reconstruite, avem informații sigure despre Flaviana identificată cu satul Rasova, de pe malul lacului Baciu în punctul "Pescărie" şi despre Constantiniana Daphnae[33].

Efortul de reconstrucție este însoțit în perioada domniei lui Constantin cel Mare de o circulație monetară intensă şi de prezența pe limesul scitic a unui important efectiv de trupe auxiliare. În Scythia Minor sunt menționate acele unități de cavalerie *cunei equitum*, care erau formate din *stablesiani*, proveniți din gărzile imperiale şi *stratores*, proveniți din rândul gărzilor provincile. Chiar dacă în *Notitia Dignitatum*[34], apare un singur *cuneus equitum catafractorium* la Arrubium, la Histria s-a descoperit o inscripție din perioada tetrahiei, despre un *cuneus equitum catafractorium*, cu numărul XII, care-şi avea sediul în castelul de la Trimamium. Situația poate fi explicată prin faptul că mutarea unității dintr-o cetate din interiorul provinciei într-una de pe limes, transformată în trupă de manevră era un procedeu întâlnit destul de des. Tot *Notitia Dignitatum* menționează o a doua categorie de trupe auxilire staționate pe limesul scitic şi anume aceea numită *milites*, unități exclusiv de infanterie asemănătoare cu *auxilires* din Moesia Prima. S-a sugerat la un moment dat posibilitatea ca *milites* să fi provenit din transformarea unor trupe retrase din legiunile de graniță în unități de sine stătătoare şi prin desprinderea unor efective din *auxilia.* Divizarea unei cohorte mai vechi, prezentă în vremea lui Constantin cel Mare în regiunile de Nord-Vest ale Scythiei sau recrutarea din rândul populației locale a dus la formarea celor două unități *milites Scythici*[35]. Din aceste câteva exemple putem vedea cum prin inițitive de reconstrucție, misiuni miltare ofensive, numărul mare de trupe staționate în zonă, împăratul Constantin cel Mare a fost creatorul limesului scitic[36].

---

[30] G. MURNU, *Noi săpături în cetatea Tropaeum Traiani. Canalul cetății,* în *BCMI*, IV (1911), pp. 1-12; Vasile PÂRVAN, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, în *BCMI*, IV (1911), pp. 1-12; Al. BARNEA, *Descoperiri epigrafice noi în cetatea Tropaeum Traiani*, în *Pontica*, X, (1977), pp. 349-357.

[31] Andrei OPAIȚ, *O săpătură de salvare în oraşul antic Ibida*, în *SCIVA,* XXLII (1991), pp. 21-56; Vasile PÂRVAN, *Cetatea Ulmetum.Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, în *AARMSI,* s. II, XXXIV (1911-1912), pp. 497-608; IDEM, *Cetatea Ulmetum, Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912-1913*, în *AARMSI*, s. II, XXXV (1913-1914), pp. 245-420.

[32] *Anonimus Valesii*, VI, 35, în *FHDR,* vol. II, pp. 48-49.

[33] Petre DIACONU, *În căutarea Dafnei*…, în *Pontica*, IV (1971), p. 317. Prin intermediu argumentelor de ordin literar sau a celor arheologice, cetatea este identificată cu Sucidava (Pârjoaia-Izvoarele).

[34] *Notitia Dignitatum*, XXXIX, 16, în *FHDR*, vol.II, pp. 208-209.

[35] *IBIDEM,* pp. 210-211.

[36] A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire. A social economic and administrative survey*, Oxford, 1964, vol. I, p. 99.

Imperiul bizantin sub urmaşii lui Constantin cel Mare

Constantin cel Mare fondatorul Imperiului creştin oriental a lăsat urmaşilor săi ca principală sarcină apărarea lui împotriva ereziilor şi a invaziilor barbare. În plus, la moartea sa, Imperiul nu avea încă un Augustus desemnat. În anul 335, cu prilejul sărbătoririi a 30 de ani de domnie, împăratul defunct a împărţit Imperiul între cei trei fii ai săi şi cei doi nepoţi, fără să fi indicat fiului cel mare, Constantin al II-lea, că ar avea drepturi deosebite. Nepoţilor Dalmatius şi Hanibalianus li s-a refuzat din start de către armată un rol politic. Astfel cei trei fraţi s-au întâlnit la Viminacium, în Moesia Superior şi şi-au împărţit teritoriile moştenite de la tatăl lor astfel: Constantius al II-lea (337-360) a avut mai întâi Orientul (Asia Mică, Siria, Palestina, Egiptul) la care se adăuga Tracia, iar mai apoi tot Imperiul. Constantin al II-lea (337-340) primeşte Occidentul (Bretania, Galia, Spania), iar Constans (337-350), care avea numai 14 ani primeşte Italia, Africa şi Illyricul Oriental. Constans îşi fixează mai întâi capitala la Sirmium, iar mai târziu la Roma. Cucerind Nordul Italiei, Constantius al II-lea şi Constans domnesc fiecare în bună înţelegere, cu toate că între ei existau deosebiri de credinţă, Constans fiind ortodox iar Constantius al II-lea arian. Dorinţa de a scăpa de sub tutela fratelui său, Constantin al II-lea, îl va determina pe Constans să declanşeze un război fratricid, soldat cu moartea celui din urmă în anul 350.

Rămas singur împărat Constantius al II-lea are de făcut faţă unor situaţii delicate de natură politică şi militară, atât în Occident cât şi în Orient. Începând cu anul 338, când Sapor al II-lea asediază cetatea Nisibis, conflictul cu perşii va fi practic permanent până în 350.

În ceea ce priveşte situaţia Imperiului la Dunărea de Jos, putem spune că sub Constantius al II-lea este continuată politica dusă de Diocleţian şi de Constantin cel Mare. El instalează noi trupe în Scythia Minor cum ar fi *milites primi Constantiniani*, la Noviodunum. În această perioadă a fost renovată cetatea Capidava, iar Constantiniana, oraş de pe malul Mării Negre, la N. de Histria, pare să fi fost refăcută tot acum. O importantă inscripţie descoperită pe teritoriul cetăţii Troesmis, ne dă amănunte interesante cu privire la măsurile suplimentare întreprinse de Constantius pentru paza acestor locuri de graniţă. Măsura se impunea pentru a face faţă goţilor, care adesea năvăleau dincolo de fluviu, treceau Dunărea pe furiş, primejduind viaţa paşnică a locuitorilor din această zonă.

Pe plan religios, Constantius al II-lea a continuat să sprijine activ creştinismul, dar spre deosebire de tatăl său el a fost adeptul arianismului. El a căutat să promoveze această erezie, reuşind către sfârşitul domniei s-o impună ca doctrină oficială a Imperiului. Prin faptul că a încercat să impună o linie de conduită favorabilă arienilor, mulţi l-au considerat intervenţionist, fiind chiar asimilat cu "primul caz de cezaro-papism"[37]. Cearta dintre niceeni şi arieni va continua, Sfântul Atanasie reîntors din exil în 338 fiind nevoit să facă faţă reacţiei violente a arienilor. Aceştia din urmă se vor împărţi tot acum în două grupe: semiarienii, care admiteau numai o asemănare între Fiul şi Tatăl, numiţi eusebieni deoarece îl aveau în frunte pe Eusebiu de Nicomidia şi arieni radicali, sau eunomieni, de la numele conducătorului lor Eunomiu; aceştia din urmă considerau că între Tatăl şi Fiul există o deosebire fundamentală, de substanţă. Prin hotărârea împăratului, Sf. Atanasie este alungat iar în locul său este pus Grigorie. Atanasie fuge în Italia, unde cere ajutorul papei Iulius, care îl găseşte nevinovat (340). În Orient, episcopii ţin mai multe sinoade, în care se încearcă alcătuirea unui Crez propriu. În Occident, papa îl convinge pe Constans să facă presiuni asupra fratelui său Constantius al II-lea, pentru a fi convocat un sinod care să discute cazul lui Atanasie. În 342 sau 343 are loc un sinod la Sardica (Sofia), la care participă şi Atanasie. Din cauza neînţelegerilor reprezentaţii celor două părţi a Imperiului se adună separat. Occidentalii îl declară pe Atanasie nevinovat, iar orientalii după mai multe şedinţe se mută la Adrianopol, unde îl condamnă

[37] A. PIETRI, *Histoire du christinisme des origines à nos jours: naissance d'une chrétienté (250-430),* Paris, 1995, p. 289.

pe Atanasie şi alcătuiesc un nou Credo. La moartea lui Grigorie în 345, sub presiunea fratelui său, Constantius permite lui Atanasie să-şi ocupe scaunul din Alexandria. Din păcate lucrurilor nu se vor opri aici, în urma sinodului de la Rimini din 356 cu episcopii occidentali, Constantius al II-lea îl va exila pe Atanasie pentru a treia oară. Tot sub presiunea lui Constantius al II-lea, la un alt sinod de la Seleucia din Palestina, se va adopta ca formulă de credinţă oficială arianismul.

În ceea ce priveşte atitudine faţă de păgânism putem spune că succesorii lui Constantin cel Mare au fost mai degrabă defavorabili, dar măsurile lor au fost de multe ori lipsite de coerenţă. O lege din vremea lui Constant din 341 prevedea abolirea superstiţiilor şi a sacrificiilor, fără a fi vorba aici de o interdicţie absolută a tuturor cultelor păgâne; era vorba probabil de o reînnoire a prevederilor din vremea lui Constantin cel Mare privind sacrificiile sângeroase şi alte practici păgâne[38].

Constatius al II-lea moare în 361 într-o luptă cu vărul său Iulian, cel care îi va fi succesor.

Iulian Apostatul (361-363)

Iulian Apostatul era fiul lui Iulius Constantius (frate vitreg cu Constantin), primind o educaţie creştină aleasă. Din păcate în 351 se converteşte în secret la păgânism şi frecventează pe unii filozofi din Asia Mică. De asemenea se simte atras de taumaturgul Maximus din Efes, care l-a învăţat cum să comunice cu zeii. Convertirea sa la păgânism, de unde îşi va lua şi numele de „Apostatul", pare să fi fost determinată de aversiunea pe care o avea faţă de Constantius, cel care omorâse mai mulţi membri ai familiei sale, apoi imaginea negativă oferită de disputele teologice. Studiile sale literare şi filozofice la Marcellum în Capadocia (unde fusese exilat după masacrarea fmiliei sale) iar apoi la Efes şi Atena, l-au condus către o formă de religiozitate particulară dominată de neo-platonism[39]. Particularismul acestei alegeri consta într-o filozofie de tip spiritual, o apropiere de mistere realizându-se prin ritualuri secrete, practici magice, prin care era invocată puterea zeilor şi a demonilor pe pământ şi în sufletele celor iniţiaţi[40]. De asemenea, credinţa lui Iulian era sincretistă, amestecând elemente preluate din oracolele caldeene, cu religiile orientale şi misterele, mitologie clasică cu orfism, doctrinele lui Pitagora cu cele ale lui Platon. Teologia sa pe care o putem califica de tip gnostic-păgân, avea pronunţate caractere monoteiste, fiind apropiată mai degrabă de creştinism decât de păgânismul clasic: Iulian îl venera pe Zeus (tatăl), pe Helios (fiul asemenea tatălui, mediator între ideea binelui şi creaţie) şi un al treilea ipostas, mama zeilor, o fecioară născută fără mamă.

După ce în noiembrie 361 este desemnat succesorul lui Constantiu al II-lea, Iulian a încearcat să restaureze păgânismul. În acest sens îşi asumă în mod deplin titlul de *pontifex maximus* anulând măsurile luate anterior împotriva religiei tradiţionale, deschizând templele şi obligând pe creştini la restituirea clădirilor şi materialelor care le fuseseră oferite după confiscarea acestora de la păgâni. Măsurilor de restituire, Iulian a adăugat o serie de favoruri: donaţii de bani pentru construcţia şi repararea templelor, scutiri fiscale pentru oraşele majoritar păgâne, angajarea preferenţială a funcţionarilor păgâni. Ceea ce urmărea Iulian era o reformă religioasă şi morală, inspirată în bună parte tot din creştinism. Astfel încearcă mai întâi să reformeze clerul păgân, instituind în fiecare provincie un fel de şef al preoţilor, care asemenea episcopului mitropolitan supraveghea activitatea celor subordonaţi. Acest cler beneficia de cantităţi anuale de grâu şi de vin, iar surplusul trebuia împărţit săracilor. Iulian impunea preoţilor păgâni şi o serie de datorii cultuale:

[38] Pierre MARAVAL, *Op. cit.* p.12.
[39] *IBIDEM,*p. 13.
[40] *IBIDEM.*

învăţarea cântărilor, rugăciunea de trei ori pe zi, postul, studiul filozofilor recomandaţi (erau exceptaţi Epicur şi scepticii), interdicţia citirii romanelor. Cei care nu respectau aceste recomndări riscau excluderea din cler. Faţă de creştinism Iulian afişa o orecare toleranţă contrazisă însă de măsurile pe care le va lua. Atitudinea sa a fost mereu însoţită de suprimarea unor hotărâri luate în vremea lui Constantin cel Mare: amenzi mari erau date comunităţilor creştine care distruseseră templele păgâne, li se interzice creştinilor exercitarea meseriei de profesor[41], iar în ultimele luni de domnie Iulian exclude pe creştini din funcţiile importante ale Statului şi nu le mai permite să săvârşească înmormântări în timpul zilei. La începutul anului 363 Iulian a permis evreilor reconstruirea templului din Ierusalim, iniţiativă eşuată în urma unui cutremur de pământ[42]. Consecinţele acestui demers au fost grave pentru evrei, cărora li s-a reproşat ulterior alianţa cu un împărat anticreştin. Ostilitatea lui Iulian faţă de creştini mai poate fi observată şi din propria lucrare polemică intitulată *Împotriva galileenilor*[43].

Politica anticreştină a lui Iulian a făcut numeroase victime printre creştini: mulţi episcopi au fost exilaţi, au fost distruse biserici (la Panias, la Damasc, în Samaria) unii episcopi au fost masacraţi[44] iar în Dobrogea Sf. Emilian a fost martirizat la 18 iulie 362 în localitatea Durostorum (Silistra).

Campania militară împotriva perşilor din primăvara anului 363, ar fi trebuit să reprezinte în viziunea lui Iulian, o probă că zeii păgâni îi susţin pe adoratori. Până la urmă totul s-a încheiat cu un dezastru, sancţionat prin pierderea provinciilor orientale ale Imperiului. Pe 26 iunie 363, în timpul unor tratative cu perşii, Iulian este asasinat[45], iar odată cu moartea sa se punea capăt unei scurte perioade de reconsiderare a creştinismului în Imperiu.

Valens (364-378)

Trecerea de la domnia lui Iulian la cea a lui Valens a fost făcută de împăratul Iovian, creştin care a domnit foarte puţin (363-364), găsindu-şi sfârşitul în Galia. În ceea ce-l priveşte pe Valens (364-378) a avut de luptat împotriva goţilor la Dunărea de Jos. De fapt, după moartea lui Iovian, goţii s-au amestecat în luptele interne pentru ocuparea tronului de la Constantinopol, susţinându-l pe Procopiu, considerat singurul descendent al lui Constantin cel Mare[46]. Până la urmă învingătorul a fost Valens care organizează imediat o expediţie de pedepsire a goţilor nord-dunăreni. Pentru aceasta îşi stabileşte cartierul general la Marcianopolis, de unde întreprinde între anii 367-369, expediţii în stânga Dunării. Prima campanie a început în Muntenia, împăratul trecând Dunărea pe un pod de vase şi urmărindu-i pe goţi până în munţii Buzăului, dar fără să poarte o luptă decisivă. Din discursul ţinut de retorul Themistios la 28 martie 368, cu prilejul a 5 ani de domnie a lui

[41] Era vorba de două edicte date în 362, primul impunând în cazul numirii unui profesor aprobarea autorităţilor imperiale locale, iar al doilea interzicând creştinilor să mai predea în şcoli.
[42] D. LEVENSON, *Julian and Jerusalem. The Sources and the Tradition,* Leyde, 1995, p. 62.
[43] Nume folosit frecvent de Iulian pentru a-i desemna pe creştini.
[44] Episcopul Gheorghe al Alexandriei a fost masacrat de către păgânii din Alexandria, iar episcopul Marcu de Artusa a fost maltratat de către păgânii din localitatea sa pentru că nu dorea să înapoieze obiectele luate de creştini dintr-un templu păgân.
[45] Unii sunt de părere că a fost omorât de un creştin, iar istoricul păgân Ammianus Marcellinus atribuie evenimentul unui tragic accident. Cf. AMMIEN MARCELLIN, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. V. Seyfarth, Leipzig, 1978; J. BIDEZ, *La vie de l'empereur Julien,* Paris, 1930; J. BOUFFARTIGUE, *L'empereur et la culture de son temps,* Paris, 1992; R. BRAUN, J. RICHER, *L' empereur Julien. De l'histoire à la légende (331-1715). De la légende au mythe,* 2 vol., Paris, 1978-1981.
[46] E. POPESCU, *Creştinismul în eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în vol. *Spiritualitate şi istorie*, vol. I, Bucureşti, 1983, p. 269.

Valens, aflăm o serie de informaţii interesante şi despre istoria Dobrogei. Astfel, populaţia de aici se arăta nerăbdătoare pentru ca împăratul să restaureze liniştea şi pacea la Dunăre. De aceea Valens doreşte să reia în 368 campania împotriva goţilor, dar este împiedicat de inundaţiile provocate de fluviu. Armata sa rămâne toată vara la Vicus Carporum (satul Carpilor), probabil în apropiere de Hârşova (Carsium), singurul vad din zona Durostorum şi Noviodunum. Expediţia este reluată în 369, dar de data aceasta în N. Scytiei Minor, în regiunea dintre Carpaţi şi Nistru. Atanarich, conducătorul goţilor, este silit să ceară pacea, ale cărei condiţii sunt discutate în 369. Condiţiile păcii sunt favorabile romanilor, barbarii luându-şi obligaţia de a nu mai trece în Imperiu, stabilindu-se pentru schimburile comerciale două puncte de graniţă: Constantiniana Daphne şi Noviodunum. De asemenea lui Atanarich i se cerea să nu-i mai persecute pe creştinii autohtoni sau goţi, aflaţi în stăpânirea sa. În această perioadă vor fi construite două fortăreţe cunoscute după nume, fără să fi fost identificate şi pe teren: Valentiniana, de la numele fratelui lui Valens, şi Graţiana, după numele nepotului său Graţian. Atanarich nu a respectat toate prevederile păcii încheiate în 369, prigoana împotriva creştinilor fiind îndrepată atât către populaţia autohtonă cât şi asupra goţilor[47].

Creştinismul fusese predicat în stânga Dunării de misionarii trimişi de autorităţile bisericeşti din Scythia Minor, dar şi din Capadocia prin grija Sf. Vasile cel Mare[48]. Astfel religia creştină prinsese rădăcini adânci atât printre autohtoni, cât şi în rândul goţilor. Misiunea ortodoxă exercitată în stânga Dunării a fost deosebit de activă şi a dus la instaurarea unei organizări temeinice cu parohii în sate şi cetăţi, cu populaţie mixtă: autohtonă şi gotă. În fruntea acestor parohii erau desigur preoţii, protopopii şi bineînţeles episcopii. Dintre aceştia din urmă cunoaştem până acum următoarele nume: Teofil, Ulfila (apostolul goţilor, botezat în rit arian de episcopul Eusebiu de Nicomidia, cel care traduce Biblia în limba germană în 350), Godas sau Silvanus[49]. Toate parohiile dimpreună cu preoţii lor şi cu episcopii formau aşa-numita „Biserică a lui Dumnezeu" care se afla în ţara goţilor. Titulatura ei era: „Biserica lui Dumnezeu şi a tuturor parohiilor Sfintei Biserici Ortodoxe din Capadocia", condusă în vremea aceea de Sf. Vasile cel Mare. La „construirea" acestei Biserici a contribuit în mod deosebit Sava Gotul, misionar creştin din Capadocia, care a suferit martiriul în anul 372, cu ocazia persecuţiei dezlănţuite de Atanarich. Din *Actul martiric al Sfântului Sava*[50], ca şi din activitatea cunoscută a episcopilor menţionaţi mai sus, deducem că Biserica existentă în regiunea dominată de goţi, avea edificii de cult (bazilici) şi a activat pentru răspândirea creştinismului în masa autohtonilor şi a barbarilor.

Pacea din 369 cu goţii nu a avut consecinţe durabile, deoarece pătrunderea hunilor în 375-376 în regiunile nord-dunărene a tulburat echilibrul care se stabilise, obligând populaţiile germanice să se deplaseze spre sud.

---

[47] Ştefan ALEXE, *1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul*, în *B.O.R.*, XC, nr. 5-6, 1972, p. 556-568; Ioan IONESCU, *Pomenirea Sfântului martir Sava Gotul*, în *M.O.*, XXIV, nr. 3-4, 1972, p. 180-183.

[48] Informaţii de mare valoare putem găsi în *Actul martiric al Sfântului Sava Gotul,* martirizat la 12 aprilie 372 în apele Buzăului. Foarte importantă era titulatura: "Biserica sfântă şi ortodoxă ce se află în Gothia" care purta corespondenţe cu Biserica Ortodoxă a Capadociei condusă de Sfântul Vasile cel Mare. Istorisirea este considerată veridică de majoritatea specialiştilor în acte martirice, datele din act fiind considerate ca furnizate de un martor ocular, poate de preotul Sansalas. Informaţii complementare putem găsi la: Vasile Gh. SIBIESCU, *Legăturile Sfântului Vasile cel Mare cu Scythia Minor (Dobrogea)*, în *Ortodoxia*, XXXI, nr. 1, 1979, p. 146-149; Emilian POPESCU, *Creştinismul pe teritoriul României până în secolul al VII-lea în lumina noilor cercetări*, în *M.B.*, XXXVII, nr. 4, 1987, p. 43; Ioan IONESCU, *Sansala, primul preot creştin daco-roman atestat documentar*, în *M.O.*, XXII, nr. 5-6, 1970, p. 485-490; Mircea PĂCURARIU, *Creştinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul al IV-lea.La 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava "Gotul"(12 aprilie 372)*, în *M.A.*,. XVII, nr. 3-4, 1972, p. 191-200.

[49] Dan Gh. TEODOR, *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea,* Iaşi, p. 56; Ioan Gh. COMAN, *Elemente de continuitate spirituală geto-daco-romană şi creştină în regiunea râului Mousaios-Buzău după mărturii patristice şi arheologice*, în vol. *Spiritualitate şi istorie*, vol. I, Bucureşti, 1983, p. 241.

[50] Vezi nota 47.

Atacat de huni[51] în regiunile Nistrului, Atanarich se va retrage spre Siret şi Munţii Carpaţi, unde va încerca să-şi organizeze rezistenţa. Este foare probabil ca în această perioadă să fi fost construit şanţul de apărare împotriva hunilor, între Siret şi Prut, în dreptul localităţii Stoicani (jud. Galaţi). Nesiguranţa creată de deplasarea hunilor, precum şi o serie de neînţelegeri apărute între Atanarich şi unii principi goţi precum Frithrigen sau Alaviv, îi va determina pe aceştia din urmă să ceară împăratului Valens permisiunea de a imigra în Imperiu, promiţând în schimb să devină creştini şi să apere provinciile dunărene împotriva unor atacuri. Valens a consimţit la aceasta, dar aflându-se în Orient, unde lupta cu perşii, nu a putut controla îndeaproape modul în care se desfăşura înţelegerea. Goţii trec Dunărea pe la Durostorum, dar administraţia romană, în special conducătorii diocezei Tracia, Lucinus şi Maximus, nu le-au asigurat hrana necesară până când aceştia trebuiau aşezaţi în calitate de coloni. Mai mult decât atât au fost şi înfometaţi, pentru a supravieţui fiind nevoiţi să-şi vândă obiectele de preţ şi copiii ca sclavi. În mod firesc goţii aflaţi deja în Imperiu se vor revolta, având de partea lor şi pe cei de dincolo de Dunăre. Armatele romane vor fi înfrânte, iar mai multe provincii vor fi devastate. Presat pe de-o parte de populaţia romană, iar pe de alta de ravagiile barbarilor, Valens se va angaja într-o luptă directă, soldată însă cu înfrângerea sa la Adrianopol în 378. Dezastrul din acest an va avea consecinţe grave pentru Imperiu: de acum încolo goţii vor rămâne pentru totdeauna în graniţele Imperiului, se vor amesteca în treburile sale interne, deţinând o pondere de care conducerea de la Constantinopol va trebui să ţină seama[52]. În bătălia de la Adrianopol moare şi Valens, ars probabil de viu într-o casă în care se retrăsese pentru a-şi lega rănile.

Politica religioasă în Imperiu de la Iulian Apostatul şi până în vremea lui Teodosie I cel Mare

Succesorii imediaţi ai lui Iulian Apostatul, nu revin în întregime la politica religioasă dusă de predecesorii lor. Iovian a cărui domnie a fost efemeră, era creştin, el abrogând o serie de măsuri discriminatorii, cum ar fi interdicţia de a învăţa şi a restitui Bisericii o serie de privilegii. Însă el nu s-a angajat în luptele interne ale Bisericii, rămânând chiar tolerant faţă de păgânism, limitându-se numai la interzicerea superstiţiilor[53].

Cei care i-au succedat lui Iovian, Valentinian I (364-375) în Occident şi Valens (364-378) în Orient, au fost creştini, politica lor religioasă fiind marcată de o atitudine favorabilă creştinilor. Câteva din legile date acum, tind să prevină unele excese: limitarea intrării în cler, nu exagerează cu privilegiile acordate clerului; în plus, Valentinian se abţine în Occident de la intervenţia puterii seculare în problemele interne ale Bisericii, declarând că acestea trebuie rezolvate de episcopi.

Politica celor doi împăraţi faţă de păgânism a fost relativ tolerantă. Una din primele legi date acum şi reînnoită în 370, menţinea libertatea de cult. Sacrificiile nocturne erau interzise încă din 364 , mai degrabă din teamă faţă de magie decât din ostilitate faţă de păgânism, dar prin intervenţia proconsulului Ahaiei, Valentinian, misterele lui Eleusis vor fi autorizate. Nu trebuie exagerată nici toleranţa lui Valentinian faţă de creştini: una din legile sale înscrisă mai târziu într-un capitol consacrat creştinismului din Codexul lui Teodosie al II-lea, interzicea folosirea soldaţilor pentru

[51] Prima populaţie de origine turcă care invadează Europa.
[52] Sf. Ambrozie al Mediolanumului spunea că Imperiul se afla acum într-o perioadă de decădere.
[53] « Legea lui Dumnezeu, care este de asemenea şi a ta…conferă sufletului fiecăruia da a alege drumul său propriu spre credinţă » în G.DAGRON, *L'Empire d'Orient au IV e siècle et les traditions politique de l'hellénisme : le témoignage de Thémistios.Travaux et mémoires 3,*Paris, 1968.

paza templelor păgâne, inclusiv a templelor unde era celebrat cultul public. Acest lucru atestă o atitudine discriminatorie bazată pe criterii religioase din partea Statului[54].

În privința lui Valens, acesta va favoriza pe arieni, atitudine determinată de faptul că fusese botezat de un arian moderat, episcopul Eudoxius. De aceea arianismul se va răspândi în rândul populațiilor germane din stânga Dunării şi chiar din interiorul Imperiului, provocând mari tulburări în rândul autorităților bisericeşti şi a populației creştine. Începând cu anul 365 foarte mulți episcopi vor fi alungați de pe scaunele lor. În atitudinea sa Valens nu va avea succesul scontat, pentru că atât în Apus cât şi în Răsărit trăiau mari personalități cum au fost Părinții Capadocieni, între care s-a distins Vasile cel Mare (episcop între 370-379), Meletie al Antiohiei, Atanasie (+373), fratele şi succesorul său Petru al Alexandriei. În Apus trebuie amintiți papa Damasus şi Sf. Ambrozie al Mediolanumului. Valens a încercat să-şi impună politica sa ariană şi în Dobrogea, unde păstorea în acea vreme episcopul Bretanion, sărbătorit în calendarul ortodox la 25 ianuarie. Atunci când Valens se afla în Dobrogea cu prilejul campaniilor sale împotriva goților şi a vrut să-l determine pe Bretanion să treacă la arianism. În *Istoria bisericească*, Sozomen ne relatează acest eveniment, spunând că împăratul a intrat în biserică şi l-a îndemnat pe Bretanion să se unească cu arienii. Episcopul de la Tomis şi-a susținut cu mult curaj punctul său de vedere cu privire la învățătura Sinodului I Ecumenic de la Niceea, iar poporul l-a însoțit. Afrontul adus împăratului prin această atitudine a atras după sine exilarea lui Bretanion, iar Biserica din Tomis a rămas astfel fidelă Ortodoxiei.

În Occident, după moartea lui Valentinian I a urmat fiul său Grațian (375-378), un creştin pios chiar „prea credincios decât ar fi trebuit pentru un şef de Stat" aşa cum afirmă Rufin în *Istoria bisericească*[55]. Politica sa religioasă este în primii ani de domnie asemănătoare celei duse de tatăl său. El confirmă faptul că problemele de ordin bisericesc trebuie rezolvate de episcopi, dar impune judecarea preoților implicați în crime, de către magistrați civili. În urma cererii formulate de papa Damasus (378) la un sinod local ținut la Roma, împăratul acceptă ca Statul să se îngrijească de punerea în aplicare a hotărârilor luate de sinoade (expulzarea episcopilor depuşi din scaun). Interesant pare şi edictul formulat de Grațian, prin care era permisă „libertatea de a se înşela" (*securitas erroris humani*). Acest edict impus cu siguranță de către arieni în timpul unei scurte vizite întreprinse de împărat la Sirmium, va fi aplicabil pentru o perioadă scurtă.

Tulburările provocate de arianism în perioada de după moartea lui Cosntantin cel Mare, au scos la lumină întreaga complexitate a noii situații în care se găsea Biserica în raport cu lumea. Adesea victoria riscă să se transforme în înfrângere, iar sfârşitul unor persecuții în dependență față de autorități. Adesea suntem foarte sensibili la riscul pe care îl poate avea colaborarea excesivă a Bisericii cu Statul. Durerea unor perioade sumbre din istorie ne determină să vedem cu ochi buni şi obiectivitate un proces deosebit de complex: implicarea Bisericii în lume. Prin aceasta nu înțelegem un particularism aparte al relației dintre Biserică şi Stat, nici adopția formală de către societate a unor ceremonii, simboluri sau rituri creştine, ci o profundă transformare a spiritului uman, care are loc la adăpostul acestui proces, transformare greu de sesizat, dar deosebit de importantă prin consecințe. Este vorba de includerea în spiritul şi conştiința umană a lui Iisus. După Constantin, creştinismul devine cu adevărat destinul lumii, aceasta fiind şi importanța deosebită a acestei perioade. Prima impresie lăsată de secolul al IV-lea este aceea a unei convertiri rămasă „nominală"[56]. În aparență, atât pe timpul lui Constantin cât şi a urmaşilor acestuia au loc foarte multe controverse legate de creştinism; în acelaşi timp biserici splendide sunt ridicate în oraşe, sunt oficiate cu multă solemnitate slujbe, veşmintele liturgice sunt confecționate din aur şi pietre prețioase. Întrebarea pe care ne-o punem este următoarea: putem observa o reînnoire morală sau

[54] Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 17-18.
[55] RUFIN D'AQUILEE, *Histoire ecclésiastique*, ed. Th. MOMMSEN, GCS 9, 2, 1909.
[56] Alexandre SCHMEMANN, *op.cit.*, p. 84.

creştinismul a influenţat pur şi simplu legile, obiceiurile şi principiile Statului care l-a adoptat? Constantin a decretat Duminica zi de odihnă, a scutit de impozite Biserica şi clerul, a acordat putere judiciară episcopilor, a protejat familia. Din păcate o parte a acestei legislaţii „creştine" tindea să acorde privilegii Bisericii, iar pentru a umaniza un pic viaţa era păstrată linia dreptului roman. În orice caz nu observăm acum o o anumită criză de conştiinţă. Au fost în secolul al IV-lea domenii în care s-a înregistrat chiar o creştere a servilismului omului faţă de Stat. Judecând această perioadă suntem tentaţi să o facem în raport cu problemele pe care creştinismul le are astăzi. Raportul dintre Biserică şi Stat, problemele de cultură sau societate au evoluat mult, astfel încât trebuie să ţinem cont de o creştere dificilă, în care idealul creştin nu a fost atât de uşor de impus. Primul obstacol al Bisericii din acestă perioadă nu era nici imperfeţiunea particulară, sau a Statului şi societăţii, ci păgânismul. Nu putem judeca în mod corect realizările din acestă epocă fără a înţelege natura luptei.

Păgânismul îl reprezentăm de obicei ca pe un cult adus idolilor, iar victoria Bisericii pare ceva simplu şi firesc. Lucrurile sunt însă ceva mai complicate. În spatele adorării idolilor se ascund mentalităţi specifice şi coerente, un ansamblu de idei şi credinţe profund înrădăcinate în oameni, care nu erau uşor de eliminat şi care nu au dispărut nici până astăzi. Într-un mod foarte general am putea descrie acestă viziune a lumii ca fiind legată de tendinţa omului de a se lăsa supus uneori iraţionalului din natură. Acesta ar conduce „destinul" pământului şi al celor care locuiesc pe el, omul prin această fragilitate ajungând la un cult dominat de sacrificii. Până la un oarecare punct omul poate ajunge să domine aceste forţe cu ajutorul magiei, dar nu reuşeşte să le cunoască până la capăt. Atitudinea faţă de lume este dominată de teamă, de un sentiment al dependenţei faţă de anumite forţe misterioase: omul le poate invoca, dar nu le poate face inteligibile[57].

Creştinismul vedea în păgânism o mare minciună, o minciună la adresa lui Dumnezeu: el se va concentra acum asupra luptei împotriva păgânismului. Era vorba de o luptă pentru sufletul uman, pentru eliberarea sa din iadul care-i otrăvea conştiinţa şi viaţa. În lumina acestui conflict înţelegem mai bine ceea ce suntem tentaţi să numim astăzi un compromis cu lumea. Pe vremea persecuţiilor, micul grup de creştini era prin lege exclus din viaţa publică. Urmaşii lui Hristos nu puteau avea un rol activ în lume, ci numai de a-L mărturisi pe Domnul prin cuvinte şi sânge. Odată cu edictul de la Milan lucrurile se schimbă în mod radical: tot mai mulţi oameni vin la biserici, Biserica fiind plasată în centrul vieţii Imperiului. Mărturia martirilor a demonstrat inseparabilitatea religiei creştine de viaţă, afirmând că omul aparţine Împărăţiei lui Hristos. Sensul mesajului creştin era că Împărăţia lui Dumnezeu s-a apropiat odată cu întruparea lui Hristos, devenind început al unei vieţi noi în lume. În lumina acestei Împărăţii nimic în lume nu mai putea pretinde pe viitor că reprezenta o valoare absolută: nici Statul, nici cultura sau familia. Totul era subordonat unicului Domn. De aici şi refuzul creştin de a acorda împăratului apelativul de „Domn". Împăratul plasase Imperiul său sub acestă protecţie şi se pregătea să fie sancţionat acum de Biserică şi nu de idoli, aşa cum o făcuse mai înainte. Putea Biserica să se eschiveze de la o astfel de sarcină? Nu, în măsura în care folosind termenii Sfântului Atanasie, afirma: „Crucea nu a fost un dezastru pentru creatură, ci tămăduire"[58].

Abolirea păgânismului însemna nu numai înlăturarea idolilor şi a cultului acestora, ci şi etanşeizarea nevoii care hrănise această necesitate[59]. Pentru aceasta era nevoie de un sens autentic

[57] Putem cita aici câţiva autori care s-au ocupat de această problemă: G. BOISSIER, *La fin du paganisme. Etude sur les dernières luttes religieuses en Occident au IVe siècle* I-II , Paris, 1891 ; P. CHUVIN, *Chronique des derniers païens. La disparition du pganisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à celui de Justinien,* Paris, 1991 ; P. de LABRIOLLE, *La réaction païenne. Etude sur la polémique antichrétienne du Ie au VIe siècle*, Paris, 1934; A. MOMIGLIANO, *The conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963; F. RUGGIERO, *La follia dei cristiani. Su un aspetto della 'reazione pagana'trai I e il V secolo*, Milan, 1992; E.R. TROMBLEY, *Hellenic Religion and Christianization. 370-529.*, 2 vol., Leyde, 1993-1994.

[58] ATHANASE D' ALEXANDRIE, *Contre les paiens,* Sources Chretiennes 18 , Paris, 1947, p. 108.

[59] Vezi nota 56.

dat vieții, iar eventualele analogii între creştinism şi anumite forme păgâne nu trebuie să ne mire. Creştinismul a adoptat şi asimilat chiar unele forme ale religiei păgâne, pentru că intenția sa era de a completa cu sensuri noi şi autentice toate formele acestei lumi. Biserica nu a negat legătura sa cu religiile naturale, ci din primele veacuri a conferit acestei relații semnificația contrară pe care istoricii moderni ar fi dorit s-o vadă. Ei explică totul prin „împrumut" sau „influențe", în timp ce Biserica prin gura lui Tertulian a afirmat întotdeauna că „sufletul uman este natural creştin"[60]. În consecință religiile naturale şi păgânismul nu erau decât distorsiuni a ceea ce prin natură era adevărat şi bun. Prin acceptarea unor forme preexistente Biserica nu făcea altceva decât să restituie lui Dumnezeu ceea ce-i aparținea, restaurând totodată „imaginea căzută" a umanității. De aceea ar trebui să ne întrebăm mai degrabă ce sens a dat Biserica formelor particulare pe care le-a adoptat. Din acest punct de vedere, arhitectura sacră, care cunoaşte o dezvoltare deosebită odată cu Constantin cel Mare este un exemplu interesant. Dacă în perioada persecuțiilor Biserica nu avea clădiri speciale pentru cult, aceasta se datora faptului că era împiedicată să aibă. Era vorba în această reacție şi de opoziția creştinilor față de două atitudini religioase reprezentate pe de-o parte de raportul evreilor cu Templul lor din Ierusalim, iar pe de alta de funcția pe care o avea Templu la păgâni. Pentru aceştia din urmă, templul era un habitaclu sacru al divinității, dar sacru este diametral opus profanului. În interiorul Templului puteau fi aduse sacrificii pentru oameni pentru a se concilia cu divinitatea, dar în afară lumea rămânea profană şi îndepărtată de Dumnezeu[61].

Vestea cea nouă adusă de creştinism consta într-o schimbare de atitudine: de acum Dumnezeu a ales pentru templu pe om, El nelocuind în „templele făcute de mână omenească" (I Corinteni VI, 19). Astfel opoziția dintre sacru şi profan era surmontată, pentru că Hristos s-a întrupat, pentru a-l sfinți pe om şi viața, pentru a-l uni cu Dumnezeu. Templul cel nou erau creştinii, iar adunarea lor era Biserica. Nu mai era ca altădată un „templu făcut de mână omenească", ci Duhul Sfânt făcea din om, prin unire cu ceilalți frați ai săi, un templu viu. Locul unde se adunau creştinii era sfânt, iar această sfințenie se putea răspândi în întreaga lume. Creştinii încep să-şi construiască templele lor, iar această lucrare devine începând cu Constantin una din principalele manifestări ale vieții bisericeşti. Forma principală a templelor creştine a fost în sec. al IV-lea cea basilicală, ori acesta avea la origine un edificiu profan, destinat adunărilor numeroase, de genul tribunalelor, piețelor sau reuniunilor publice. Aceasta însemna că prin construirea propriilor temple, creştinii respingeau deliberat atât modelul Templului din Ierusalim, cât şi pe cel al templului păgân.

Templul creştin era supus în întregime viziunii Bisericii ca o adunare a creştinilor. El are în centru o masă pentru săvârşirea Euharistiei, care transforma această adunare în Biserică, care îi uneşte pe creştini, devenind templu al Trupului lui Hristos. Astfel existența templelor creştine nu aducea nici o schimbare de fond Bisericii, dar îi conferea templului o semnificație nouă. După edictul de la Milan, templul creştin înceta de a mai fi un loc de întâlnire semi-clandestin, devenind centrul întregii vieți religioase din cetate. Odată cu inaugurarea Constantinopolului, Constantin punea bazele unui *urbanism creştin*, care va servi drept referință pentru tot Evul Mediu creştin. Biserica va încorona prin cupola ei întreaga cetate, protejând-o cu umbra ei, iar Constantinopolul va deveni centrul creştin al Imperiului. Tot acum o nouă legătură „fizică" se stabilea între Biserică şi lume. În fiecare oraş martirul local este considerat drept „Sfântul Patron" al cetății, iar rugăciunea din biserică „pentru toți şi pentru toate" va fi considerată pentru acest spațiu precis. Biserica şi cultul ei devenea principala formă de predicare a creştinismului într-o lume încă pe jumătate păgână, şcoala noii societăți creştine. Răspunzând nevoilor acestei lumi, asumând-şi funcția de altădată a păgânismului, Biserica plasa imaginea lui Hristos în centrul lumii.

---

[60] TERTULIAN, *Despre mărturia sufletului (De testimonio amimae)*, în *Apologeți de limbă latină*, col. PSB, Bucureşti, 1981, pp. 118-125.

[61] Alexandre SCHMEMANN, *Op.cit.*, p. 121.

Sanctificarea timpului, a naturii, a vieții, ferma convingere că „prin Cruce am fost vindecați", iată sensul care uneori a fost considerat drept un „compromis" progresiv al Bisericii cu lumea. El trebuie măsurat în funcție de inspirația sa inițială şi nu în raport cu unele distorsiuni sau inadecvări apărute pe parcurs.

Statul exercita chiar presiuni asupra Bisericii, episcopii arătându-se adesea servili. Până la urmă însă cei slăviți de Biserică au rămas Atanasie cel Mare sau Vasile cel Mare şi nu Eusebiu de Nicomidia; Statul se va supune adevărului lor. Pentru prima dată principiul adevărului obiectiv, independent de orice alt lucru din lume era pus deasupra oricărei autorități. În disputele de cuvinte se va forma conştiința omului modern: credința sa în rațiune şi libertate, capacitatea sa de a înfrunta fără teamă realitatea aşa cum este, pentru că Adevărul este deasupra realității. În secolul al IV-lea are loc o reconciliere cu lumea, o acceptare a culturii sale, a formelor sale de viață, a limbajului şi a gândirii sale. Sfântul Vasile cel Mare şi prietenul său Sfântul Grigorie Teologul îşi vor aminti toată viața cu plăcere de anii tinereții lor la Universitatea păgână din Atena (împreună cu Iulian Apostatul). Reconcilierea s-a făcut însă sub semnul Sfintei Cruci, lumea a căpătat o finalitate, este concepută ca o cale, o luptă şi un progres.

Teodosie I cel Mare. Credința ortodoxă devine religie oficială de Stat

În urma dezastrului lui Valens de la Adrianopol, împăratul Grațian (367-383), nepot al lui Valens, proclamă la 19 ianuarie 379, la Sirmium, ca Augustus pe Teodosie, căruia îi încredințează spre administrare provinciile orientale ale Imperiului, precum şi diocezele Dacia şi Macedonia. Teodosie era un general de origine spaniolă, el domnind alături de Grațian până în anul 383, dată la care Maxim, conducător al trupelor din Bretania, îl omoară pe cel din urmă. Recunoscut o vreme de Teodosie, Maxim îşi exercită puterea în Occident (Galia, Spania, Bretania) în perioada în care fiul lui Grațian, tânărul Valentinian al II-lea, sub regența mamei sale Iustina, administra Illyricul, Italia şi Africa. Valentinian al II-lea moare în 392, el fiind urmat de un alt uzurpator Eugen, care va domni în Occident până în 394.

Revenind la Teodosie putem spune că pe plan extern este confruntat cu problema gotică. În acest sens el încearcă să reorganizeze armata, lucru deosebit de dificil din cauza numărului mare de barbari instalați pe teritoriul Imperiului. Din Sirmium împăratul porneşte spre Tesalonic, unde va rămâne mai multă vreme. Pe drumul spre Tesalonic el a încercat să câştige bunăvoința goților, atât a celor din interiorul Imperiului, cât şi din afara lui. Unora le-a trimis cadouri iar altora bani în aur. Asemenea „atenții" au fost descoperite şi pe teritoriul țării noastre, ele constând în monede de aur, dar mai ales în lingouri. Cele de la Crasna şi Feldioara au legătură cu aceste evenimente de la începutul domniei lui Teodosie. În afara acestui procedeu Teodosie a apelat şi la lupta armată. Trupele sunt trimise în Moesia şi Tracia, obținând în iulie 379 o victorie importantă împotriva goților. Tot acum sunt alungați dincolo de Balcani alanii şi hunii. Beneficiind de ajutorul lui Grațian, care-i trimite trupe conduse de generali vestiți precum Bauto şi Arbogastes, Teodosie reuşeşte să anihileze pericolul gotic, intrând triumfător în Constantinopol. La rândul lor ostrogoții vor pleca în Occident, de unde se vor reîntoarce, fiind şi ei învinşi de comandantul Traciei. Atanarich amenințat de huni va cere azil în Imperiu, fiind primit cu onoruri la Constantinopol în ianuarie 381. Prea obosiți după atâtea lupte, goții cer pace, încheiată la 3 octombrie 382, în baza căreia ei deveneau *foederati* (aliați) ai Imperiului şi primeau pământuri în zona dintre Dunăre şi Balcani[62]. Spre deosebire de tratatele de pace anterioare, cel din 382 a fost discutat de goți de pe poziția unora care se aflau deja în interiorul Imperiului, cerând să fie colonizați, să fie autonomi şi

[62] L. HALPHEN, *Les barbares des grandes invasions aux conquetes turques du Xie siècle*, Paris, 1940, p. 15.

să fie scutiți de impozite. Ei acceptau să fie angajați în armată, unii ajungând chiar să ocupe funcții importante, situație ce va crea unele dificultăți politice şi militare.

Între regiunile dintre Dunăre şi Munții Haemus (Balcani) am văzut că au fost colonizați goți în calitate de aliați ai Imperiului. În acest spațiu trebuie inclusă şi Dobrogea, despre prezența goților aici găsind câteva amănunte la istoricul păgân Zosimus. Chiar dacă a trăit pe vremea lui Teodosie al II-lea, acest istoric a putut culege unele informații despre epoca nu prea îndepărtată a lui Teodosie al II-lea. Astfel el spune că goții aveau un tratament privilegiat, dar se manifestau abuziv cu populația locală din Dobrogea. În plus, comportamentul lor nu era de adevărați aliați ai Imperiului, ci manifestau dispreț față de armata romană şi comandanții ei. Goții se dedau adesea la jafuri, prădând localitățile pe care în mod normal trebuiau să le apere. Zosimus mai amintește şi de revolta şefului garnizoanei romane de le Tomis, pe nume Gherontius, care va reuşi „să elibereze Scythia de pericolele ce o amenințau", învingând „cu vitejie şi curaj" pe barbarii care se ridicaseră împotriva ei. De teama goților, Teodosie I va fi pe punctul să-l pedepsească pe Gherontius, scăpat în ultima clipă de eunuci, cărora a trebuit să le împartă averea personală. Episodul este relevator pentru starea de spirit în care trăiau locuitorii provinciei Scythia sau ai altor provincii în care se găseau goți, amintind totodată şi de existența unei biserici la Tomis cu drept de azil, în care se refugiaseră barbarii urmăriți de Gherontius[63].

Pacea din 382 a fost de scurtă durată deoarece barbarii nu erau oameni care să stea prea mult într-un loc, astfel încât conflictul cu goții a continuat în iarna anilor 384 - 385 şi 385 – 386. În acești ani Imperiul nu a reuşit să împiedice atacul unor barbari împotriva cetății Halmyris, de pe malul lacului Razelm. Cu toate acestea în toamna anului 386 armatele romane obțin o victorie importantă împotriva unui grup însemnat de ostrogoți, refugiați din stepele de sud ale Rusiei sub conducerea lui Odoteus, ajunşi în această zonă din cauza presiunii hunice. Ostrogoții cer şi ei azil în Imperiu, dar bizantinii îi refuză având deja experiența tristă cu ceilalți. Victoria din 386 a contribuit mult la ridicarea prestigiului romanilor în fața barbarilor, împăratul ridicând în amintirea acestui eveniment o columnă în cartierul Taurus din Constantinopol (înaltă de 42 m.)[64].

În Occident, Grațian este ucis la Lugdunum, Teodosie fiind nevoit să-l recunoască pe Maximus drept conducător în regiunile de dincolo de Alpi; Italia şi Africa rămân mai departe lui Valentinian al II-lea (375-392), patronat de mama sa Iustina. Profitând de nemulțumirea populației față de măsurile de încurajare a arianismului luate de Iustina, Maximus trece în Italia, Valentinian al II-lea şi mama sa fiind obligați să se refugieze la Tesalonic şi să ceară ajutorul lui Teodosie. Sora lui Valentinian al II-lea devine soția lui Teodosie, căruia îi dăruieşte o fiică pe Galla Placidia. În urma contraofensivei declanşate în 388 de Teodosie, Maximus este înfrânt şi omorât, iar Valentinian repus în scaun. Până la urmă Valentinian este şi el asasinat în 392 de către Arbogastes, un franc numit de Teodosie *magister millitum*. Locul rămas liber în Occident, este luat de un funcționar al Curții, Eugenius, înfrânt la rândul său de Teodosie în bătălia de la Aquileea, armata imperială fiind formată în bună parte din goți, alani, huni şi iberi din Caucaz, iar printre ofițeri îi aveau pe Gainas, Alaric, Stilichon, care vor juca un rol important în cursul anilor următori. După această victorie Teodosie rămâne singur împărat peste tot Imperiul.

[63] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea Bizanțului,* curs pentru anul I, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Bucureşti, 1993, p. 59.
[64] *IBIDEM*, p. 60.

Politica față de creştinism a împăratului Teodosie I cel Mare

Teodosie I cel Mare a acordat problemelor religioase o atenție deosebită, încât s-a putut spune despre el că „s-a ocupat mai mult de situația Bisericii decât de problemele Statului şi ale sale" (Sf. Ambrozie)[65]. Domnia lui Teodosie a însemnat şi revenirea la cârma Imperiului a împăraților ortodocşi, Teodosie fiind primul care a renunțat la titlul de *pontifex Maximus*, obligatoriu în titulatura unui împărat roman[66]. Încă de la începutul domniei sale, alături de Grațian va încerca să apere adevărata credință ortodoxă, credința universală. Această atitudine este ilustrată printr-o opoziție evidentă față de diferitele „dizidențe ariene", sau față de donatişti, maniheeni, apolinarişti etc.[67]. La venirea la Constantinopol a lui Teodosie, episcop era Damofilus (arian), iar conducătorul anomeilor, Eunomius, trăia la Calcedon, influența arienilor fiind deosebit de puternică. După moartea Sfântului Vasile cel Mare (379), Sfântul Grigorie de Nazianz este chemat de clerul şi populația capitalei, pentru a deveni episcopul lor. Grigorie vine la Constantinopol, unde întemeiază biserica Învierii (*Anastasis*), în care pronunță între 379-380 cunoscutele cuvântări împotriva anomeilor şi a pnevmatomahilor, numite cele 5 Cuvântări Teologice, care vor provoca mari tulburări[68].

Membrii tuturor acestor dizidențe erau considerați drept „eretici" şi supuşi rigorilor legii[69]. La 3 august 379, Grațian anulase deja măsurile luate la Sirmium cu un an mai înainte: el interzicea adunările ereticilor, nu le recunoaşte conducătorilor lor calitatea de clerici, această măsură vizându-i se pare în mod special pe donatişti. Câteva luni mai târziu, la 28 februarie 380, un edict promulgat de Teodosie I la Tesalonic, fără consultarea prealabilă a episcopilor, preciza criteriile care dădeau dreptul la titlul de „creştin al Bisericii universale"[70]; un alt edict din 10 ianuarie 381 reamintea acelaşi lucru ca dealtfel şi cel emis în iulie 381, după Sinodul al II-lea ecumenic de la Constantinopol. Toate aceste edicte menționau cel puțin pentru partea orientală a Imperiului, că religia creştină adevărată este cea care se acordă cu credința mărturisită la sinodul de la Niceea, fiind menționat pe scurt şi conținutul; erau citați şi episcopii considerați garanți ai acestei credințe.

---

[65] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea…*, p. 61.

[66] J.R. PALANQUE, *Saint Ambroise et l'Empire romain*, Paris, 1933, p.52.

[67] P. BROWN, *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*, în *Journal of Roman Studies*, 59, 1969, p. 92-103; S.N.C. LIEU, *The Manicheism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*, Manchester, 1985.

[68] După condamnarea arianismului de la Sinodul I Ecumenic, erezia nu a încetat. Sub împărații Valentinian I, Grațian şi Valentinian al II-lea în Apus, dar mai ales sub Teodosie I cel Mare (369-395) în Răsărit, Ortodoxia a putut obține victoria definitivă asupra arianismului. Astfel în iulie 378, la sinodul care a avut loc la Sirmium, în prezența împăratului Grațian s-a urmărit nimicirea ultimelor rămăşițe ariene în provinciile illirice, precum şi combaterea ereziei macedonienilor sau a pnevmatomahilor, care tăgăduiau dumnezeirea Sfântului Duh şi deoființimea Sa cu Tatăl şi cu Fiul. De asemenea, la sinodul de la Aquileea din 381, unde s-au remarcat prin luările de cuvânt Sfântul Ambrozie al Mediolanului şi Anemius din Sirmium, episcopii arieni din vremea aceea, Secundianus din Singidunum şi Palladius din Ratiaria au fost anatematizați. Din acest moment, cu excepția goților, arianismul şi-a încetat oficial existența în provinciile dunărene. Cf. M.R. BARNES, D.H. WILLIAMS, *Arianism after rius. Essays on the Development of the Fourth Century Trinitrian Conflicts.* Edimbourg, 1993;. M. RITTER, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol. Studien zur Geschichte und Theologie des II. Ökumenischen Konzils,* Göttingen, 1965; Idem, *Arius redivivus? Ein Jahrzwölft Arianismusforschung*, în *Theologische Rundshau,* 55, 1990, p. 153-187; Ioan I. RĂMUREANU, C*reştinismul în provinciile romane dunărene ale Illiricului la sfârşitul secolului al IV-lea. Sinodul de la Sirmium din 378 şi Aquileea din 381*", în *S.T.*, XVI, nr. 7-8, 1964, p. 408-450.

[69] Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 18-19.

[70] Practic acest edict declara Ortodoxia drept credință oficială a Imperiului. Textul edictului este reprodus în limba română în studiul părintelui profesor Vasile MUNTEAN, *Edictele religioase ale lui Teodosie cel Mare*, în *M.B.*, XXIV, nr. 4-6, 1974, p. 223-224.

Deodată toți dizidenții se vedeau în postura de a fi considerați eretici, construirea de biserici le era interzisă, ca dealtfel şi reuniunile liturgice, chiar şi în case particulare, iar clerul lor era alungat din capitală. Cu toate acestea în 386 un edict al lui Valentinian al II-lea restituia pentru eternitate „drepturile sale" unei fracțiuni ariene: aici era desigur şi influența mamei sale Iustina. Acest edict era trecut şi în *Codex Teodosianus*, permițând multor arieni să-şi păstreze bisericile din afara oraşelor[71]. Aceasta constituia singura excepție, în anii care au urmat Teodosie I luând măsuri drastice împotriva tuturor ereticilor: ei nu aveau nici un drept aşa cum avea Biserica Universală şi făceau obiectul mai multor interdicții, cum ar fi interdicția de a avea locuri de cult, de a se reuni, de a hirotoni preoți. Alții cum ar fi maniheii, erau reprimați foarte dur, fiind privați chiar de o serie de drepturi civice, din 389 având şi interdictul de a mai locui la Roma. Sub incidența lipsirii de drepturi civile de genul de a lăsa testamente sau moşteniri, au fost arienii începând din anul 389[72].

Dacă prin edictul de la Milan din 313, creştinismul devenea numai o religie licita, alături de alte culte păgâne, acum se făcea un pas înainte, decisiv, prin care Ortodoxia era declarată singura credință permisă în Imperiu: în edictele date acum se făcea o distincție clară între *catolicus* şi *ereticus*, primul termen desemnându-i pe ortodocşi, adepți ai hotărârilor Sinodului de la Niceea, iar al doilea pe toți partizanii celorlalte culte religioase. Păgânii erau considerați o categorie aparte. Drept urmare nu era permisă decât existența Bisericii Catolice. Prin decretul lui Teodosie din 28 februarie 380, se adăuga termenului *catolicus*, care însemna universal, adică Biserica universală, spre deosebire de secte aşa cum precizase pentru prima oară Sfântul Ignatie al Antiohiei, şi semnificația de ortodox, drept credincios.

Cu siguranță că aceste măsuri nu au fost puse în practică cu strictețe, dar ne dau indicații precise cu privire la orientarea politică a Statului, garant de acum al Ortodoxiei. La această legislație trebuie amintită şi preocuparea pentru conduita preoților, a clerului în general, tradusă prin numeroase exigențe de ordin moral: adulterul şi homosexualitatea fiind sever pedepsite.

După moartea lui Grațian în 383, uzurpatorul Maxim era convins că Imperiul i-a fost dat de Dumnezeu, interesându-se de problemele Bisericii şi condamnându-l pe Valentinian pentru politica sa de favorizare a arianismului, persecută pe manihei. În 384, tribunalul imperial pe care-l prezida, confirmă condamnarea la moarte a lui Priscilian, un episcop spaniol pe care un sinod local ținut la Bordeaux îl declarase maniheu, fapt care a suscitat oprobiul a numeroşi episcopi printre care Martin de Tours şi totodată începutul unei schisme în rândul episcopatului din Galia. El va fi considerat de discipolii săi drept martir. Această mişcare declanşată de omorârea lui Priscilian va dura până în sec. V-VI.

Pentru această perioadă nu pot fi uitate lucrările Sinodului al II-lea ecumenic ținute la Constantinopol în primăvara anului 381. Tema acestui sinod a fost erezia lui Macedonie, cunoscută sub numele de erezia pnevmatomahă, deoarece era împotriva dumnezeirii Sfântului Duh. Macedonie făcea din Sfântul Duh o creatură, o persoană mai mică decât Tatăl şi Fiul. Erezia sa a fost combătută şi s-a hotărât că Sfântul Duh este a treia persoană a Sfintei Treimi, egală cu ele şi prin urmare i se cuvine aceeaşi cinstire. S-au redactat acum şi ultimele 5 articole ale Crezului, confirmându-se totodată valabilitatea hotărârilor Sinodului de la Niceea. Garanți pentru toate acestea au fost numiți: Nectarie, episcopul Constantinopolului, Timotei al Alexandriei, Grigorie de Nyssa, Diodor de Tars, la care s-a alăturat chiar şi episcopul Tomisului, Gherontie. Prezența sa ne arată prestigiul de care se bucura Biserica pe care o reprezenta, păstrătoare a credinței adevărate. La Sinodul al II-lea s-au luat de asemenea importante hotărâri în privința organizării bisericeşti. Astfel,

---

[71] *Codex Theodosianus.Theodosiani libri XVI cum Constututionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. Th. MOMMSEN şi P.M. MEYER, 2 vol., Berlin, 1904 şi 1905. Un comentariu despre acest cod de legi avem în limba engleză la C. PHARR, *The Theodosian Code and Novels and Sirmondian Constitutions*, Princeton, 1952 precum şi o traducere parțială în limba franceză a lui J. ROUGE, *La législation de Théodose contre les héretiques: traduction de Codex Theodosianus*, XVI, 5, p. 6-24*, Epektasis Mélanges…Jean Daniélou,* Paris, 1972, p. 635 -649.

[72] Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 18-20.

în privința comunităților bisericești din provincii, acestea urmau să fie grupate în unități mai mari corespunzătoare diocezelor laice. La Niceea se hotărâse deja ca episcopul din metropola provinciei (mitropolitul) să aibă autoritate asupra episcopilor din eparhia (provincia) sa. Acum se face un pas mai departe. Mitropolitul din centrul diocezei avea autoritate asupra celorlalți mitropoliți. De această hotărâre profită mitropoliții din Antiohia, care își exercită autoritatea asupra diocezei Orientului, de Alexandria asupra Egiptului și Nubiei, Cezareea Capadociei asupra diocezei Pontului, de Efes asupra diocezei Asia, de Heracleea asupra diocezei Traciei.

Prin al treilea canon, Sinodul al II-lea Ecumenic a hotărât ca episcopul de Constantinopol să poarte numele de patriarh și să fie în rang „primul după episcopul Romei", deoarece Constantinopolul era noua Romă. Observăm că în justificarea rangului episcopului de Constantinopol se ținea seama de faptul că el era capitala Imperiului. Ridicarea în rang a episcopului de Constantinopol a nemulțumit pe ceilalți episcopi din centre apostolice precum: Roma, Antiohia, Alexandria. Papa Damasus nu a recunoscut aceste hotărâri ale canonului al III-lea, convocând chiar un sinod la Roma, la care a invitat și episcopi din Orient, dar aceștia nu au venit, ei participând la un alt sinod local organizat de Teodosie I la Constantinopol. La Roma nu au fost trimiși decât niște observatori, iar papa Damasus împreună cu Ambrozie al Mediolanului au suportat cu greu acest afront. Se pare că Teodosie a dat un ordin prin care urma să se alcătuiască ordinea de întâietate pentru toate scaunele mitropolitane din Imperiu, luând naștere astfel prima *Notitia episcopatum*.

Atitudinea lui Teodosie I cel Mare față de păgânism

Politica religioasă a lui Grațian și Teodosie, apoi a lui Teodosie singur, conține un alt aspect, acela îndreptat împotriva păgânilor. Spuneam mai înainte că încă de la urcarea sa pe tron Teodosie a renunțat la titlul de *pontifex maximus*, gest pe care-l va face la scurt timp și Grațian. Primele edicte au fost îndreptate împotriva apostaților (creștini redeveniți păgâni), care vor pierde în 381 dreptul de a-și alcătui testamente. Această lege este reînnoită în 383, dar îmbunătățită: ea se aplica în mod strict creștinilor botezați care au abandonat credința „considerându-se străini dreptului roman", dar ea lăsa celor care fuseseră numai catehumeni dreptul de a mai încerca o dată prin familiile lor. Grațian reia și completează această legislație în același an. Ea este înăsprită de Teodosie în 391 pe motiv că cel care abandonase comuniunea creștină se îndepărtează de specia umană. În 381 și 382, sacrificiile sângeroase sunt interzise sub pedeapsa deportării[73]. Aceste câteva măsuri nu mergeau prea departe față de cele luate în vremea lui Constantin, dar cei doi împărați Grațian și Teodosie I vor ataca în următorii ani instituțiile cultului păgân: în toamna lui 382 Grațian va scoate din Senatul de la Roma statuia zeiței Victoria, va suprima imunitățile Vestalelor și ale sacerdoțiului păgân, va confisca averile și alocațiile; la Constantinopol și în alte orașe din Orient, Teodosie ordonă închiderea templelor: rămâneau deschise în scop cultural, cele care conțineau opere de artă. În 384 trimite pe prefectul pretoriului Synegios în Egipt pentru a închide principalele temple.

După 391 această politică oarecum radicală, este temperată din cauza conflictului cu Maximus, Teodosie căutând ca și Iustina sprijinul aristocrației păgâne, unele personalități păgâne primind chiar înalte funcții. În acest context, senatorii de la Roma vor încerca în 384 să anuleze măsura luată anterior în 382 de excludere a altarului Victoriei din Senat. Senatorul Symachus face acum o notă prin care chema la toleranță, la înțelegere, la posibilitatea existenței mai multor căi de a ajunge la adevărul de credință, dar Ambrozie al Mediolanului reușește prin invocarea libertății de conștiință a senatorilor creștini, să-l împiedice pe Valentinian II să fie de acord cu intervenția

[73] Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 21-22.

senatorului păgân. Această intervenţie din partea lui Ambrozie, nu va fi şi ultima, el va întreprinde o altă pe lângă Teodosie, care va avea drept consecinţă o perioadă destul de încordată între cei doi. De fapt Sfântul Ambrozie l-a împiedicat pe împărat după 388 să facă dreptate evreilor din Callinicum[74] a căror sinagogă le fusese incendiată de creştini: Teodosie îl condamnase pe episcopul din acel loc, cu reconstruirea clădirii, dar Ambrozie obiectase, spunând că un episcop nu putea să reclădească un „templu al greşelii", cerând şi obţinând anularea deciziei. De aici şi iritarea împăratului explicată şi de încercarea sa de apropiere faţă de aristocraţia păgână din Roma. În ciuda acestor neânţelegeri cu Sf. Ambrozie, Teodosie a fost până la sfârşitul vieţii un luptător pentru interesele Bisericii şi ale Imperiului[75].

O serie de legi date între 391 şi 394, reactivează lupta împotriva păgânismului, ajungându-se la interzicerea oricărui cult păgân: legea din 24 ianuarie 391 era valabilă pentru Roma, cea din 16 iunie pentru Egipt, iar cea din 8 noiembrie 392 pentru întregul Imperiu. Pe viitor toate sacrificiile, fie publice, fie particulare, inclusiv cele domestice erau interzise indiferent de rangul social, cei care încălcau legea fiind supuşi unor amenzi consistente. În acest context încetează în 394, celebrarea Jocurilor olimpice, iar în 396 sunt interzise misterele lui Eleusis. Astfel religia tradiţională pierde orice drept legal de exprimare, Imperiul devenind în mod oficial creştin. Există însă o singură excepţie: cea a evreilor, care conservau libertatea de cult.

Severitatea acestor măsuri politice, va declanşa o reacţie din partea păgânilor. Uzurpatorul Eugen, ajuns la putere în Galia prin intermediul lui Arbogastes în 392, în momentul în care preia controlul asupra Italiei în primăvara lui 393, va căuta, chiar dacă era creştin, să se reconcilieze cu păgânii prin restituirea bunurilor acestora şi prin restabilirea cultelor interzise; la Roma altarul Victoriei va fi reinstalat în Senat. După victoria lui Teodosie împotriva lui Eugen în septembrie 394, toate aceste măsuri au fost reportate, iar interdicţiile din 392 puse în aplicare şi în Italia[76].

Teodosie I cel Mare a murit la 17 ianuarie 395 la Milano, cuvântul funebru fiind rostit chiar de episcopul locului Ambrozie. Moştenirea politică şi religioasă pe care a lăsat-o era deosebită. Hotarele Imperiului erau sigure, cuprinse între Atlantic şi Eufrat, din Africa şi până la Marea Neagră şi Dunăre. Partea Orientală a acestui vast teritoriu cuprindea două mari prefecturi ale pretoriului, a Illyricului şi a Orientului. În prefectura Illyricum erau diocezele Dacia şi Macedonia însumând 12 provincii, iar prefectura Orientului avea 5 dioceze: Tracia, Asia, Pontul, Orientul şi Egiptul, cu un total de 48 de provincii. În Occident erau marile prefecturi ale Galiei şi Italiei cu diocezele şi provinciile, aşa cum fuseseră pe vremea lui Diocleţian şi Constantin.

Dezvoltarea structurilor regionale ale Bisericii în secolul al IV-lea

Pe plan religios, decisive au fost numeroasele realizări ale lui Constantin cel Mare sau ale lui Teodosie I cel Mare, ilustrate de legile promulgate în favoarea Ortodoxiei. În vremea lui Teodosie I cel Mare, Ortodoxia devine religia oficială a Imperiului, iar teologia politică de stat. Secolul al IV-lea a marcat astfel o evoluţie interesantă legată de noua poziţie pe care o va ocupa de acum Biserica

[74] Th. C. LAMBERT, *Saint Ambroise et les Juifs à la fin du IV e siècle*, în *Politique et Religion dans le judaisme ancien et médieval*, Colocviu organizat între 8-9 decembrie 1987 de Centrul de Studii Iudaice al Universităţii Paris IV-Sorbona, p. 77-84.

[75] Lector dr. Adrian GABOR, *art. cit.* , p. 211. Pentru problema complexă a raportului dintre Biserică şi Stat în secolul al IV-lea, cu referire specială asupra modelului Teodosian recomandăm teza de doctorat a lector Dr. Adrian GABOR, *L'Eglise et l'Etat au temps de Théodose le Grand (379-395)*, redactată şi susţinută la Facultatea de Teologie Catolică a Universităţii de Ştiinţe Umaniste din Strasbourg (în curs de apariţie în limba română).

[76] J. GAUDERMET, *La législation anti-païenne de Constantin à Justinien*, în *Cristianisimo nella Storia* 11, 1990, pp. 449-468.

în cadrul Imperiului. Este vorba în linii mari, aşa cum am văzut de încercarea de a acomoda structura exterioară a Bisericii cu cea administrativă. Acest lucru nu reprezenta ceva revoluţionar, deoarece tendinţa era practic de prelungire a unui fenomen apărut încă de pe timpul lui Constantin cel Mare şi chiar înaintea lui: mai multe teritorii bisericeşti, adunate în jurul Bisericii mame. Canonul al VI-lea dat la sinodul I de la Niceea consfinţea această situaţie. Era recunoascută *de facto* întâietatea Romei în Occident, Alexandriei în Egipt şi a Antiohiei în Siria. Constituindu-se aproape spontan, toate aceste „întâietăţi" purtau marca unor condiţii specific locale şi a particularităţilor progresului Bisericii în diferite regiuni ale Imperiului Roman. Astfel Roma, singurul scaun apostolic din Occident avea locul său unic. Exista însă o diferenţă între întâietatea canonică şi cea jurisdicţională a Romei asupra Bisericilor italiene învecinate pe de-o parte, şi autoritatea sa morală, recunoscută în afara frontierelor Italiei, în Africa, Spania sau Galia[77].

Biserica din Africa avea încă de la început o structură şi o practică canonică specială: autoritatea supremă era deţinută de sinodul episcopilor, care se reuneau în mod regulat de 2 ori pe an[78]. În Orient, forma canonică a unităţii bisericeşti varia de asemenea de la o regiune la alta. În Egipt, centralismul era practic complet: întreaga autoritate era în mâna episcopului de la Alexandria, în raport cu care ceilalţi episcopi aveau practic o poziţie asemănătoare cu cea a episcopilor vicari de astăzi. În Siria însă, episcopul locului era mult mai independent, în ciuda autorităţii avută încă de la început de Biserica din Antiohia, al doilea oraş al Imperiului. Fără a rivaliza cu cele trei scaune apostolice, Efesul rămânea totuşi centrul bisericesc al Asiei Mici. În celelalte regiuni unde nu exista vreun pol de atracţie la fel de important ca cele deja menţionate, Bisericile se regrupau în jurul unei metropole sau a unei capitale provinciale. Este semnificativ cazul Bisericii din Ierusalim, leagănul creştinătăţii care la sfârşitul sec. al III-lea nu reprezenta decât un simplu scaun episcopal aflat în orbita metropolei de Cezareea, capitala administrativă a Palestinei. În secolul al IV-lea creşte importanţa sa bisericească, fapt explicabil prin interesul lui Constantin cel Mare pentru Locurile Sfinte şi a fluxului tot mai mare de pelerini atraşi de locurile în care a trăit şi activat Iisus Hristos.

Chiar dacă la început, la baza structurii bisericeşti a stat Biserica locală, adică comunitatea sau adunarea reunită sub îndrumarea şi conducerea unui episcop, a preoţilor şi a diaconilor, este clar că în privinţa caracterului relaţiilor şi legăturilor canonice dintre Biserici existau diferenţe, acestea fiind în strânsă legătură şi cu viitoarea dezvoltare a creştinismului[79]. Un lucru rămâne însă esenţial: legătura dintre comunităţi era trăită şi considerată la fel de importantă ca şi structura fiecăreia dintre ele; nici o Biserică nu putea accepta sentimentul autosuficienţei. Legătura care unea diferitele comunităţi putea căpăta în funcţie de loc, forme variabile. În unele regiuni întinderea teritorială a autorităţii canonice cuprindea dioceze de la ţară situate în jurul bisericii din oraşul cel mai important, al cărui episcop era recunoscut drept mitropolit; în alte regiuni, provinciile intrau chiar ele însele în orbita unei Biserici care se distingea prin vechime sau prestigiu apostolic, formând o aşa-numită „regiune bisericească". Egiptul reprezenta însă o excepţie prin absenţa unui eşalon intermediar care era de altfel metropola provincială: toţi episcopii aveau drept primat pe arhiepiscopul din Alexandria.

Sinoadele mitropolitane aveau sarcina să rezolve problemele de ordin general. Existau chiar *Curţi de apel* pentru plângeri împotriva episcopului locului, ele reglând relaţiile între episcopi, sau modificau în caz de necesitate limitele diocezei. La hirotonia noilor episcopi, participau toţi episcopii unei provincii în frunte cu mitropolitul. Pentru organizarea şi disciplina bisericească, la sinoade erau date binecunoscutele canoane sau reguli, primele culegeri existând începând cu secolul al IV-lea. Acum erau cunoscute 85 de canoane numite şi „apostolice" care formează până astăzi

[77] Alexandre SCHMEMANN, *Op. cit.,* p. 140-141
[78] P. ZMIRE, *Recherches sur la collégialité épiscopale dans l'Eglise d'Afrique*, în *Rechug,* 7, 1971, p. 3-72.
[79] Jean MEYENDORFF,*Unité de l'Empire et divisions des chrétiens,* Paris, 1993, p. 58.

tradiția canonică ortodoxă. La acestea se vor adăuga în timp canoanele Sinoadelor Ecumenice şi cele ale Sinoadelor locale, acceptate de întreaga Biserică. Demn de remarcat este şi faptul că încă din secolul al IV-lea poate fi observată o diferență între evoluția canonică a Occidentului şi Orientului. Niceea înregistrase şi sancționase modelul unității universale a Bisericii, universalitatea sa, dacă vrem catolicitatea sa, aşa cum era la sfârşitul sec. al III-lea[80]. Totuşi numic nu putea împiedica evoluția acestui model. În sec. al IV-lea observăm o coordonare din ce în ce mai strânsă între structurile Bisericii şi cele ale Statului. Imperiul era împărțit în dioceze, iar canonul al II-lea de la Sinodul Ecumenic din 381 stabileşte împărțirea Bisericii în dioceze: regiunea bisericească a Egiptului avea drept centru Alexandria, Orientul-Antiohia, Pontul-Cezareea Capadociei, Asia-Efesul, Tracia-Heracleea. Vechea organizare era fundamentată pe cea nouă, unde criteriul decisiv era importanța oraşului. La rândul lor, diocezele au fost împărțite în provincii, iar acestea din urmă în eparhii, terminologia fiind de origine romană.

Ideea bizantină de Biserică şi Stat

În paralel cu acest proces natural de coordonare, perceptibil încă înainte de convertirea lui Constantin cel Mare, putem observa naşterea unui centru bisericesc nou, legat în dezvoltarea sa de situația nouă a Bisericii în Imperiu. Cu privire la modul în care trebuie să înțelegem originalitatea şi profunzimea soluției aduse de Bizanț problemei raportului dintre Biserică şi Stat, este nevoie de multă precauție[81]. Biserica şi Statul nu erau unite printr-un contract de tip juridic, ci prin singurul adevăr, adică credința Bisericii precum că împăratul şi prin el întregul Imperiu, recunoşteau drept propriul Adevăr pe Dumnezeu, plasându-l deasupra lor. Pe de altă parte, Biserica nu putea să se arate indiferentă față de concepțiile religioase ale Imperiului. Un împărat eretic, un apostat ar fi însemnat sfârşitul creştinismului şi prin aceasta a proiectului unei lumi creştine, a unei înfrângeri a Adevărului în fața minciunii, a unei renegări a lui Hristos din partea lumii. Creştinismul era trăit în primele secole mai întâi ca o victorie cerească a lui Hristos asupra răului din lume. În perspectiva acestei victorii, convertirea lui Constantin căpăta o perspectivă nouă, specială. Prin acest act, Statul, care până acum fusese instrumentul principal al urii diavolului față de Biserică, se înclina în fața lui Hristos. Înțelegem de ce neutralitatea Statului în materie de religie era un fapt străin creştinilor, cum le era străin şi „clericalismul", adică subordonarea ierarhiei față de Stat, care va apare mai târziu în Occident. În concepția ortodoxă, Biserica îmbrățişează întreaga lume: ea este însăşi ființa sa intimă, măsura sa; izvor de har, dar nu de putere. Aceasta este acordată împăraților şi guvernanților. În această viziune trebuie să înțelegem de ce ortodocşii au căutat să-l influențeze pe împărat, fără ca oportunismul sau ambiția să reprezinte vreun motiv în sine. Drama Orientului a fost însă faptul că acest proiect s-a dovedit imposibil de realizat, iar tentativele de a-l pune în practică au avut destul de des consecințe nefericite. Statul în sine era prea legat de categoriile gândirii păgâne; el continua

[80] G. ROUTHIER, *La réception d'un concile,* Paris, 1993.

[81] Menționăm aici o parte din bibliografia referitoare la relațiile dintre Biserică şi puterea politică în Imperiul bizantin: G. BARDY, *L'Eglise et les derniers Romans,* Paris, 1948; H. AHRWEILLER, *L'ideologie politique de Byzance*, Paris, 1975; Michel CLEVENOT, *Les chrétiens et le Pouvoir*, Paris, 1981; K.M. SETTON, *Christian attitude towards the Emperors in the Fourth Century, especialy as shown in Addresses to the Emperor*, New-York, 1941; Rafaelo FARINA, *L'Impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politic del cristinesimo*, Zürich, 1966; F. HEIM, *La théologie de la Victoire de Constantin à Théodose*, Paris, 1992; F. DVORNIK, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background,* 2 vol.. Washington, 1966; Lector Dr. Adrian GABOR, *L'Eglise et l'Etat au temps de Théodose le Grand*…. În general, cercetările care s-au făcut pe această temă au calificat relațiile dintre Biserică şi Stat în Imperiul bizantin drept un cezaropapism, o teocrație, iar unii s-au oprit asupra caracterului simfonic, în ciuda unor intervenții dinamice ale împăraților în viața Bisericii. Cf. D.J. GEANAKOPOLOS, *Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of Caesaropapism*, în *Church History,* XXXIV, 1965.

să se creadă încă ultimul scop, valoarea ultimă, iar religia nu era decât un mijloc pentru a realiza acest țel. Dacă destinul Bisericii, precum şi luptele doctrinare nu-l lăsau indiferent, atitudinea se datora unor rațiuni proprii. Orice divizare sau neînțelegere în interiorul Bisericii, reprezenta o amenințare directă pentru partea civilă.

În secolul al IV-lea asistăm la apariția a două centre noi în sânul Bisericii: Constantinopolul şi Ierusalimul[82]. Interesul lui Constantin pentru Țara Sfântă, unde mama sa Elena căuta lemnul Sfintei Cruci, era semnificativ, dacă ținem cont de faptul că al doilea oraş sfânt era pentru el Constantinopolul, pe care-l întemeiase. Constantin se simțea poate în mod inconştient, investit cu o misiune specială în istoria mântuirii: oraşul Crucii şi cel care răsărise prin victoria Crucii, cele două centre ale lumii, regele iudeilor şi cel al romanilor, reconciliați în persoana sa. De-a lungul secolelor această concepție mistică despre Constantinopol ca oraş sfânt, se va lărgi şi aprofunda, dar inițiativa va rămâne a primului împărat. Întemeierea noii capitale în 330 a dat centrului imperial o nouă dimensiune bisericească: dintr-un modest sediu episcopal, Constantinopolul era „condamnat" practic creşterii. Este adevărat că la început nu lăsa să se întrevadă viitorul său: o perioadă destul de lungă, el a fost centrul arianismului, în timp ce Atanasie întărea în ochii Bisericii prestigiul Alexandriei, prin combativitatea sa pentru adevăr şi libertate. Chiar şi atunci când Constantinopolul devine ortodox, ostilitatea Alexandriei nu slăbeşte: exemplul cel mai bun îl vom avea în disputa dintre Chiril al Alexandriei şi Nestorie, justă de altfel, dar care în materie de putere şi de primat nu ocupau chiar un loc secundar. Cu toate acestea la 50 de ani după întemeierea oraşului, Părinții participanți la al II-lea Sinod Ecumenic au proclamat pentru episcopul de la Constantinopol o întâietate de onoare după cel al Romei, pentru că oraşul lui Constantin era „noua Romă, oraşul Împăratului şi al Senatului" (canonul al III-lea). Constantinopolul nu era pus în fruntea unei regiuni, iar pe plan administrativ, episcopul său continua să fie unul dintre episcopii diocezei Traciei, condusă de mitropolitul Heracleei. În realitate, canonul care-i acorda „o întâietate de onoare" transformându-l dintr-o dată într-un centru bisericesc pentru întreg Orientul, era clar că cele două structuri ecleziastice nu coincideau, iar una dintre ele mai devreme sau mai târziu trebuia să se supună celeilalte. Acesta este secretul conflictului, care va anima în următoarele secolele Alexandria şi Constantinopolul.

Comunitățile creştine din marile centre urbane, au organizat aşa-numitele sinoade provinciale pentru rezolvarea problemelor de disciplină sau de doctrină. Primele sinoade interprovinciale au fost convocate pentru a elimina curentele considerate eretice. Sinoadele de la Antiohia din anii 264 şi 268 s-au încheiat cu condamnarea episcopului sirian Pavel de Samosata, căruia i se reproşau inovații de natură liturgică, disciplinară sau doctrinară. Acceptat de episcopii din Alexandria şi Roma, hotărârile acestui sinod interprovincial au fost aplicate de împăratul Aurelian. În aceste condiții avem de-a face cu prima recunoaştere oficială a unei autorități bisericeşti de către Statul roman. Sinoadele interprovinciale au fost decisive în constituirea religiei creştine ca religie de Stat, în special în ceea ce priveşte întărirea disciplinei bisericeşti prin publicarea unor impresionante liste de interdicții şi sancțiuni.

Pentru creştini totul se va schimba în momentul în care Constantin cel Mare şi succesorii săi creştini au ales "religia lui Hristos", iar Crucea a devenit însemnul Imperiului. Acest lucru s-a realizat în două etape. Mai întâi este vorba despre anul 313, când creştinismul este autorizat în mod oficial în tot Imperiul. Preluarea puterii de către Constantin în 306 a marcat sfârşitul unei perioade destul de confuze, Imperiul fiind condus de mai mulți împărați cu titlul de *august* sau *cesar*. După ce şi-a eliminat rivalii şi s-a plasat sub protecția Dumnezeului creştinilor (căruia i-a atribuit victoria sa asupra lui Maxențiu, în apropierea Romei - 313), Constantin a favorizat religia lor în cadrul unei politici tolerante şi a unui sincretism care-i permitea să asocieze cultului "soarelui neînvins" şi

[82] A. DUCELLIER, *L'Eglise byzantine. Entre pouvoire et esprit (330-1204).* Desclée, Paris, p. 21.

teologiei păgâne (Constantin rămânea *pontifex maximus*, adică Mare Preot al păgânilor), noua sa cinstire pentru Hristos.

În ceea ce priveşte Edictul de toleranţă din 313, text cunoscut sub numele de "Edictul de la Milan" (proclamat de fapt la Nicomidia, capitala părţii orientale a Imperiului), el marchează recunoaşterea creştinismului de către puterea imperială. Din acest moment creştinismul a beneficiat de privilegii din partea Statului. Pentru a controla mai bine religia, Constantin a încercat să realizeze o unificare a ei, dar politica sa a trebuit să facă faţă diferitelor doctrine şi antagonisme. În această perioadă existau unele dispute pe plan teologic; provenind din diversele tradiţii iudaice sau eleno-creştine din primele trei secole, aceste curente au devenit expresia unor conflicte politice şi sociale. Disputele hristologice, însoţite de excomunicări şi tot felul de acuzaţii de deviere, schisme sau erezii au atins zonele cele mai creştinizate. De asemenea exilul unor episcopi sau definiţiile luate în cadrul sinoadelor generale ca cele ecumenice, au reprezentat un pas spre devenirea religiei creştine, religie de Stat[83].

În timpul lui Constantin cele mai bune exemple ale acestor dispute au fost:

- *Donatismul african*: conservator şi intransigent, s-a transformat în timp într-o revoltă socială împotriva nedreptăţii şi a dominaţiei străine. Problema aceasta a apărut cam în aceeaşi perioadă cu persecuţiile din anii 303-305 şi a durat mai bine de trei secole şi jumătate, până la invazia arabă. La început era vorba despre o problemă disciplinară la Cartagina: este bine sau nu să fie reintegraţi în Biserică acei creştini care au cedat exigenţelor lui Diocleţian sau ale lui Galeriu? Cel mai intransigent s-a arătat episcopul Donat, ale cărui idei s-au răspândit cu repeziciune în toată Africa romană (aproape 100 de episcopi erau de partea sa). Chiar dacă a luat poziţie împotriva lor, împăratul Constantin ezita între o atitudine represivă şi una tolerantă.
- *Arianismul alexandrin*: a căpătat dimensiunile unui conflict religios la scara întregului Imperiu. Nesupunerea ereticului Arie faţă de episcopul Alexandru a avut un impact deosebit, suscitând pasiuni şi divizând profund comunităţile creştine.

Pentru a fi combătută această erezie, am putut observa cum Constantin a convocat primul Sinod Ecumenic de la Niceea pe data de 20 mai 325. Astfel, acest Sinod a fost convocat de către împărat, iar hotărârile au fost împotriva lui Arie, consacrând victoria Sfântului Atanasie, viitorul episcop al Alexandriei. Constantin cel Mare în calitatatea sa de singur *august*, a identificat în mod progresiv Divinitatea supremă pe care el o cinstea din anii tinereţii cu Hristos. Încercarea de a reconcilia în propria conştiinţă şi în teorie datoriile unui *principe* roman cu exigenţele etice personale ale unui creştin l-au făcut să întârzie primirea botezului până înaintea morţii (337). Transformarea progresivă a Imperiului într-o societate formal creştină a continuat pe vremea succesorilor lui Constantin, dar acest fenomen a fost plin de contraste şi paradoxuri. Cei doi fii ai lui Constantin, Constantiu al II-lea (337-361) şi Constans (337-350) care au stăpânit în Orient, respectiv în Occident, au extins legislaţia constantiniană în favoarea creştinismului şi au luat parte activ la în problemele unei Biserici divizată de criza ariană. Ca şi tatăl lor, ei au amânat propriul botez până în ceasul morţii. În conştiinţa socială a timpului, mărturisirea credinţei creştine nu era percepută ca o condiţie pentru a deveni împărat: Iulian Apostatul (361-363) a restabilit chiar păgânismul, iar un alt păgân, prefectul pretoriului Secundus Solutius, a obţinut la un moment dat susţinerea unanimă a armatei pentru a-i succeda la tron lui Iulian. În cele din urmă Secundus a refuzat deoarece era în vârstă şi bolnav[84]. Printre împăraţii care s-au succedat la sfârşitul secolului al

[83] J. BOOJAMRA, *The Emperor Theodosius and the Legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, IX, 1977.
[84] E. STEIN, *Histoire du Bas- Empire*. I.*De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284-476)*, Paris, 1959, pp. 170-172.

IV-lea, cazul lui Valentinian I (364-375)[85] este considerat ca o excepție printre contemporani, deoarece în calitatea sa de comandant militar pe vremea lui Iulian, a refuzat să ofere sacrificii păgâne[86].

Teodosie I (379-395) şi colegul său occidental, Grațian (375-383), au început să considere creştinismul ca o religie de Stat. Grațian a renunțat la titlul păgân de *pontifex maximus* în 381, iar Teodosie a fost primul împărat botezat la începutul domniei. El a rupt total legăturile cu cultele păgâne, aprobând cererea episcopilor creştini de închidere a templelor. În unele locuri au izbucnit incidente între creştini şi păgâni, Teofil arhiepiscopul Alexandriei trnsformând de exemplu templul lui Dionysos în biserică şi a distrus templul lui Serapis. În anii 391-392, Teodosie I a publicat două decrete prin care erau interzise cultele păgâne publice sau private[87]. Din acest moment Imperiul devenea din punct de vedere constituțional un Stat creştin, în care păgânismul era redus la stadiul de minoritate tolerată. Politica riguroasă de mai târziu a lui Justinian I (527-565) a eliminat complet păgânsimul din viața publică.

Succesorii lui Teodosie I cel Mare: Arcadius şi Honorius. Divizarea Imperiului

După moartea lui Teodosie I cel Mare la 17 ianuarie 395, Imperiul a fost împărțit între cei doi fii ai săi: Arcadius (395-408) în Orient, iar Honorius în Occident (395-423). Chiar dacă cele două părți rămâneau elemente ale aceluiaşi corp, anul 395 a constituit un moment de răscruce în istoria Statului roman, deoarece de acum şi până la căderea Imperiului Roman de Apus în 476, vor exista practic două Imperii: cel de Răsărit, cu capitala la Constantinopol, şi cel de Apus, cu capitala la Roma, Mediolanum sau Ravenna. Deşi Imperiul a fost împărțit, aceasta nu a însemnat o divizare a lui, ci mai degrabă o descentralizare de Stat. Cele două părți se considerau unite, iar împărații erau numiți în documente împreună, chiar dacă era vorba de faptele unuia singur. De acum Imperiul va fi când în mâna unui împărat unic, când împărțit între doi împărați, unul în Orient celălalt în Occident. Cu toate acestea unitatea de guvernare a Imperiului subzistă. Ea se va menține în drept, pentru că unul dintre împărați ține în mod direct de acceptul celuilalt la investitură, dar se va menține şi pentru că unul dintre cei doi împărați îşi va păstra suficientă autoritate în vederea impunerii celuilalt a unor puncte de vedere care să fie în beneficiul celor două părți. Unitatea Imperiului se va păstra şi la nivelul conştiinței populare. Nici romanii, nici barbarii nu vor avea sentimentul că Orientul şi Occidentul formează entități distincte. Este inexactă chiar afirmația că la moartea lui Teodosie I în 395, Imperiul a fost împărțit în două, asistând astfel la separarea definitivă dintre Orient şi Occident. De fapt, Teodosie I este surprins de moarte chiar în momentul în care ca atâția alți predecesori desemnase un *august* pentru Occident şi unul pentru Orient, fără să se gândească la o separare. Patruzeci de ani mai târziu, Teodosie al II-lea publicând celebru *Cod* care îi poartă numele şi care reunea legile tuturor împăraților de la Constantin cel Mare, face acest lucru în numele împăratului care domnea atunci în Occident, Valentinian III, amintind că pentru a fi valabilă o lege, aceasta trebuie adusă şi la cunoştiința unuia dintre cei doi împărați. Dacă unitatea constituțională a Imperiului subzistă, nu trebuie neglijat nici faptul că opoziția dintre Orient şi Occident se va agrava, aceasta fiind de altfel şi caracteristica perioadei de după Teodosie I cel Mare. Cu timpul legăturile

[85] Împărat asociat lui Valens (364-378)

[86] A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire, 184-602. A social and Administrative Survey.* Oxford, Blackwell, 1964, 3 vol. Vol. III, p. 25.

[87] *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus siromondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. T. MOMMSEN şi P.M. MEYER, Berlin, 1954, trad. în engleză Clyde PHARR, Princeton, 1952, p. 473.

dintre Estul şi Vestul Imperiului vor slăbi, ajungându-se în timp, de multe ori la momente de tensiune.

Sceptrul pe care fiii lui Teodosie I îl moşteniseră, părea să fie un dar al lui Dumnmezeu şi al tatălui lor. Generalii şi miniştrii se obişnuiseră să adore majestatea copiilor imperiali, iar armata şi poporul nu avuseseră în ultima vreme prilejul să-şi afirme primejdioasa lor putere, prin alegerea unui alt suveran. Odată cu venirea la putere a celor doi, la conducerea Statului se constată o schimbare profundă, cei doi preferând să-şi ducă viaţa, spre deosebire de tatăl său, într-un deplin sedentarism, fără să părăsească Constantinopolul şi respectiv Ravenna[88]. Aceşti doi împăraţi vor deveni practic nişte jucării în mâinile celor care-i înconjurau: femei, eunuci, episcopi, demnitari servili, conducători militari de origine barbară. Bine intenţionat, Teodosie I cel Mare a dorit să asigure copiilor săi un protector, cei mai indicaţi în acest sens fiind persoane apropiată de cei doi prin legături familiare. De aceea, înainte de a muri, el a lăsat pe Honorius în grija bravului ofiţer de origine vandală, Stilichon, căsătorit cu nepoata împăratului, Serena[89].

La moartea tatălui său, Arcadius în vârstă 18 ani, era lipsit nu numai de experienţă, dar şi de iniţiativă, menit parcă a fi stăpânit de oamenii energici ai curţii sale. Un astfel de om era *prefectul pretoriului* din Orient, Flavius Rufinus, general de origine celtă, inteligent şi activ, ambiţios şi avar, fără principii morale. Scopul său era de a ajunge la tron ca asociat al lui Arcadius şi să căsătorească pe împărat cu fiica sa. Planurile lui Rufinus sunt însă dejucate de eunucul Eutropius, care-l determină pe Arcadius să se căsătorească cu Eudoxia, fiica puternicului general franc Bauto. Ambiţia lui Rufinus îl aduce în conflict cu Stilichon, suspectat că ar avea aceleaşi planuri, pentru fiul său Eutherius, pe care dorea să-l căsătorească cu sora vitregă a împăratului, Galla Placidia.

Conflictul dintre cei doi izbucneşte cu ocazia revoltei vizigoţilor conduşi acum împotriva Imperiului, de Alaric. Ca şef al întregii armate vizigote, acesta a pustiit Tracia şi Macedonia, apoi a ajuns aproape de zidurile Constantinopolului, dând mişcării sale un profund caracter naţional. Alaric tratează cu Rufinus, care prin abilitatea sa diplomatică reuşeşte să-l determine pe barbar să se îndrepte spre Vest, ocolind capitala. Ajuns în Thesalia, el va intra în conflict cu Stilichon, interesat şi el de stăpânirea Illyricului oriental. Înainte de anul 379 prefectura Illyricului, care cuprindea Grecia şi regiunile centrale ale Balcanilor, făcea parte din jumătatea de Apus a Imperiului, dar în acelaşi an Graţian, împărat al Occidentului, şi nepotul lui Valens o cedase lui Teodosie I[90].

Stilichon spunea acum, că voinţa lui Teodosie fusese ca fii săi să se întoarcă la vechea situaţie, iar autoritatea lui Honorius să atingă doar hotarele Traciei. Cauza principală pentru care Stilichon reclama acest teritoriu era că Peninsula Balcanică reprezenta furnizorul de bază al celor mai buni luptători. Temându-se de o victorie, pe care rivalul său ar fi obţinut-o asupra lui Alaric, iar prin aceasta de o creştere a influenţei lui Stilichon, Rufinus determină pe Arcadius, să ordone încetarea oricărei acţiuni împotriva vizigoţilor. Stilichon surprins poate de hotărârea împăratului, trimite printr-un ofiţer devotat, Gainas, trupele Orientului, care luptaseră în Occident, la Constantinopol împotriva lui Eugenius, iar el în fruntea armatei sale se retrage, lăsând libertate trupelor lui Alaric să-şi continue campania de pustiire.

Lui Gainas, ajuns la Constantinopol, îi ies în întâmpinare atât împăratul cât şi Curtea pentru a-l saluta. La un semn al lui Gainas însă, un barbar străpunge cu sabia pe Rufinus, chiar sub ochii împăratului. Asasinatul a fost pus la cale de Stilichon. În locul lui Rufinus, Arcadius a ales pe eunucul Eutropius[91].

Arcadius va trece de acum încolo sub influenţa eunucului Eutropius, tot atât de avid de putere ca şi predecesorul său. El privea cu gelozie şi suspiciune pe prefectul Orientului, cel mai puternic în administraţie, după împărat. Eunucului i se datorează probabil inovaţia adusă de

[88] J.J. NORWICH, *Histoire de Byzance, 330-1453*, Paris, 1999, p. 53-55.
[89] *IBIDEM*, p. 54.
[90] Ch. DIEHL, G. MARÇAIS, *Le monde oriental, de 395 à 1081*, Paris, 1944, p. 12.
[91] *IBIDEM.*

Arcadius, de a lua din atribuțiile *prefectului pretoriului*, administrația generală a poştelor, precum şi supravegherea fabricanților de arme şi de a le trece în seama marelui demnitar, *magister officiorum* (primul ministru).

Prin căsătorirea fiicei sale Maria cu Honorius, Stilichon îşi consolidează şi el poziția. Evenimentul nu este trecut cu vederea şi Eutropius obține de la Arcadius un nou titlu în anul 399 şi anume pe acela de *consul*, fapt care a deranjat nobilimea senatorială. Nici Italia împreună cu toată partea occidentală a Imperiului, nu a fost de acord, pentru că până atunci nu se mai auzise ca un eunuc să dețină o astfel de funcție. Între timp Gainas, ca „om" al lui Stilichon, după ce devine *magister militum*, urmăreşte răsturnarea îndrăznețului eunuc. La rândul său, partida romană antibarbară era împotriva lui Eutropius, ca şi împotriva creşterii puterii germane în Imperiu. Senatorii şi demnitarii legați de tradițiile romane, erau indignați de înălțarea unui enunc la consulat şi alarmați de deținerea unor importante funcții militare de către germani.

Revolta ostrogoților din Frigia (încurajați de Gainas), a condus în final la căderea lui Eutropius, declanşând în acelaşi timp lupta împotriva influenței germane din Imperiul de Răsărit. Armatele romane învinse în Pamfilia de Tribigilol, conducătorul ostrogoților, au provocat dizgrația împăratului Arcadius față de Eutropius, care este degradat, exilat în Cipru, iar în cele din urmă decapitat la Calcedon. Locul său este luat de conducătorul partidului antibarbar, Aurelian, gest care echivala cu victoria partidului antigerman şi cu o lovitură puternică dată lui Gainas, aliat acum cu Tribigilol împotriva Constantinopolului[92]. În noile condiții Arcadius acceptă cererile gotului la tratativele de la Calcedon. Demn de remarcat pentru spiritul acestei epoci sunt cele spuse de episcopul Sinesios din Cyrene în discursul său „Despre suveranitate", un adevărat manifest al partidei antigermane. În el apar unele revendicări cum ar fi: respectul privilegiilor aristocratice, grija față de supuşi, uşurarea impozitelor, încurajarea agriculturii, toleranță religioasă, curățarea armatei de goți şi trecerea la recrutarea unei armate naționale[93]. Deşi timp de aproape 6 luni goții au fost stăpâni pe destinele Imperiului de Răsărit, tirania lui Gainas a fost de scurtă durată, trupele sale fiind învinse de flota lui Fravitta, un alt got căsătorit însă cu o romană şi care în ultimii ani ai lui Teodosie I jucase un rol important în politica goților săi ca şef al partidei filoromane. Arcadius şi populația Constantinopolului au înțeles gravitatea situației şi profitând de o revoltă a goților în momentul plecării temporare din capitală a lui Gainas, determină pe got să se retragă dincolo de Dunăre, unde cade în mâinile lui Uldin, regele hunilor. O dată cu înfrângerea lui Gainas, pericolul got lua sfârşit în provinciile Orientului, îndreptându-se către Occident.

După ce în anul 396 Alaric a năvălit în Grecia, trecând prin foc şi sabie Beoția, Pireul, Megara şi Corintul, dar cruțând Atena, un an mai târziu el se retrage din Peloponez, pătrunzând însă în Epir. Aici timp de 4 ani, purtând titlul de *magister militum per Illyricum,* acordat de Arcadius, barbarul este ispitit şi de perspectiva cuceririi Italiei[94]. Momentul prielnic este oferit de năvălirea în provinciile de pe cursul superior al Dunării, Raetia şi Norricum, a unei mase de triburi germanice pornite dinspre Marea Baltică, la sfârşitul anului 401 sub conducerea lui Radagaisus. Pentru a respinge atacul, Stilichon îşi duce trupele peste Alpi. De acest moment, în care Italia rămâne fără apărare profită Alaric, care trece Alpii italieni şi asediază în 401 Aquileea. Intrarea goților în Italia a produs o vie consternare. Honorius ar fi vrut să fugă în Galia, dar a fost convins să rămână la Milan. Stilichon, conştient de marele pericol care amenința Occidentul, sfătuieşte pe împărat să reziste alături de curtea sa la Milan, până când va strânge trupe suficiente pentru a face față unei invazii de amploare. În acest scop pleacă în Raetia şi Norricum, recrutând mercenari vandali şi alani, la care adaugă şi trupe rechemate de pe Rin şi din Britania. Cu o astfel de mobilizare, Stilichon reuşeşte să

[92] J.J. NORWICH, *Op. cit.* p. 55-64; J. BROSSE, *Histoire de la chrétienté d'Orient et d'Occident De la conversion des Barbares au sac de Constantinople (406-1204)*, ed. Albin Michel, Paris, 1995, p.19-45.
[93] Emilin POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea…*, p. 84.
[94] P.VILLARI, *Invasioni barbari in Italia,* Milano, 1920, p. 65.

salveze in extremis Milanul de asediul lui Alaric. Suferind o puternică înfrângere la Pollentia, vizigoții lui Alaric sunt constrânşi să părăsească Italia.

Vădit nemulțumit Alaric doreşte să ocupe Verona, oraş strategic, ce domina trecerea principală a Alpilor Raetici. Fără să ştie de trădarea care se punea la cale, el înaintează spre trecătorile montane, aflate de acum sub controlul trupelor imperiale şi unde, aproape simultan este pus în situația de a face față unui atac general. În această luptă, desfăşurată nu departe de zidurile Veronei, pierderile goților au fost mai puțin însemnate decât la Pollentia. În urma tratatului de pace încheiat, i s-a permis lui Alaric să se aşeze în zona frontierei de pe râul Sava, unde conducătorul vizigot a rămas câțiva ani. Pericolul prin care trecuse palatul de la Milan, îl determină pe Honorius să-şi caute un refugiu mai sigur în fața eventualelor noi atacuri din partea neamurilor germanice. Alternativa s-a numit Ravenna, o aşezare prielnică pentru a satisface securitatea personală a împăratului Apusului. Honorius s-a retras în această localitate la vârsta de 20 de ani, exemplul lui fiind imitat şi de către urmaşii săi, apoi de regii goți şi de guvernatorii provinciei Italia, până la mijlocul secolului al VIII-lea. În treacăt fie spus, Ravenna a reprezentat de-a lungul anilor şi o atracție deosebită datorită operelor de artă cu care suveranii au împodobit-o. Unele din aceste monumente au pierit, dar altele s-au păstrat ca o dovadă a dezvoltării artei creştine din Italia, influențată de Bizanț, îndeosebi în sec. al V-lea sub auspiciile Gallei Placidia, iar în sec. al VI-lea sub Justinian cel Mare.

În timpul domniei lui Honorius apărarea frontierei Panoniei a fost practic abandonată, iar provinciile din această zonă au avut de suferit din cauza barbarilor, care se aflau atât în interiorul lor, cât şi în afară. În ultimele luni ale anului 405, o armată formată îndeosebi din ostrogoți pătrunde în Italia. Ei erau conduşi de Radagaisus, gonit cu câțiva ani mai înainte de Stilichon. Italia a fost ocupată fără prea multă rezistență. Până la urmă Stilichon reuşeşte să-l învingă pe Radagaisus în localitatea Fiesole. Conducătorul germanilor este făcut prizonier şi executat. Italia bine păzită de Stilichon a determinat popoarele germanice să se îndrepte spre Nord-Vest declanşând un vast proces de distrugere în Galia, decisiv pentru istoria viitoare a Europei Occidentale[95]. Capacitatea remarcabilă a lui Stilichon de a face față numeroaselor probleme legate de invazia popoarelor germane, este din nou pusă la încercare în vara anului 407, când sosesc în Galia trupe din Britania dominate de un puternic spirit de revoltă. Aceste trupe proclamă rând pe rând ca împărați, pe un oarecare Marcus, apoi pe Gratianus şi în sfârşit pe Constantin. Acesta din urmă cucereşte chiar la sfârşitul anului 407 oraşul Arles, capitala Galiei, unde îşi stabileşte şi reşedința. După mai multe dispute armate avute cu Stilichon şi trimisul acestuia germanul Sarus, Constantin este înfrânt în 411 şi ucis din ordinul împăratului Honorius[96]. Din acest moment poziția lui Stilichon începe să devină destul de nesigură. Popularitatea câştigată prin expulzarea lui Alaric din Italia sau victoria asupra lui Radagaisus, încep să pălească în fața dificultăților din Galia ocupată de Constantin şi jefuită de barbari. Relațiile sale destul de neclare cu Alaric precum şi intenția creării unei triple diviziuni a Imperiului, în care fiul său, Eucherius, trebuia să fie al treilea triumvir imperial, făceau loc unor bănuieli. Aristocrația Romei îl ura, ca şi pe soția sa Serena. Această atitudine față de un om care slujise cu destul devotament destinele Occidentului, îşi găsea explicația în antigermanismul victorios din Orient, dar care prinsese teren şi în Vestul Imperiului, influențând decisiv şi pe împărat. Printre numeroşii duşmani ai bravului general se număra şi Olympus, un perfid demnitar şi favorit al împăratului, care prin calomniile sale a ştiut să-l alarmeze pe suveran, îndemnându-l să scape de sub tutela socrului (Honorius era căsătorit cu fiica lui Stilichon, Maria; după moartea acesteia se căsătoreşte cu o altă fată a generalului, Emilia). În urma intrigilor de la Curte, Stilichon este arestat

[95] J. BROSSE, *Op. cit.* p. 45-48.
[96] N. BĂNESCU, *Chipuri din Istoria Bizanțului*, p. 64.

din ordinul împăratului şi executat la 22 august 408, odată cu el pierind ultimul mare general roman[97].

După moartea lui Stilichon, Italia nu va fi scutită de noi pericole venite din partea aceluiaşi Alaric care nu mai avea acum de cine să se teamă. După ce a prădat Aquileea şi Cremona, Alaric ajunge în toamna anului 408 în preajma Romei pe care o asediază. În urma eşecului tratativelor de pace, conducătorul vizigot asediază pentru a doua oară Cetatea eternă spre sfârşitul anului 409, cerând cetăţenilor să se alieze cu el împotriva împăratului. El ocupă portul de pe Tibru şi blochează oraşul. În ciuda unor noi tratative desfăşurate la Rimini, Roma este cucerită în 410, Alaric permiţând armatei sale trei zile de jaf şi măceluri, populaţia asistând la scene teribile, asociate cu incendii, care au avut darul să mistuiască în cartierele aristocratice, palate şi monumente somptuoase[98]. Cu toate acestea, Alaric nu a permis distrugerea bisericilor, iar dreptul de azil trebuia respectat. Constrâns să rezolve problema hranei soldaţilor săi, Alaric se gândeşte la cucerirea Africii, grânarul Imperiului, dar în drum spre Neapole se îmbolnăveşte şi moare la Consenza la sfârşitului anului 410. Astfel ia sfârşit la numai 40 de ani aventurosul rege vizigot, care a creat mari probleme în provinciile ambelor părţi ale Imperiului.

La conducere îi va urma cumnatul său Athaulf, care având ca obiectiv tot cucerirea Africii, rămâne pentru un timp în Sudul Italiei. În 412 el trece Alpii, ducând cu sine şi pe Galla Placidia, fiica „marelui Teodosie", luată ostatecă de către Alaric în 410. Atahaulf pune stăpânire pe Narbonne, Toulouse, Bordeaux şi Marsillia, după care în 414 o convinge pe Placidia să-l ia de soţ. Din acest moment, influenţat şi de soţia sa, el va avea o atitudine conciliantă faţă de Imperiu. După moartea lui Athaulf a urmat Walia, cu care împăratul va încheia un acord, în schimbul a 600.000 de măsuri de grâu, obţinând totodată şi repatrierea sorei sale Galla Placidia. Walia se obliga să ducă război şi împotriva poparelor barbare: vandali, alani şi suevi, care trecuseră Pirineii, stabilindu-se în Spania.

Întorcându-se în Italia, Galla Placidia se va căsători în 417 cu Constantiu, *comes et magister militum*, asociat prin acestă unire ca împărat alături de Honorius. Din căsătoria lor s-au născut doi copii, o fată şi un băiat, viitorul împărat al Apusului, Valentinian al III-lea.

Tot acum Walia îi extermină pe barbarii din Spania, care sunt recunoscuţi ca *foederati*, în timp ce goţii au fost răsplătiţi pentru serviciile lor şi li s-au dat teritorii în Galia, formându-se astfel două regate germanice sub autoritate romană: regatul burgund de pe Rin şi regatul vizigot la malul Atlanticului. Tot acum Galla Placidia se distanţează de fratele ei, datorită îndeosebi intrigilor din anturajul ei. Până la urmă Galla Placidia este izgonită din Ravenna, găsindu-şi refugiu la Constantinopol. Câteva luni mai târziu moare Honorius, punând capăt unei domnii destul de modeste. În timpul său, Roma a fost grav lovită, Galia şi Spania ruinate de barbari, iar Bretania aproape pierdută. Până la moartea sa evenimentele din Occident au fost dominate de invaziile popoarelor germanice, anticipând alături de frământările interne favorizate şi de slaba guvernare a urmaşului lui Teodosie I cel Mare, dezastrul din anul 476.

Teodosie al II-lea. Activitatea sa legislativă, reorganizarea învăţământului. Sinodul al III-lea Ecumenic

După moartea lui Arcadius în partea de Răsărit a Imperiului urmează la tron Teodosie al II-lea, cunoscut şi sub numele de cel Tânăr, un minor de 7 ani, proclamat *august* încă de la naşterea sa în anul 402. La moartea tatălui său, protecţia proaspătului împărat a fost asigurată timp de 6 ani de un *colegiu* de demnitari în fruntea căruia se găsea Anthemius, *prefectul pretoriului*, care activează acum

[97] Eduard GIBBON, *Istoria declinului şi prăbuşirii Imperiului roman*, Bucureşti, 1976, vol. II, p.152.
[98] N. BĂNESCU, *Op.cit.*, p. 69.

ca *regent*. Educaţia tânărului prinţ era dată în sarcina lui Antiochus. De numele lui Anthemius este legată construirea laturei vestice a zidului Constantinopolului, eveniment foarte important pentru această epocă. Încă din perioada lui Constantin cel Mare exista un zid de apărare al noii Rome, care în prezent nu mai făcea faţă extinderii oraşului, impunându-se restructurarea în funcţie de necesităţi, a vechiului zid, pentru a apăra oraşul în faţa pericolelor externe[99]. Această iniţiativă a fost una din marile realizări şi servicii aduse Imperiului de către Anthemius. El a restabilit armonia dintre Curţile de la Ravenna şi Constantinopol, iar un nou tratat a fost încheiat pentru asigurarea păcii la frontiera cu Persia.

Pentru a evita invadarea Moesiei inferioare de către Uldin, regele hunilor, Anthemius a întreprins o vastă operaţiune de întărire a flotei staţionată la Dunăre, construind noi vase şi reparându-le pe cele vechi. Pentru eficientizarea expedierii grâului din Egipt la Constantinopol, el a luat o serie de măsuri privind transporturile pe mare. Anthemius s-a arătat interesat şi de condiţiile de viaţă din oraşele prefecturii Illyricum. Se pare însă că în anul 414, regentul plin de atâtea merite, s-a retras din acestă importantă funcţie sau a murit.

Prefectura pretoriului este asigurată mai întâi de predecesorul său, *patriciul* Aurelian, după care la 4 iulie 414, Pulcheria, sora minorului Teodosie al II-lea, devine *augustă*. Ea îşi va asuma şi regenţa în numele fratelui ei. Chiar dacă era mai mare doar cu 2 ani faţă de Teodosie II, proaspăta *augustă* va guverna practic Imperiul aproape 40 de ani. Pulcheria a fost aceea care a supravegheat educaţia lui Teodosie al II-lea, căutând să-l protejeze de intrigile de la Curte, cărora, dată fiind firea lui slabă, le-ar fi căzut pradă uşoară.

Politica externă a lui Teodosie al II-lea

Destul de şters ca politician, eclipsat poate şi de influenţa surorii sale, iar apoi a soţiei şi a unor demnitari foarte capabili[100], Teodosie al II-lea, în prima perioadă a sa de domnie nu a fost confruntat cu evenimente politice deosebite pe plan extern, exceptând poate invazia hunilor din Tracia, după care bizantinii au fost obligaţi să plătească un tribut substanţial. Tensiunea începe să crească abia prin anul 434, când hunii, conduşi de Ruas cer bizantinilor să mărească obligaţiile tributare şi aşa destul de mari, ameninţând că vor invada Imperiul. Acest popor barbar se afla încă din anul 420 în zona centrală a Europei Orientale, formând un Imperiu destul de întins, dar cu o organizare nu prea energică[101]. În anii următori, alături de alte triburi germanice, ei năvălesc în Câmpia Panonică[102]. La 430 ei reprezentau deja o putere apreciabilă, iar guvernul lui Teodosie al II-lea este obligat să consimtă la încheierea unui tratat de pace cu aceşti periculoşi vecini, care va dura până în 434, când Ruas a acuzat guvernul oriental de primirea unor transfugi huni. În acelaşi an, Ruas moare, iar hunii conduşi de succesorii săi, Atilla şi Bleda, încheie un nou tratat cu bizantinii, în urma căruia Imperiul acceptă să plătească un tribut enorm, fapt care demonstrează marea putere politică a hunilor din acel moment. Teodosie al II-lea se angajează să nu mai primească transfugi huni, să trimită înapoi romanii evadaţi din captivitatea hunilor, să acorde avantaje comerciale hunilor la frontieră. Tratatul mai conţinea de asemenea o clauză care interzicea recrutarea de către Imperiu a

[99] C. MANGO, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-Vie siècle,* Paris, 1990, p. 74.
[100] Ch. DIEHL, *Figuri bizantine,* trad. de Ileana Zara, Bucureşti, 1969, vol. I, p.195-216.
[101] Cf. Otto. J. MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, Berkeley, Los Angeles, 1973, p. 76, în 422 *Cronica lui Marcellinus Comes* menţiona: "hunii devastează Thracia."
[102] În urma expediţiilor hunice din 421-422 s-a încheiat un tratat de pace cu bizantinii, prin care aceştia din urmă se obligau să plătească hunilor un tribut de 300-350 livre de aur pe an. Cf. lui Andras MOCSY, *Panonia&Upper Moesia*, Londra, 1990, p. 349, Marcellinus Comes ne relatează că în 427 Pannonia a fost recucerită de romani, după o dominaţie hunică de aproape 50 de ani. Autorul se referă probabil la confederaţia condusă de Alatehus şi Saphrax, din care făceau parte şi hunii şi care fuseseră aşezaţi în Panonia în anul 379. De asemenea JORDANES în *Getica* adaugă: "hunii, care de 50 de ani invadau Pannonia au fost expulzaţi de romani şi goţi", cf. Otto J. MAENCHEN-HELFEN, *Op. cit.*p.76.

mercenarilor barbari de dincolo de Dunăre, consideraţi cei mai buni soldaţi[103]. Attila şi Bleda nu s-au limitat la respectarea tratatului, intensificând lupta de cucerire a unor noi teritorii. La început hunii s-au mulţumit cu modul lor de trai destul de modest, dar odată cu anul 445, când după moartea lui Bleda, Attila rămâne singur conducător, ei vor reprezenta principalul pericol extern pentru Bizanţ.

Originar dintr-o familie regală, războiul constituia pentru Attila un lucru făcut cu plăcere, dobândindu-şi astfel faima de conducător îndrăzneţ şi de general prudent şi norocos. Scopul principal al politicii sale rămânea însă jaful. În anul 441 i se oferă prilejul să atace provinciile lui Teodosie al II-lea, armata imperială fiind slăbită prin trimiterea de trupe în Apus, în Tracia şi Illiric. Invocând nerespectarea tratatului din 434, hunii avansează pe Dunăre, capturând Ratiaria, Viminacium, Sucidava, Singidunum, Naissus, localităţi complet devastate, după care se îndreaptă către Constantinopol. Dând dovadă de prudenţă, Attila nu atacă capitala. Trimişii lui Teodosie al II-lea reuşesc până la urmă să încheie un nou tratat de pace, foarte umilitor pentru Imperiu. Regatul hunilor este împărţit între Attila şi Bleda, primul luând în posesie cuceririle din Vest, iar al doilea pe cele estice, de la Dunărea inferioară până la Volga. La puţin timp după încheierea acestei păci, Attila îşi condamnă propriul frate la moarte, iar prin unificarea tuturor hunilor devine cel mai puternic om din Europa.

Provinciile tracice vor cunoaşte o scurtă perioadă de respiro până în 447, când acelaşi Attila reia incursiunile în Sudul Dunării. Multe localităţi din Peninsula Balcanică şi până în Grecia sunt complet devastate[104]. Datorită cruzimii sale, Attila este supranumit „biciul lui Dumnezeu". În cele din urmă hunii sunt opriţi prin încheierea unui nou tratat de pace, Attila cerând bizantinilor evacuarea populaţiei romane de pe malul drept al Dunării, mai precis de la Singidunum până la Novae, pe o distanţă de cinci zile de mers pe jos[105]. Raţiunea acestor noi condiţii poate fi explicată prin împiedicarea acum a trecerii eventualilor huni fugiţi de la Attila peste frontiera cu Imperiul Roman, unde erau apoi înrolaţi. Practic, regatul lui Attila a cunoscut în această perioadă cea mai mare întindere: de la gurile Dunării, în Est, până la Noricum, în Vest, şi o mare parte din Peninsula Balcanică. Acest teritoriu condus de Attila nu era cu mult mai întins decât regatul dac al lui Burebista[106].

Incitat de eunucul Chrysaphius, unul dintre confidenţii de la Curte, Teodosie al II-lea pune la punct un plan de prindere şi ucidere a lui Attila. Tentativa de asasinat este dejucată, iar conducătorul hun are pretenţia ca eunucul Chrysaphius, autorul principal al complotului, să fie omorât. Pentru calmarea barbarului, împăratul trimite doi patricieni, care-i cer clemenţă în privinţa înaltului demnitar bizantin[107]. Până la sfârşitul domniei lui Teodosie al II-lea, plata tributului s-a făcut cu

---

[103] Ernest STEIN, *Histoire du Bas-Empire*, tome I, Aix-en-Provence, 1959, p. 278.

[104] În timpul campaniei militare din 447 este distrusă cetatea Sucidava împreună cu alte 70 de castre şi oraşe de pe ambele mluri ale Dunării. Acest fapt a condus la lichidarea cordonului defensiv roman reprezentat de *limesul* dunărean. La Sucidva, refăcută la sfârşitul secolului al IV-lea şi dotată cu un şanţ defensiv lat de 4,50m şi adânc de 2,60m, orientat spre Nord, în stratul de cultură romană din secolele IV-V d.Hr. s-au găsit monede care ne arată circulaţia neîntreruptă până în vremea lui Teodosie al II-lea. Acest strat se încheie cu o puternică pătură de incendiu total, în care s-au găsit vetre de foc părăsite în grabă, între care şi 5 tezaure monetare cu piese de la Teodosie al II-lea. În aceste condiţii specialiştii au ajuns la concluzia că membrii garnizoanei romane au părăsit cetatea în grabă, tot ei fiind cei care i-au dat foc. Cf. D. TUDOR, *Oltenia Romană*, Bucureşti, 1968, p. 459. Tot cu acest prilej între huni şi armatele romane a avut loc în faţa cetăţii Sucidava una dintre cele mai sângeroase lupte, în care a murit Arnogisulus, conducătorul trupelor romane din Dacia Ripensis. Din acest moment şi până în timpul împăratului Justinian (527-565) nu mai avem dovezi cu privire la o stăpânire romană pe malul stâng al Dunării.

[105] D. TUDOR, *op. cit.* p. 459-460; Otto J. MAENCHEN-HELFEN, *Op. cit.* p.123-124.

[106] J. MAENCHEN-HELFEN, *Op. cit.* p. 125.

[107] Solia a fost condusă de Maximin şi de Priscus. La ea au mai participat şi Bigila şi Rusticus, care cunoşteau limba hunilor. Această delegaţie s-a întâlnit cu cea a lui Attila formată din: Edecon, Scotta şi Orestes (tatăl lui Romulus August, ultimul împărat al Romei). Ambasada lui Priscus constituie singurul document care s-a păstrat şi care ne dă mărturie despre felul de viaţă de la Curtea lui Attila precum şi despre obiceiurile hunilor. Textul cestui document poate fi găsit în *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. VIII, *Ambasadele lui Priscus*, traducere de G. POPA-LISSEANU, Bucureşti, 1936.

regularitate, dar succesorul său, Marcian, va refuza să mai plătească. Se părea că provinciile Illiricului vor fi din nou atacate, dar Attila îşi îndreaptă privirile spre Vest, unde exista speranța unui jaf mai consistent în regatul lui Valentinian al III-lea.

În anul 451 "biciul lui Dumnezeu" este înfrânt în Galia, la Câmpiile Catalaunice (Chalons - în Franța), după care se retrage spre Italia, încercând să cucerească Roma, salvată in extremis de intervenția papei Leon I cel Mare. La 453, Attila moare în Panonia, dispărând astfel una din figurile de seamă din istoria Răsăritului şi Apusului. Sub conducerea lui, hunii îşi schimbă felul de viață ca şi instituțiile, devenind o putere politică ce întreținea legături cu Imperiul Roman.

Politica internă a lui Teodosie al II-lea

Teodosie al II-lea a ştiut să-şi aleagă demnitari capabili. Între aceştia amintim: Anthemius, Chrysaphius, Cyrus, Priscus din Panion, care prin diplomație şi abilitate au depăşit gravele probleme interne sau externe. Realizările primilor doi au fost menționate în mod sumar mai înainte. Trecând la Cyrus, trebuie făcută precizarea că acesta era favoritul împărătesei Evdochia în anii în care aceasta l-a influențat mult pe soțul ei. Posesor al unei culturi retorice deosebite, numit prefect al oraşului Constantinopol, iar apoi şi al Pretoriului, Cyrus are meritul principal că a încheiat construirea zidului de apărare al capitalei început sub Anthemius, construcție care suferise deja în urma unui cutremur de pământ. În ceea ce-l priveşte pe Priscus, acesta era originar din Tracia, fiind un demnitar de vază şi un mare diplomat, trimis în 448 într-o solie la curtea lui Attila, de unde s-a întors cu prețioase informații consemnate într-o *Istorie a Bizanțului*. Schițând personalitatea lui Attila, Priscus menționează printre altele că: „el s-a arătat cumpătat în toate, având paharul din care bea, confecționat din lemn. De altfel simplă îi era şi îmbrăcămintea, căci nu se îngrijea de nimic altceva decât să fie curată. Şi nu se deosebeau întru nimic, nici sabia, nici legăturile încălțămintei sale barbare şi nici frâul calului său, care nu avea podoabe de aur, pietre scumpe sau alte lucruri de preț, ca şi al celorlalți sciți"[108]. Priscus ne-a lăsat informații interesante şi cu privire la teritoriul patriei noastre, mai precis amănunte privind Banatul, care atestă continuitatea daco-romană după retragerea aureliană din 271.

Am pomenit de câteva ori numele soției lui Teodosie al II-lea, împărăteasa Athenais-Evdochia, atenianã şi păgână, dar ajunsă pe tronul Bizanțului şi botezată în credința creştină[109]. Ea a reuşit să contrabalanseze pentru o bună perioadă de timp puterea Pulcheriei, sora lui Teodosie al II-lea. Căsătoria cu o atenianã a părut unora drept o victorie a păgânismului, care în prima jumătate a secolului al V-lea era încă prezent la Constantinopol. Nu a fost chiar aşa, căci trăind de acum înainte în mijlocul unei Curți credincioase, tânăra împărătească se lasă influențată pe nesimțite de influența celor pioşi. Mai mult chiar, Evdochia era pasionată, ca o adevărată bizantină, de discuțiile teologice. Trecerea pe care o avea la Curte, a sporit neînțelegerile cu cumnata sa, avidă de putere, care nu înțelegea să renunțe la guvernare. În anul 423, Curtea de la Constantinopol a primit pe sora lui Honorius, celebra Galla Placidia, venită la Bizanț împreună cu fiica sa, Honoria, şi fiul său, Valentinian. Cu acest prilej este stabilit un plan de căsătorie între micuța Evdochia, născută recentă de Athenais, şi *caesarul* de 5 ani, pe care moartea lui Honorius îl făcuse moştenitorul Imperiului Occidental. Peste 14 ani, proiectul devenea realitate pentru împărăteasa Bizanțului, care drept mulțumire adusă lui Dumnezeu, pleacă într-un pelerinaj la Locurile Sfinte. Reîntoarsă în 439 *basilisa*

[108] *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, p. 289.

[109] N. BĂNESCU, *O celebritate pe tronului bizantin: Athenais-Evdochia*, în *M.O.*, XIV, 1962, nr. 7-8, p. 426-433. Asupra rolului excepțional pe care l-au avut unele împărătese precum Evdochia sau Pulcheria, în rezolvarea unor probleme de tip dinastic, politic şi religios, recomandăm lucrarea: K.G. HOLUM, *Theodosian Empresses*. *Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley, 1982.

era în culmea gloriei având o fiică măritată cu un împărat. Stăpână pe situație, Evdochia a greşit totuşi, crezând că Pulcheria ar putea renunța aşa de uşor la influența pe care o exercitase la Curte cu puțin timp înainte. În urma intrigilor de tot felul, Athenais-Evdochia va părăsi palatul imperial în 442, îndreptându-se către Ierusalim, unde va şi muri. Pulcheria a cărei influență scăzuse destul de mult, este unanim recunoscută ca împărătească după moartea lui Teodosie al II-lea la 28 iulie 450, alegându-şi drept soț şi coleg la tron pe Marcian.

Activitatea cultural-ştiințifică în vremea lui Teodosie al II-lea

Înființarea Universității din Constantinopol

În istoria milenară a Bizanțului, cultura sub diferitele ei forme a reprezentat o preocupare statornică pentru marea majoritate a împăraților. Crearea Universității din Constantinopol şi publicarea Codexului Teodosian rămân însă înscrise drept momentele de vârf din istoria civilizației Imperiului bizantin, aparținând în exclusivitate perioadei de guvernare a lui Teodosie al II-lea.

Până în sec. al V-lea Atena reprezenta principalul centru al învățământului şi al ştiințelor păgâne în întreg Imperiul roman. Cu toate acestea triumful creştinismului de la sfârşitul sec. al IV-lea, a adus o sensibilă scădere a prestigiului acestei şcoli, declin amplificat nu numai de invazia vizigotă, dar şi de crearea unei Universități creştine în vremea lui Teodosie al II-lea. Actul care a legitimat înființarea noii Universități de la Constantinopol, a fost dat de către Teodosie al II-lea la 25 februarie 425. Corpul profesoral era compus din 10 gramaticieni de limbă greacă, 10 de limbă latină, 5 retori greci şi 3 latini, la care se mai adăugau o catedră de Filozofie şi 2 de Drept. În luna următoare, la 14 martie 425 un text înscris în Codex Teodosianus făcea elogiul acestei realizări de prestigiu din viața culturală a noii Rome, dând chiar numele unor profesori. Astfel pentru catedra de Gramatică a limbii greceşti erau Helladios şi Syrianus, pentru cea de Gramatică a limbii latine, Teofil, apoi sofiştii Martinos şi Maximos, juristul Leonțiu predând la catedra de Drept[110]. Profesorii erau foarte bine plătiți de către Stat, având obligația să-şi dedice în exclusivitate timpul lor activității didactice de la Universitate. Poziția lor socială în Stat capătă un loc aparte, oferindu-li-se onoruri de seamă. Fondarea acestui locaş de învățământ nu a avut o destinație cu totul întâmplătoare, ci a încercat să contrabalanseze prestigiul vechilor Universități păgâne din Alexandria şi Atena. Învățământul se făcea în două limbi: greacă şi latină. Chiar dacă latina rămânea în continuare limba oficială, greaca o va înlocui treptat. Această inițiativă a fost cultivată tocmai de profesorii de la Universitatea din Constantinopol.

Întemeiată de Teodosie al II-lea, restaurată în secolul al IX-lea, protejată de Constantin Porfirogenetul, Şcoala Superioară din Constantinopol, în ciuda multor vicisitudini, a existat atâta vreme cât şi Imperiul. Crearea ei în secolul al V-lea, într-o perioadă în care vechile şcoli ale lumii romane încep să se închidă una după alta, rămâne în istorie drept un simbol în jurul căruia s-au grupat cele mai capabile forțe spirituale ale Imperiului[111].

Codex Theodosianus

Reorganizarea învățământului superior a avut consecințe deosebit de importante asupra evoluției culturale ulterioare şi în cadrul ei s-a putut elabora şi publica „Codex Theodosianus”[112], din

[110] Paul LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin, notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle,* Paris , 1971, p.63.
[111] Nicolae Şerban TANAŞOCA, *Literatura Bizanțului*, antologie, traduceri şi prezentare, Bucureşti, 1971, p. 43.
[112] Textul Codexului Teodosian a apărut la Berlin între anii 1904-1905, fiind editat de T. MOMMSEN şi P.M. MEYER. Vezi nota 70.

punct de vedere cronologic cea mai veche culegere de legi imperiale, iar ca importanţă ocupă locul al II-lea după *Corpus Juris Civilis*. Lucrarea a fost iniţiată în anul 429 ca urmare a dificultăţilor întâlnite în folosirea Dreptului imperial, ca şi a creşterii numărului legilor imperiale, necesitatea întocmirii unei culegeri unitare impunându-se acum cu acuitate. Pentru epoca anterioară lui Teodosie al II-lea erau cunoscute două colecţii juridice: *Codex Gregorianus* şi *Codex Hermogenianus*, numite astfel după numele celor doi jurişti care le-au alcătuit. Prima culegere marchează epoca lui Diocleţian, iar a doua se referă la perioada succesorilor lui Diocleţian, până în sec. al IV-lea, încadrând legile promulgate de la sfârşitul sec. al III-lea până la aproximativ anul 360. Ambele au fost pierdute, existenţa lor fiind semnalată în fragmente neînsemnate ca şi din noua colecţie întocmită acum (prima jumătate a sec. al V-lea).

Realizarea acestei vaste lucrări a fost încredinţată unei comisii formată din 9 membrii dintre care un rol important l-a avut Appeles. Publicarea noii culegeri, intitulată *Codex Theodosianus* s-a făcut în 438, după 9 ani de muncă asiduă. Codexul cuprindea legile în limba latină, materialul juridic fiind împărţit în 16 cărţi, divizat apoi în numeroase capitole, clasificate la rândul lor pe probleme speciale: administrative, politice, religioase etc. În fiecare titlu decretele erau enumerate în ordinea cronologică iar legile date după publicarea Codului au fost numite *Novele*.

Importanţa Codexului Teodosian est deosebită din punct de vedere istoric. Mai întâi, el este izvorul cel mai preţios pe care-l deţinem pentru studiul istoriei interne a Imperiului bizantin din sec. IV-V, cuprinzând în egală măsură perioada în care creştinismul a devenit religie de Stat. De asemenea, Codul a servit mai mult decât culegerile anterioare, la întocmirea legislaţiei lui Justinian. Noul cod dădea în prima jumătate a sec. al V-lea o mai mare stabilitate juridică, descoperind şi luminând incertitudinile ivite din lipsa unei culegeri oficiale de legi. Prin *Codexul Theodosian* ideea de unitate a Imperiului găseşte o viguroasă afirmare, el fiind publicat atât în Orient cât şi în Occident în numele celor doi împăraţi: Teodosie al II-lea şi Valentinian al III-lea. Este semnificativ faptul că după publicarea lui, împăraţii romani ai Orientului, nu vor mai trimite decât foarte rar legile lor în Occident.

În sfârşit, deţinând informaţii autentice prezentate într-o formă destul de clară, *Codex Theodosianus* a exercitat o influenţă covârşitoare atât asupra popoarelor barbare din Orient cât şi a celor din Occident. Faimoasa „lege romană a vizigoţilor (*lex romana vizigothorum*) nu este decât un rezumat al Codului Teodosian. *Lex romana vizigothorum*, numită şi „Breviarul lui Alaric" (*Breviarium Alaricianum*), a influenţat la rândul ei şi legislaţia Europei Occidentale, devenind principala sursă de Drept roman în Occident[113].

Culegerile legislative ale lui Justinian pătrund mult mai târziu în Occident, spre sfârşitul Evului Mediu. La rândul lor, bulgarii au primit *Codexul Teodosian* prin intermediul aceluiaşi *Breviar al lui Alaric*. „Breviarium Alaricianum" fusese adresat prin papa Nicolae I regelui bulgar Boris, care va trimite o delegaţie la papă în anul 866 pentru a-l întreba şi a i se da relaţii în legătură cu „legea lumii", *leges mundanale* cum o numeşte el. Drept răspuns, papa trimite bulgarilor, după propriile sale cuvinte „venerabila lege romană" (venerandae romanorum leges), considerată a fi fără îndoială „Breviarul lui Alaric"[114].

Probleme religioase

Alături de structura romană de Stat şi cultura greacă, credinţa creştină a reprezentat un element de bază a Imperiului bizantin. Unitatea acestui Imperiu multinaţional a fost asigurată de

[113] Vasile MUNTEAN, *Bizantinologie*, Arhiepiscopia Timişoarei, 1999, p. 77.
[114] *IBIDEM.*

religia creştină. Dacă nu exista conştiinţa unei naţiuni bizantine, exista în schimb o singură credinţă, cea ortodoxă, care îndeplinea în cadrul Bizanţului multinaţional şi un rol politic. Despărţirea de credinţa ortodoxă însemna nu numai lepădarea credinţei celei adevărate, dar şi lipsă de patriotism.[115]. Am văzut că înţelegând rolul şi importanţa creştinismului în viaţa publică a Imperiului, Teodosie I cel Mare, a luptat atât împotriva păgânismului cât şi a sectelor. Prin măsurile şi legile sale în favoarea creştinismului, el a spulberat definitiv iluzia păgânilor, mai ales a filozofilor şi a retorilor, că religia lor ar putea să mai reînvie.

În Imperiul de Răsărit, urmaşii săi, Arcadius şi fiul acestuia, Teodosie al II-lea, au dus la bun sfârşit hotărârile luate în vremea lui Teodosie I cel Mare. Arcadius a ameninţat chiar cu pedeapsa capitală pe toţi funcţionarii care nu vor arăta destulă vigilenţă în aplicarea legilor privitoare la cultul păgân. Din ordinul lui toate chipurile zeilor au fost distruse. De asemenea, Patriarhia de la Constantinopol a fost în chip deosebit reprezentată de Sfântul Ioan Gură de Aur, ales patriarh cu ajutorul eunucului Eutropius[116]. În vremea lui Arcadius, succesorul în Orient al lui Teodosie I, atitudinea fermă a episcopului de la Constantinopol va consacra triumful învăţăturii de la Niceea: Sfântul Ioan are meritul de a fi impus această învăţătură într-o perioadă în care la Constantinopol partidul got era foarte puternic, iar goţii erau arieni. Sub Teodosie al II-lea, a cărui domnie lungă acoperă prima jumătate a sec. al V-lea, disputele hristologice au reapărut. Prima şi una dintre cele mai importante este erezia nestoriană.

Sinodul de la Niceea stabilise că Mântuitorul era în acelaşi timp Dumnezeu şi om. Discuţiile vor pune accentul acum asupra modului în care cele două naturi se unesc în persoana lui Iisus. La Antiohia, leagănul arianismului, se formează o învăţătură conform căreia cele două naturi sunt distincte, iar dintre cele două, cea umană este cea mai importantă., Hristos fiind un om devenit Dumnezeu. Când această erezie era susţinută de cineva care va ajunge şi patriarh de Constantinopol, în cazul nostru Nestorie, acest lucru va provoca tulburări grave, care nu se vor limita numai la aspectul teologic. Rătăcirea lui s-a mai numit şi *dioprosopism*. Nestorie afirma că persoana dumnezeiască, este din veci şi nu a putut fi născută din Sfânta Fecioară, ci aceasta a născut numai persoana umană a Mântuitorului, cu care s-a unit persoana dumnezeiască, fără să precizeze când şi cum. Fecioara Maria nu poate fi numită deci Născătoare de Dumnezeu, ci Născătoare a omului Hristos (*Antropotokos*) sau Născătoare de Hristos (*Hristotokos*). Împotriva lui Nestorie şi a adepţilor săi au luat atitudine episcopii Alexandriei în frunte cu Chiril. Dincolo de aspectul teologic nu trebuie uitat că această dispută a căpătat pe alocuri şi semnficaţii politice[117].

Prestigiul de care se bucura scaunul de la Alexandria era imens în Orient, iar puterea titularilor săi deosebită în Egipt. Episcopii Alexandriei pretindeau deţinerea hegemoniei religioase în Orient şi erau acum neliniştiţi de primatul acordat de sinodul din 381 Constantinopolului. Prin aceasta se explică în bună măsură zelul ortodox împotriva lui Nestorie. Pentru rezolvarea acestei noi dispute, Teodosie al II-lea, ezitând un pic asupra fondului problemei, a convocat al III-lea Sinod Ecumenic care s-a ţinut la Efes în anul 431 şi la care au participat 187 de Părinţi printre care şi Timotei I, episcopul Tomisului. Din păcate, după Sinod erezia lui Nestorie se răspândeşte în Persia, Asia Centrală şi chiar India. Mulţi consideră acest Sinod ca fiind în multe privinţe mai degrabă o victorie a lui Chiril împotriva lui Nestorie, şi implicit împotriva Antiohiei[118].

---

[115] Ioan RĂMUREANU, *Evenimentele istorice înainte şi după Sinodul de la Calcedon*, în *Studii Teologice*, 1970, nr. 3-4, p. 179.

[116] C. BAUR, *Der hl. Johannes Chrysostomus und seine Zeit, I: Antiochein; II: Konstantinopel*, 2 vol., München, 1929-1930.

[117] Pierre MARAVAL, *Op. cit.*, p. 357; E. AMANN, *Nestorius*, în *Dictionnaire de Théologie Catholique,* vol. XI, p. 76-157 ; Idem, *L'affaire Nestorius vue de Rome*, în *Revue des Sciences religieuses*, Strasbourg, 23, 1949, p. 5-37, 207-244; 24, 1950, p. 171-190; A. DUCELLIER, M KAPLAN, *Byzance IVe-XVe,* Hachette, Paris, 1996, p. 11; L.I. SCIPIONI, *Nestorio e il concilio di Efeso. Storia, dogma, critica*, Milano, 1974.

[118] Pr. Prof. Ioan RĂMUREANU, *Evenimentele istorice înainte şi după Sinodul de la Calcedon*, în *S.T.*, XXII, 1970, nr. 3-4, p. 180-181.

Se părea că după condamnarea nestorianismului, Imperiul creştin va avea o perioadă de linişte, numai că va izbucni o nouă erezie, cea *eutihiană* sau *monofizită*. Prin opoziţie faţă de nestorianism s-a născut erezia monofizită, care admitea în Hristos o singură persoană şi o singură fire, cea divină. Iniţiatorul acestei noi erezii a fost bătrânul arhimandrit din Constantinopol, Eutihie, luptător aprig împotriva lui Nestorie. El a dus la extrem învăţătura Şcolii din Alexandria despre unirea celor două firi în persoana Mântuitorului, ajungând la o nouă greşeală: *monofizismul* sau *eutihianismul*. Denunţat patriarhului Flavian al Constantinopolului de către Eusebiu de Dorileum, arhimandritul Eutihie a fost chemat să-şi spună punctul de vedere la un sinod local de la Constantinopol în noiembrie 448. Aici el a fost clar: „recunosc că şi înainte de unirea Dumnezeirii cu umanitatea, Hristos avea două firi, dar după unire nu recunosc decât o singură fire". În urma acestei declaraţii Eutihie a fost anatematizat mai întâi de sinodul local din Constantinopol în 448. La rândul său papa Leon I cel Mare (440-461) fiind informat despre erezia lui Eutihie, a adresat la 13 iunie 449 patriarhului Flavian o scrisoare dogmatică, în care expunea clar învăţătura ortodoxă despre cele două firi din persoana Mântuitorului, socotind pe arhimandritul Eutihie „eretic periculos" pe drept anatematizat de Sinodul din Constantinopol. Faţă de această nouă tulburare, întreaga chestiune a fost prezentată şi discutată într-un nou Sinod convocat tot la Efes în luna august 449. Pentru violenţele la care s-au dedat participanţii în frunte cu Dioscur patriarhul Alexandriei, acest sinod este cunoscut în istorie sub numele de „sinodul tâlhăresc". Acest sinod a provocat mare confuzie şi haos. Eparhiile din Egipt, Tracia şi Palestina au trecut de partea lui Dioscur, iar cele din Siria, Pont şi Asia Mică au avut curajul să se opună pe faţă monofizismului promovat de Eutihie. Ca exponent al Bisericii Apusene, papa Leon cel Mare a condamnat şi el pe Eutihie.

Dezbaterile teologice ale primei jumătăţi a secolului al V-lea au trădat pe lângă lipsa unei cristalizări depline a învăţăturii creştine şi o serie de interese politice izvorâte mai ales din diferendul dintre Teodosie al II-lea şi sora sa Pulcheria, avidă de putere. Totodată, asemenea papilor în Occident, fondatori împreună cu Leon I cel Mare ai monarhiei pontificale, patriarhii Alexandriei, Chiril şi Dioscur, au încercat fără izbândă să instaureze un fel de papalitate alexandrină. Spre deosebire de papalitatea occidentală, care tindea spre separarea de autoritatea imperială, Biserica Orientului rămâne acum o Biserică de Stat, supusă voinţei împăratului, făcând uz din ce în ce mai mult de limba greacă. Bizanţul va căpăta astfel o fizionomie nouă şi proprie, va fi locul unde se vor reuni marile Sinoade, iar Biserica se va acoperi de gloria unor personalităţi de frunte ca cea a Sfântului Ioan Gură de Aur.

Continuitatea romano-bizantină pe teritoriul ţării noastre în prima jumătate a sec. al V-lea

Cultura materială şi spirituală a poporului nostru este strâns legată de civilizaţia bizantină. Teritoriul dintre Dunăre, Marea Neagră şi Carpaţii Nordici, reprezintă un spaţiu strâns legat de soarta Bizanţului. Procesul de romanizare, care continua neîntrerupt şi se generalizase după retragerea aureliană, cuprinzând treptat şi regiunile ce au făcut parte din fosta provincie romană Dacia, a dus în prima jumătate a sec. al V-lea la o relativă uniformizare a aspectelor vieţii materiale şi spirituale din acest spaţiu geografic.

Dovezi ale continuităţii romano-bizantine pe teritoriul ţării noatre

Diversitatea relaţiilor pe care populaţia autohtonă din teritoriul carpato-dunărean le-a avut în secolul al V-lea cu Imperiul bizantin s-au manifestat în numeroase domenii de activitate, influenţând

într-o însemnată măsură dezvoltarea în ansamblu a societății din acest spațiu geografic. O pondere însemnată a acestor relații a avut-o domeniul economic, fapt explicabil prin încercarea Bizanțului de a include în sfera sa de interese permanente teritoriul Daciei. Asemenea interese economice erau impuse de necesitatea aprovizionării populației din Imperiu, mai ales pentru cei care locuiau în ținuturile învecinate Dunării, cu produse cerealiere şi animale domestice. În această perioadă, populația de pe teritoriul actual al României practica un gen de agricultură intensivă şi periodică, cultivând îndeosebi grâul, meiul şi orzul, cele mai cunoscute cereale în zonele carpato-dunărene, efectuând totodată, pe scară largă, o serie de lucrări de grădinărit, viticultură sau îngrijindu-se de creşterea animalelor. În schimbul bunurilor furnizate, populația romanică de aici obținea anumite venituri, moneda bizantină servind apoi la procurarea, în perioada de liniște, a unor produse de genul: untdelemn, vin, arme şi fier prelucrat. Descoperirea unui număr destul de mare de amfore romano-bizantine pe teritoriul carpato-dunărean, a demonstrat intensitatea activităților comerciale la nordul Dunării. Alături de amfore pot fi amintite şi oale, străchini sau farfurii, tot de proveniență bizantină, descoperite mai ales în aşezările de pe Dunăre. De la Sucidava sau Drobeta provin chiar resturi ceramice bizantine cu smalț, produse deosebit de scumpe şi apreciate în chip deosebit în acea vreme[119]. Exemplare interesante au fost descoperite în cetățile romano-bizantine de pe Dunăre, la Sucidava, Drobeta sau Dierna.

În categoria produselor ceramice romano-bizantine răspândite în spațiul carpato-danubian, importante sunt opaițele. De forme şi mărimi diferite, asemenea produse, tipice pentru măiestria la care meşterii bizantini au ajuns în prelucrarea ceramicii, sunt întâlnite destul de des în aşezările din acestă vreme de pe teritoriul nord-dunărean.

Pe lângă ceramică sau vase de metal, pentru prima jumătate a sec. al V-lea un interes aparte a fost manifestat pentru practicarea unor meşteşuguri menționând aici: tiparele pentru fabricarea bijuteriilor şi a unor obiecte auxiliare care cereau pe lângă un deosebit simț artistic şi o bogată experiență. Descoperirile de pe întregul teritoriu al Daciei, dovedesc o intensă activitate în acest domeniu, precum şi multiple influențe şi legături cu lumea romanică sud-dunăreană.

Mai numeroase şi mai variate rămân însă obiectele de podoabă de influență romano-bizantină. Unele dintre aceste obiecte au fost importate din anumite centre meşteşugăreşti ale Imperiului, altele însă au fost lucrate de meşterii locali, imitând adesea originalele romano-bizantine. Cea mai reprezentativă categorie de astfel de obiecte o constituie fără îndoială fibulele, împărțite în două grupe: cu piciorul înfăşurat şi fibule turnate. Numărul mare din aceste descoperiri, a condus la concluzia că de-a lungul sec. al V-lea circulau pe teritoriul țării noastre numai anumite tipuri de fibule, cele cu piciorul înfăşurat, derivate fără îndoială din prototipurile romane târzii ale sec. al IV-lea. Pe lângă piesele şi categoriile de produse enumerate până acum, la noi în țară au mai fost găsite şi catarame, aplice sau inele etc., datând din sec. al V-lea, având fie o certă origine bizantină, fie produse sub influența civilizației Imperiului, puse în legătură cu relațiile comerciale dintre autohtoni şi lumea romano-bizantină sud -dunăreană.

În relațiile comerciale ale autohtonilor carpato-dunăreni cu Bizanțul, pe lângă schimburile în natură, un rol de seamă l-a jucat moneda de aramă şi de bronz. Emisă în Imperiu în vremea lui Teodosie al II-lea aceasta a circulat intens în spațiul vechii Dacii, fiind acceptată de populația romanizată de aici. Această atitudine poate fi explicată prin faptul că romanicii carpato-dunăreni s-au considerat ca făcând parte din Imperiul roman de Răsărit, autoritatea politică, economică şi militară a Bizanțului. Totodată autohtonii nord-dunăreni aveau legături multiple şi permanente cu civilizația romană, fapt uşor explicabil prin punctele comune de ordin etnic şi lingvistic cu romanitatea bizantină sud-dunăreană.

În ceea ce priveşte relațiile de producție şi cele sociale, teritoriul țări noastre a fost supus în prima jumătate a sec. al V-lea, ca şi Imperiul bizantin, unui proces de descompunere a

[119] Dan Gh. TEODOR, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanțul în veacurile V-XI d.Hr*., Iaşi, 1981, p. 7.

sclavagismului şi de trecere la feudalism. Populaţia diferită ca origine etnică, romanizată sau în curs de romanizare de pe teritoriul provinciei Scythia Minor în special, reuşeşte acum să se integreze în sistemul social complicat al Imperiului, în care distingem în general o clasă suprapusă de explotatori (*honestiores*) şi alta supusă, de exploataţi (*humiliores*). Sclavii rămâneau în continuare clasa cea mai de jos a societăţii, folosiţi atât în centrele urbane, cât şi la muncile câmpului. Ţăranii liberi au cunoscut în prima jumătate a sec. al V-lea, o situaţie ceva mai bună, dându-li-se posibilitatea acum să-şi cultive micile loturi de pământ, pe care le deţineau.

Viaţa creştină pe teritoriul ţării noastre în prima jumătate a sec. al V-lea

Alături de relaţiile comerciale, de sistemul relaţiilor de producţie asemănător celui romano-bizantin, legăturile culturale dintre ţinuturile Dunării de Jos şi diferitele centre bizantine în frunte cu Constantinopolul, au jucat în prima jumătate a sec. al V-lea un prim rol în păstrarea continuităţii civilizaţiei romano-bizantine pe teritoriul ţării noastre. În acest context factorul principal a fost Biserica creştină prin reprezentanţii săi. Creştinismul găsise adepţi pe teritoriul ţării noastre, mai precis în provincia Scythia Minor, încă din primele secole după Hristos. Cea mai bună dovadă în acest sens o constituie însuşi faptul că în momentul în care Diocleţian a dezlănţuit crunta sa persecuţie din anii 303-304, în Dobrogea au „apărut numeroşi creştini, cei mai mulţi din rândul soldaţilor, refuzând să jertfească zeilor şi să participe la cultul împăratului". Cu acest prilej, textele martirologiilor creştine înregistrează un mare număr de martiri în mai multe cetăţi din Scythia Minor[120].

Viaţa creştină din Scythia Minor de altă dată poate fi reconstituită foarte bine nu numai din actele martirice, dar şi din numeroasele urme arheologice cu caracter creştin, scoase la iveală în diferite părţi ale Dobrogei. Vestigiile paleocreştine din Dobrogea pot fi împărţite în: inscripţii funerare, obiect de cult şi bazilici, toate contribuind la cunoaşterea vieţii creştine în fosta provincie romană şi apoi romano-bizantină din Scythia Minor. Sunt cunoscute până în prezent peste 70 de inscripţii creştine din sec. IV-VI, mai ales pe monumente funerare. Mai mult de jumătate provin de la Tomis, metropola provinciei, iar restul de la Histria, Callatis (Mangalia), Axiopolis (Hinog, lângă Cernavodă), Tropaeum Traiani (Adamclisi), Dinogeţia (Garvăn), Ulmetum (Pantelimon, jud. Constanţa) etc. Aproape un sfert dintre acestea sunt în limba latină, iar restul în limba greacă vorbită mai ales de populaţia din centrele urbane de pe ţărmul Mării Negre. Dintre cele de limbă greacă amintim mai întâi blocul de calcar cioplit în formă de masă, descoperit într-o cameră funerară din zona fostei gări Constanţa. Blocul este rupt în două bucăţi mari, în sensul înălţimii, având pe partea dinainte, în marginea proeminentă de sus, textul unei inscripţii pe două rânduri. Inscripţia este închinată „fericitului Timotei", probabil fostul episcop de Tomis din prima jumătate a sec. al V-lea, de către un oarecare Dinias, care fiind de curând luminat prin Taina Botezului, a primit numele Emanuel[121].

Creştinismul în Scythia Minor este atestat şi de bazilici paleocreştine uneori impozante, atestate în marile centre ca Tomis, Tropaeum Traiani, Callatis, Histria. La Tomis au fost descoperite patru bazilici, dintre care una este cea mai mare din Dobrogea, prevăzută cu altar, naos cu trei nave şi pronaos; la Tropeum Traiani, cetate întemeiată de Traian, refăcută ulterior de Constantin cel Mare şi Liciniu, au fost descoperite cinci bazilici aparţinând secolelor V-VI. Între bazilicile scoase la iveală prin săpăturile argeologice de la Histria, se remarcă bazilica cu criptă din sec. V-VI, formată din narthex, trei nave separate prin două rânduri de coloane şi o absidă semicirculară, la răsărit corespunzând navei din mijloc.

[120] Ion BARNEA, Octavian ILIESCU, Corina NICULESCU, *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971, p. 23.
[121] Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Bucureşti, 1980, p.145.

Considerată drept o raritate nu numai pentru teritoriul Dobrogei, ci şi pentru întreaga Peninsulă Balcanică, bazilica paleocreştină de tip sirian descoperită la Callatis se distinge de restul prin trei elemente: orientarea altarului spre sud, lipsa absidei şi plasarea laterală a atriumului şi nu longitudinal, în continuarea naosului sau a narthexului. Prezența acestei bazilici de tip sirian la Callatis trebuie pusă în legătură nu numai cu o eventuală influență orientală, ci chiar cu prezența unor sirieni în acestă colonie grecească din Scythia Minor. Trebuie precizat că la toate aceste câteva bazilici menționate, s-au descoperit şi felurite piese sculpturale (capiteluri de coloane, plăci de balustradă), toate decorate cu cruci, romburi şi alte motive ornamentale creştine[122]. Mulţimea bazilicilor ne arată clar că în Scythia Minor pulsa o intensă viaţă religioasă stimulată îndeosebi de influențele venite din Imperiu. De asemenea, numeroasele edificii creştine nu puteau fi realizate fără existența unei organizări bisericeşti temeinice. Astfel din punct de vedere ierarhic, Biserica era condusă de un singur episcop cu reşedința la Tomis, capitala provinciei. Episcopul de Tomis depindea direct de Bizanţ, fapt care a contribuit din plin la întărirea legăturilor culturale între metropola Scytiei şi capitala Imperiului.

Scaunul episcopal de la Tomis a beneficiat în prima jumătate a sec. al V-lea de personalităţi bisericeşti marcante. Cel mai renumit a fost Teotim I, om de aleasă cultură, admirat de contemporani pentru scrierile şi viaţa sa, pentru atitudinea pe care a avut-o în favoarea Sfântului Ioan Gură de Aur, la Constantinopol, unde acesta era acuzat de origenism. Sozomen ne relatează că Teotim era admirat în propria ţară chiar de hunii din regiunea Dunării, care nu se sfiau să-l numească pentru virtuţile sale „zeul romanilor”[123]. Nu se cunoaşte cu exactitate contextul în care episcopul Teotim I a ajuns să poarte legături cu patriarhul Constantinopolului, Sfântul Ioan Gură de Aur. Se pare că Teotim a secondat cu mult succes opera misionară a Sf. Ioan în regiunile de la Dunărea de Jos. Între cei doi a existat o prietenie sinceră demonstrată în poziţia pe care episcopul tomitan a avut-o faţă de uneltirile lui Teofil al Alexandriei. Acesta împreună cu Epifanie al Salaminei, îl acuza pe marele ierarh al capitalei Imperiului de origenism, sentinţă căreia unii i se opuneau. Printre aceştia era şi Teotim, care s-a adresat lui Epifanie cu următoarele cuvinte: „Eu Epifanie, nu vreau să necinstesc pe acela care a adormit demult în chip frumos şi nu îndrăznesc să săvârşesc o blasfemie, codamnând lucruri pe care cei dinaintea noastră nu le-au înlăturat, mai ales că ştiau că în cărţile lui Origen nu se află nici o învăţătură rea”. Imediat a adăugat: ”Cei ce spun acestea uită că insultă chiar textele sacre ale Sf. Scripturi, despre care tratează aceste cărţi. Acestea a răspuns lui Epifanie, Teotim cel vestit pentru evlavia şi sfinţenia vieţii”, precizează Sozomen[124].

Succesorul lui Teotim I, Timotei a urmat exemplul predecesorului său fiind citat printre participanţii la lucrările Sinodului al III-lea Ecumenic de la Efes, semnând cele 12 Anatematisme ale Sfântului Chiril al Alexandriei, precum şi sentinţa de condamnare a lui Nestorie. Tot pentru această perioadă mai trebuie amintiţi: episcopul Ioan, aprig adversar al nestorianismului şi monofizismului şi teologul Sf. Ioan Cassian cel care a dat primele reguli monahale din Apus[125].

Cu tot acest dinamism, legăturile ţării noastre cu Imperiul romano-bizantin au fost tulburate de prezența popoarelor migratoare. Descoperirile arheologice de la Sucidava au arătat că începând cu epoca marilor expediţii de jaf ale lui Attila, cordonul strategic format de cetăţile de pe malul nordic al Dunării au avut mult de suferit. S-a emis la un moment dat ipoteza lichidării stăpânirii romane nord-dunărene în urma invaziilor din prima jumătate a sec. al V-lea. Distrugerea Sucidavei este

[122] Ioan BARNEA, Radu VULPE, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1968, p.456.

[123] Ioan G. COMAN, *Însemnări asupra lui Teotim, episcop de Tomis*, în *G.B.*, XVI, nr. 1, 1957, p. 46-50; Iosif E. NAGHIU, *Teotim, episcop de Tomis*, în *R.I.*, XXXI, 1945, p. 167-171.

[124] Cf. SOZOMEN, *Istoria bisericească*, VI, 26 citat de Ioan G. COMAN, *Scriitori bisericeşti din epoca străromână*, Bucureşti, 1979, p. 186.

[125] Niculae ŞERBANESCU, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența Episcopei Tomisului*, în *B.O.R.*, LXXXVII, nr. 9-10, 1969, p. 966-1026; Chadwick OWEN, *John Cassian*, Cambridge, 1968, 171p; H.I. MARROU, *La patrie de Jean Cassien*, în *Orientalia Chritiana Periodica*, XIII, nr. 3-4, Roma, 1947, p. 588-596.

plasată în timpul domniei lui Teodosie al II-lea, probabil în campania lui Attila din 447[126]. Reinstalarea şi refacerea forţei militare bizantine la Dunărea de Jos se va face după prăbuşirea Imperiului hunic din 454, dar mai ales în urma politicii de refacere economică şi de reconstrucţie iniţiată de împăratul Anasstasius I (491-518). Astfel romanitatea nord-dunăreană se va menţine, subliniind pregnant concluzia fundamentală că şi Bizanţul s-a aflat la baza originii civilizaţiei medievale româneşti de mai târziu.

Imperiul Bizantin de la Marcian la Zenon. Sinodul al IV-lea ecumenic de la Calcedon. Urmările sale pe plan religios

La 28 iulie 450 când Teodosie al II-lea cel Tânăr închidea ochii, el nu lăsa urmaşi pe linie bărbătească. În această situaţie, respectând tradiţia, partea de Răsărit a Imperiului trebuia să revină vărului său din Apus, Valentinian al III-lea. Dar acest lucru nu era nici pe placul lui Teodosie şi nici al supuşilor săi. Se spune că pe patul de moarte Teodosie ar fi indicat personal pe Marcian să-i urmeze la tron. Marcian fusese aghiotantul lui Aspar, un alan care avea sub autoritatea sa trupele gotice din Imperiu. Pulcheria, sora lui Teodosie, a consimţit să se căsătorească cu Marcian, conferindu-i în felul acesta prestigiul ereditar al dinastiei teodosiene. El a condus destinele Imperiului numai 7 ani (450-457), având de făcut faţă la început pericolului hunic. După 453, când hunii au fost înfrânţi la Câmpiile Catalaunice, iar regatul lor s-a descompus, urmează o perioadă de linişte, care i-a dat posibilitatea lui Marcian să refacă tezaurul statului.

Pe plan intern, Marcian s-a dovedit a fi un bun gospodar, eliminând practica vânzării servicilor administrative. Problema cea mai dificilă căreia a trebuit să-i facă însă faţă, a fost erezia monoteistă, care a determinat convocarea celui de-al IV-lea Sinod Ecumenic de la Calcedon din 451.

Monofizismul

Doctrina profesată de Chril şi adepţii săi nu era în întregime ortodoxă. În încercarea de a diminua importanţa naturii umane a lui Iisus, ei se îndepărtaseră atât de tare încât recunoşteau numai una singură, cea dumnezeiască: putem vorbi acum de o nouă erezie cea monofizită, care din multe puncte de vedere era inversul ereziilor nestoriană şi ariană. Când această nouă învăţătură a fost predicată de un călugăr de la Constantinopol, Eutihie, ea a obţinut imediat şi aprobarea patriarhului de la Alexandria, Dioscur, cel care-i succedase lui Chiril. Acesta va avea de-a face imediat cu opoziţia papei Leon cel Mare, îngrijorat nu atât de erezie, cât de ambiţia patriarhului de Alexandria.

În acest timp împăratul Teodosie al II-lea, aflat ca de obicei într-o situatie delicată, convoacă la Efes în anul 449 un Sinod cunoscut sub numele de «sinodul tâlhăresc», pentru că Dioscur a vrut să-şi impună punctul de vedere monofizit prin violenţă. După moartea lui Teodosie al II-lea, pentru a pune capăt situaţiei tensionate, noul împărat Marcian convoacă Sinodul de la Calcedon din 451, care constituie al IV-lea Sinod Ecumenic[127]. La lucrări au asistat şi trimişii papei, iar hotărârea finală a fost că în Hristos există două naturi, una divină şi una umană, unite într-o singură persoană, neamestecate, neschimbate, neîmpărţite şi nedespărţite[128]. Sinodul a elaborat şi un număr de canoane dintre care cel mai important este al XXVIII-lea, care confirma canonul al III-lea de la

[126] Vezi nota 103.
[127] Jean MEYENDORFF, *Op. cit.* p. 185-199; R.V. SELLERS, *The Council of Chalcedon*, Londra, 1951, p. 52; A. GRILLMEIER, *Jesus der Christus in der Glaube der Kriche,* Band I: *Von den Apostolischen Zeit bis zum Konzil von Chalcedon (451),* Fribourg, 1979; J. LIBAERT, *L'Incarnation*, I: *Des origines au concile de Chalcédoine,* Paris, 1965.
[128] J. LIBAERT, *Op.cit.*, p. 34; Jean MEYENDORFF, *Op. cit.* p. 198.

Constantinopol din 381, făcându-se un pas înainte în fixarea rangului de întâietate, pe care îl are patriarhul de Constantinopol. Acest canon recunoştea papei un primat de onoare, dar afirma şi egalitatea scaunului din noua Romă (Constantinopol) cu cel din vechea Romă, justificându-se prin aceea că la Constantinopol este sediul guvernului, al Senatului şi al împăratului. Împotriva acestei hotărâri se va ridica papa, care nu recunoaşte canonul, dar şi ceilalţi patriarhi de Alexandria şi Antiohia. Ultimii doi îşi justificau poziţia prin faptul că erau scaune apostolice şi prin renumele şcolilor lor de teologie. Tot prin canonul 28 se stabilea aria jurisdicţională a Patriarhiei de Constantinopol, care cuprindea diocezele : Tracia, Pontul şi Asia, la acestea adăugându-se teritoriile din afara graniţelor Imperiului, adică creştinii aflaţi sub dominaţie barbară[129]. Tot acum se pare că Biserica din Egipt va abandona limba greacă pentru cea coptă. Astfel, disputele teologice vor masca opoziţii naţionale şi aspiraţii mai vechi de independenţă.

Peste câţiva ani, împăratul Zenon (474-491) va sesiza pericolul şi în 482 va da un edict de unire care căuta să amintească cât mai puţin despre cele două naturi ale Mântuitorului sau despre hotărârile Sinodului de la Calcedon. Nici monofiziţii, nici ortodocşii nu-l vor accepta, dar nici papa nu va fi de acord cu el, astfel încât se va ajunge la hotărârea extremă de excomunicare şi anatematizare a patriarhului de Constantinopol. Acesta, în persoana lui Acaciu, va riposta şi va şterge din diptice numele papei, ajungându-se la prima schismă între cele două Biserici, cea din Orient şi cea din Occident. Această separare a durat până în anul 518.

În ce priveşte atitudinea Bisericii din Tomis faţă de Sinodul de la Calcedon, trebuie remarcat că episcopul Alexandru, nu a putut fi de faţă la lucrări, dar a semnat actele un an mai târziu, adică în 452. Prezenţa lui Alexandru la acest Sinod a fost împiedicată probabil de situaţia politică destul de tulbure de la Dunăre, unde în vremea aceea hunii erau desosebit de periculoşi.

Marcian a murit în ianuarie 457 şi odată cu el a luat sfârşit dinastia teodosiană, pe care el a continuat-o printr-o alianţă.

Reacţii împotriva Sinodului de la Calcedon

Datorită împotrivirii monofiziţilor de a recunoaşte hotărârile dogmatice ale Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon şi din dorinţa lor de adaptare a formulei monofizite, în secolele V-VI asistăm la crearea aşa-numitelor Biserici monofizite, numite şi necalcedoniene sau Bisericile vechi-orientale, care se menţin până astăzi[130]. În secolele V-VI, problema monofizismului s-a complicat, transformându-se dintr-o problemă cu caracter predominant religios într-una cu caracter naţional[131], care a atins unele provincii ale Imperiului ce se opuneau tendinţei centralizatoare a Constantinopolului. Monofiziţii erau mai numeroşi în provinciile orientale ale Imperiului: în Palestina, Siria şi Egipt. Cele două popoare orientale principale ale Imperiului bizantin, sirienii şi

[129] Jean MEYENDORFF, *Op. cit.* p.199-207.

[130] În categoria Bisericilor necalcedoniene separate de Roma avem: Biserica coptă, Biserica siro-ortodoxă a Antiohiei şi a întregului Orient, Biserica apostolică armeniană, Biserica etiopiană ortodoxă, Biserica siro-ortodoxă malankară. Dintre Bisericile necalcedoniene unite cu Roma menţionăm: Biserica coptă catolică, Biserica siriacă sau siro-catolică, Biserica armeană catolică, Biserica etiopiană catolică şi Biserica malankară catolică. Bisericile calcedoniene sunt: cele 4 patriarhate (Constantinopolul, Alexandria, Antiohia şi Ierusalimul); Patriarhiile Rusiei, Serbiei, României, Bulgariei şi Georgiei; Bisericile autocefale (Cipru, Grecia, Polonia, Albania). Tot în categoria Bisericilor calcedoniene mai sunt şi câteva Biserici unite cu Roma: Biserica greco-melchită catolică, Biserica greco-catolică a Ucrainei sau Biserică ruteană, Biserica greco-catolică din România, Biserica greco-catolică a Georgiei, Biserica greco-catolică din Bulgaria, Biserica maronită din Liban.

[131] A. H. M JONES un cunoscut specialist în istoria târzie a Antichităţii, este autorul unui articol intitulat *Were Ancient Heresies National or Social Mouvements in Disguise?*, publicat în *JTS*, 10, 1959, Londra, 1899, p. 280-298, în care contestă opinia majorităţii istoricilor contemporani din secolul al XIX-lea, care interpretau răspândirea monofizismului ca pe o mişcare de tip naţional. El este de părere că acest proces a fost natural pentru secolul al VII-lea, dar nu se justifică pentru secolul al V-lea.

egiptenii, căutau să se despartă prin monofizism de greci, de «*romei*», cum erau aceştia numiţi la Constantinopol, ca urmaşi ai Imperiului roman, începând să graviteze în sfera de influenţă politică a Asiei. Din erezia monofizită a secolului al V-lea s-au născut Bisericile care s-au separat de marea familie a Bisericii Răsăritului: Biserica coptă din Egipt, Biserica siro-iacobită (de la organizatorul ei Iacob Baradai, + 477) sau Biserica severiniană (cel care a contribuit în mare măsură la răspândirea monofizismului printre sirieni fiind patriarhul Sever al Antiohiei, 512-518), Biserica apostolică armeniană, Biserica etiopiană, Biserica siriană sau Biserica din Malabar (în statul indian Kerala)[132]. În vecinătatea Armeniei se găseşte Georgia, a cărei Biserică astăzi ortodoxă, a fost de-a lungul secolului al VI-lea anticalcedoniană. De-a lungul veacurilor, aceste Biserici au trăit în izolare din cauza diverselor circumstanţe ale istoriei. Prin intermediul Mişcării Ecumenice, dialogul lor cu celelalte Biserici creştine, îndeosebi cu ortodocşii, este mult mai intens.

Revenind la proclamarea dogmei de la Calcedon, vom spune că pentru o bună parte a creştinilor de astăzi, învăţătura despre Sfânta Treime şi despre cele două firi ale lui Hristos rămân formule abstracte şi nu întotdeauna joacă un rol decisiv în credinţa individuală. În schimb pentru contemporanii Sinodului de la 451, definiţia de la Calcedon conţinea o negare a experienţei religioase anterioare. Dacă la aceasta adăugăm şi folosirea limbajului sobru al antiohienilor sau faptul că principalul duşman, Eutihie, alături de vechiul prieten al lui Nestorie, Teodoret de Cyr, au fost primiţi în cele din urmă la Sfânta Împărtăşanie, înţelegem mai bine de ce acest Sinod a provocat o serie de reacţii negative. Hotărârile lui nu au satisfăcut decât câţiva antiohieni, la care s-au alăturat şi unii moderaţi din Constantinopol. În Egipt însă, reacţia a fost deosebit de negativă, având efectul unei trădări faţă de principiile marelui Chiril. Călugării sirieni s-au alăturat şi ei egiptenilor. Înarmaţi cu sloganul «Calcedonul este o reabilitare a lui Nestorie», mişcarea monahală ce se împotrivea acestui Sinod a antrenat de asemenea un număr important de credincioşi[133].

Consecinţele tragice ale acestei reacţii nu se pot explica decât prin cauze de ordin teologic şi cultural. În spatele ereziei monofizite trebuie văzut mai mult decât o simplă recidivă a unor tendinţe extreme venite din Alexandria. Importanţa acestei crize în istoria Ortodoxiei ţine de faptul că ea a scos la iveală toate contradicţiile şi tentaţiile inerente ale unirii Bisericii cu Imperiul în vremea lui Constantin cel Mare. Dacă din punct de vedere spiritual şi teologic, Sinodul de la Calcedon a fost o adevărată minune şi un izvor inepuizabil de inspiraţie teologică, el a marcat însă o brutală ruptură pe plan relaţional, între Biserică şi Stat în istoria lumii creştine. Pentru a înţelege sensul opoziţiei faţă de acest Sinod în Orient, trebuie ţinut seama de complexitatea tuturor acestor elemente. Dincolo de triumful adevărului absolut, obiectiv şi atemporal, el reprezenta şi victoria credinţei Imperiului şi a Constantinopolului. Dacă Imperiul ar fi fost ceea ce pretindea a fi – un Stat creştin universal şi supranaţional – acest triumf al Ortodoxiei imperiale şi al Constantinopolului ar fi fost justificat atât din punct de vedere istoric cât şi eclezial. Între teorie şi practică era însă o distanţă. Conştiinţa imperială este atestată de unele documente ale vremii, dar realitatea oferea o imagine diferită. Sub masca unui elenism şi a unei culturi elenistice ce se făceau resimţite în special în marile oraşe şi printre intelectuali, vechile pasiuni naţionaliste şi vechile tradiţii se menţineau. Într-unul din cartierele Antiohiei, Sfântul Ioan Gură de Aur se spune că era obligat să predice în siriacă, pentru că ascultătorii nu înţelegeau limba greacă. Cercetătorii moderni au ajuns la concluzia că masele de sirieni şi copţii resimţeau puterea Imperiului ca pe un jug odios. În regiunile orientale ale Imperiului începuse să se dezvolte o literatură creştină de limbă siriacă, încă tributară modelului grec, dar având un important potenţial autonom. În acest sens este suficient de menţionat opera Sfântului Efrem Sirul, din sec. al IV-lea, pentru a măsura profunzimea şi bogăţia potenţială a acestei expresii «orientale» a creştinismului.

[132] Vezi şi nota 129.
[133] Christian CANNUYER, *Les coptes*, 1990, Maredsous, Brepols, p. 33-34.

În ceea ce priveşte mediul monastic putem spune că a reprezentat un alt factor al curentului anticalcedonian şi aceasta pentru că mânăstirile erau prea puţin atinse de elenism, recrutând vieţuitori îndeosebi din mediul populaţiei locale, copte sau siriene. Când călugării l-au sprijinit pe Chiril, ei apărau de fapt propria lor Biserică împotriva ingerenţelor unui centru imperial considerat a fi străin. În afara semnificaţiilor teologice, lupta împotriva Calcedonului a avut o dimensiune religioasă şi politică nouă. Într-un fel lupta depusă pentru «cele două firi» ameninţa să se transforme într-o revoltă împotriva Imperiului. Când episcopii s-au întors de la Calcedon, ei au trebuit să fac faţă în mai multe rânduri opoziţiei populare, fiind nevoie chiar de protecţia armatei ca în cazul lui Iuvenalie al Ierusalimului. La Alexandria, soldaţii care-l păzeau pe patriarhul Proterius, numit de Constantinopol pentru a-l înlocui pe Dioscur, au fost închişi de mulţimea furioasă şi arşi de vii. Chiar dacă într-o primă etapă, în vremea lui Marcian termenii de la Calcedon s-au putut impune, odată cu moartea acestuia în 457, se deschide o perioadă de compromis cu monofiziţii.

Timp de două secole, această problemă a dominat politica imperială. În martie 457, poporul şi-a ales la Alexandria propriul patriarh monofizit în persoana lui Timotei, iar Proterius a fost omorât. În 475 monofiziţii îşi asigură şi scaunul Antiohiei, alegând pe un oarecare Petru. În acest context, autorităţile înteleg că monofizismul era susţinut de importante forţe, ameninţând unitatea politică a Imperiului. Totodată în 475 uzurpatorul Basiliskos, care l-a înlăturat pentru scurtă vreme pe împăratul Zenon, publica un *Enciclikon* care condamna Calcedonul şi cerea episcopilor să semneze acest act. Revenit la putere în 476, Zenon susţine mai întâi ortodoxia calcedoniană, dar sub influenţa patriarhului de Constantinopol, Acachie, şi în faţa creşterii opiniei monofizite în Egipt, Siria şi în Palestina, publică în 482 *Henotikonul*, un decret dogmatic în care respingea, fără a le numi, *Tomosul* papei Leon şi definiţia de la Calcedon. Actul este semnat de patriarhii monofiziţi ai Alexandriei şi Antiohiei, împăratul recunoscându-le astfel legitimitatea celor doi. Se produce tot acum şi o schismă între Apus şi Răsărit, papa Simplicius convocând un sinod la Roma, care i-a excomunicat pe Acachie şi pe patriarhul Alexandriei, Petru Mongius. Ruptura a fost prima dintre cele două Biserici purtând numele de schisma acachiană şi a durat până în anul 518. În interiorul Imperiului se părea că *Henotikonul* va aduce o destindere la Alexandria, dar până la urmă el nu satisfăcea nici pe ortodocşi, nici pe monofiziţi. Primii nu puteau accepta concesiile făcute monofiziţiilor, iar ceilalţi le considerau insuficiente din cauza lipsei de precizare a *Henotikonului*[134]. Astfel acest act a adus noi complicaţii în viaţa religioasă a Bizanţului, mărind numărul dizidenţilor: monofiziţi extremişti şi moderaţi. Prin încercarea de a păstra Orientul monofizit, Constantinopolul a pierdut Occidentul ortodox: schisma acachiană a fost unul din elementele de dezacord care au condus până la urmă la separarea din 1054[135].

Împăratul Anastasie (491-518) fost un susţinător deschis al monofiziţilor. El a intrat în conflict cu patriarhul Eufemie, pe care l-a condamnat ca fiind nestorian şi l-a înlocuit cu Macedonie, calcedonian convins. La început, împăratul a avut ca bază a atitudinii sale religioase *Henotikonul* lui Zenon, dar cu timpul monofizitismul său s-a accentuat spre satisfacţia copţilor şi a sirienilor, dar spre nemulţumirea crescândă a ortodocşilor. Anastasius depune din scaun şi pe Macedonie, înlocuindu-l cu Timotei, monofizit recunoscut. În 512 el a numit la Antiohia un cunoscut teolog monofizit, Sever al Antiohiei, care a condamnat în mod oficial Sinodul de la Calcedon în 518. Chiar dacă în Palestina şi în Siria, unii călugări aflaţi sub conducerea Sfântului Sava, întemeietorul binecunoscutei Lavre a Palestinei, rămâneau ortodocşi şi nu recunoşteau ierarhia monofizită, cu cît anii treceau prăpastia dintre necalcedoneni şi ortodocşi creştea. Marea majoritate a sirienilor şi practic tot Egiptul era pe drumul ereziei. Nu din întâmplare ortodocşii din aceste regiuni au primit numele de *melkiţi* sau «oamenii împăratului».

[134] Vezi şi alte amănunte în următorul subcapitol.
[135] Jean-Pierre VALOGNES, *Vie et mort des chrétiens d'Orient*, Fayard, Paris, 1994, p. 38-39.

Din păcate sinteza teologică a Calcedonului nu s-a putut impune în întreg Imperiul. Schisma monofizită demonstra că preţul plătit pentru unirea dintre Biserică şi Stat sau mai bine zis preţul plătit de Biserică pentru păcatele Imperiului, constituia prima tragedie a lumii creştine.

Leon I cel Mare, Zenon. Patriarhul Acachie, Henotikonul şi conflictul dintre Orient şi Occident

După moartea lui Marcian, Senatul a ales ca împărat un alt ofiţer, pe nume Leon, fost administrator pe domeniile lui Aspar. El a fost primul împărat care a primit coroana imperială de la patriarhul Constantinopolului. Până la el toţi ceilalţi împăraţi, respectând tradiţia romană, au primit coroana din mâinile comandantului suprem al armatei, ori al unui înalt funcţionar civil. Iniţiativa din 457 avea la bază prestigiul de care se bucura patriarhul de la Constantinopol, mai ales după Sinodul de la Calcedon. De acum înainte toţi împăraţii bizantini vor fi încoronaţi de patriarhul capitalei, iar încoronarea capătă semnificaţia unei consacrări religioase. Încoronării civile cu caracter militar i se adaugă o ceremonie bisericească, care va căpăta din ce în ce mai multă importanţă, iar în Evul Mediu va reprezenta actul veritabil al încoronării[136].

În timpul domniei lui Leon, acesta în alianţă cu un ofiţer isaurian pe nume Tarasikodissa îl vor asasina pe comandantul aramatei, Aspar, *magister militum per Orientem*, reuşind astfel să elimine influenţa germanilor de la Curte. Unii istorici privesc acest eveniment drept o etapă importantă în procesul de naţionalizare a armatei bizantine şi de slăbire a influenţei barbare în Imperiu. După victoria împotriva lui Aspar, Tarasikodissa obţine puteri sporite la palat, căsătorindu-se chiar cu Ariadna, fiica împăratului şi îşi schimbă numele în Zenon[137].

Pe plan militar, bizantinii suferă o mare înfrângere în Africa, flota condusă de cumnatul lui Leon, Basiliskos, fiind înfrântă într-o expediţie împotriva vandalilor regelui Genseric.

La moartea lui Leon în 474, nepotul său Leon al II-lea, de numai 7 ani, fiul lui Zenon şi al Ariadnei, ajunge împărat, iar Zenon devine împărat asociat al fiului său. Murind Leon al II-lea chiar în toamna anului 474, Zenon va conduce singur Imperiul. Domnia este scurtă, până în ianuarie 475, când o conspiraţie greacă îndreptată împotriva isaurienilor, care căpătaseră prea mare putere în capitală, îl înlătură de pe tron. Locul îi este luat de cumnatul lui Leon I, Basiliskos. După 20 de luni Zenon reia însă conducerea Imperiului şi domneşe liniştit pe o durată de 15 ani (476-491).

Un eveniment deosebit al domniei sale este căderea Imperiului Roman de Apus sub herulii lui Odoacru, care în 476 înlătură de pe tronul Romei pe Romulus Augustus[138]. Chiar dacă nu se proclamă împărat, recunoscând suveranitatea Imperiului Roman din Răsărit, el este numit de Zenon *magister militum per Italiam*, primind în grijă administraţia provinciei. Dominaţia sa asupra Italiei nu va fi lungă, deoarece Zenon pentru a se debarasa de ostrogoţii din Peninsula Balcanică (care întreprindeau multe incursiuni devastatoare), îl convinge pe unul din conducătorii lor, Teodoric del Tânăr, să pornească în 488 împotriva lui Odoacru. Acesta din urmă este înfrânt în 493, învingătorul devenind stăpânul Italiei şi întemeietorul Regatului ostrogot al Italiei cu capitala la Ravenna[139]. Zenon va rezolva astfel două probleme deosebit de grave: înlăturarea lui Odoacru şi îndepărtarea germanilor. Plecarea acestora din urmă nu va însemna şi rezolvarea unor probleme de ordin etnic în interiorul Imperiului, legate de creşterea exagerată a puterii isaurienilor la Curte sau de ordin religios cu privire la disensiunile profunde născute între ortodocşi şi monofiziţi, după Sinodul al IV-lea.

[136] Alain DUCELLIER, *Le drame de Byzance*, Paris, 1976, p.122-124.
[137] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea*...p.62.
[138] Jacques BROSSE, *op. cit.*, p. 67.
[139] *IBIDEM*, p. 70-73.

Învățătura adoptată la Calcedon nu a fost din păcate acceptată de toată Biserica, conducând la o divizare care se menține până astăzi. Reamintim că pentru creştinul de rând, dogma Sfintei Treimi şi a celor două naturi ale Mântuitorului rămâne o formulă abstractă, fără să joace mereu un rol determinant în credința lui personală. Pentru creştinii din sec. al V-lea, definiția adoptată la Calcedon era mai degrabă o negație a unei exeprienţe religioase anterioare, astfel încât hotărârile lui nu mulțumeau decât pe câțiva antiohieni, pe moderații de la Constantinopol precum şi pe trimişii romani. În Egipt însă, Calcedonul reprezenta o trădare a principiilor marelui Chiril. Călugării sirieni se vor alia cu egiptenii, sloganul fiind: *Calcedonul este o reabilitare a lui Nestorie*.

În martie 457, la Alexandria poporul alege propriul patriarh monofizit în persoana lui Timotei Elurul, iar Proterius este omorât. În 475, monofiziții îşi asigură şi scaunul Antiohiei prin alegerea unui oarecare Petru. Autoritățile înțeleg acum că monofiziții era susținuți de forțe importante, amenințând practic unitatea politică a Imperiului. În 475, uzurpatorul Basiliskos, cel care l-a înlocuit pentru puțin timp pe Zenon, publică o *Enciclică*, care de fapt condamna Calcedonul, cerând episcopilor să-şi pună sămnăturile pe acest act. Între 500 şi 700 de episcopi s-au supus îndemnului imperial. Revenit la putere în 476, Zenon susține mai întâi ortodoxia calcedoneană, dar sub influența patriarhului de la Constantinopol, Acachie, şi în fața creşterii alarmante a monofizismului în Egipt, Siria şi Palestina, publică în 482 *Henotikonul*, un decret dogmatic în care era recunoscută valabilitatea deciziilor celor trei Sinoade Ecumenice, pe care le considera suficiente, anatematizând atât pe Nestorie cât şi pe Eutihie, dar şi pe cei care învățau o doctrină divergentă.

În forma şi conținutul său, *Henotikonul* era o încercare de a duce dezbaterea la nivelul conceptelor hristologice şi de a-l sustrage piedicilor terminologice. Dacă nu ar fi avut alte implicații controversele hristologice puteau fi rezolvate pe baza unei întoarceri la situația care a urmat reconcilierii dintre Sfântul Chiril şi Ioan al Antiohiei din 433. Textul nu crea însă premisele favorabile acestui demers, menționând pe de-o parte condamnarea eutihienilor la Calcedon, iar pe de alta se referea la Calcedon într-un context defavorabil. Cu toate acestea, pe planul relațiilor bisericeşti, au avut loc câteva modificări notabile: toate scaunele episcopale mai importante au intrat din nou în comuniune. Petru Mongius, cel care îl înlocuise pe Timotei Elur, a fost recunoscut arhiepiscop al Alexandriei, iar Acachie al Constantinopolului intra în mod oficial în comuniune cu el. Deoarece poziția oficială a Constantinopolului era în chip firesc cea calcedoniană, Petru scria lui Acachie următoarele: „Fiind conducătorul nostru al tuturor, ați unit Biserica lui Dumnezeu şi ne-ați convins cu probe de netăgăduit că Sinodul ținut la Calcedon nu a făcut nimic contrar celui ținut la Niceea, cofirmând hotărârile Părinților de la Niceea”[140]. Această recunoaştere chiar şi formală a Calcedonului de către un şef al opoziției, a constituit un eveniment ce părea să justifice politica lui Acachie. Din păcate, Mongius se va confrunta în Egipt cu rebeliunea monastică, care-l condamnă pentru faptul că intrase în comuniune cu calcedoneni. Unii se vor separa de conducătorul lor (numiți acefali, pentru că nu mai aveau conducător), arhiepiscopul în astfel de condiții , dând dovadă şi de multă instabilitate, aruncând anatema asupra Calcedonului şi a *Tomosului* lui Leon I cel Mare, papa Romei.

La Antiohia, arhiepiscopul Calendion, fiind strict calcedonean, a respins *Henotikonul*, dar este compromis prin implicarea sa într-un complot politic ce viza răsturnarea lui Zenon. Urmarea: este exilat în 484. Scaunul va fi recuperat de Petru Fullon, care nu numai că recunoaşte *Henotikonul*, dar devine şi un propagandist activ, introducând la un moment dat în practica liturgică Trisaghionul. Din păcate, promovarea Trisaghionului şi opoziția față de calcedoneni vor contribui la promovarea unui adevărat slogan monofizit.

Chiar şi în Palestina, unde Calcedonul era susținut de călugări, *Henotikonul* a fost acceptat la Ierusalim, iar personalități calcedoniene au salutat unificarea Bisericii[141]. Situația creată de

[140] V. GRUMEL, *Les Règestes des Actes du patriarcat de Constantinople*, I, Paris, 1932, pp. 156-159, 161, 164 167.
[141] A.J. FESTUGIERE, *Les moines d' Orient,* II, Paris, 1961, pp. 121-122.

Henotikon, aşa cum era descrisă de istoricul Evagrie: „în acele zile, Sinodul de la Calcedon a fost declarat în mod deschis ca oficial de Biserică, dar nici respins de toţi. Fiecare episcop acţiona după propria convingere”[142], nu putea să se prelungească, doar dacă nu exista un real consens asupra fondului hristologic şi o interpretare acceptabilă pentru tradiţia Bisericii. Numai că perioada lui Zenon sau cea al lui Anastasius (491-518), nu vor face decât să favorizeze un monifizism care respingea ambiguităţile şi insista asupra respingerii clare a Sinodului. Pentru mai multe decenii, Biserica din Constantinopol, sub Acachie şi succesorii săi, a rămas practic singurul centru care a rezistat acestei tendinţe. Paradoxal, episcopii capitalei, susţinătorii naturali ai politicii imperiale, erau singurii care se opuneau. Aliaţii naturali ai Calcedonului, erau în mod firesc papii de la Roma, relaţia dintre cele două scaune fiind întreruptă însă de atitudinea lui Acachie. Se va ajunge astfel la aşa-numită schismă acachiană, care va dura până în 518[143]. În privinţa lui Acachie, ortodocşii nu-l considerau formal responsabil de un document publicat de împărat, iar legătura sa cu Petru Mongius nu putea fi un argument împotriva sa, deaorece rezulta din recunoaşterea formală a Calcedonului de către acesta din urmă.

Anastasius I (492-518). Politica sa religioasă. Revolta lui Vitalian

După moartea lui Zenon, în fruntea Imperiului va fi ales un funcţionar de la Curte, pe nume Anastasius[144]. În acea vreme, Imperiul era frământat de două probleme majore: una de natură religioasă, care diviza populaţia încă de la Sinodul al III-lea Ecumenic, dar mai ales după Sinodul al IV-lea de la Calcedon, iar alta de natură etnică, anume problema străinilor, mai cu seamă a isaurienilor, care deveniseră un pericol intern în vremea lui Zenon. De aceea, poporul cerea cu insistănţă ca viitorul împărat să fie un ortodox şi un împărat roman. Noul ales, Anastasius, nu era însă un ortodox convins[145]. Mama sa era ariană, un unchi maniheu, iar el însuşi avea înclinaţii monofizite. Înainte de alegerea sa ca împărat avusese un conflict cu patriarhul Eufemius, pentru faptul că ţinuse în Biserica Sfânta Sofia o serie de conferinţe cu caracter eterodox. Din acest motiv patriarhul nu a fost mulţumit de alegerea împărătesei Ariadna, soţia lui Zenon, de Senat şi de armată. Până la urmă s-a ajuns la un compromis şi anume s-a hotărât ca Anastasius să se angajeze în scris că va respecta hotărârile Sinodului de la Calcedon. Anastasius a consimţit la acest lucru, dar cum se va vedea, el nu-şi va respecta angajamentul. În mai 492 noul împărat se va căsători cu Ariadna şi va domni până în 518.

Încă de la începutul domniei sale, Anastasius va rezolva problema isaurienilor. El îl va omorî pe fratele lui Zenon, Longinus, care organizase un complot împotriva noului împărat, va confisca bunurile isaurienilor şi îi va alunga din capitală. Aceste măsuri au fost urmate de lupte lungi şi crâncene, care au durat 6 ani, în urma cărora isaurienii au fost înfrânţi.

În anul 502 împăratul Anastasius are de luptat şi împotriva perşilor, pentru care angajează forţe militare considerabile. După lupte indecise, în anul 506 este încheiat un armistiţiu pe o durată de 7 ani.

Politica religioasă a lui Anastasius

[142] EVAGRIE, *Istoria bisericească,* III , 30, p. 126.
[143] Jean MEYENDORFF, *op. cit.* p. 222.
[144] C. CAPIZZI, *L'imperatore Anastasio I. Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità,* Roma, 1969.
[145] H.W.G. LIEBESCHÜTZ, *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the age of Arcadius and Crysostom,* Oxford, 1992.

Anastasius era un împărat în vârstă (61 ani), dar competent şi energic. Cunoscând opoziţia faţă de Sinodul de la Calcedon, el rămâne fidel *Henotikonului*, mergând chiar spre o radicalizare a poziţiei anticalcedoniene. În Egipt el susţinea pe scaunul de la Alexandria fără echivoc, pe toţi cei care erau împotriva Sinodului al IV-lea: Atanasie al II-lea, Ioan al II-lea, Ioan al III-lea de Nikiu, Dioscur al II-lea şi Timotei al IV-lea[146]. Cu toate acestea, regimul inaugurat de *Henotikon* excludea un triumf radical al monofizismului şi pemitea afirmarea unui calcedonism puternic, capabil nu numai să se menţină, dar să devină chiar dominant în mai multe scaune episcopale importante ale creştinătăţii orientale. Acest calcedonism, ca reacţie împotriva monofizismului, căpăta pe alocuri forma unei afirmări a limbajului hristologic antiohian. Aşa se întâmplă cu partidul calcedonian de la Constantinopol, în vremea arhiepiscopilor Eufemius şi Macedonius. Astfel marii teologi care în tabăra monofizită concepeau lupta lor ca pe o apărare a Sfântului Chiril, puteau argumenta cu mai multă convingere că sinodul de la Calcedon echivala cu o restaurare a nestorianismului. Aceşti teologi monofiziţi au găsit mai multă audienţă la Curtea lui Anastasius, în special către sfârşitul domniei sale. În afara Constantinopolului, scaunele de la Ierusalim (patriarhul Ilie, 493-516) şi Antiohia (Flavian al II-lea, 498-512) erau ocupate de calcedoneni, dar trebuiau să facă faţă unei opoziţii puternice şi adesea violente.

Tabăra anti-calcedoneană număra doi teologi de valoare: Filoxene, episcop de Mabug în Siria şi un convertit de la păgânism, Sever. Sirian, Filoxene nu cunoştea greaca, fiind autorul mai multor scrieri împotriva Sinodului al IV-lea. Între 506-507, atitudinea sa se va radicaliza prin cererea adresată episcopului său, Flavian al Antiohiei, de a pronunţa anatema împotriva Sinodului de la Calcedon. Dorinţa nu i-a fost împlinită şi trimite împăratului o scrisoare în care îşi exprima părerea sa în materie de credinţă, cerând sprijin imperial. De data aceasta, având şi sprijinul împăratului, Filoxene reuşeşte să impună patriarhului Flavian o retragere parţială: acceptarea condamnării lui Nestorie şi a eutihienilor, dar nu şi a definiţiei adoptate la Calcedon. În ciuda acestui compromis, monofiziţii vor obţine la sinodul de la Sidon din 512, depunerea şi exilarea lui Flavian. Noul patriarh va fi Sever, cel care va accepta *Henotikonul* (ca de altfel marea majoritate a calcedonenilor), dar îi va anatematiza pe Nestorie, Eutihie, *Tomosul* lui Leon şi Sinodul de la Calcedon[147].

Născut la Sozopolis, în Pisidia, Sever a primit o educaţie aleasă în domeniul retoricii, filozofiei, dreptului şi a limbii greceşti, fiind botezat la maturitate în anul 488. Atras la un moment dat de idealul monastic, el este iniţiat în asceză la Maiuma. Teolog strălucit, capabil să critice brutalitatea lui Dioscur, dar credincios poziţiilor pe care le considera juste, el devine purtătorul de cuvânt al unei hristologii despre care afirma a fi singura expresie legitimă a Ortodoxiei chiriliene. Succesul carierei sale îl datorează personalităţii sale impozante şi bineînţeles patronajului imperial. În capitala Imperiului va sta chiar timp de 3 ani, între 508-511, desconsiderându-l pe arhiepiscopul ortodox, Macedonie, prin promovarea în cântarea Trisaghion (Sfinte Dumnezeule) a cuvintelor: «Care Te-ai răstignit pentru noi»[148].

Toate acestea au produs agitaţie în rândul populaţiei ortodoxe, ajungându-se chiar la un şir de revolte. Între cele mai importante mişcări contestatare, care au avut loc acum se numără şi cea condusă de Vitalian, între anii 513-515[149]. Acesta era originar din cetatatea Zaldapa, în sudul

[146] J. MEYENDORFF, *Op. cit.* p. 222.
[147] Vezi cuvântul său de intronizare în *Patrologia Orientalis*, II, ed. R. Graffin, 1907, p. 322.
[148] Cu acest prilej împăratul Anstasius a publicat un text intitulat *Typos*, redactat în bună parte de Sever. În acest text era anatematizat Sinodul de la Calcedon. *Typosul* nu a avut niciodată statutul de edict imperial oficial. Vezi Ch. MOELLER, *Un fragment du Type de l'empereur Anastase I-er*, în *Studia Patristica* III, Berlin, 1951, p. 240-247; E. KLUM-BÖHMER, *Das Trisagion als Versöhnungsformel der Christenheit*, München-Viena, 1979.
[149] I. MICULESCU, *Revolta lui Vitalian în contextul politicii religioase şi economice a lui Anastasius I*, în *G.B.*, nr. 3, 1987, p. 569-583.

Dobrogei, unde îndeplinea şi funcţia de *comes foederatorum*, adică de comandant al trupelor de *foederati*, alcătuite în majoritate din barbari. Vitalian s-a declarat apărătorul credinţei ortodoxe şi a asociat la răscoală nu numai trupele de barbari, dar şi pe cele romane din dioceza Traciei, precum şi ţărani din diverse regiuni. Nemulţumirea ţăranilor se datora noului sistem de impozitare, instituit de Anastasius, care pe de-o parte reprezenta o degrevare a celor care se ocupau cu comerţul şi meşteşugurile, dar pe de alta reprezenta o sarcină greu de suportat pentru populaţia rurală. La acestea se adăugau unele măsuri luate împotriva colonilor, cum ar fi cele înscrise în Constituţia din anul 500, prin care se decreta aservirea tuturor agricultorilor rămaşi 30 de ani pe acelaşi pământ şi în general fiscalitatea severă, ce urmărea realizarea de economii. În aceste condiţii, Vitalian atacă de mai multe ori trupele imperiale, ajungând chiar până sub zidurile Constantinopolului. Tratativele purtate cu Anastasius vor duce la numirea lui Vitalian în funcţia de *magister militum per Thraciam* şi la promisiunea convocării unui Sinod Ecumenic, sub preşedenţia papei. Numai că papa Hormisdas punea ca primă condiţie ca împăratul şi toţi episcopii orientali să aprobe actele Sinodului de la Calcedon şi *Tomosul* lui Leon, negocierile fiind în acest fel întrerupte. Vitalian atacă din nou Constantinopolul pe mare şi pe uscat, flota sa este însă distrusă, iar el chiar dacă scapă cu viaţă, îşi va pierde titlul de *magister militum per Thraciam*. Obiectivul acestei răscoale a dispărut odată cu moartea lui Anastasius în anul 518.

Tot în 518 au dispărut şi unele personalităţi angajate în conflictul monofizit: Timotei al Constantinopolului, patriarhii ortodocşi exilaţi (Ilie al Ierusalimului şi Flavian al Antiohiei). În curând se va încheia şi un acord de pace între Roma şi Constantinopol, cu un triumf aparent al Romei şi al Sinodului de la Calcedon. În ciuda aparenţelor, Biserica din Constantinopol nu va adopta niciodată punctul de vedere roman cu privire la Acachie (succesorii săi, Eufemius şi Macedonius, excomunicaţi de papi, vor fi veneraţi ca sfinţi în Orient). Împăcarea care va duce la unire, va fi de fapt impusă de un om, cu presepective largi, poate un adevărat vizionar: Flavius Petrus Sabbatius Justinianus. Viziunea sa era a unui Imperiu care ar fi unit Orientul şi Occidentul, cu papa de la Roma într-un sistem imperial, iar soluţia teologică punea capăt conflictului dintre apărătorii Sinodului de la Calcedon şi opozanţii lui din Orient. Tot acest demers implica abandonul *Henotikonului*. Numai că politica religioasă a lui Zenon şi Anastasius era interpretată în mod diferit în Occident sau în Orient. Occidentul considera mereu această politică ca pe o trădare a Calcedonului, iar Orientul nu vedea în schisma dintre calcedoneni şi necalcedoneni o ruptură definitivă. Cei care acceptaseră *Henotikonul* şi care-l interpretaseră în sensul calcedonian nu erau consideraţi ca nişte eretici. De aceea, Eufemius şi Macedonius ai Constantinopolului precum şi Flavian al Antiohiei şi Ilie al Ierusalimului şi-au păstrat reputaţia, chiar dacă au acceptat *Henotikonul*. De fapt meritul lor pentru păstrarea credinţei calcedoniene era la fel de mare ca şi cel al episcopilor Romei mai puţin dispuşi la compromis.

Reformele administrative ale lui Anastasius

Unul din marile merite ale lui Anastasius a fost acela de a pune ordine în finanţele Statului. El a procedat la o serie de reforme pe care le-a aplicat metodic. Anastasius a încercat să dea valoare stabilă monedei de bronz numită *follis*, care să fie cât mai apropiată de valoarea în aur. Pentru perceperea impozitelor în oraşe a hotărât ca această colectare să fie făcută de către un *videx*, care depindea de prefectura praetoriului. Până aici impozitele din cetăţi erau percepute de *decuriones*, membrii ai consiliilor municipale, care garantau strângerea regulată a impozitelor cu propriile averi. Pentru a preveni eventualele abuzuri ale vidicesilor, Anastasius a întărit şi lărgit drepturile celor care erau chemaţi să apere populaţia de nedreptăţi: *defensores civitatium* şi episcopii. Pentru asigurarea strângerii banilor necesari, s-a hotărât ca întreaga comunitate să fie privită ca o unitate fiscală, responsabilă pentru încasarea tuturor impozitelor. Deci, dacă din diverse motive o proprietate nu mai

era solvabilă, ceilalți erau obligați să plătească pentru ea. Măsurile acestea la care s-au mai adăugat şi altele, au contribuit la restabilirea finanțelor Statului, la moartea sa, Anastasius, lăsând o rezervă apreciabilă de aur (cca. 105.000 kg. de aur). Din banii adunați acum împăratul Anastasius va construi un zid de apărare a capitalei, la 40 de km., spre Vest de zidul lui Teodosie al II-lea, închizând o zonă imensă, el pornind de la Marea de Marmara şi mergând până la Cornul de Aur[150].

Raporturile cu popoarele barbare din Occident

După moartea lui Odoacru în 493, Anastasius îl acceptă pe Teodoric cel Mare ca rege al Italiei. Teodoric a păstrat aproape întreaga administrație romană, fiind preocupat în chip deosebit să nu-i supere pe membrii Senatului. O apropiere între populația romană şi barbari (goți), nu a fost posibilă din cauza diferenței de credință: goții erau arieni, iar romanii ortodocşi[151]. Relații amicale a avut Anastasius cu Clovis, regele francilor, căruia îi trimite insemnele demnității de consul, socotindu-l un reprezentant al puterii imperiale în Apus.

Politica lui Anastasius la Dunărea de Jos

Domnia lui Anastasius a avut o mare importanță şi pentru Scythia Minor, deaorece în această perioadă se constată o întărire a frontierei dunărene cu noi trupe şi fortificații. Anastasius nu a urmărit lărgirea frontierelor Imperiului, ci întărirea capacității de apărare. La Dunărea de Jos şi Tracia îşi fac apariția în această perioadă bulgarii, care în 493, 499, 502, au prădat o parte din Imperiu. Împotriva lor şi a altor eventuali invadatori, împăratul a luat măsuri de refacere a zidurilor de incintă a unor cetăți precum: Histria, Dinogeția, Capidava, unde au fost descoperite cărămizi ştampilate cu numele împăratului, ceea ce ne demonstrează că în aceste locuri s-au făcut eforturi importante de fortificare a cetăților. Tot acum s-au construit în Scythia Minor numeroase bazilici creştine, cum ar fi cele de la Histria, Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani, Dinogeția şi Capidava[152].

Din punct de vedere al organizării bisericeşti înregistrăm un progres al numărului de episcopi; acum se trece de la existența unui singur episcop la Tomis, la 15 scaune întemeiate în principalele oraşe ale provinciei: Histria, Callatis, Axiopolis, Tropaeum Traiani, Zaldapa, Capidava, Noviodunum, Troesmis, Aegissus, Salsovia, Constantiniana etc.[153]. Până la Anastasius, ierarhii de la Tomis semnau de obicei în actele oficiale cu formula: „X episcopus Tomitanus," însoțit de numele provinciei Scythia, ca de pildă „Ioannes Tomitanae civitatis episcopus provinciae Scythiae"[154]. După Anastasius această formulă se schimbă. Ea ne apare astfel în anul 520, în actele unui sinod de la Constantinopol, care a ales ca patriarh pe Epifanie. Între mitropoliții care semnează o scrisoare de

[150] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea*...p. 75.
[151] J. PROSTKO-PROSTYNSKY, *Utraeque res pubicae. The Emperor Anastasius I' Gothic Policy,* Poznan, 1994.
[152] Epifanie NOROCEL Tomitanul, *Bazilicile din Tomis*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galați, 1977, p. 84-89; Adrian RĂDULESCU, *Bazilicile creştine de la Axiopolis, Callatis şi Tropaeum Traiani*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină.* Galați, 1977, p. 90-97
[153] Unii afirmă că numărul atât de mare de episcopate este discutabil: vezi L. BÂRZU, S. BREZEANU, *Originea şi continuitatea românilor*, Bucureşti, 1991, p. 219.
[154] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea*..., p. 77.

informare către papa Hormisdas se afla la numărul 7 şi „Paternus mosericordia Dei episcopus provinciae Scythiae metropolitanus”[155]. Versiunea latină a datelor de mai sus este întărită de un document din anul 518 şi anume de o scrisoare a legaților papali din Constantinopol către acelaşi papă Hormisdas. Aceşti reprezentanți ai papei la Constantinopol îl informează despre tulburările pe care „călugării sciți” le provoacă în legătură cu unele probleme ale dogmei stabilite la Calcedon; ei spuneau printre altele: „aceşti monahi îşi acuză episcopii din provinciile lor, între care este şi Paternus, întâistătătorul cetății Tomis”. Este vorba deci, de mai mulți episcopi, între care este pomenit Paternus, care avea un rol important.

Considerații asupra perioadei de la Constantin cel Mare până la Anastasius

Această perioadă de aproape două secole este destul de confuză, în Orient dar şi în Occident asistând la o succesiune de peste 20 de împărați: spanioli, ilirieni, traci şi chiar un asiatic. Câteva domnii sunt mai lungi şi demne de remarcat: lui Constantiu al II-lea, fiul lui Constantin, i-a urmat vărul său Iulian (361-363), cu care a luat sfârşit dinastia lui Constantiu Chlor. După aceştia, în Orient a guvernat Valens (364-378), iar în Occident Valentinian. Lui Valens, i-a urmat Teodosie I cel Mare (379-395), iar fiii săi, Honorius şi Arcadius, au condus primul Occidentul, iar cel de-al doilea Orientul. Arcadius l-a avut ca succesor pe Teodosie al II-lea (408-518). La începutul secolului al V-lea, Occidentul s-a confruntat cu o succesiune de invazii barbare, iar Orientul a fost guvernat între 450-518 de împărați ca: Marcian, Leon I, Zenon şi Anastasius. În toată această perioadà de fapt numai două domnii au fost mai importante: aceea a lui Teodosie I, pentru că acesta a fost ultimul împărat care a condus efectiv Imperiul şi cea a lui Teodosie al II-lea, care în ciuda mediocrității sale, prin lunga perioadă în care a condus Imperiul de Răsărit a reuşit să îndeplinească o operă utilă în mare parte, dusă la bun sfârşit de unii dintre miniştrii săi sau de sora sa, Pulcheria.

Acest fenomen a fost favorizat de următoarele cauze:

- *Forțele vitale ale Imperiului erau concentrate în Orient*. Este de fapt ce şi-a dorit Constantin odată cu crearea Constantinopolului. În vremea lui Teodosie al II-lea, pe lângă lărgirea zidului de incintă al oraşului, a luat ființă şi o Universitate pe care o înzestrează cu 31 de catedre, repartizate aproape egal între limbile greacă şi latină. Acest fapt este foarte interesant, pentru că demonstrază voința Constantinopolului de a fi şi capitala intelectuală a Imperiului.
- *Creştinismul s-a dezvoltat diferențiat în Răsărit şi în Apus*. În secolul al IV –lea cea mai înaltă autoritate religiosă în Apus, Sfântul Ambrozie, episcopul Milanului, proclama independența spirituală în raport cu Statul, în timp ce tot acum, în Orient, Teodosie I făcea din creştinism o religie de Stat. În secolul al V-lea, papa Leon cel Mare afirma primatul scaunului de la Roma, în timp ce canonul al XXVIII-lea de la Sinodul al IV-lea Ecumenic plasa Răsăritul sub dependența canonică a Patriarhiei de la Constantinopol.
- *Şocul invaziilor barbare inegal resimțit în Răsărit şi Apus*. Răsăritul, ceva mai abil şi mai puternic, a rezistat mai bine în această perioadă invaziilor barbare, în timp ce Occidentul, s-a prăbuşit. Prin aceasta, ceea ce era un dezechilibru crescând între cele două părți ale Imperiului, a devenit o ruptură.

[155] I. BARNEA, *Discul episcopului Paternus*, în *Analecta*, II, 1944, p. 185-197.

Probleme de ordin religios

În secolele IV-V, pe plan intern, istoria Bizanțului se va confrunta cu diverse probleme de ordin religios. Trebuie reținut faptul că prin dezvoltarea monahismului, care se organizează în secolele IV-V, creşte în mod evident forța morală şi socială a creştinismului, ce se va manifesta acum şi sub forma unei forțe de expansiune deosebită, prin evanghelizarea Armeniei de către Grigorie Luminătorul, a Abisiniei de către Frumențiu, a goților de către Ulfila. Tot acum asistăm şi la sfârşitul păgânismului. Împăratul Constantiu luase mai multe măsuri favorabile creştinilor, limitând activitatea păgânilor. Din păcate, succesorul său Iulian, educat atât în spiritul păgânismului grec cât şi în religia creştină, odată ajuns la putere a dat un edict prin care ordona redeschiderea templelor şi reorganizarea cultului păgân. El a dat şi o declarație de toleranță, însă a exclus pe creştini din funcțiile importante ale Statului. După moartea lui Iulian, până la Teodosie I, păgânii au continuat să observe nestingeriți cultul şi obiceiurile lor. Teodosie I a luat însă măsuri dure împotriva păgânilor: faimosul edict din 392 interzicea sacrificiile şi orice ceremonie păgână precum şi accesul la temple. Jocurile olimpice au fost şi ele interzise în 393, iar misterele lui Eleusis în 396. În Occident, episodul cel mai semnificativ rămâne decizia luată de Grațian de a scoate statuia zeiței Victoria din Senatul de la Roma, care simboliza în ochii tuturor grandoarea trecutului roman.

După Sinodul de la Niceea, împăratul Constantin cel Mare nu a dus o politică bine definită cu privire la arieni. Printre succesorii săi, Constantiu şi Valens au fost arieni. În vremea lui Teodosie I, acesta va fi însă foarte categoric cu arienii, gonind din Constantinopol pe episcopul arian şi dând niceenilor toate bisericile din oraş. În 380, el a publicat un edict prin care numai cei care aderau la învățătura niceeană cu privire la Sfânta Treime aveau dreptul să se considere «creştini catolici», în timp ce ceilalți, arienii, erau considerați eretici. Un sinod convocat de Teodosie I la Constantinopol în 381, confirma simbolul de credință de la Niceea în ceea ce privea consubstanțialitatea Tatălui şi a Fiului şi completa afirmând consubstanțialitatea Sfântului Duh cu celelalte două Persoane. Acealaşi Sinod fixa şi locul episcopului de la Constantinopol: primul după cel de la Roma. Nu era vorba încă de egalitate, dar asistăm deja la poziția de superioritate a scaunului de la Constantinopol față de ceilalti confrați din Răsărit. Aceste hotărâri extrem de importante i-au asigurat lui Teodosie I un loc de frunte în istoria creştinismului, alături de Constantin cel Mare. Teodosie proclama de fapt că nu există toleranță în materie de religie: este o religie de Stat obligatorie, a cărei dogmă este fixată de împărat, care o impune supuşilor săi. Ortodoxie şi erezie devin acum subiect politic şi religios în acelaşi timp sau în unele situații, puncte de vedere care riscă să se confunde. Trebuie notat faptul că această politică a lui Teodosie se opunea ideilor pe care le apăra în acea vreme în Occident Sfântul Ambrozie, convins că în problemele bisericeşti nu trebuie să se amestece puterea temporală. Astfel, atitudinea lui Teodosie anunța viitoarele conflicte dintre Răsărit şi Apus. În sfârşit, locul pe care-l va ocupa de acum înainte Constantinopolul, va declanşa reacția episcopilor de la Antiohia şi Alexandria, jucând astfel un rol important în luptele din secolul al V-lea, aspectul teologic mascând uneori interese de ordin material.

Marile migrații şi arianismul popoarelor barbare

Barbarii nu au fost mereu tentați să intre în Imperiu prin violență sau pentru jaf: popoarele germanice nu aveau decât admirație şi respect pentru măreția romană. Ei doreau numai să beneficieze de binefacerile si de bogățiile sale, de aceea Imperiul i-a primit adesea cu bunăvoință în armată sau administrație. Asistăm uneori la o adevărată «invazie pacifistă». În vremea lui Teodosie

I, sau mai ales sub Arcadius, goții devin atotputernici la Constantinopol, iar conducătoarul lor, Gainas, reuşeşte chiar să-l omoare pe Eutropius, unul din favoriții Curții imperiale. Urmarea acestui gest: o revoltă populară soldată cu asasinarea lui Gainas. Pe timpul lui Marcian şi Leon I, un alt conducător got, Aspar, ajunge să guverneze Orientul până în ziua în care împăratul, avertizat de pericolul unei nemulțumiri generale, îi înlătură atât pe Aspar cât şi pe partizanii săi, punând astfel capăt influenței goților la Constantinopol. Nu va fi însă uşor pentru Imperiu să facă față masei germanice sau altor barbari «agitați», atunci când în fruntea lor s-au aflat conducători ambițioşi. Numai că vizigoții lui Alaric, hunii lui Atilla, sau ostrogoții lui Teodoric, după ce vor pune în mare pericol Orientul, vor fi dirijați către Occident, ce va fi sacrificat în cele din urmă în beneficiul salvării celeilalte jumătăți a Imperiului.

Vizigoții

Imperiul a considerat o bună perioadă de timp că remediul pentru a face față tendinței de depopulare a unor zone ar fi stabilirea triburilor germanice cu statut de *foederati*. Măsura era oricum binevenită, deoarece aceştia exercitau presiuni serioase la frontiere. Astfel, în vremea împăratului Valens, întâlnim în Moesia Inferioară cca. 20.000 de vizigoți, care în scurt timp se vor revolta. În urma bătăliei de la Adrianopol din 378, romani sunt înfrânți, iar împăratul Valens este ucis.Teodosie I a reuşit să-i mai potolească, impunându-le chiar un tratat de pace prin care era menținută condiția lor de *foederati*. După moartea lui Teodosie, conducătorul vizigot Alaric a declanşat o nouă ofensivă, de data aceasta în Tracia, apoi în Macedonia, Tesalia şi chiar în Peloponez. În urma negocierilor, împăratul Arcadius a obținut instalarea vizigoților în Illiric, iar Alaric a fost numit *magister militum per Illyricum*. Măsura se va dovedi abilă, atenția lui Alaric îndreptându-se acum către Occident. După o primă tentativă în 402, când este învins de generalul lui Honorius, Stilichon, Alaric reuşeşte în 410 să cucerească Roma. După această dată ei se vor instala în Galia şi Spania şi nu îi vom mai întâlni în Orient.

Hunii

Ei au fost cei care i-au înlocuit pe vizigoți. Teodosie al II-lea le dădea anual un tribut în aur. Bienecunoscutul conducător hun Atilla nu se va mulțumi cu acest tribut şi va obține de la Teodosie al II-lea şi titlul de *magister militum*. Nesatisfăcut, Atilla a trecut Dunărea în 441 cucerind oraşele Sirmium şi Naissus (Niş), îndreptându-se către Constantinopol. Constrâns şi de pericolul persan, Teodosie al II-lea a semnat în 443 un tratat umilitor cu hunii, prin care tributul anterior era triplat. În cele din urmă Atilla şi-a dirijat forțele către Vest, iar în 452 e înfrânt de către împăratul Marcian, Imperiul fiind salvat pentru a doua oară.

Ostrogoții

Suplețea diplomației bizantine se va manifesta încă odată cu prilejul invaziei ostrogoților. Sub Leon I ei au primit pământuri, numai că şeful lor, Teodoric, mândru de serviciile aduse împăratului Zenon, s-a arătat exigent şi a invadat Peninsula Balcanică, amenințând Constantinopolul. Tot acum lucrurile se precipită şi în Occident: în 476, un şef al unor triburi germanice, Odoacru, l-a înlăturat pe ultimul *august* de sânge roman, Romulus Augustus, cucerind Italia. În plus, el obține de la Zenon delegație pentru a guverna Italia. Dându-şi seama de pericolul reprezentat de o astfel de autonomie, Zenon se gândeşte să-l pedepsească atât pe el, cât şi pe Teodoric. Planul său era următorul: îl sfătuieşte pe acesta din urmă să lupte împotriva lui Odoacru, promițându-i în cazul unei victorii succesiunea. Teodoric reuşeste să-l înfrângă pe Odoacru, cucereşte Ravenna, iar Orientul este

salvat pentru a treia oară. Teodoric se instalează ca suveran al Italiei având Ravenna drept capitală, cerând împăratului Anastasie legitimitatea. Prin acest gest se poate observa cum împăratul din partea orientală a Imperiului reuşea să-şi păstreze încă autoritatea. Aparenţele erau salvate: Imperiul îşi conserva unitatea, iar împăratul autoritatea. Vom asista însă la un proces care cu timpul se va accentua, anume acela al opoziţiei din ce în ce mai vizibilă dintre Orientul intact şi Occidentul deşirat între ostrogoţii ce deţineau Italia, francii ce ocupau o bună parte a Galiei, vizigoţii care aveau restul Galiei şi Spania, iar vandalii deţinători ai Africii. De altfel, încercările lui Justinian din secolul al VI-lea, de refacere a frontierelor occidentale se vor dovedi în bună măsură zadarnice, separaţia fiind defintivă.

Prezenţa acestor barbari la graniţele Imperiului era o tradiţie, ca şi încadrarea lor uneori în armata romană; puterea civilizatoare a romanităţii asigura însă asimilarea lor rapidă. Invaziile masive din secolele IV-V vor modifica profund datele prezenţei barbare pe teritoriul Imperiului suscitând aprigi controverse. Pentru unii, lumea romană risca să-şi piardă identitatea: aceşti barbari trebuiau eliminaţi cu atât mai mult cu cât o bună parte dintre ei erau arieni. Pentru alţii, încrezători în superioritatea civilizaţiei romane, prezenţa lor era o şansă pentru repopularea unor teritorii ca cele din Tracia, depopulate înainte de invazii. În cazul ostrogoţilor lui Teodoric, prea puternici pentru a fi învinşi şi prea numeroşi pentru a fi asimilaţi, este experimentată chiar o soluţie originală: devenit *magister militum*, regele ostrogot conduce Italia cucerită în numele împăratului şi menţine administraţia romană.

Această situaţie necesita de asemenea şi o pace durabilă pe cel de al doilea front, deschis aproape în permanenţă confruntărilor cu perşii. Luptele se vor da timp de mai multe decenii pentru controlul câmpiilor bogate situate între Tigru şi Eufrat sau pentru oraşe prospere precum Edessa. În această zonă, singura soluţie viabilă era o pace durabilă, pe care o vor încheia în cele din urmă Justinian şi Cosroe I în anul 532.

Arianismul popoarelor migratoare

Începând cu a doua jumătate a secolului al IV-lea, arianismul şi-a găsit noi adepţi printre popoarele migratoare. Astfel, informaţii precise despre arianismul acestor popoare avem din 376, când goţii lui Fritrigern, în război cu cei ai lui Atanaric[156] şi ameninţaţi de huni, au acceptat creştinismul de nuanţă ariană impus de împăratul Valens. Privitor la acest moment, Socrate spunea: "Fritrigern ceru ajutorul împăratului Valens, care comandă trupelor ce se aflau în garnizoană în Tracia spre a-l susţine. Fritrigern biruind pe Atanaric cu ajutorul acestei sporiri de puteri, a vrut să-şi arate recunoştiinţa pentru binele făcut şi a îmbrăţişat credinţa împăratului şi i-a îndemnat şi pe supuşi să facă acelaşi lucru"[157]. La rândul său, Teodoret de Cyrr spunea că supuşii care au trecut Dunărea şi au încheiat pace cu Valens "primiseră de multă vreme razele cunoştiinţei dumnezeieşti şi erau hrăniţi cu dogmele apostolice"[158]. Din acest citat se poate observa că ei erau ortodocşii fapt confirmat de răspunsul pe care l-au dat lui Valens: "nu vom suporta să părăsim învăţătura părintească"[159]. Procesul de evanghelizare ariană intreprins de Ulfila la Nordul Dunării nu poate fi pus la îndoială[160],

[156] Faţă în faţă se aflau pe de-o parte grupurile gotice creştinate ale lui Fritrigern şi Alaviv, iar de cealală parte grupurile gotice păgâne, cel mai important fiind cel al lui Atanaric sau cel al lui Winguric, Inguric şi alţii. Cf. Dan Gh. TEODOR, *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iaşi, 1991, p. 57.
[157] SOCRATE, *Historia ecclesiastica*, IV, p. 33 trad. de I. GHEORGHIAN (1897), text din *FHDR*, vol. II (H. MIHĂILESCU şi V. POPESCU), Bucureşti, 1970, p. 222-231.
[158] TEODORET DE CIR, *Historia ecclesiastica*, trad. Pr. V. SIBIESCU, col. P.S.B., p.44.
[159] *IBIDEM*.
[160] K. KLEIN, *Gotenbischof Wulfilas als Bischof und Missionar*, în *Festschrift F. Müller,* Stuttgart, 1967, p. 84-107.

istoricul Orosiu spunând chiar că goţii au solicitat împăratului Valens trimiterea de episcopi[161]. La rândul său, profesorul Emilian Popescu este de părere că putem afirma că se aflau arieni printre goţii evanghelizaţi din stânga Dunării, dar de dată recentă şi într-un număr destul de redus; de fapt, ei datează din vremea în care la cererea lui Fritrigern, împăratul Valens le-a trimis misionari şi episcopi arieni[162]. De asemenea, trebuie să luăm în consideraţie şi faptul că pentru goţii de rând, mai precis pentru marea lor majoritate, diferenţe între ortodocşi şi arieni nu existau[163].

În privinţa vieţii bisericeşti a vizigoţilor se cunosc foarte puţine lucruri. Cu toate acestea putem remarca activitatea misionară a Sfântului Niceta de Remesiana printre vizigoţii din Illiric, fără a cunoaşte însă rezultatele ei[164]. Se pare că pe vremea conducătorului lor Reccared (586), sub influenţa episcopului Leandru de Sevilla, ei au renunţat la arianism convertindu-se la Ortodoxie[165]. Episcopii arieni au fost invitaţi să urmeze calea regelui, arianismul dispărând din regatul vizigot după aproximativ doi ani. Unitatea bisericească a fost sărbătorită de Reccared printr-un sinod care a avut loc la Toledo în anul 589, la care regele a mărturisit credinţa ortodoxă şi l-a anatematizat pe Arie. La fel, părinţii, episcopii şi ceilalţi clerici sau persoane din fruntea regatului au semnat o mărturisire de credinţă împotriva învăţăturii greşite a lui Arie[166]. La sinodul de la Toledo se afirma din păcate şi purcederea Sfântului Duh şi de la Fiul o inovaţie care s-a dovedit a fi până astăzi un serios obstacol pentru restabilirea unităţii bisericeşti[167]. Chiar şi în aceste condiţii Reccared şi vizigoţii nu se considerau despărţiţi de Biserică, iar acest adaos este posibil să fi fost introdus pentru a accentua puterea dumnezeiască a Fiului, într-un act de negare a arianismului[168].

Pentru ostrogoţi putem spune că au fost barbarii care au primit arianismul de la vizigoţi. Cu toate că este destul de greu de spus când a avut loc convertirea ostrogoţilor, se pare că lucrarea misionară din timpul regilor Valamir, Teodomir şi Vidimer, *foederati* ai Imperiului în Panonia, a jucat un rol important în acest proces. De asemenea, la sfârşitul secolului al V-lea ostrogoţii lui Teodoric au fost convertiţi la creştinismul arian. Fie că ne aflăm în Tracia, Moesia sau Panonia, cel mai probabil este că vizigoţii, deveniţi urmaşi ai lui Ulfila, au propovăduit credinţa semiariană printre fraţii lor goţi[169]. Este de necontestat faptul că în acest proces o mare importanţă a avut şi traducerea Bibliei, înţeleasă şi de ostrogoţi. Jordanes este convins de dependenţa arianismului ostrogoţilor de cel al vizigoţilor[170]. Această filiaţie religioasă este demonstrată şi de calendarul gotic comun celor două neamuri. Pe de altă parte este greu de înţeles cum misionarii vizigoţi arieni au putut veni la Contantinopol sau din Moesia lui Ulfila să propovăduiască ostrogoţilor invadaţi de huni după 370[171]. De aceea, este mult mai uşor să ne imaginăm că ostrogoţii au putut fi aduşi la creştinismul arian în provincia Panonia, deci între anii 456-472. *Lex gothica*, credinţa şi legea goto-ariană, au ajuns la cea mai mare înflorire în regatul lui Theodoric cel Mare[172]. Theodoric a profesat un arianism generator de cultură: creaţiile arhitecturale legate de arianismul ostrogot sunt dintre cele mai celebre realizări ale antichităţii târzii, nu numai ale perioadei în care Theodoric a condus acest

[161] OROSIU, *Historiarum adversum paganos libri VII*, text şi trad în *FHDR* II, p. 188-197.
[162] E. POPESCU, *Creştinismul în eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în *Spiritualitate şi istorie*, vol. I, p. 271.
[163] "Crezul" lui Ulfila din *Scrisoarea lui Auxenţiu de Durostorum*, infirmă unele supoziţii mai vechi conform cărora Ulfila s-ar fi putut întorce la Ortodoxie după moartea lui Valens. Cf. R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The arian Controversy 318-381*. Edinburgh, 1993, p. 590.
[164] PAULIN DE NOLLA, *Carmen XVII*, text şi trad. în *FHDR*, vol. II, p. 176-181.
[165] ISIDOR DE SEVILLA, *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum*, p. 52-53, trad. în engleză de G. DONINI şi G.B. FORD jr., *History of the Goths, Vandals and Suevi,* Leiden, 1970.
[166] A.M. JACQUIN, *Histoire de l'Eglise*, t. II, Paris, 1936, p. 389-390.
[167] Vezi adaosul Filioque.
[168] Vezi J. MEYENDORFF, *op. cit.* p. 163.
[169] H. KUHN, *Die gotische Mission*, în S*aeculum*, 27, 1976, p. 50-65.
[170] O.J.MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, Berkeley, Los Angeles, London, 1973, p. 61.
[171] E.A. THOMSON, *Christianity and the Northern Barbarians*, în ed. A.D. MOMIGLIANO, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963, p. 70.
[172] H. WOLFRAM, *History of the Goths*, Berkeley, Los Angeles, London, 1988, p. 331.

regat. Arianismul în forma în care a fost preluat şi dezvoltat de ostrogoţi, a avut un rol important în susţinerea şi dezvoltarea identităţii lor, iar prin toleranţa afişată uneori de Theodoric faţă de creştini sau evrei, el a câştigat sprijin politic din partea acestora. Probabil că dacă nu ar fi fost războiul de pe vremea lui Justinian, ostrogoţii ar fi trecut la Ortodoxie odată cu vizigoţii. Universul religios al ostrogoţilor nu a fost schimbat radical odată cu trecerea la creştinismul arian. Nu trebuie să credem că arianismul ostrogoţilor era departe de cel născut la biserica Baucalis din Alexandria. Practicarea acestei forme de creştinism a permis însă nobililor păgâni să facă parte din *Orbis Romanum et Christianum* fără să renunţe la vechile tradiţii păgâne[173]. Dezvoltarea structurală a Bisericii ariene era legată şi de contactul cu Biserica Ortodoxă organizată, iar trăirea simplă a creştinismului i-a apropiat pe ostrogoţii de rând de arianism. Se poate spune că a existat un mesaj comun al creştinismului, astfel încât arieni şi ortodocşi au putut face unii paşi împreună.

Creştinismul adoptat de goţi sau de alte popoare barbare este diferit prin dogmă de cel ortodox, dar în privinţa cultului este aproape identic. Procopius de Cezareea scria că ceremoniile nu diferă aproape deloc[174], Salvian ne spune că "goţii citesc din aceleaşi cărţi, din profeţi, apostoli şi Evanghelii"[175], iar Victor de Vita indică faptul că se serveau de limba lor şi ca limbă liturgică, graţie îndeosebi traducerii Bibliei de către Ulfila[176]. O altă particularitate a ritului got era şi obiceiul de săvârşi slujbele noaptea sau în zori[177]. Acest obicei era atât de reprezentativ pentru arieni încât un episcop italian ajunge să fie acuzat în această perioadă pentru simplu fapt că ţinea slujbele noaptea[178].

Iconografia baptisteriului arian de la Ravenna ne arată că Hristos nu este un simplu om: la Botez un înger se află lângă El. Pe tronul care se vede în ceruri este reprezentată Sfânta Cruce, iar Tatăl nu este nicăieri. Cu alte cuvinte, Hristos nu este de aceeaşi natură cu Tatăl, El are un loc privilegiat, dar nu cu Dumnezeu-Tatăl[179]. În acelaşi sens, al negării întrupării Fiului lui Dumnezeu, arienii nu vedeau natura trupului, astfel încât cultul Sfinţilor constituia un alt aspect care diferenţia arianismul barbar de creştinism[180]. Goţii arieni aveau propriul calendar liturgic şi păstrau formulele tradiţionale ale clerului: episcopi, preoţi, diaconi. În momentul intrării în graniţele Imperiului, multor popoare barbare nu le-a fost greu să renunţe la păgânism, excepţie făcând francii şi suevii, care şi-au menţinut credinţa păgână timp de o generaţie. Până la urmă arianismul nu a avut prea mari şanse de supravieţuire, deoarece după secolul al IV-lea era asociat barbariei. Sensul civilizator a generat trecerea creştinismului arian spre creştinismul ortodox.

Secolul lui Justinian (518-610)

La începutul sec. al VI-lea, Imperiul îşi revenise de pe urma şocului produs de invazii; politica riguroasă dusă de Anastasie adusese Statului prosperitate financiară, condiţii care îi vor

[173] Th. BURNS, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington, 1984, p. 160-161.
[174] PROCOPIU DIN CEZAREEA, *De bello gothico*, trad. de H. MIHĂIESCU, Scriptores byzantini, vol. III, Bucureşti, 1963, p. 18,31.
[175] SALVIAN, *De gubernatione Dei*, trad. de D. POPESCU, în vol. *Boethius şi Salvinus*. P.S.B., 72, 1992, p. 188-330.
[176] Cf. J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 514.
[177] SOCRATE, *Op. cit.* p. 8.
[178] Cf. J. ZEILLER, *Op.cit.* p. 515.
[179] M. ROUCHE, *Clovis. Suivi de vingt et un documents traduits et commentés,* Paris, 1996, p. 265.
[180] Neaşteptând pe Hristos să se întrupeze în fiecare, sfinţii nu reprezentau pentru arieni Trupul lui Hristos. De aici şi lipsa unei ecleziologii ariene. Ei dau exemple despre puterea miraculoasă în trup: pe de-o parte, minuni precum cele ale Sfântului Martin de Tours şi cele ale Sfântului Hilarie de Poitiers, iar pe de altă parte, înfricoşătorul comportament al posedaţilor.

permite lui Justinian să se îndrepte mai degrabă către Occidentul roman. Acest mare cuceritor a cunoscut încă de la început o serie de dificultăţi. Urmaş al unchiului său Iustin I (518-527)[181], el a trebuit să facă faţă în anul 532 unei teribile revolte. Unul din locurile privilegiate de dialog şi confruntare între împărat şi popor era la vremea aceea *hipodromul*. O parte a populaţiei capitalei era organizată în facţiuni, la început îndeplinind mai degrabă rolul unui club însărcinat cu organizarea curselor: albaştrii şi verzii. Pentru asigurarea ordinii şi apărării zidurilor, aceste facţiuni dispuneau de aşa-numitele miliţii, aproximativ 900 de oameni pentru albaştrii şi 1500 pentru verzi. Între aceste partide formate îndeosebi din tineri turbulenţi, confruntările erau frecvente; în plus, între ele aveau loc şi dezbateri religioase, verzii fiind în majoritatea lor monofiziţi, iar albaştrii calcedoneni. Chiar dacă disputele erau frecvente, în anul 532 cele două partide se aliază sub deviza: Nika (învinge). Debordat de situaţie, Justinian se gândeşte să fugă. Din fericire soţia sa Teodora, care provenea din mediul popular al hipodromului, refuză ideea împăratului şi în cele din urmă revolta este înăbuşită[182]. După acest eveniment care putea avea consecinţe dramatice pentru Justinian, acesta îşi poate pune în aplicare cele două obiective ale domniei sale: pe de-o parte restabilirea integrităţii teritoriale şi prosperitatea Imperiului, iar de cealaltă parte impunerea unei ortodoxii în care împăratul putea decide asupra dogmelor şi a organizării Bisericii. Astfel se explică întreaga politică externă a lui Justinian, în care ideea dominantă era recucerirea Occidentului, în timp ce opera sa legislativă şi administrativă viza să redea Imperiului forma iniţială şi splendoarea sa.

Pentru problemele de ordin religios, Roma nu mai oferea soluţii şi de aceea Justinian ezita, înclinând în cele din urmă pentru o înţelegere cu Occidentul şi cu papalitatea. Soţia sa, Teodora, avea însă mai mult înclinaţii monofizite, înţelegând poate mai bine importanţa provinciilor orientale.

Expansiunea militară a lui Justinian

Pentru refacerea Imperiului Roman, Justinian avea nevoie de libertate de mişcare în partea de Vest şi în acest sens el rezolvă chestiunea perşilor prin pacea din 532. În baza tratatului încheiat cu Chosroe I Anuchrirvan (531-579) se dorea realizarea unei păci eterne, în baza căreia Bizanţul se obliga să plătească cca. 11.000 livre de aur în schimbul apărării de către perşi a Caucazului. În anul 540, Chosroe încalcă tratatul de pace încheiat în urmă cu 7 ani şi invadează Siria, distruge Antiohia, cucerind mai multe oraşe. În Nord, perşii invadează Armenia, Iberia şi ocupă Lazica, pe malul oriental al Mării Negre. Pentru a rezolva noua situaţie, Justinian acceptă mărirea tributului, obţinând un armistiţiu de 5 ani. Acest armistiţiu a mai fost prelungit de încă două ori şi nu a putut fi transformat într-un tratat de pace pe o durată de 50 de ani decât în anul 562. Tributul a fost ridicat la 30.000 de solidi, daţi de bizantini în schimbul eliberării de către perşi a Lazicăi. Aceşti bani erau plătiţi pentru apărarea Caucazului împotriva barbarilor din Nord. Plata a fost făcută în avans pe primii 7 ani, iar în al optulea an trebuia plătit în avans pe următorii 3 ani. Victoriile perşilor în Orient marcau astfel începutul perioadei marilor expansiuni în detrimentul Bizanţului.

După pacea din 532, prin generalul Belizarie, Justinian recucereşte Africa din mâna vandalilor conduşi de Gelimar. Regatul vandal este nimicit, iar teritoriile sale revin Imperiului bizantin, fiind organizate într-o *prefectură a pretoriului* separată, care cuprindea 6 provincii, inclusiv Sardinia[183]. Luptele de gherilă provocate de băştinaşii mauri încetează şi ele în 548, când sunt înfrânţi de strategul[184] bizantin Ioan Troglita.

[181] A.A. VASILIEV, *Justin the first*, Cambridge, 1950.
[182] R. BROWNING, *Justinian and Theodora*, Londra, 1971.
[183] Ch COURTOIS, *Les vandales et l'Afrique*, Paris, 1955.
[184] Strategul era guvernatorul unei teme acumulând puteri civile şi militare

În anul 535, acelaşi general Belizarie începe recucerirea Italiei din mâna ostrogoților. Cad pe rând Roma[185] şi Ravenna, capitala ostrogoților, reuşind să-l facă prizonier pe Vitiges, conducătorul ostrogoților. Cu toate acestea, bizantinii vor fi nevoiți să mai aştepte încă până în 552, când un alt ilustru general bizantin, Narses, îi va înfrânge pe ostrogoți la Busta Galorum. În 554, Justinian a dat o lege numită *Pragmatica sanctio*, prin care restabilea autoritatea Bizanțului asupra întregii Italii.

Între anii 550-554, Justinian profitând de un conflict intern al vizigoților din Spania, trimite trupe pe mare, care reuşesc să cucerească pentru Imperiu Sud-Estul țării, inclusiv Cartagina Nouă, Malaga şi Cordoba[186]. Chiar dacă numai o parte a Imperiului Roman fusese recucerită, Justinian a reuşit cel puțin să transforme Marea Mediterană în ceea ce era altădată: un lac roman. Numai că în Orient apar noi ameniță̆ri: perşii, hunii şi mai nou slavii. Slăbit, Justinian se va mulțumi în cele din urmă cu plata unui tribut, iar pe barbari îi va ține la distanță printr-o diplomație abilă.

Implicarea Imperiului la Dunărea de Jos

La Dunărea de Jos Imperiul bizantin a avut de înfruntat incursiunile slavilor şi bulgarilor, amestecați cu trupe de huni. În 528 a avut loc prima incursiune la Dunărea de Jos, la care au participat conducători de elită precum: Baduarius, *magister militum et dux Scythiae* şi Iustinus, *magister militum et dux provinciae Moesiae Secundae*. Armata bizantină a fost înfrântă, Iustinus a murit pe câmpul de luptă, invadatorii prădând un vast teritoriu până în Tracia. În anul 529, cete de sclavini[187] în alianța cu bulgarii pătrund din nou în Imperiu, dar sunt respinşi de armata imperială, comandată de gepidul Mundus, numit în acelaşi an *magister militum per Illyricum*. Un an mai târziu Chilbudios, un ofițer de origine slavă numit de Justinian *magister militum per Thraciam* şi pus să păzească Istrul, reuşeşte în numai 3 ani să-i alunge pe huno-bulgari şi pe sclavini din dioceza Traciei. Procopius de Cezareea, contemporan cu împăratul Justinian, în lucrarea *De bello Gothico* III, 14, 1-6, ne spune: «Chilbudios, era aşa de temut de barbari, încât timp de trei ani, cât s-a ostenit în această cinste, nimeni nu a mai trecut Istrul împotriva romanilor….»[188]. Cu această ocazie au fost recucerite mai multe puncte strategice din Oltenia, Muntenia şi din Banat, între care Drobeta, Sucidava, Turris (Turnu Măgurele), Constatiniana Dafne, Liderata şi a fost extinsă dominația bizantină pe o bună parte din teritoriul fostei provincii Dacia. Moartea brutală a lui Chilbudios în 533, în urma unei lupte cu sclavinii, a permis după această dată incursiuni repetate ale barbarilor dincolo de Dunăre. Pentru a le face față, Justinian a făcut apel de mai multe ori la mijloace diplomatice, a învrăjbit populațiile migratoare unele împotriva altora, ori a cumpărat pacea în schimbul unor apreciabile sume de bani. Astfel dominația bizantină este menținută nu numai în dreapta Dunării, ci şi dincolo de fluviu, pe o zonă destul de întinsă, în Banat, Oltenia şi Muntenia. Documentele arheologice şi epigrafice din această zonă sunt o mărturie elocventă a expansiunii politice şi economice bizantine din vremea lui Justinian[189].

În Peninsula Balcanică perioadele de pace cu cele de război au alternat la intervale scurte. Pe vremea lui Justinian ultimele invazii de mari proporții în această zonă sunt cele ale kutrigurilor, o

[185] Roma a rezistat unui lung asediu, organizat de ostrogoții conduşi de Vitiges (536-541)
[186] P. GOUBERT, *Byzance et l'Espagne wisigothes (554-711)*, în *REB*, I, 1944, p. 5-78.
[187] Sclavinii reprezentau o populație indo-europeană a cărei habitat inițial era situat între Nipru şi Vistula; ei se vor instala în Balcanii bizantini formând mici principate independente sau sclavinii.
[188] PROCOPIUS DE CEZAREEA, *Op. cit.*, p. 35.
[189] O. TOROPU, *Romanitatea târzie şi strămânii în Dacia Traiană sub-carpatică (secolele III-XI)*, Craiova, 1976, 264 p.; E. POPESCU, *Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 293-349; Ion BARNEA, Octavian ILIESCU, Corina NICOLESCU, *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971, p. 30.

ramură a hunilor, conduşi de Zabergan[190]. După ce au distrus multe cetăţi în calea lor, printre care şi Dinogeţia, aceştia vor fi înfrânţi cu mare greutate de către generalul Belizarie, chiar sub zidurile Constantinopolului. Spre sfârşitul domniei lui Justinian, la Dunărea de Jos şi-a făcut apariţia o altă populaţie nomadă, înrudită cu huno-bulgarii, avarii, pe care împăratul i-a aşezat cu statut de *foederati* la frontiera fluviului.

Pentru a face faţă acestor repetate conflicte, Justinian a dat ordin să se construiască în Peninsula Balcanică şi la Dunărea de Jos sute de fortificaţii dispuse pe mai multe linii de apărare. În Scythia Minor a fost continuată opera de întărire a limesului începută de Anastasius. Procopius de Cezareea menţionează un număr de 40 de aşezări la care au fost efectuate lucrări de construcţie. Între acestea pot fi amintite: Sucidava, Axiopolis, Troesmis, Noviodunum, Aegissus, Ulmetum, Constantiniana, Tomis, Callatis etc[191].

Codul juridic de la Teodosie al II-lea la Justinian

Pentru a conduce pe oameni, Legea divină nu era de ajuns, ori Justinian a fost moştenitorul unei situaţii juridice destul de confuze. Cele câteva date menţionate mai sus marchează cu siguranţă politica externă a lui Justinian, dar au mai puţină greutate faţă de opera juridică realizată în vremea sa. Cu alte cuvinte *Corpus Juris Civilis* este încoronarea şi punere la punct definitivă a lucrărilor anterioare. Datorită imperfecţiunilor întâlnite în *Codexul Teodosian*, a abundenţei legislative din vremea împăraţilor din a doua jumătate a secolului al V-lea (Leon, Zenon, Anastasius) se impunea o operă de sinteză. Pentru realizarea acestei lucrări Justinian a avut concursul unor jurişti de seamă, între care amintim pe Trebonian. Totul a început la 13 februarie 528, atunci când Justinian numeşte o comisie formată din 7 membri, în frunte cu Trebonian, având misiunea de a reuni într-un cod toate constituţiile (legile) imperiale în vigoare, de la Hadrian (117-138) şi până în secolul al VI-lea, eliminând elementele care nu mai corespundeau cerinţelor timpului. Comisia trebuia să utilizeze *Codexul Teodosian* precum şi culegerile particulare alcătuite în timpul lui Diocleţian : *Codex Gregorianus* şi *Codex Hermogenianus*. Demersul lui Justinian s-a concretizat pe 7 aprilie 529, când lucrarea intitulată *Codex Justinianus* a fost gata. La 15 decembrie 530, împăratul numeşte o nouă comisie formată din 16 membri, pusă sub conducerea aceluiaşi Trebonian cu misiunea de a codifica lucrările de interpretarea legilor (jurisprudenţa) juriştilor romani din secolele II-III. După trei ani lucrarea a fost gata şi publicată la 16 decembrie 533 sub numele de *Pandecte* sau *Digeste*. La 21 noiembrie 533 a apărut o altă lucrare intitulată *Institutiones*, realizată din însărcinarea lui Justinian de către Teofil şi Dorotei, profesori la şcolile de drept din Constantinopol şi Beyruth, precum şi de consacratul Trebonian. Lucrarea era de fapt un manual elementar de drept, pus la îndemâna studenţilor în drept şi care prezenta un material selecţionat din *Codex Justinianus* şi *Digeste*, fiind împărţit în 4 cărţi. Numărul mare de legi promulgate de Justinian în cursul celor 5 ani scurşi de la apariţia lui *Codex Justinianus* (529) a impus publicarea unei noi ediţii înbogăţite a Codexului amintit şi care va apare sub numele de *Codex repetitae praeselectionis* la 16 noiembrie 534, în 12 cărţi. Legile promulgate între anii 535-565 au purtat numele de *Novellae,* adică legi noi în număr de 154 şi redactate în marea lor majoritate în limba greacă. Unele dintre aceste legi făceau referire şi la teritoriul ţării noastre, dându-ne informaţii despre viaţa politică şi religioasă din acestă zonă a

[190] Louis BREHIER, *Vie et mort de Byzance*, ediţia din 1992, Paris, p. 30-39.
[191] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea*...p. 84-102.

Imperiului. Astfel Novela a XI-a ne vorbeşte de arhiepiscopia Iustiniana Prima, întemeiată de Justinian în anul 535 şi care avea în subordine două episcopii din Banat, Lederata şi Recidiva[192].

Toate lucrările juridice publicate pe vremea lui Justinian au primit din partea juriştilor Universităţii din Bologna, începând cu secolul al XII-lea, denumirea de *Corpus Juris Civilis*[193]. Cel care adesea este numit «ultimul împărat roman» şi «primul bazileu bizantin», a rămas în istorie şi prin numeroasele sale iniţiative legislative. Atât faimosul său cod de legi, cât şi *Digeste*, *Institutiones* sau *Novelele*, reflectau de fapt visul unei ordini universale creştine şi romane. Fragmente întregi din această legislaţie tratau despre Biserică, despre disciplină şi morală, accentuând concepţia bizantină şi medievală asupra Bisericii şi societăţii. Chiar dacă principalele direcţii ale acestei legislaţii urmăreau principii stabilite deja din vremea lui Constantin cel Mare şi Teodosie I, contribuţia lui Justinian rămâne profundă. Nenumăratele secţiuni ale Codului său vorbeau despre proprietatea bisericească, despre datoriile clerului, despre drepturile episcopale în cadrul societăţii, despre disciplina călugărilor sau despre măsurile care trebuiau luate împotriva ereticilor. La rândul lor Novelele 6 şi 123 reprezintă un fel de constituţie a Bisericii Imperiale. Întemeiate esenţial pe legislaţia canonică existentă promulgată la Sinoadele Ecumenice, aceste texte depăşeau cadrul strict şi legiferau în domenii despre care sinoadele nu aminteau nimic. De exemplu Justinian interzicea hirotonia ca episcop a celor care aveau soţii sau copii[194] sau formula faimosul sistem al «pentarhiei», conform căruia Biserica Universală trebuia condusă de 5 patriarhi: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalimul[195]. Sistemul nu a funcţionat în mod real niciodată, schisma monofizită eliminând de la început influenţa Alexandriei şi Antiohiei; rezulta mai degrabă o supremaţie *de facto* a Constantinopolului în Orient şi o autoritate redusă a celorlalte patriarhate ortodoxe.

Arta în perioada lui Justinian

Principala bazilică a capitalei imperiale, consacrată lui Hristos, Înţelepciunea lui Dumnezeu (I Corinteni 1, 24) , fusese contruită iniţial în vremea lui Constantin şi Constans. Ea a fost incediată în 404 pe vremea tulburărilor provocate de exilul Sfântului Ioan Gură de Aur. Reconstruită pe timpul lui Teodosie al II-lea ea a fost încă o dată distrusă în timpul răscoalei Nika, în 532. Reconstrucţia edificiului i-a permis lui Justinian să-şi afirme vocaţia sa de constructor, exprimată atât în capitală cât şi în provincie prin ridicarea de noi biserici sau alte edificii. Împăratul va încredinţa unor savanţi precum geometrului Antemios din Tralles şi fizicianului Isidor din Milet, construirea unei imense bazilici cu cupolă. În cinci ani edificiul a fost gata, iar la inaugurarea sa pe 27 decembrie 537, Justinian declarând: ”Te-am învins Solomoane”. Din păcate, în urma unui puternic cutremur de pământ, cupola se va dărâma şi va fi refăcută în 563. Caracteristica acestei biserici era tocmai mărimea cupolei, cu un diametru iniţial de 31 m., ridicată la o înălţime de 50 m. Această cupolă domina întreg edificiul. Procopius de Cezareea spunea că ea “este atât de uşoară şi aeriană, că pare

[192] Alexandru A. MUNTEANU, *Arhiepiscopia Justiniana Prima şi jurisdicţia ei*, în *S.T.*, XIV, nr. 7-8, 1962, p. 441-470; Emanoil BĂBUŞ, *Justiniana Prima în lumina noilor cercetări*, în *S.T.*, XXXIX, 1987, nr. 1, p. 84; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Bucureşti, 1980, p. 161.

[193] Alain DUCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe,* Paris, 1997, p. 40-43.

[194] Codul lui Justinian, I, 3, 47. Numai prima condiţie a rămas valabilă după Sinodul Trulan din 692.

[195] Pentarhia sau conducerea în 5 este un cuvânt care aparţine terminologiei oficiale bizantine: Sfântului Maxim Mărturisitorul în secolul al VIII-lea, Sfântului Teodor Studitul în secolul al IX-lea, lui Fotie, Petru al Antiohiei în secolul al XI-lea, Balsamon al Antiohiei în secolul al XII-lea. Termenul desemna o conducere colegială asigurată de Biserică la nivel universal, prin concertul celor 5 patriarhate majore ale Bisericii primare: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim.Vezi Elie MELIA, *La Pentarchie, son historique, son elucidation canonique et theologique*, în *Témoignage et Pensée Orthodoxe*, nr. 46, 1985, p. 42.

că stă mai puțin pe ziduri, decât că este suspendată cu un lanț de aur din înaltul cerului"[196]. Susținută de 4 mari arcuri, care se sprijină pe 4 piloni foarte puternici, ea se propteşte la Est şi la Vest pe 2 mari semicupole, care la rândul lor au ca punct de susținere 3 nişe semicirculare. Cupola reprezenta de fapt Împărăția lui Dumnezeu care domină pe cea a oamenilor. În timpul diverselor ceremonii ce vor avea loc până la 1453, împăratul ocupa spațiul de sub cupolă tocmai pentru a aminti asistenței legătura sa cu Dumnezeu, în centru fiind sfera cerească şi trimisul pe pământ, împăratul[197]. Prin abilitatea lor extraordinară arhitecții au reuşit să facă în acelaşi timp şi un edificiu solid, de proporții armonioase, realizând o adevărată capodoperă[198]. Poate că îndrăzneala lor a fost puțin cam mare dovadă fiind cutremurul care a dus la dărâmarea cupolei, refăcută ulterior de acelaşi Isidor din Milet. De atunci încoace, Sfânta Sofia apare ca una dintre cele mai mari creații ale arhitecturii, un monument tipic, în care se rezumă un întreg ansamblu de metode şi idealuri de artă. Cupola va deveni de acum încolo caracteristica arhitecturii bizantine. În exterior, basilica nu are nimic deosebit, zidurile fiind construite din cărămidă aparentă. În schimb, interiorul are o bogăție şi un lux deosebit, care au devenit de asemenea caracteristice stilului bizantin. Frumusetea pavajului din marmură şi mozaic, coloanele înalte de marmură, decorația bogată a capitelurilor lucrate ca nişte bijuterii, placajul pereților cu marmură policromă care vor să imite covoarele din Orient, strălucirea mozaicurilor de pe cupole şi abside, minunatele vase din aur şi argint, țesăturile din mătase şi aur care decorau altarul, toate uluiau pe privitori. Acealşi Procopius afirma: "ea este opera puterii şi îndemânării omeneşti, precum şi a divinității". Ea reprezintă şi astăzi un monument celebru deşi după căderea Constantinopolului sub turci a devenit moschee. Azi este muzeu atât pentru creştini cât şi pentru musulmani.

Sfânta Sofia nu a fost singura operă de artă din timpul lui Justinian. În vremea sa au fost construite şi alte biserici, într-un stil care dovedeşte ingeniozitate şi noutate. Din păcate multe dintre acestea au fost distruse de-a lungul anilor. La Constantinopol se mai păstrează bisericile: Sfinții Serghie şi Vach după un plan octogonal, precum şi Sfânta Irina[199]. Cel mai bine s-au conservat bisericile din Ravenna: Sfântul Apolinarie in Classe, Sfântul Apolinarie il Nuovo (ultima tot după un plan octogonal). La Tesalonic Justinian a refăcut biserica Sfântul Dumitru, care păstrează până astăzi forma ei originală, iar la Efes biserica Sfântul Ioan Evanghelistul. Toate acestea sunt capodopere care strălucesc prin frumusețea placajelor, a pavimentelor de marmură policromă, ori a mozaicurilor cu un decor deosebit de bogat. Mozaicurile de pe bisericile amintite din Ravenna, ne dau o imagine a luxului şi vieții bizantine din secolul al VI-lea, asupra strălucirii şi fastului imperial.

Aceleaşi tendințe se întâlnesc şi în alte opere din acestă perioadă, cum ar fi manuscrisele cu litere de aur şi argint pe pergament de purpură, țesăturile scoase la iveală cu prilejul săpăturilor arheologice din Egipt, sculpturile din fildeş, lucrările de orfevrerie. În toate acestea se întâlnesc elemente tradiționale greco-romane, dar şi influențe orientale, în special siriene, din a căror combinație a ieşit arta bizantină[200]. Constantinopolul va deveni, din vremea lui Justinian, un centru artistic şi cultural de prim ordin, preluând în multe privințe rolul pe care l-au avut mai înainte oraşe

---

[196] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritulitatea…*, p. 88.

[197] A. GRABAR, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Londra, 1974.

[198] C. MANGO, *L'Architecture byzantine,* Paris, 1993; J.M. SPIESER, *Histoire de l'Art et Archéologie de Byzance: de la vie des formes à leur fonction sociale et à leur foctionnement anthropologique*, în *Billans et perspectives des Etudes médiévales en Europe, Actes du 1er Congrès européen de la FIDEM*, Spoleto, 27-29 mai 1993, Louvain-la Neuve, 1995, p. 81-96; R.J. MAINSTONE, *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Londra, 1988.

[199] Th. F. MATHEWS, *The byzantine churches of Istanbul, a photographic survey*, Pennsylvania State University Press, 1976; M HARISSON, *A Temple for Byzantium*, Londra, 1989 (prezintă biserica Sfântul Polieuct din Constantinopol); W. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977; P. UNDERWOOD, *Karye Djami*, New York (4 vol.), 1966-1975.

[200] A. GRABAR, *Sculptures byzantines de Constantinople, IVe-Xe siècle, Paris, 1963;* Idem*, L'Âge d'or de Justinien . De la mort de Théodose à l'Islam,* Paris, 1966. C. MANGO, *The art of the Byzntine Empire 312-1453*, Toronto, 1986.

precum: Antiohia, Alexandria şi Efes. Va lua naştere o artă nouă, iar printre scopurile principale se va număra în primul rând glorificarea lui Dumnezeu şi a împăratului. Întreaga artă va fi în serviciul creştinismului.

Reformele administrative în vremea lui Justinian

În ciuda acestei opere durabile, pe plan intern situaţia nu avea însă nimic entuziasmant. Îndeosebi puterea împăratului era inegal respectată. De aceea între 535-536, sub impulsul *prefectului pretoriului* [201] Ioan de Capadocia, Justinian intreprinde o amplă reformă administrativă. Măsurile din acest timp au fost dictate şi de tulburările provocate de răscoala Nika, percum şi de presiunile tot mai mari din partea populaţiilor migratoare, ori ale perşilor. Împăratul era nemulţumit de faptul că funcţionarii şi guvernatorii de provincii erau corupţi, se dedau la abuzuri şi neglijenţe grave. În acest sens ia o serie de măsuri expuse în Novelele VIII şi XVII din anul 535, prin care între altele, se suprima obiceiul de a se cumpăra funcţia de guvernator pentru o anumită sumă de bani, urmând ca cel care înaintase suma să-şi recupereze banii ulterior prin asuprirea populaţiei. Împăratul i-a obligat de asemenea pe funcţionari să jure în modul cel mai solemn că n-au plătit pentru funcţiile lor nimănui o sumă de bani[202]. Au fost aduse şi unele modificări în organizarea provinciilor, unele dintre ele fiind unificate şi puse sub conducerea unui guvernator militar (*dux*).

La Constantinopol Justinian a lărgit atribuţiile şefului poliţiei (*prafectus vigilum*), care a luat numele de *praetor plebis* şi a creat un post, acela de *quaestor* cu misiunea de a se ocupa de mulţimea vizitatorilor şi imigranţilor de tot felul, care veneau în număr mare în capitală. Pentru a micşora pericolul extern, tot mai ameninţător dinspre Nordul Scythiei, Justinian a făcut o mare organizare economică şi militară, grupând Scythia şi Moesia (provincii cu resurse economice reduse) cu provinciile maritime Cipru şi Insulele Mării Egee, pe care le-au pus sub comanda unui *quaestor Justinianus exercitus*. Sediul acestui comandant pare să fi fost la Odessos ori la Tomis. La Constanţa s-a descoperit piatra funerară a lui Marcellus[203], *vicar*[204] de Odessos şi care lasă posibilitatea ca Tomisul să fi fost sediul acestui vicar, ori să-şi fi găsit moartea aici cu prilejul unei călătorii de lucru.

Justinian şi Biserica

Nu putem înţelege importanţa lui Justinian în istorie şi mai ales în istoria Bisericii, fără a vedea în el primul ideolog al Imperiului creştin, cel care a dus alianţa lui Constantin până la o concluzie logică. În această perioadă s-a realizat o primă sinteză a creştinismului bizantin, care va orienta cursul ulterior al Ortodoxiei.

Justinian nu a făcut niciodată distincţie între tradiţia politică romană şi creştinism. Considerându-se împărat roman, el se autointitula şi împărat creştin. Concepţia sa îşi avea originea în unitatea indisolubilă dintre Imperiu şi religia creştină. Numai că această teorie avea şi unele ambiguităţi. Mai întâi, trebuie amintit faptul că sub influenţa creştinismului, Imperiul suferise

[201] Pe vremea lui Constantin era un fel de prim ministru. Puterea lor este limitată în secolul al VI-lea de către guvernatorii de provincii. Ei vor dispare în secolul al VII-lea.
[202] Alain DUCELLIER, *Byzance et le monde*..., p.39.
[203] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea*...p. 84.
[204] Conducătorul unei dioceze, unitate administrativă intermediară între prefectura pretoriului şi provincii. Vicarul şi diocezele au dispărut în a doua jumătate asecolului al VI-lea.

modificări substanțiale: Justinian se considera slujitorul şi executantul voii lui Dumnezeu, iar Imperiul ca instrument al planului divin privind lumea. Imperiul era plasat sub semnul Sfintei Cruci, iar misiunea sa era prezervarea şi răspândirea creştinismului printre oameni. Interesul lui Justinian pentru lucrarea misionară, contribuția sa decisivă la opera caritativă a Bisericii, donațiile făcute Bisericii, nu trebuie minimalizate sau uitate, evidențiind sinceritatea credinței sale şi interesul real pentru teologie. Codul său de legi începea cu o adevărată mărturisire de credință în Hristos şi în Sfânta Treime, iar pe Sfânta Masă a bisericii Sfânta Sofia erau gravate cuvintele: «Ceea ce este al Tău, ceea ce este primit de Tine, Îți este oferit de Justinian şi Teodora»[205]. Cuvintele era expresia conştiinței şi credinței împăratului.

Din păcate sunt unii istorici care văd în acestă viziune a lui Justinian mai degrabă o expresie a cezaropapismului său, adică subordonarea Bisericii Statului[206]. Alții însă, văd în Justinian inventatorul «simfoniei», adică a teoriei autentic ortodoxe a raportului dintre Biserică şi Stat[207]. Chiar dacă în teorie şi chiar în practică a dorit plasarea creştinismului în centrul activității Statului, împăratul a uitat Biserica. Cuvântul «Biserică» apare adesea în scrierile lui Justinian, definind misiunea unui împărat credincios, «păstrător al credinței creştine şi aparător al Sfintei Biserici Universale şi Apostolice împotriva dezordinei», dar situația reală era puțin diferită față de aceste cuvinte[208].

În conştiința creştinilor, Biserica a fost de la început o comunitate nouă, noul popor al lui Dumnezeu, edificat pe Taina Botezului. Această naştere atribuia vieții creştine o nouă dimensiune: îl introducea pe primitor în Împărația care nu era din această lume şi îi dădea acces la „viața veşnică", fără însă a pierde calitatea de cetățean al acestei lumi[209]. Altfel spus nu numai persecuțiile au pus Biserica în afara lumii, dar şi alteritatea ființei sale. În secolul al IV-lea, frontiera dintre Biserică şi lume era transparentă. Mulți ezitau să primească Botezul, având conştiința „rupturii" pe care o antrena acestă Taină. De exemplu Sfântul Vasile cel Mare a fost botezat la o vârstă adultă, iar Sfântul Ioan Gură de Aur critica pe cei care întârziau să se boteze. În secolul al V-lea limita exterioară dintre Biserică şi lume începe să dispară; comunitatea creştină tinde din ce în ce mai mult spre o coincidența cu societatea bizantină în totalitatea sa. Cu toate acestea, în învățătura şi conştiința Bisericii, principiul era mai puțin intact: în calitate de comunitate care nu „este din această lume", Biserica este deci distinctă de orice comunitate „naturală". Chiar dacă metodele de predicare sau de acțiune printre oameni au înregistrat unele modificări, chiar dacă slujbele s-au dezvoltat şi au căpătat un aspect solemn sau dacă Biserica a pătruns în diferitele sfere ale vieții umane, ea rămânea în esență ceea ce trebuia să fie: adunarea poporului lui Dunmnezeu, care mărturisea înainte de toate Împărăția Lui. Până astăzi rugăciunea euharistică păstrează inspirația eshatologică de la început, iar la fiecare Liturghie, Biserica mărturiseşte ce „ea nu este din acestă lume" şi că „aparține vieții viitoare". Coincidența dintre comunitatea sacramentală şi cea naturală a antrenat după creştinarea Imperiului o deplasare a frontierei dintre Biserică şi lume. Limita exterioară separa pe creştini de păgâni, ori acum ea devine interioară şi străbate conştiințele creştinilor. Aparținând atât lumii cât şi Bisericii, creştinul trebuia să recunoască diferența lor ontologică. În timp ce efortul său este îndreptat spre iluminarea vieții sale de învățătura lui Hristos, el ştie că Împărația lui Dumnezeu, bucuria vieții veşnice în Hristos, nu este din acestă lume. Această bucurie este experimentată de fiecare creştin la Sfânta Liturghie, când în momentul frângerii pâinii este proclamată „moartea Domnului şi este mărturisită Învierea Sa". Astfel, Biserica în ansamblul ei reprezintă taina Împărăției lui Dumnezeu, anticiparea

[205] P. de MEESTER , *Les origines et le développement du texte grec de la liturgie de Saint Jean Chrysostome* , Rome, 1909, p. 340.
[206] G. DAGRON, *Empereur et Prêtre, Etude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris, 1996; D.J. GEANAKOPOULOS, *Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of Caesaropapism*, în *Church History,* XXXIV, 1965.
[207] Alexandre SCHMEMANN, *Op.cit.* p. 169.
[208] *IBIDEM.*
[209] Coloseni III,3.

victoriei sale, fiind totodată liberă şi distictă de lume. Toate eforturile teologilor din secolele IV-V vizau tocmai conservarea în interiorul comunității ecleziale a conştiinței coexistenței celor două planuri în viața creştină. Aceste eforturi explică de altfel complexitatea ritualului liturgic şi accentul tot mai mare pus pe caracterul „redutabil" al Sfintelor Taine, ca manifestare vizibilă a unei realități cereşti invizibile. Prin rugăciune, Liturghie sau asceză, Biserica lupta împotriva unor tendințe de transformare a creştinismului într-o religie naturală, solidară în întregime cu această lume.

În aceasta constă poate neînțelegerea dintre Biserică şi Imperiu. Statul roman putea adopta, fără prea mari probleme, învățătura despre Dumnezeu şi despre Hristos, făcând din aceasta doctrina religioasă oficială; putea elimina păgânismul sau până la un punct creştina propriile legi. Numai că Imperiul nu putea recunoaşte Biserica drept o comunitate distinctă, independentă de lume. Absolutismul religios al Statului roman şi faptul că împăratul se considera reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ erau piedici serioase în schimbarea de atitudine[210]. Cu cât dimensiunile Bisericii coincideau cu cele ale Imperiului, cu atât frontierele exterioare erau eliminate, în conştiința Statului apărând ideea unei identități perfecte de autoritate, de origine divină. După abolirea păgânismului, împărații au renunțat la funcțiile sacre sau sacerdotale pe care le exersau în vremea Romei antice, iar autoritatea sacramentală, doctrinară sau pastorală a ierarhiei bisericeşti nu a fost limitată. Statul proteja ierarhia, confirma doctrina Bisericii aşa cum fusese ea stabilită la Sinoadele Ecumenice, numai că problema relației dintre Biserică şi Statul bizantin a fost cu timpul înlocuită de cea a relației dintre autoritatea seculară şi ierarhie[211]. În conştiința imperială, Biserica se confunda cu lumea, lumea fiind creştină două principii complementare fiind necesare existenței şi organizarii sale: împăratul şi preotul. În literatura bizantină din această perioadă apărea comparația raportului dintre Biserică şi Stat ca cea dintre suflet şi trup; Statul conceput ca un trup animat de prezența în el a Bisericii, sufletul său[212].

Această concepție era diferită de cea din perioada Bisericii primare. Atunci Biserica era un trup, un organism viu, un popor nou, ireductibil unei comunități naturale. Chiar dacă toți oamenii erau chemați să facă parte din acest corp şi puteau deveni membrii săi, lumea nu se putea confunda cu Biserica pentru că în ea şi prin ea oamenii participau la o altă lume şi la o altă viață, care se va manifesta cu slavă la sfârşitul acestei lumi. În realitate Imperiul, în calitatea sa de moştenitor ideologic al păgânismului, vedea în Stat singura formă de comunitate orânduită de Dumnezeu şi care îmbrățişa toate domeniile vieții umane. Singura diferență între acest model şi cel al teocrație păgâne era că Imperiul, prin alegerea împăratului, a putut afla pe adevăratul Dumnezeu şi religia sa creştină. Hristos a dat preoților puterea de a ierta, vindeca, sfinți şi învăța, iar Statul trebuia să le dea acestora onoruri deosebite, căci de rugăciunile lor depindea prosperitatea Imperiului. În conştiința primelor secole la Bizanț, Biserica era asimilată ierarhiei, dogmelor, slujbelor divine, dar funcția ei era deținută de Stat. Problema raportului dintre Biserică şi Stat nu se punea încă, deoarece totul se reducea la relații în sânul aceluiaşi Stat, între puterea seculară şi cea spirituală. Legislația şi politica religioasă a lui Justinian va aduce însă un răspuns acestei situații.

[210] Vezi punctul de vedere Adrian GABOR, *art. cit.*, p.195-197

[211] În Omilia 23 a Sfântului Ioan Gură de Aur, se făcea o distincție clară între putere, care este de origine divină, şi funcția ei, care este de natură umană. În ceea ce priveşte relațiile dintre Biserică şi Stat, Sfântul Ioan Gură de Aur vorbeşte despre ascendentul pe care puterea spirituală o are asupra puterii temporale. În acest sens el a luat atitudine mai ales în timpul revoltei declanşate la Antiohia în 387. Vezi J.Ch. BAUR, *Der heilige Johannes Chrysostomos und seine Zeit*, 2, München, 1930, p.12-20.

[212] A. SCHMEMNN, *Op.cit.*p.174.

Simfonia bizantină

Soluția propusă de Justinian este cunoscută în istorie sub numele de „simfonie". Inițiativa sa este foarte bine exprimată în Novela a VI-a: „Sacerdoțiul şi Imperiul (*sacerdotium* şi *Imperium*), sunt două daruri prețioase pe care Dumnezeu le-a lăsat oamenilor din dragostea Sa nemărginită. Sacerdoțiul priveşte lucrurile divine; Imperiul conduce lucrurile muritoare şi le guvernează; şi unul şi celălalt, provin din acelaşi principiu, dirijând cursul vieții umane"[213]. La rândul său Imperiul prelua asupra lui grija păstrării dogmelor bisericeşti şi a demnității sacerdotale. Clerul, în armonie cu Imperiul, orienta întreaga viață publică spre Dumnezeu.

Această teorie putea fi foarte bună numai că Biserica învăța că lumea avea două valori absolute: Dumnezeu şi omul, restul inclusiv Statul fiind limitat prin natură, datorită apartenenței exclusive la lume. Statul, prin natura sa era limitat, nu putea reprezenta o valoare absolută. De aceea creştinii au suferit şi s-au jertfit atunci când au refuzat să recunoască Statului dreptul de a supune pe om. Idealul creştin nu era de a uni Biserica cu Statul, ci dimpotrivă de a face o distincție între ele. Statul este creştin numai în măsura în care nu are pretenția de a fi totul pentru om, în măsura în care renunță a determina în chip exclusiv viața omului. Teoria lui Justinian dorea să se impună în mentalitatea teocratică a Imperiului păgân, pentru care Statul era forma sacră şi absolută a lumii, sensul său, justificarea sa. Nu putem vorbi deci de subordonarea Bisericii Statului, deoarece orice subordonare presupune două subiecte distincte, în timp ce pentru modelul teocratic nimic nu poate fi în afara Statului: religia prin ființa sa este o funcție statală.

„Binele Bisericii constituie forța Imperiului", aceste cuvine ale lui Justinian reprezinta cheia teoriei sale[214]. El acceptă distincția dintre autoritatea imperială şi cea spirituală, considerându-o pe aceasta din urmă drept purtătoare de adevăr. El admitea că Imperiul şi sacerdoțiul au funcții diferite, dar totul este subordonat binelui Imperiului, puterii şi prosperității sale, ca valoare ultimă şi absolută. Chiar şi dragostea lui Justinian pentru monahism, demonstrată prin înființarea a zeci de mănăstiri pe întreg teritoriul Imperiului, avea drept sursă acest absolutism religios. „Dacă aceşti sfinți îl roagă pe Dumnezeu pentru prosperitatea Imperiului, cu mâini pure şi suflete ferite de păcate, înseamnă că armatele noastre vor fi victorioase iar oraşele bine administrate"[215].

Politica de reconciliere cu Roma şi ruptura cu Orientul

În vremea lui Justinian asistăm la noi conflicte de ordin religios. Chiar dacă a fost ultimul împărat roman de pe tronul Imperiului bizantin, el a fost şi un domn creştin, un suveran conştient de originea divină a puterii sale. Noțiunea de *Imperius Romanus* se confundă cu cea de ecumenicitate creştină, iar victoria religiei creştine peste tot pământul nu avea mai puțină valoare ca cea a restaurării puterii romane. Justinian considera că prima îndatorire a unui suveran era "de a păstra intactă puritatea credinței creştine, de a o apăra împotriva oricărei perturbări, de a sprijini Biserica Ortodoxă şi Apostolică" amintindu-şi că "pioşii şi dreptcredincioşii împărați care l-au precedat, aveau ca scop extirparea ereziilor şi menținerea păcii în Sfânta Biserică a lui Dumnezeu".

[213] M. BERANGER fils, *Les novelles de l'Empereur Justinian* , Metz, 1811, t. 1, p. 129-131.
[214] A. SCHMEMANN, *Op.cit.*p. 176.
[215] Novela 133, XVI, *Despre viața călugărilor*, capitolul V.

Urmând această direcție, Justinian dăduse încă din anii 527-528 legi severe împotriva ereticilor şi închisese templele lui Isis şi Amon din Egipt[216]. În anii următori va lua şi alte măsuri împotriva cultelor păgâne[217] şi a evreilor cărora le va cere să folosească în cultul lor textul în limba greacă a Septuagintei[218]. În anul 529, Justinian ordonă închiderea Universității din Atena un ultim refugiu al păgânismului. Prin această atitudine Justinian nu făcea altceva decât să se înscrie liniei antipăgâne adoptată de Teodosie I, însă prin inversare şi radicalizare îşi apropria atitudinea lui Iulian: învățământul trebuia pe viitor să se situeze în cadrul unei doctrine oficiale definită de Biserică, împăratul având îndatorirea ca ea să fie respectată[219].

Justinian a precizat şi granițele dintre legea laică (civilă) şi cea monahală, mergând atât de departe încât a adus corecturi şi hotărârilor Sinoadelor[220]. Toată această legislație avea la bază obligativitatea călugărilor de a rămâne fideli votului dat lui Dumnezeu. Cel care abandonează mânăstirea trebuie adus înapoi cu forța şi dacă pleacă din nou, este trimis în armată, fără să poată beneficia de bunurile şi de situația sa juridică anterioară. În anul 529 a luat măsuri şi împotriva unor aristocrați şi a altor persoane, care se făceau vinovate de practicarea în secret a riturilor păgâne. Dacă refuzau să se inițieze în doctrina creştină şi să se boteze, erau exilați şi li se confiscau toate bunurile.

În ceea ce priveşte arianismul putem spune că mai dăinuia la vremea aceea în Africa, Italia şi Spania, regiuni ocupate de vandali, ostrogoți şi vizigoți[221]. În lupta sa pentru apărarea Ortodoxiei împăratul Iustin I i-a forțat pe arieni să treacă la credința ortodoxă, confiscându-le averile şi bisericile[222]. Aceasta l-a determinat pe regele Teodoric cel Mare al ostrogoților să protesteze la Contantinopol, unde l-a trimis pe papa Ioan I (523-526), în anul 526. Din delegația papală mai făceau parte 4 senatori şi epicopul Ecclesius al Ravennei. Misiunea era de a cere împăratului ridicarea sancțiunilor dictate împotriva arienilor. Misiunea ambasadei s-a soldat cu un eşec, la întoarcere papa fiind închis, iar Teodoric a confiscat bisericile creştinilor ortodocşi din Ravenna, dându-le arienilor[223]. Victoriile militare ale lui Justinian au creat premisele restaurării Ortodoxiei, după cucerirea Italiei în anul 554, împăratul dând aşa-numita *Pragmatica sanctio*, prin care se restabilea autoritatea bizantină

---

[216] Jupiter Amon continua să persiste mai les în oracole, dar avea şi unele temple, îndeosebi în unele oaze mai izolate, cum ar fi cea din Audjila, în deşertul din Sudul Cirenaicii. Justinian a închis templul şi l-a transformat într-o biserică creştină cu hramul Sfânta Maria. Cultul zeiței Isis se menținea de asemenea în insula Filos, dar Narses, guvernatorul miliar al Tebaidei a închis templul acesteia în 540. Acest sanctuar a fost transformat şi el în locaş creştin.

[217] Împăratul a căutat să distrugă complet cultul păgân. Ca măsuri speciale împotriva păgânilor a dat 2 ordonanțe, prin care se urmărea nimicirea elenismului. Guvernatorii din Constantinopol trebuiau să cerceteze şi să descopere practicile cultice păgâne, ca astfel să înlăture toate nelegiuirile religiei păgâne. Nimeni nu avea voie să sacrifice zeilor sau să îndeplinească ceva din riturile păgâne, în caz contrar cel în cauză riscând pedeapsa cu moartea. Vezi Pr. Vasile Gh. SIBIESCU, *Împăratul Justinian I şi ereziile*, teză de doctorat, Bucureşti, 1938, p. 183.

[218] Justinian I a avut o atitudine ostilă față de toți cei care nu erau creştini. Astfel, prin edictul din 527 el îi punea pe acelaşi plan pe iudei, pe samarineni şi pe elini. Din punct de vedere al drepturilor civile, ei erau considerați cetățeni de categoria a doua, deci inferiori creştinilor: ei nu puteau fi martori împotriva creştinilor, nu puteau să aibă servitori din rândul creştinilor botezați şi nici dintre catehumeni. Vezi R.P.J. PARGOIRE, *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1923, p. 14.

[219] Asupra Şcolii filozofice păgâne din Atena vezi E. GIBBON, *Histoire du declin et de la chute de l'Empire Romain*, vol I, trad. în franceză de M. GUIZOT, Paris, 1983, p. 73-77. S-a crezut că motivul închiderii acestei şcoli era faptul că avea multe averi, care au trecut prin această decizie în proprietatea Statului. Nu trebuie uitat însă faptul că Iustinian urmărea un ideal: unirea politică şi religioasă a Imperiului. Pentru el adevărata Filozofie era cea creştină, a Sfinților Părinți. Închiderea şcolii filozofice din Atena şi alungarea profesorilor ei, a însemnat distrugerea ultimei fortărețe a elenismului din Imperiul bizantin.

[220] În inițiativele legislative ale lui Justinian, monahismul ocupa un loc de frunte. Novelele lui conțin dispoziții detaliate privitoare la înființarea, organizarea, averea şi viața mânăstirilor. În vremea lui Justinian era nevoie de o reglementare, pentru că de la Sinodul de la Calcedon din 451, nu se mai dăduse nici un canon pentru a pune rânduială în viața monahală. Chiar şi sinodul de la Calcedon stabilise numai principii generale. Vezi Arhid. Prof. I.N. FLOCA, *Canoanele Bisericii Ortodoxe (note şi comentarii)*, Sibiu, 1992, p. 78-97.

[221] Toți aceştia erau arieni.

[222] L. DUCHESNE, *L'Eglise au VI e siècle*, Paris, 1925, p. 75 şi 133.

[223] *IBIDEM*, p. 140.

asupra provinciilor italiene[224]. Astfel se restabileau şi drepturile Bisericii Ortodoxe, *Pragmatica sanctio*, având înscrise atât legi civile cât şi măsuri de ordin religios: erau recunoscute donaţiile făcute Bisericii Ortodoxe, fie de unii regi goţi, fie de împărăteasa Teodora sau de Senatul roman. De asemenea, erau retrocedate ortodocşilor toate imobilele, mai ales biserici, confiscate de regii ostrogoţi de la Teodoric până la Totila[225].

Încă din momentul în care pe tronul Bizanţului se mai afla Iustin I, Justinian se gândea să introducă în politica sa religioasă o reconciliere cu Roma. Gândul său era expresia unui proiect mai amplu: restaurarea Imperiului din Occident. În haosul care domnea atunci în Occident singura legătură dintre Bizanţ şi tradiţia romană era papa. Autoritatea sa era de necontestat printre barbarii germani, deşi aceştia erau arieni din momentul în care Ulfila îi botezase pe goţi în secolul al IV-lea. Justinian miza pe papalitate pentru restaurarea puterii sale în Occident, în timp ce clerul roman rămânea fidel papei Leon şi Sinodului de la Calcedon. Numai că atunci când Justinian ajunge pe tron în 527, situaţia în Orient era diametral opusă faţă de cea din Occident. În Egipt, Biserica era în întregime în mâinile monofiziţilor, iar în alte provincii adepţii *Henotikonului* sau monofiziţii moderaţi făceau legea. Biserica Antiohiei avea în frunte pe Sever, „creierul" teologiei monofizite. Iustin şi Justinian au încercat mai întâi să constrângă episcopatul Imperiului să revină la credinţa de la Calcedon, dar noii episcopi numiţi şi consacraţi la Constantinopol, trebuiau să facă apel la forţele de ordine pentru a-şi ocupa scaunele. Agitaţia era tot mai mare şi printre credincioşi, numai Palestina rămânând acum ortodoxă. În Siria, la Edesa, nu departe de frontiera cu Persia, precum şi în regiunile îndepărtate ale Asiei Mici, ierarhia calcedoniană se instala în forţă. Pentru Egipt nimeni nu îndrăznea să-l atace pe Sever al Antiohiei şi pe alţi conducători monofiziţi care-şi găsiseră refugiul aici.

În 531, Justinian schimbă în mod radical politica sa: el abandonează recurgeera la forţă în schimbul unei politici de compromis. Mulţi istorici pun acestă schimbare de atitudine pe influenţa exercitată asupra împăratului de către Teodora, care nu ezita să-i ajute pe cei acuzaţi de erezie. Alţi istorici vorbesc de o repartizare a rolurilor între soţ şi soţie: susţinerea Ortodoxiei de către Justinian şi a monofiziţilor de către Teodora ar fi fost de fapt o manevră politică destinată prezervării unităţii Imperiului, permiţând celor două curente să se sprijine pe puterea imperială[226]. Cu toate acestea Justinian nu putea ignora ameninţările impuse de această divizare religioasă, în spatele căreia stătea separatismul de tip naţionalist.

Astfel problema religioasă cea mai delicată rămânea acum, aceea a monofiziţilor, Justinian datorită influenţei deosebite a Teodorei având o poziţie şovăielnică şi oscilantă. Până în 536 el se dovedeşte îngăduitor faţă de monofiziţi, de această atitudine beneficiind mulţi episcopi monofiziţi, printre care Severus, fostul patriarh al Antiohiei, readus din exil. Justinian organizează o întrunire între 6 calcedoneni şi 6 monofiziţi moderaţi, care elaborează o formulă de credinţă, pe care împăratul o promulgă în 533 şi pentru care obţine şi aprobarea papei Ioan al II-lea în 534. În această formulă de credinţă nu se vorbea de o singură fire sau de două firi în persoana lui Iisus Hristos, ci doar de Mântuitorul, care S-a întrupat, S-a făcut om, a fost răstignit şi este una dintre cele trei Persoane ale

---

[224] Pr. V. SIBIESCU, *Op.cit.*, p. 159.

[225] *IBIDEM.*

[226] Istoricul Evagrie Scolasticul ne relatează că Justinian era de partea celor ce susţineau două naturi în Hristos, iar Teodora de partea celor ce susţineau o singură natură. Acest lucru nu excludea bunele raporturi dintre ei, căci spune Evagrie "în problemele de credinţă uneori părinţii se deosebesc de copii, bărbaţii de soţiile lor". El presupune chiar că ar fi fost între ei o învoială secretă în acest sens, dar tot el adaugă că "ceea ce este sigur este faptul că ei nu au cedat niciodată unul pentru altul în această privinţă: Justinian a apărat întotdeauna Sinodul de la Calcedon, în timp ce Teodora a protejat mereu pe monofiziţi". Vezi EVAGRIE SCOLASTICUL, *Istoria Bisericească. Prescurtare după Istoria bisericească de Filostorgiu şi Teodor Citeţul*, trad. Iosif GHEORGHIAN, Bucureşti, 1899, p. 130-131 şi P.G., 82,2, col. 2720-2721. Tot în legătură cu aceasta mai pot fi consultaţi: L. DUCHESNE, *Op.cit.*, p. 80-81; Ch. DIEHL, *Justinian et la civilisation byzantine au VI-e siècle*, Paris, 1900, p. 65-71. Datorită sprijinului pe care l-a acordat monofiziţilor, Teodora s-a bucurat de o deosebită cinstire din partea acestora. Vezi, A.A. VASILIEV, *Histoire de l' Empire Byzantin*, vol. I, Paris, 1901, p. 199.

Sfintei Treimi, de o ființă cu ele. Această formulă nu a satisfăcut nici pe calcedoneni, nici pe monofiziții moderați, așa că în 536 vine la Constantinopol papa Agapit, succesorul lui Ioan al II-lea și îl convinge pe Justinian să renunțe la formula adoptată deoarece nu era ortodoxă. Patriarhul Antim, care fusese unul dintre autorii formulei, este depus din scaun și reîncepe persecuția împotriva monofiziților.

Cu timpul însă, prigoana a slăbit, iar monofiziții au făcut noi progrese, mai ales datorită influenței pe care o capătă niște călugări învățați, Domețian și Teodor Askidas, partizani ai origenismului (în lucrarea lui Origen, *Despre principii*, erau strecurate unele greșeli dogmatice: preexistența sufletelor, Fiul subordonat Tatălui, la sfârșitul veacurilor păcătoșii de toate categoriile, implicit diavolul, datorită marii bunătăți a lui Dumnezeu vor învia cu trupuri eterice și vor fi restabiliți în starea inițială de nevinovăție), pe lângă Teodora și împărat. În 543 se ține însă un sinod local la Constantinopol, prin care erau condamnate nouă propoziții din scrierile lui Origen, iar numele său era trecut printre eretici[227]. Indignat de aceste hotărâri, Teodor Askidas îndeamnă pe Teodora și pe Justinian să facă o nouă încercare de a atrage cel puțin o parte a dizidenței monofizite. Reconcilierea era acum împiedicată de o altă problemă, anume reabilitarea la Sinodul de la Calcedon a lui Theodor de Mopsuestia, Teodoret de Cyrr și Ibas de Edessa, ale căror scrieri erau considerate de monofiziți impregnate de nestorianism.

Teodor Askidas și ceilalți monofiziți cu trecere la palat au reușit să-l convingă pe Justinian să dea în 544 un edict teologic, «în trei capitole», prin care se condamnau unele lucrări ale lui Ibas de Edessa, Teodoret de Cyrr (Scrierile acestuia împotriva lui Chiril al Alexandriei și contra Sinodului de la Efes) precum și opera lui Theodor de Mopsuestia. Patriarhii și majoritatea ierarhilor răsăriteni s-au opus dorinței împăratului, în schimb în Occident edictul a fost privit, în general defavorabil.

Papa Vigilius, cunoscut și prin corespondența purtată cu episcopul Valentinian al Tomisului, a fost adus cu forța la Constantinopol în 547 și "convins" de împăratul Justinian și de Teodora să adere la semnarea "celor trei capitole", ceea ce Vigilius a și făcut. Ecoul produs în Occident a fost negativ, ceea ce l-a determinat pe Vigilius să retracteze cele afirmate mai înainte. În vara anului 551, Justinian îndemnat de Theodor Askidas publică un nou edict, cunoscut sub numele de "Mărturisirea de credință a împăratului Justinian împotriva celor trei capitole". Noul edict provoacă o confuzie și mai mare îngreunând împăcarea, lucru sesizat și de împărat, ce va convoca în 553 al V-lea Sinod Ecumenic. Papa Vigiliu, invitat special să se prezinte la Sinod, motivând că este bolnav și că va răspunde în scris, trimite un memoriu numit *Constitutum*, prin care exceptând un număr mai mare din scrierile lui Teodor de Mopsuestia, declară "cele 3 capitole" ortodoxe, amenințând cu anatema pe oricine le va condamna. Participanții la acest Sinod nu au ținut seama de protestul papii și au condamnat "cele 3 capitole", iar Arie, Macedonie, Nestorie, Eutihie sau Origen au fost din nou anatematizați. Până la urmă și papa a acceptat hotărârile Sinodului. Credincioșii din Milan, ca și episcopii și clericii din Nordul Italiei, Istria, Veneția, Dalmația, Galia și Africa au refuzat să intre în legătură cu papa care a urmat lui Vigiliu, Pelagiu, care fusese de acord și el cu hotărârile Sinodului V Ecumenic. Opoziția episcopilor din Veneția și Istria contra Sinodului de la Constantinopol din 553 este cunoscută sub numele de schisma istro-venețiană, și a durat până în 607, când episcopii venețieni și istrieni s-au împăcat cu Roma.

[227] E.A. CLARK, *The Origenist Controversy. The cultural construction of an Early Christian debate*, Princeton, 1972; J.F. DECHOW, *Dogma and Mysticism in Early Christianity. Epiphanius of Ccyprus and the Legacy of Origen*, Louvain, 1988; Teodor M. POPESCU, *Denaturarea istoriei lui Origen*, în *B.O.R.*, an XLIV (1926), nr. 5-12, p. 246-247; Pr. Isidor TODORAN, *Poate fi considerat Origen eretic?*, în *M.A.*, an IV (1959), nr. 7-8, p. 541-542.

Moştenirea lui Justinian

Ultimii ani din viaţa lui Justinian au fost plini de amărăciune. După moartea Teodorei, erorile politicii generale şi viciile administrative au dus la o slăbire a autorităţii imperiale. Cu toate neajunsurile interne sau cele de ordin religios şi politic, inerente unei perioade zbuciumate şi cu toate că multe din recuceririle teritoriale nu au putut dura prea mult, domnia sa reprezintă o culme de realizări. Domnia sa nu a însemnat, aşa cum el şi-ar fi dorit, începutul unei ere noi, ci sfârşitul unei epoci muribunde. Nu i-a fost dat lui Justinian să renoveze Imperiul. El a reuşit numai să-l restaureze în exterior şi aceasta pentru scurtă vreme, dar în interior statul roman târziu îmbătrânit, nu a putut fi regenerat. De aceea, nici realizările externe nu au putut dura, fiindcă nu au avut o bază solidă. Insuccesele lui Justinian se datoresc planurilor sale prea ambiţioase, precum şi vremurilor destul de vitrige , în care i-a fost dat să încerce împlinirea lor.

Un aspect important al domniei lui Justinian a fost însă implicarea sa în problemele de ordin religios. Atât împăratul cât şi împărăteasa Teodora au considerat problemele hristologice drept esenţiale pentru binele spiritual al societăţii şi pentru propria lor mântuire. Măsurile coercitive pe care Justinian le-a considerat necesare pentru unii opozanţi ai politicii sale, erau de fapt expresia a ceea ce el considera a fi responsabilitatea unui împărat creştin: a răsplăti virtuţile şi a corecta greşelile supuşilor. El nu se considera infailibil şi de aceea adesea schimba tactica. El a acceptat în mod indubitabil conceptul tradiţional creştin conform căruia episcopii adunaţi în sinod erau martorii Adevărului. Cel mai bun indiciu al angajamentului personal al lui Justinian în problemele religioase a fost atitudinea sa bruscă, spre sfârşitul vieţii, impunând Bisericii învăţătura greşită a aftarodochetismului[228]. Demersul său nu avea nici o raţiune politică.

Justinian moare pe 14 noiembrie 565, lăsând Imperiul într-un apogeu destul de fragil.

Situaţia Imperiului bizantin sub urmaşii lui Justinian

După dispariţia împăratului Justinian, elementele de descompunere ale Imperiului şi-au făcut apariţia din ce în ce mai mult. Între anii 565 şi 610 vom asista la multe situaţii critice. Succesorii imediaţi ai lui Justinian au fost: Iustin al II-lea cel Tânăr (565-578), Tiberiu al II-lea (578-582), Mauriciu (582-602) şi Focas (602-610).

În această perioadă situaţia internă a Imperiului bizantin a fost dominată de grave probleme de ordin financiar. Moartea lui Justinian fusese de altfel urmată de o reacţie violentă împotriva absolutismului imperial la Constantinopol, unde diferitele facţiuni precum verzii sau albaştrii tulburau oraşul sau în provincii acolo unde nobilimea era destul de agitată. Toate acestea, la care se adaugă şi politica dictatorială a lui Focas şi-au găsit o rezolvarea în momentul în care pe tronul Imperiului bizantin a ajuns în 610 fiul exarhului Cartaginei, Heraclius, domnia sa marcând practic începutul epocii bizantine.

[228] Aftarodochetismul era o învăţătură susţinută de unii monofiziţi, care afirmau că trupul lui Iisus era incoruptibil (aftartos) dinainte de Învierea Sa , viaţa Sa pământească fiind diferită de cea celorlalţi oameni.

Politica externă

Pe plan extern, împăraţii acestei perioade abandonează politica occidentală, Italia fiind aproape în întregime cucerită de lombarzi. Roma este abandonată, ultimul ajutor fiind găsit în energia papei Grigorie cel Mare (590-604). Pentru a salva câte ceva, Mauriciu a creat un exarhat la Ravenna, un altul în Africa la Cartagina, în care puterea militară şi cea civilă erau reunite în mâinile unei singure persoane, *exarhul* (reprezentantul puterii imperiale în cazuri speciale). Practic Imperiul bizantin era ameninţat din trei direcţii: Spania – un spaţiu destul de îndepărtat, Italia – ameninţată de invazia lombardă şi Balcanii – unde slavii, avarii şi bulgarii ameninţau însăşi viaţa Imperiului.

În această situaţie, din Peninsula Iberică care se găsea acum încă în mână bizantinilor, Imperiul a pierdut între 571-572 Cordoba, iar ceva mai târziu în 629 a fost cucerită definitiv de vizigoţi. Fără a intra în detalii vom mai spune că influenţa bizantină asupra culturii vizigote nu a fost neglijabilă[229].

Bizanţul şi Italia

În ceea ce priveşte Italia, rezistenţa bizantină a fost deosebit de slabă, pentru că efortul principal al Imperiului era îndreptat acum către Orient şi Balcani. Populaţia care îşi revenise cu greu după recucerirea bizantină, era acum nevoită să facă faţă unei fiscalităţi excesive, unui sistem de spoliere discutabil, astfel încât venirea lombarzilor era privită cu bunăvoinţă. În patru ani lombarzii vor stăpâni o mare parte a Peninsulei cu excepţia litoralului şi a lagunei; în mai puţin de zece ani ei reuşind să se organizeze în *principate*. Noul context permitea Bizanţului să mai deţină o parte importantă a Italiei de Sud: Sicilia[230], Calabria, regiunea de coastă care înconjura oraşele Neapole şi Amalfi[231]. În această perioadă, papa Grigorie cel Mare a reprezentat factorul de rezistenţă împotriva lombarzilor, păgâni în marea lor majoritate şi a căror aristocraţie era ariană. Prestigiul moral al scaunului său era recunoscut în întreg Occidentul creştin. Corespondenţa sa conţine numeroase scrisori adresate episcopilor africani, îndeosebi în problema donatistă, vechea schismă de la începutul secolului al IV-lea, care continua să reprezinte un factor provocator în Biserică[232]. În acea vreme, în care o bună parte a Occidentului era în mâna regatelor «barbare», legăturile acestora cu Biserica erau în mod evident prioritare pe agenda de lucru a papei. De aceea, grija lui Grigore cel Mare era puterea lombardă în Italia: asistăm acum la o ocupare brutală a pământurilor tradiţional romane de către regii şi ducii de neam germanic, arieni, care nu numai că atacau în mod direct armatele exarhatului imperial de la Ravenna, dar se opuneau şi autorităţii spirituale a papei. Exprimându-şi frustrarea, papa Grigorie scria la un moment dat unui prieten de-al său de la Constantinopol: «Eu nu am fost făcut episcop de către romani, ci de lombarzi»[233]. De altfel, el compara Roma cu un vultur care şi-a pierdut penele. Acest patriotism roman a lui Grigorie, justifică ataşamentul său politic faţă de Imperiul bizantin. În scrisorile adresate lui Mauriciu, el se numea «nevrednicul tău servitor»

[229] Jacques BROSSE, *Histoire de la chrétienté* …p. 101-124.
[230] *Il cristianesimo in Sicilia dalle origini a Gregorio Magno*, Atti del Convegno di Studi (Catalalnisetta, 28-29 octombrie), 1985.
[231] Alain DUCELLIER, *Byzance et le monde*..., p. 91.
[232] J.L. MAIER, *Le dossiier du donatisme, I: Des origines à la mort de Constance (303-361); II: De Julien l'Apostat à Saint Jean Damascène* , Berlin, 1987; MANDOUZE, *Encore le donatisme. Problèmes de méthode posé par la thèse de J :P : Brisson*, în *Antiquité classique*, 29, 1960, p. 61-107.
[233] M. SOMONETTI, *Il cristianesimo in Italia delle origini a Gregorio Magno*, în *Roma e l'Italia, radices imperii,* Milano, 1992, p. 229-285.

(*indignus pietatis vestrae famulus*), iar influenţa mare pe care el o avea în Occident, mai mare decât exarhatul de Ravenna, îl determina să dea chiar decrete în numele împăratului. Acest rol jucat acum de papalitate în Occident, ca reprezentant imperial *de facto*, a servit mai târziu drept precedent psihologic, atunci când papii îşi vor asuma o putere civilă autonomă. Cu toate acestea, Grigorie cel Mare nu a fost mereu un instrument pasiv al politicii imperiale. În relaţiile sale cu lombarzii, el a adoptat mai degrabă o atitudine independentă. Multă vreme împăratul Mauricius şi exarhul său, Romanus, s-au opus tratativelor de pace cu cuceritorii. Papa însă a avut contacte cu regele lombard Agilulf, prin intermediul soţiei acestuia, Teodelinda, care era ortodoxă. Mauricius va condamna aceste iniţiative independente, Romanus îl va acuza de trădare, numai că această politică a papei va da până la urmă roade sub exarhii Calinicus şi Smarald, când se va încheia pacea cu lombarzii. Mai mult chiar, Adaloald, fiul lui Agilulf şi al Teodelindei a fost botezat în credinţa ortodoxă în 603[234]. Această politică pacifistă va fi continuată şi de împăratul Focas, asasinul lui Mauriciu (602), care trebuia să facă faţă acum unei noi invazii persane. Convergenţa politică dintre papă şi noul împărat era explicabilă, dar nu justifica bucuria exprimată de Grigorie la instalarea acestui tiran. Ca răspuns la susţinerea papei, Focas a publicat un decret special în favoarea primatului roman, pentru acest gest fiind cinstit la Roma prin ridicarea în Forum a unei coloane. Acest monument se păstrează şi astăzi.

Relaţiile care au existat în vremea lui Grigorie cel Mare, între Biserica Romei şi alte centre ale creştinătăţii, au arătat că papa înţelegea misiunea sa mai degrabă în termenii slujirii, decât în cei ai puterii. Într-o scrisoare adresată arhiepiscopului Dominicus al Cartaginei, papa îi recunoştea în mod formal drepturile, adică independenţa administrativă a Bisericii africane. Tot papa purta o corespondenţa regulată cu patriarhii orientali, îndeosebi cu Evloghie al Alexandriei, Anastasie al Antiohiei şi chiar Kirion al Georgiei[235]. Tot din vremea lui Grigorie cel Mare nu pot fi uitate daniile pe care el le-a făcut mănăstirilor din Ţara Sfântă şi la Muntele Sinai.

Raporturile cu perşii

În Orient, războaiele reîncep atât la frontiera persană cât şi la cea dunăreană. Conflictul cu perşii, dezastruos pentru Imperiu sub Iustin, se va termina în condiţii avantajoase sub Mauriciu, dar va reîncepe în vremea lui Focas. Motivul declanşării acestui conflict, care părea pentru o bună perioadă încheiat, a fost nerespectarea de către Iustin a tratatului unchiului său[236], Justinian, încheiat cu perşii în anul 562. De asemenea, un rol determinant l-a mai avut şi protecţia pe care bizantinii o manifestau faţă de armeni, cei care tot acum se revoltaseră împotriva perşilor. Armenia avea nu numai o importanţă strategică pentru Imperiu, dar era şi un furnizor important de militari, care îi înlocuiau pe mercenarii germani plecaţi în Apus. Drept represalii la această atitudine, Chosroe I a invadat Syria, a pus stăpânire pe cetatea Daras situată la frontieră. Pe timpul lui Tiberiu (asociat lui Iustin II cu titlu de *caesar*, el fiind mai înainte *comes excubitorum*, adică comandantul gărzii personale a împăratului), s-a încercat încheierea unei păci cu perşii, dar pentru aceasta era nevoie de întărirea forţelor armate, care să-i dea prestigiul necesar să trateze cu perşii. În vederea întăririi forţelor sale militare, Tiberiu avea nevoie de un armistiţiu pe care-l obţine în Mesopotamia, dar nu şi în Armenia. În 578, în funcţia de *magister militum per Orientem* este numit Mauriciu, care a repurtat unele victorii ce i-au permis lui Tiberiu să negocieze pentru oprirea luptelor. Condiţiile puse de el lui Chosroe erau generoase: în schimbul cetăţii Daras, perşii urmau să primească unele teritorii pierdute

[234] Jacques BROSSE, *Op.cit.*, p. 123-124.
[235] M. Van ESBROECK, *L'Eglise géorgienne des origines au Moyen Age*, în *Bedi Kartlisa*, 40, 1982, p. 186-199.
[236] Iustin al II-lea era fiul Vigilantiei, sora lui Justinian.

precum Armenia. Tratatul era pe punctul de a fi încheiat, când Chosroe moare în 579, succesorul său Hormisdas, rupând negocierile. Războiul reîncepe şi va dura până la moartea lui Tiberiu în 582.

Succesorul lui Tiberiu, Mauriciu va continua conflictul cu perşii, dar va înregistra o oarecare ameliorare a situației. În 591, Hormisdas a fost asasinat de către *satrapul* Varanes din Media, iar fiul lui Hormisdas, Chosroe al II-lea a cerut ajutor bizantinilor pentru a-şi recăpăta tronul. Mauriciu îl ajută, Chosroe îşi recapătă tronul iar în schimb cedează bizantinilor oraşele Martyropolis, Daras şi întreaga Armenie[237]. Relațiile cu perşii se vor înrăutăți sub împăratul Focas, Chosroe al II-lea cucerind în 605 cetatea Daras şi Cezareea Capadociei.

Situația din Balcani şi de la Dunărea de Jos

Revenind la conflictele succesorilor lui Justinian nu putem trece cu vederea situația de la Dunărea de Jos sau cea din Balcani. Mai întâi, Iustin al II-lea, prin refuzul plății subsidiilor anuale kutrigurilor şi avarilor, este nevoit să facă față invaziilor acestora dincolo de Dunăre în 566. Un an mai târziu avarii au acceptat să dea ajutor lombarzilor în lupta acestora contra gepizilor, după a căror înfrângere vor rămâne stăpâni în întreaga Câmpie Panonică. Din acest moment drumurile avarilor vor fi deschise în toate direcțiile, devenind o putere de temut pentru Imperiul bizantin. Tiberiu, în calitatea sa de coregent, a încheiat pacea cu ei în schimbul unei sume anuale de 80.000 de solidi (364 kg. aur). Pentru această sumă conducătorul avar Baian se obliga să întreprindă o campanie împotriva slavilor din Câmpia Munteană. Înaintând de-a lungul Dunării, pe vechiul drum roman Singidunum-Novae-Durostorum, avarii au ajuns până în Dobrogea, de unde au trecut în stânga Dunării. Sclavinii, atacați pe neașteptate, nu au opus nici o rezistență, recunoscând suzeranitatea lui Baian, căruia i-au şi predat miile de prizonieri, aduşi din provinciile din dreapta Dunării (578). În acest fel, conducătorul avar îşi consolida încă odată poziția în zonă, făcând din sclavini supuşii săi.

În anul 582 avarii au cucerit oraşul Sirmium, unde Baian îşi va instala noua sa reşedință. Din acest loc, alături de supuşii lor vor întreprinde mai multe incursiuni asupra cetăților de la Dunărea de Jos şi vor pustii teritoriile de Nord ale Imperiului, împreună cu Peninsula Balcanică, devenind stăpâni în zonă. Astfel, pe la anul 580 slavii s-au aşezat pe teritoriul Imperiului, foarte probabil şi în Dobrogea, în număr mare. În general, aşezarea lor nu a avut un caracter permanent şi nici intenții paşnice, ci pentru jaf şi pradă. Se poate semnala însă tot acum un început al constituirii de aşezări statornice ale slavilor în Peninsula Balcanică.

Situația s-a complicat pe vremea lui Mauriciu, când puternicul regat al avarilor, împreună cu slavii, nu se vor mai mulțumi cu simple expediții de pradă, după care să se întoarcă în locurile de unde porniseră, ci se instalează permanent pe teritoriul bizantin, aşa cum o făcuseră din 580. Spre deosebire de germani care au plecat în alte părți, slavii au reuşit să creeze adevărate unități politico-administrative în sânul Imperiului bizantin. Până în anul 602 armata bizantină condusă de generalul Priscus şi apoi de fratele împăratului, Petru, a reuşit să țină la respect pe slavi şi să nu le permită instalarea în masă la Sud de Dunăre. Luptele s-au purtat în Dobrogea, în Bulgaria de astăzi, în zona Banatului şi chiar în Muntenia şi Oltenia. Un contemporan al acestor evenimente, Teofilact Simocata şi apoi Teofan Confesorul la începutul secolului al IX-lea ne oferă unele mărturii interesante despre evenimentele din această perioadă. Astfel, primul vorbind despre expedițiile armatei bizantine în Nordul Dunării (Muntenia), menționează şi pe autohtonii de aici, care se pun în slujba armatei bizantine, în lupta împotriva triburilor slave, precum şi unele râuri precum Ilivakia, identificat cu Ialomița[238].

[237] Alain DUCELLIER, Michel KAPLAN, *Byzance IVe-XVe siècle*, Paris, 1996, p.22.
[238] Emilian POPESCU, *Istoria şi spiritualitatea*...p.212.

De acum înainte zonele ocupate compact de slavi vor purta numele de sclavinii, iar cele de populația romanică, romanii. Spre deosebire de avari, stăpânitorii lor, care invadau Imperiul pentru pradă, după care se întorceau, slavii nu vor mai pleca de aici niciodată. Lipsiți însă de o organizare politică şi militară, ca şi de unitatea de care dădeau dovadă avarii, ei au reuşit totuşi să se impună prin numărul lor mare. În 597 ei vor aveau chiar o tentativă de cucerire a Constantinopolului, dar fără succes. Împotriva lor împăratul Focas nu a luat nici o măsură, fie din cauza slăbiciunilor armatei, fie că nu-i considera un pericol pentru Imperiu. Față de avari acelaşi Focas le-a mărit subsidiile, crezând că prin acest gest putea să-i potolească.

Conflictul dintre papa Grigorie şi Biserica de la Constantinopol

În ciuda raporturile bune dintre papa Grigorie cel Mare şi Imperiu, între episcopul Romei şi cel de la Constantinopol au apărut în această perioadă unele neînțelegeri. În anul 595, papa anula în mod oficial condamnarea a doi clerici greci, Ioan şi Atanasie, acuzați de erezie de către patriarhul Ioan Postitorul. Mai mult decât atât papa i-a invitat pe cei doi la Roma. Cazul ilustrează faptul că Grigorie era conştient de *pricipatus* roman definit de predecesorii săi. El era gata să lărgească semnificația canoanelor sinodului de la Sardica din 343, care permiteau Romei anularea sentințelor altor mitropolii şi stabilirea unor curți de appel, din care urmau să facă parte episcopii diocezelor vecine. În cazul celor doi clerici menționați, Grigorie a adoptat o procedură directă, cazul fiind judecat la Roma. Cu toate acestea el nu nega locul al doilea după Roma al episcopului de la Constantinopol şi înaintea Alexandriei. Această ordine, care fusese stabilită la Sinodul de la Constantinopol din 381, dar contestat de Leon în secolul al V-lea, apărea în scrisoarea lui Grigorie din 590, prin care anunța alegerea sa[239]. Acest realism al papei cu privire la poziția scaunului «Noii Rome», nu-l va împiedica să protesteze împotriva titlului de «patriarh ecumenic» folosit de Ioan Postitorul. Contestat şi de predecesorul lui Grigorie, Pelagiu al II-lea în 588, titlul fusese utilizat de mai multe ori de către Ioan Postitorul în corespondența sa cu Roma din 595 cu privire la preoții Ioan şi Atanasie. În scrisorile adresate patriarhului Ioan Postitorul, împăratului Mauriciu şi împărătesei Constantina, papa Grigorie demonstra o necunoaştere a semnificației termenului de «ecumenic». Folosit mai înainte de către patriarhii Alexandriei, Constantinopolului şi a altor scaune, chiar şi de Roma, titlul de «ecumenic» (oikoumenikos) afirma o autoritate în cadrul «pământului locuit» (oikoumene), termen care desemna în mod practic Imperiul[240]. El era aplicat *de facto* numai patriarhului de la Constantinopol. În conştiința bizantină nu se punea problema negării autorității «apostolice» şi morale a vechii Rome, deoarece titlul era folosit şi în cazul episcopului de la Roma. Asimilarea sa la sfârşitul secolului al VI-lea, reflecta probabil dorința episcopilor de la Constantinopol de a-şi face cunoscută influența „imperială" asupra rezistenței monofizite. Cu toate acestea, Grigorie cel Mare a dat acestei probleme o dimensiune ecleziologică care demonstra pe de-o parte că folosirea excesivă a unor titluri bizantine era străină spiritului latin, iar pe de altă parte că existența unui «episcop universal» era exclusă, aici fiind inclus şi el.

Prin traducerea incorectă a cuvântului «ecumenic» cu «universal», papa îl acuza pe patriarhul Ioan de un orgoliu de neiertat. «Luându-şi titlul de episcop universal» scria papa Grigorie împăratului, patriarhul de la Constantinopol «juca practic rolul antihristului, deoarece chiar şi Apostolul Petru, căruia Hristos i-a încredințat turma Sa, nu l-a numit niciodată episcop universal»[241]. El insistă asupra acestei idei, pe care o strecoară în scrisorile adresate colegilor săi, patriarhii

[239] *Monumenta Germaniae Historica*, Epistola I, 28, Berlin.
[240] H.G. BECK, *Kirche und Theologische Literatur im Bizantinischen Reich*, München, 1959, p. 63-64.
[241] *Monumenta Germaniae Historica,* Epistola V, 37, Berlin.

Anastasie al Antiohiei şi Evloghie al Alexandriei. Rezultatul a fost nefavorabil, în răspunsul său, Anastasie insinuând că papa a reacţionat astfel din gelozie. La rândul său, Evloghie era ceva mai conciliant, spunând că pentru «a-l asculta pe Grigorie», nu va folosi pentru colegul său de la Constantinopol titlul de ecumenic. Mai mult decât atât pentru a place lui Grigorie, Evloghie i se adresa cu titlul de papă universal, care nu avea nimic excepţional, fiind folosit des pentru episcopul de la Roma. Cu toate acestea papa Grigorie cel Mare protesta: «…Eu vă cer să nu mai folosiţi acest titlu, atunci când vorbiţi de mine. Eu ştiu cine sunt, iar voi cine sunteţi. Prin rang voi sunteţi fratele meu, după morală părintele meu. Eu nu am dat un ordin, ci numai am indicat ce mi s-a părut necesar. Am spus că voi nu trebuie să folosiţi titlul de episcop universal, atât pentru mine cât şi pentru alţii. Onoarea mea este Biserica Universală, vigoarea unită a fraţilor mei. Ceea ce mă onorează cu adevărat este faptul că nimeni nu refuză onaorea ce i se cuvine. Să dispară cuvintele care pot spori vanitatea şi care rănesc milostenia»[242].

La moartea patriarhului Ioan Postitorul în 595, succesorul său a continuat să folosească titul de «patriarh ecumenic», iar împăratul Mauriciu va ordona papei ca subiectul să fie închis. Este greu de crezut că papa Grigorie a transformat concepţia autoritară a primatului, pe care o aveau predecesorii săi, Victor şi Ştefan, Damasus, Leon sau Ghelasie. Grigorie nu era în opoziţie cu concepţiile contemporanilor săi, iar ecleziologia papală exprimată în *Decretum Gelasianum* îi era străină. Ca toţi papii din această perioadă, papa Grigorie se considera drept un succesor al lui Petru, pe care-l aprecia ca sursă a puterii episcopale, dar nu vedea Roma ca pe o putere dominantă în raport cu ceilalţi episcopi[243]. El este deci un martor al «ecleziologiei comuniunii», care a păstrat unitatea dintre Orient şi Occident de-a lungul primului mileniu al istoriei creştine.

Dinastia lui Heraclius şi sfârşitul Imperiului Roman (610-717)

Urcat pe tron în anul 610, împăratul Heraclius a domnit până în 641, iar urmaşii săi vor conduce Imperiul până în 717. Dintre aceştia, doi sau trei merită a fi menţionaţi pentru unele realizări sau pentru durata domniei lor: Constant II (642-668), Constantin IV (668-685) şi Justinian II Rinohmetul sau «cel cu nasul tăiat» (685-695; 705-711)[244]. Despre secolul al VII-lea, Charles Diehl spunea că «reprezintă perioada cea mai sumbră din istoria Bizanţului. Este vorba despre o perioadă de criză profundă, un moment decisiv în care existenţa însăşi a Imperiului părea mai degrabă un joc»[245]. La rândul său, G.Ostrogorsky, atribuie epocii lui Heraclius o importanţă excepţională: este punctul de pornire al istoriei propriu-zise a Bizanţului, în timp ce până acum Imperiul mai păstra o serie de caracteristici ale perioadei romane.

Aceste două observaţii îşi au justeţea lor. În sec. al VII-lea civilizaţia bizantină a trecut printr-o adevărată criză de valori: lipsă de scriitori, de istorici, de construcţii deosebite etc. Cu toate acestea asistăm mai degrabă la o schimbare a aspectului Imperiului. Printre cauzele acestei schimbări se numără lipsa de unitate între Occident şi Orient, iar în cazul Orientului, divergenţele dintre regiunile ortodoxe şi cele monofizite au creat mari probleme. Justinian eşuase în epuizantul său efort de restabilire a «romanităţii», iar preţul ambiţiilor sale greşit dirijate au dus la cucerirea provinciilor cele mai bogate, de către arabi. De asemenea, în Peninsula Balcanică, slavii s-au instalat pentru o

[242] J.M.R. TILLARD, *L'Evêque de Rome*, Paris, Cerf, 1982, p. 73-74; 234. Nu există un fundament istoric aşa cum s-a pretins uneori, precum că Grigorie cel Mare, primind proteste de la Constantinopol, a început să folosească titlul de *servus servorum Dei*. Această uzanţă va deveni normă ceva mai târziu.
[243] Yves CONGAR, *L'Ecclésiologie du haut Moyen Age*, Paris, 1968, p. 142-146; 151-153.
[244] A. STRATOS, *Byzance au VIIe siècle,* vol. I-II, Paris, 1980; Ch. Diehl, *Figuri bizantne*...vol. II, p.385-412; C. HEAD, *Justinian II of Byzantium*, Madison, 1971.
[245] Vezi Paul LEMERLE, *Histoire de Byzance*, Paris, 1965, p. 65.

perioadă lungă de timp, ajungându-se tot acum şi la formarea primului Stat bulgar. În aceste condiţii, consecinţa firească pe toate planurile – geografic, etnic, economic, religios şi administrativ – a fost aceea că Imperiul a suferit o transformare decisivă: nu mai putem vorbi acum de un Imperiu Roman, ci de un Imperiu Grec de Răsărit. El se va adapta noilor condiţii create şi va supravieţui la dimensiuni reduse, dar ceva mai omogen, mai bine proporţionat forţelor sale reale şi mai bine pregătit pentru lupta împotriva duşmanilor care-l înconjurau[246]. Sub această formă va rezista până la sfârşitul sec. al XV-lea.

Decadenţa persană

Cele două mari puteri mondiale de până la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea erau Imperiul Roman şi cel persan: primul va reuşi să obţină în detrimentul celui de-al doilea o victorie decisivă, după care va fi şi el învins de arabi. În primii ani ai domniei lui Heraclius, perşii erau mai ameninţători ca niciodată, cuceririle lor efemere anunţând parcă pe cele de mai târziu ale arabilor: în 612 ei se aflau la Antiohia; în 614 la Ierusalim, de unde au luat părţi din Sfânta Cruce a Mântuitorului; în 618 sau 619 ei ajung la Alexandria. Heraclius a reluat ofensiva în 622 cu rezultate pozitive, în Armenia în 625, iar oraşul Ninive l-a cucerit în 627. Heraclius impune condiţiile noii păci, în urma căreia persanii au fost constrânşi să restituie toate posesiunile lor anterioare. Împăratul se întoarce din această campanie victorios, este primit în triumf la Constantinopol în 629, aducând cu el şi părţi din Sfânta Cruce a Mântuitorului care au fost luate anterior şi pe care le reaşează la Ierusalim. Tot acum Heraclius îşi ia şi titlul oficial de *basileus*[247], care până atunci în limba greacă desemna pe regele perşilor. Noul titlu era de fapt: *pistos ev Xristo Basilevs* sau rege care are credinţa în Hristos, ca un fel de complement adus vechiului titlu tradiţional roman, *imperator* sau *avtocrator*. Schimbarea este semnificativă cu atât mai mult cu cât în terminologia politică curentă, putea fi interpretat ca o diminuare a demnităţii imperiale. Titlul de împărat aparţinea unicului şi universalului împărat în timp ce el avea mai mulţi regi (în latină : *reges* ; în greacă : *basileis*) ai naţiunilor, care revendicau o jurisdicţie regională sau tribală[248]. Schimbarea titlului imperial este interpretată ca un semn al noii conştiinţe «elenice» a bizantinilor sau ca o imitare a titlului persan de "rege al regilor". În realitate, factorul decisiv era faptul că "basileus" era un termen biblic şi mesianic: în Noul Testament, Hristos este adevăratul şi singurul *basilevs* sau rege, chiar dacă suveranul Imperiului Roman, prin credinţa sa în Hristos (*pistos en Xristo*) se asocia pe viitorul slujirii împărăteşti a lui Hristos. Astfel, schimbarea reflecta mai întâi integrarea unei ideologii creştine teocratice, filozofiei politice romane oficiale. Pe viitor, titlul de *basileus* devenea privilegiul exclusiv al singurului şi universalului suveran al Noii Rome, fiind refuzat acest titlu pretendenţilor franci sau slavi[249].

Astfel, Heraclius îşi asuma în teorie şi în practică viziunea universală moştenită de la Constantin, Teodosie I şi Justinian, conferindu-i totodată o dimensiune explicit religioasă. Această moştenire universală a fost păstrată şi de succesorii săi precum Constantin al II-lea, care atunci când

[246] A. STRATOS, *Les frontières de l'Empire byzantin au cours du VIIe siècle*, în *Actele celui de-al XIV-lea Congres de Bizantinologie,* tomul II, p. 421-434.

[247] Basileus desemna la început pe marele rege al Persiei. În titulatura bizantină este introdus pe vremea lui Heraclius, mai precis în urma victoriilor repurtate de acesta asupra sasanizilor, devenind din acest moment ecivalentul latinului *imperator*.

[248] G. OSTROGORSKY, "Avtocrator I Samodrzac", în *Glasnik Srpske Akademije*, 164, Belgrad, 1935, pp. 97-187. Titlul de *basileus* a fost folosit de Heraclius într-o novelă din 629, cf. J. şi P. ZEPROS, *Jus graecoromanum*, I, Atena, 1931, p. 36.

[249] Astfel împăratul combina două titluri, cel religios şi cel secular, intitulându-se drept "basileus care are credinţa în Hristos Dumnezeu şi împărat al Romanilor" (en Hristo to Teo pistos Basilevs kai avtocrator Romeon).

arabii ameninţau Constantinopolul se gândea chiar la transferul capitalei in Italia. In 610, situaţia Imperiului era atât de tragică încât Heraclius se gândea la o eventuală retragere la Cartagina, care părea mai sigură decât Constantinopolul. Triburile de slavi şi de avari deţineau practic întreaga Peninsulă Balcanica, iar ofensiva persană continua. Antiohia si Damascul au fost cucerite in 613, iar cucerirea Ierusalimului, simbol al dominaţiei creştine în Orient s-a produs în 614. Toate evenimentele dramatice care au avut loc pe perioda domniei sale, culminând cu apărarea capitalei în faţa atacului persan din 626, salvată prin protecţia icoanei Maicii Domnului, au constituit fondul politicii religioase a împăratului Heraclius. Armatele bizantine au combătut cu succes, pentru apărarea şi prezervarea Imperiului roman universal.

Atât împăratul cât şi patriarhul nu puteau însă neglija păstrarea unităţii religioase, ameninţată de schisma dintre calcedonieni şi monofiziţi. Problema devenise crucială în zona situată între Armenia, Siria şi Egipt, unde aveau loc bătălii decisive, nu numai pentru controlul teritorial şi politic, dar şi pentru viitorul populaţiilor creştine orientale.

Instalarea slavilor în Grecia

Situaţi între Oder şi Vistula, popoarele slave considerate indo-europene, s-au deplasat lent către S-E; în secolul al II-lea ei ocupau zona dintre Nipru şi S. Dunării. Ei apar în izvoare tocmai la începutul secolului al VI-lea, când au intreprins dese incursiuni la Dunăre[250]. Între 580-581 slavii au trecut masiv fluviul, fără a întâmpina nici cea mai mică rezistenţă; ei au ocupat mai întâi Tracia şi Macedonia, iar în 586 Tesalonicul a cunoscut primul dintr-o serie mai lungă de asedii. Aflaţi la început sub controlul avarilor, au scăpat de aceştia şi s-au răspândit în Grecia până în Peloponez, unde vor ajunge în 587-588. Ei s-au instalat sub forma unor mici entităţi independente numite *sclavinii*. În zona Tesalonicului ei au obţinut chiar independenţa faţă de avari. Între 604 şi 615 slavii au asediat din nou Tesalonicul, iar în 618 Heraclius a reuşit să încheie pacea cu ei în schimbul permisiunii de a se instala la porţile oraşului. În partea de Nord a Balcanilor, triburile de slavi au rămas în continuare supuse avarilor, care îi vor substitui pe greci. Astfel, procesul de slavizare va atinge o zonă destul de largă, din Ahaia şi Tesalia până în Macedonia. În aparenţă, slavizarea Balcanilor a fost un proces care a început din Sudul Peninsulei Balcanice pentru a se îndrepta mai apoi spre Nord.

Penetrarea slavilor are însă acum un caracter nou: nu mai este vorba acum de simple incursiuni, ci de instalarea în teritoriul grec în grupuri compacte, îndeosebi în Macedonia, Epir şi Tesalia, cu ajutorul corăbiilor construite dintr-un singur trunchi numite monoxile, ajungând chiar şi în insule. Relaţiile dintre Imperiu şi aceste triburi invadatoare au fost pentru o lungă perioadă de timp destul de delicate: Constans II (641-660) şi Justinian II (685-695; 705-711) vor întreprinde incursiuni militare împotriva lor. În Macedonia, slavii au rămas elementul dominant, iar Imperiul a fost nevoit să se acomodeze acestei situaţii, mulţumindu-se cu o anumită suzeranitate asupra lor. În restul Greciei slavii vor fi elenizaţi. Rapiditatea cu care atât slavii cât şi celelalte popoare migratoare au ocupat Peninsula Balcanică poate fi explicată prin vidul militar, administrativ, iar în unele zone chiar demografic, pe care l-au găsit toate aceste popoare. Între 593 şi 596 sistemul defensiv bizantin de la Dunăre se prăbuşeşte, Imperiul păstrând doar cetăţile mai mari precum: Singidunum, Justiniana Prima, Naissus, Serdica.

Bulgarii

[250] C. RAZACHEVICI, *Slavii în izvoare bizantine*, în *Magazin istoric*, februarie 1997, p. 47-50.

Tot în această perioadă ameninţători au devenit şi bulgarii. Această populaţie de origine fino-ugrică apăruse cu caracter episodic în mai multe rânduri. Goniţi de pe Volga de către cazari ei s-au deplasat sub conducerea hanului Asparuh către Vest, ajungând pe la 670 în zona Deltei Dunării. Pentru a-i opri Imperiul a intreprins mai multe operaţii militare combinate (armată terestră şi flotă pe Dunăre), dar Constantin al IV-lea (668-685) este învins şi este obligat să recunoască noul Stat de la Dunăre şi până în Balcani. Din acest moment vom putea observa cum bulgarii îşi vor întinde dominaţia asupra triburilor slave, dar vor fi slavizaţi în scurtă vreme, ajungând chiar să-şi uite şi limba, în timp ce slavii până acum destul de dispersaţi vor cunoaşte o bună organizare politică impusă de către bulgari. Rezultatul acestui fenomen va fi constituirea în Nordul Traciei a unui Stat redutabil, ce va juca un rol important şi funest în acelaşi timp, pentru Imperiul bizantin. Este important de amintit şi un alt aspect al acestei perioade şi anume: Imperiul va abandona în noul context geopolitic vechile frontiere ale Dunării, pentru a se replia spre vârfurile muntoase din Nordul Traciei.

Cuceririle arabe

Până în secolul al VI-lea prezenţa celor două Imperii, cel persan şi cel roman, rivale dar solidare, caracteriza Orientul Apropiat[251]. Mişcările de populaţii care s-au produs la periferia acestor Imperii au modificat uneori natura relaţiilor dintre romani şi sasanizi, fără a pune in pericol existenţa lor. Începând cu secolul al VI-lea lucrurile s-au schimbat, mai ales ca urmare a invaziilor popoarelor germanice in Occident, a expansiunii slave şi a creşterii puterii arabe. De aceea, evenimentul cel mai important al sec. al VII-lea rămâne cel al cuceririlor arabe[252].

---

[251] Vezi P. GOUBERT, *Byzance avant l'Islam. t. I: Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien,* Paris, 1951; N. G. GARSOIAN, *Byzantium and the Sasanids*, în *Cambridge of Iran* 3, 2.

[252] Arabia se află situată între Golful Persic, Oceanul Indian şi Marea Roşie care prelungeşte la Nord-Est valea Iordanului. Peninsula Arabiei, traversată prin mijloc de tropicul Cancerului, este un imens deşert de aproape 2.500.000 m^2, ataşat din punct de vedere geologic Africii. Platforma arabică accidentată la Est, de-a lungul Golfului Oman, printr-un lanţ muntos, are în partea de SV, deasupra Mării Roşii, un masiv de granit şi lavă care ajunge la cca. 3.000 m. în extremitatea sudică. Prin altitudinea ei această regiune purta în antichitate numele de "Arabia binecuvântată". Restul Peninsulei este plină de deşert de nisip şi roci, seceta aproape totală se adaugă frigului deosebit de puternic timp de 2 luni de iarnă şi căldurii toride în restul anului. Această regiune oarecum inospitalieră a fost locuită de o populaţie de limbă arabă din secolul al IX-lea î.d.Hr. Aceasta era în marea ei majoritate nomadă, organizată în triburi, adesea ostile, dar care au ajuns să se organizeze într-o entitate durabilă. Cu toate acestea, religia islamică, născută în secolul al VI-lea în mijlocul Arabiei, a constituit un ferment important în determinarea destinului popoarelor arabe. În ceea ce priveşte apariţia etniei arabe, adică a populaţiei care vorbea limba arabă, este greu de precizat când a apărut. Începând cu secolul al IX-lea î.d.Hr., textele acadiene şi ebraice, plasează în regiunea deşertului siro-mesopotamian şi în NV Arabiei o populaţie ce purta numele în acadiană de *aribi, arabu, arubu*, iar ebraică de *arab*. Menţiunile indiscutabile despre arabi provin din jurul anului 853 î.d.Hr: la această dată în Siria, regele Salmanasar al III-lea învinsese după spusele sale, trupele coalizate ale regilor Damascului, Israelului, Amonului şi Ciliciei. La rândul lor, analele asiriene amintesc de luptele monarhilor asirieni cu arabii, iar textele ebraice descriu pe arabii din nord ca fiind cei care se ocupau cu creşterea animalelor. Supremaţiei culturale şi hegemoniei parţiale exercitate de statele asiro-babiloniene asupra arabilor i-au succedat Imperiul persan. Pe la 481 armata lui Xerxes avea în componenţa ei şi arabi.

Zona sud arabică, fertilă şi cultivabilă, a fost populată la o dată necunoscută de o populaţie, care vorbea dialecte semitice din grupul numit sud-arabic. Ei i-au asimilat pe indigeni şi au intreprins lucrări ample de irigaţii pentru dezvoltarea agriculturii. Un text ebraic din secolul al IX-lea î.d.Hr. ne vorbeşte de regina Saba, care i-a făcut o vizită lui Solomon. Populaţia Sabei ca şi populaţia din Nordul Arabiei a trimis la un moment dat regilor Asiriei, cămile şi tot felul de plante aromate (715-685). Cartea profetului Iezechiel ne aminteşte de negustorii din Saba care vindeau la Tyr aromate, pietre preţioase şi aur. Exista deci un Stat la Saba încă din secolul al VIII-lea î.d.Hr., iar în secolul al V-lea î.d.Hr. colonii Sabei s-au stabilit în Etiopia. Coloni sudarabici ai Etiopiei au format State, care începând cu secolul al III-lea d.Hr. au creat un fel de cap de pod pe coasta arabă a Mării Roşii, intervenind chiar uneori, în luptele dinastiilor sudarabe. Vezi *The*

În momentul în care scena politică era dominată de lupta dintre romani şi persanii sasanizi, Arabia a avut de suportat o transformare deosebit de importantă. Această schimbare s-a simţit mai mult pe plan ideologic, prin pătrunderea creştinismului monofizit moderat legat de Bizanţ, a creştinismului nestorian şi a iudaismului protejat de perşi. Toate aceste religii erau prezente în Arabia, dar mai ales în Sudul ei. Evreii reuşiseră chiar să impună în această zonă un rege arab, convertit la iudaism în secolul al IV-lea d.Hr. În jurul anului 510, un rege adept al iudaismului militant ajunge la putere şi îi persecută pe creştini. La rândul său, Bizanţul contraatacă prin intermediul Imperiului creştin al Etiopiei. În urma unei revolte, la putere ajunge un sclav pe nume Abraha, apărător al creştinismului, dar care oscila între cele două puteri. Apropierea sa de Bizanţ şi Etiopia a declanşat o contraofensivă persană, astfel încât pe la anul 600 d.Hr. armata persană a devenit stăpână în zona Yemenului. În această perioadă au prosperat unele centre comerciale precum Mecca, a cărei economie monetară exercita o influenţă dizolvantă asupra structurilor tribale şi a valorilor tradiţionale.

Mecca (în arabă *Makka*) era un centru comercial important stabilit în jurul unui sanctuar binecunoscut. Cetatea era locuită de tribul Qorayş, care se ocupa cu traficul caravanelor. Un membru al acestui trib, pe nume Mohamed ibn'Abdallah pe scurt Mohamed (născut pe la 570) orfan, sărac, devenit agent comercial al unei femei (Kadija) deosebit de bogate, cu care s-a şi căsătorit, era în căutarea unei noi vieţi religioase[253]. În jurul anului 610 el a avut primele revelaţii şi predica precum că Allah era atotputernic, că era singurul Dumnezeu şi că ascutătorii săi trebuie să fie pregătiţi pentru Marea Judecată. Noua grupare, care număra la vremea aceea câţiva locuitori ai Meccăi, a fost încă de la început persecutată. În 622 Profetul împreună cu adepţii săi au găsit refugiu în oaza de la Medina sau Yatrib. Mahomed a fost primit aici de cele două triburi păgâne şi de alte trei grupări iudaice, divizate de luptele interne, ca un fel de arbitru inspirat al Cerului. La Medina, comunitatea lui Mahomed a sporit ca număr, iar credincioşii săi se numeau *moslim*, *musulmani*, adică supuşii lui Allah. Grupul a căpătat în mod progresiv caracterul unui Stat teocratic, iar o serie de înţelegeri a favorizat consolidarea legăturilor cu triburile arabe. Pentru trecerea la noua religie era nevoie de o convertire superficială, iar triburile aliate plăteau taxă legală numită *zakat*[254]. Triburile aliate se angajau de asemenea să nu atace alte grupări musulmane şi să participe la războaiele împotriva non musulmanilor[255]. După ce Mecca a capitulat în 630, pacea islamică s-a instaurat peste întreaga Peninsulă. În jurul anului 629, Mahomed a organizat o serie de expediţii care vizau frontierele Imperiului Bizantin, numai că profetul a murit în anul 632.

Moartea lui Mahomed a privat tânăra comunitate musulmană nu numai de şeful ei religios, dar şi de un conducător politic a cărui prestigiu şi autoritate dăduse posibilitatea consolidării unei unităţi ce risca acum să dispară. În realitate, Profetul nu prevăzuse nimic pentru succesiunea sa iar fiecare clan încerca să-şi impună un candidat, în timp ce unele triburi făceau secesiune, recăpătându-şi completa independenţă. Dualitatea rolului lui Mahomed, Profet şi şef politic, făcea deosebit de delicată succesiunea sa. Asistăm la opoziţia dintre locuitorii Medinei, care revendicau onoarea de a aparţine oraşului ales drept reşedinţă de către Profet şi cei ai Meccăi, concetăţenii lui Mahomed. În sfârşit, unii beduini care se aliaseră cu Mahomed, pentru că acesta reprezenta forţa şi autoritatea, dar care suportau cu greu unele restricţii, abandonau Islamul pentru a-i urma pe falşii profeţi sau pentru a-şi relua vechile obiceiuri. Până la urmă un acord a fost încheiat între primii săi adepţi, iar Abu Bakr

---

Cambridge History of Islam în două volume: I *The Central Islamic Lands,* II *The further islamic lands. Islamic society and civilization*, Cambridge, 1970.

[253] Vezi M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Mahomet*, Paris, 1968; M. Montgomery WATT, *Mahomet*, Paris, 1989; M. COOK, *Muhammad*, Oxford University Press, 1983.

[254] Pentru cei care rămâneau creştini sau iudei exista o altă taxă.

[255] M.A SHABAN, *Islamic History: a new interpretation*, t. I, 600-750, Cambridge University Press, 1971, p. 52-84. Vezi şi M. REKAYA, *L'Islam. Religion et civilisation. Son expansion du VIIe au XVe siècle,* Paris, 1978.

a devenit primul *kalif*[256]. El trebuia să ghideze comunitatea, să se îngrijească de aplicarea diferitelor prescripţii ale legii sacre, *şaria* transmisă de Mahomed, dar care nu trebuia completată. Revelaţia era închisă, Medina rămânea un loc privilegiat, în care se aflau cei care auziseră Coranul şi care îl păstrau în memorie. Anii care au urmat morţii lui Mahomed au reprezentat şi perioada expansiunii arabe în Orientul Apropiat, fără a putea considera acest fenomen drept un plan al Profetului. În teritoriile cucerite, arabii au organizat hegemonia lor politică iar prin intermediul credinţei, primii califi au reuşit să menţină unitatea unor provincii deosebit de diverse.

Expansiunea în afara Peninsulei Arabice a fost mai întâi opera a 4 califi: Abu-Bakr, Omar I, Otman şi Ali, consideraţi de majoritatea musulmanilor ca fiind nişte "ghizi" (*Raşidun*). Damascul a fost cucerit în 635, Ierusalimul a capitulat în 636, Omar I fiind acela care a semnat actul de predare a oraşului şi garantând libertatea de cult pentru creştini. Din acest moment Ierusalimul a devenit alături de Mecca şi Medina al treilea oraş sfânt al Islamului[257]. După cucerirea Alexandriei în 642, au urmat Magrebul în 697, Turkestanul chinezesc în 712 şi Indiile în 710-713. Începând cu 711, Islamul s-a răspândit în Spania şi a ajuns până în Pirinei, extinzându-şi influenţa de-a lungul Văii Rinului. În ciuda unor succese sporadice înregistrate în Sicilia sau în Italia Meridonală, între secolele VIII-IX, eşecul de la Poitiers din 732 a marcat sfârşitul expansiunii islamului în Vest.Cucerirea de noi teritorii nu a însemnat în mod obligatoriu o arabizare şi o islamizare sistematică a populaţiei, ci o organizare a veniturilor şi a cheltuielilor. Fiecare provincie îşi păstra propriile caracteristici şi tradiţii.

La moartea lui Mahomed Imperiul bizantin putem spune că se afla într-o poziţie destul de confortabilă pe plan extern. După o dispută teribilă care a culminat în secolul al VII-lea cu cucerirea Egiptului, a Siriei şi a Palestinei de către perşi, Bizanţul condus de Heraclius (610-641) părea să câştige definitiv confruntarea: sasanizii sunt respinşi în spaţiul lor tradiţional, Mesopotamia şi Iran, fără acces la Mare, în timp ce bizantinii deţineau tot litoralul mediteranean, din Spania şi până în Egipt, din Palestina şi până în Italia. Din acest moment puterea Bizanţului părea imposibil de contestat, cu atât mai mult cu cât Persia va intra într-o perioadă de lupte intestine, care o vor împiedica să privească dincolo de frontiere. În mod symbolic, în anul 629, când Heraclius readuce Sfânta Cruce la Ierusalim, după ce 15 ani mai înainte perşii au luat-o în capitala lor Ctesifon, marchează un dublu program: acela al Romei tradiţionale şi cel al Imperiului romano-creştin născut în secolul al IV-lea, care tindea către dominaţia întregii lumii de către deţinătorii Adevărului. Spre deosebire de vechea Romă, Bizanţul învinsese defintiv singurul rival, iar în plus recuperase Sfânta Cruce cea care determinase victoria lui Constantin, primul împărat creştin.

Cu toate acestea, victoria din 629 rămâne mai degrabă aparentă decât reală. Chiar dacă Imperiul Roman de Răsărit reprezenta o forţă militară, el era unit prin cultura romano-elenistică, avea reguli juridice moştenite din dreptul roman, iar unitatea religioasă era asigurată de creştinism. Acestă forţă cunoştea şi unele slăbiciuni. Din punct punct de vedere militar, nenumăratele războaie cu perşii epuizaseră armata bizantină, iar unele provincii precum Siria şi Egiptul erau menţinute de garnizoane mult prea dispersate şi fără sprijin financiar corespunzător. În privinţa administraţiei, încă din secolul al V-lea se înregistrează o transformare prea lentă, fără o eliminare rapidă a ramificaţiilor complexe ale unui funcţionariat foarte ierarhizat. Unitatea pe plan cultural era asigurată de o aşa-numită elită constantinopolitană ce vorbea şi scria în greacă, o sinteză între valorile elenistice şi cele romane, păgâne şi creştine, care impunea o imagime omniprezentă a Romei. În realitate, majoritatea subiecţilor Imperiului nu vorbeau greaca, fiind departe de a se simţi purtători ai acestei noi expresii: latina domina Occidentul hispanic şi italian, împărţind cu Africa limbile berberă, coptă în Egipt, siriacă în Siria şi Palestina, adevărate limbi naţionale. Această diviziune lingvistică nu era atât de gravă, dacă nu ar fi fost susţinută de contradicţii mult mai grave de ordin economic, social sau

[256] Kalif, de la "khalîfa Rasûl Allah", "succesor al trimisului lui Allah", asigura conducerea comunităţii.

[257] Conform tradiţiei, Mahomed în cursul unei călătorii nocturne ar fi venit la Ierusalim, unde i-a întâlnit pe toţi profeţii biblici, iar apoi s-a urcat la cer în prezenţa lui Dumnezeu.

religios. Din punct de vedere social, Imperiul bizantin era un spaţiu dominat de o aristocraţie avidă şi lucrat de ţărani cu drepturi diminuate, în timp ce în oraşe se confruntau bogăţia şi mizeria cruntă, fără ca să putem vorbi în mod real de existenţa unei clase mijlocii. Bizanţul era ancadramentul natural al popoarelor, mai ales al celor din provinciile marginale, care nu erau greceşti, cum ar fi cazul cu Armenia, Siria, Palestina, Egiptul. De aceea o astfel de situaţie poate explica foarte uşor mulţimea greşelilor comise în momentul declanşării cuceririlor arabe, puse de prea multe ori pe seama „maselor populare".

În afara diviziunilor sociale avem divergenţele religioase: din secolul al V-lea cele mai grave erezii s-au dezvoltat în partea orientală a Imperiului. Cele mai importante, nestorianismul sau monofizismul s-au extins: prima în Mesopotamia iar a doua în Siria, Palestina şi Egipt, unde a devenit rapid majoritară, un mijloc de a-şi exprima revendicările socio-economice şi personalitatea naţională. În faţa unor probleme religioase şi naţionale deosebit de complexe ca cele enumerate aici pe scurt, Imperiul nu a avut întotdeauna o politică coerentă: împăraţilor ortodocşi le vor succeda suverani cu simpatii monofizite. De aceea, toate tentativele de compromis, aşa cum a fost cazul cu *Ecthesisul* lui Heraclius din 638, s-au dovedit inutile.

În aceste condiţii, sub conducerea primilor suverani arabi, califii, supranumiţi şi ortodocşi, (*raşhidun*) Abu Bakar, Omar, Utman şi Ali, Siria, Palestina şi Egiptul, mânate de diviziunile pe care le-am pomenit, au trecut fără rezistenţă în mâinile noilor cuceritori, în timp ce vechiul Imperiu persan se va prăbuşi. În 661, generalul Muawija preia puterea şi întemeiază o adevărată dinastie, aceea a Umayazilor, care va reuşi să supună Nordul Africii şi Spania, lansându-se pe mare, cucerind Cipru şi ajungând până la asedierea în două rânduri a Constantinopolului.

O altă greşeală tactică a fost şi politica religioasă a Bizanţului faţă de monofiziţi, pe care succesorii lui Justinian au continuat să-i combată. Tentativele de unire intreprinse de Heraclius, precum si noua doctrină creată de el şi de patriarhul Serghie, tocmai pentru a-i apropia pe ortodocşi de monofiziţi, au dus până la urmă la *monotelism*[258]. Aşa a luat fiinţă o nouă erezie *monoenergismul*[259]. Pe baza acestei doctrine s-a putut realiza o unire în Armenia, Siria şi Egipt, unde a fost ales ca patriarh Cyr (631), mare apărător al acestei formule. Împotriva acestei formule de unire s-a ridicat însă patriarhul Sofronie al Ierusalimului, care va ajunge în 634 patriarh al Constantinopolului[260]. Sofronie a privit această nouă învăţătură ca pe o nouă formulă a monofizismului şi ca o depărtare de la dogmele Calcedonului. Noua formulă monotelită a stat la baza edictului din 638, cunoscut şi sub numele de *Ecthesis*[261] (expunere de credinţă), promulgat de Heraclius şi afişat în narthexul Sfintei Sofia. Pe scurt, nici ortodocşii, nici monofiziţii nu se vor înţelege, iar provinciile monofizite, Egiptul, Siria şi Palestina, ajung să-şi dorească desprinderea de Bizanţ, preferând dominaţia arabă, cunoscută pentru toleranţa ei[262]. Astfel arabii vor prelua în ultimii ani ai domniei lui Heraclius provincii pe care el le cucerise de la perşi : 634-Bosra, 635-Damascul, 636-bătălia de la Yarmouk ce echivalează cu pierderea definitivă a Siriei. În 637 sau 638, arabii au cucerit Ierusalimul, iar în 639 au ajuns în Mesopotamia, în 642 cuceresc Alexandria, apoi Ciprul şi Rodosul, atacând în cele din urmă Constantinopolul.

---

[258] Recunoaşterea în persoana Mântuitorului Iisus a unei singure voinţe şi a două naturi. Vezi şi J. GOUILLARD, *L'hérésie dans l'Empire byzantin, des origines au XIIe siècles*, în *Travaux et mémoires*, t. I, 1965 ; V. GRUMEL, *Recherches sur l'histoire du monothélisme*, în *Echos d'Orient*, 27, 1928, p. 6-16 şi 257-277; 28, 1929, p. 19-34 şi 272-282; 29, 1930, p. 16-28.

[259] F. WINKELMANN, *Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monothelitischen Streites*, în *Klio*, 69, 1987, p. 515-559.

[260] C. von SCHÖNBORN, *Sophrone de Jérusalem. Vie monastique et confession dogmatique*, Paris, 1972.

[261] Decretul începea cu o mărturisire de credinţă de tip calcedonian prin care erau recunoscute primele cinci Sinoade Ecumenice. Textul afirma că Mântuitorul Iisus avea o o *singură voinţă*, fără a exista o confuzie între cele două naturi ale Sale.

[262] Vezi Pierre MARAVAL, *Le Christianisme de Constantin…*, p. 429-430.

Ofensiva asupra capitalei s-a desfăşurat în mod simultan pe apă şi pe uscat timp de 5 ani: din 673 până în 677. Constantin al IV-lea va rezista, astfel încât arabii se vor întoarce în 677 în Siria. Acest moment a reprezentat o mare victorie pentru Constantin al IV-lea, cel care a opri progresul fulminant al arabilor. Ceva mai târziu, între 693 si 698, întreaga Africă bizantină împreună cu Cartagina au trecut în mâinile musulmanilor[263].

Themele

Justinian încercase în zadar o reformă de amploare, care urmărea concentrarea întregii puteri civile si militare în mâinile guvernatorilor de provincii. Succesorii săi au continuat această politică, creând *exarhatele*[264] de Ravenna şi Cartagina: exarhul numit direct de împărat şi revocabil în orice moment, avea o astfel de putere. Timp de mai multe secole, separarea puterilor în Stat constituise un principiu al administraţiei romane. Sistemul *themelor* era însă ceva contrar şi s-a dezvoltat mai ales în situaţiile de criză. În secolul al VII-lea sistemul va desemna practic circumscripţia unde era cantonat principalul corp de armată, thema având în fruntea ei un militar, un general, un *strateg*, devenind cu timpul o subdiviziune administrativă a Imperiului[265]. Themele erau constituite în funcţie de nevo : *thema armeniacilor* este poate prima înfiinţată, iar mai târziu *thema Anatolicilor* era pentru protecţia Asiei Mici, în faţa invaziilor arabe, *thema Opsikion* pentru a apăra capitala, *thema Mării* pentru a răspunde ameninţării flotei arabe, *thema Traciei* împotriva bulgarilor, *thema Heladicilor* împotriva slavilor care ameninţau Grecia, *thema Siciliei* pentru a lupta împotriva ameninţării arabe în Occident[266]. Din această sumară enumerare se poate vedea clar cum noua organizare care s-a încheiat în secolul al VIII-lea, bulversând administraţia provincială cu subdiviziunile Imperiului, lua în calcul diferitele pericole externe.

Themele corespundeau şi unor realităţi sociale. Contingentul era de fapt format din soldaţii vechiului corp de armată care dădea şi numele lor themei. Instalaţi în anumite locuri, ei au devenit cu timpul legaţi de acel pământ, astfel încât ajutaţi şi de numeroase facilităţi fiscale şi de o protecţie juridică, au transformat armata într-o instituţie practic ereditară. Nu se mai putea vorbi de o armată bazată pe un sistem clasic de recrutare, ci de o înrolare ereditară. Serviciul militar nu era permanent; pe perioada campaniilor militare *stratiotul*[267] avea o soldă, iar pe timp de pace se putea întoarce acasă ocupându-se de cultivarea pământului pe care-l avea în proprietate. Ori de câte ori era convocat, el trebuia însă să fie gata de luptă şi să aibă echipamentul specific pregătit. Stratiotul era de fapt un fel de cavaler, care trebuia să-şi procure singur echipamentul, calul şi armamentul. El se ocupa de întreţinerea acestor elemente, având totodată grijă să fie în permanenţă antrenat. Astfel, sistemul militar bizantin a ştiut să utilizeze mutaţiile sociale din mediul rural, bazându-se pe pătura mică şi mijlocie a ţărănimii.

---

[263] A. STRATOS, *art.cit.*, p. 432.

[264] Mai multe provincii conduse de un exarh, ce deţinea atât puterea militară cât şi pe cea civilă. Despre exarhate vezi Ch. DIEHL, *Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne*, Paris, 1888.

[265] R.J LILIE, *Die zweihundertjährige Reform: Zu den Anfängen der Themenorganisation in 7 und 8 Jahrhundert*, în *Byzantinoslavica,* Praga, 1, 1984, p. 27 şi p. 190-201.

[266] În privinţa înfiinţării themelor există mai multe controverse care pot fi regăsite la: A. PERTUSI, *La formation des thèmes byzantines*, în *Berichte zum XI Internationalen Byzantinistenkongress*, München, 1959. Despre înfiinţarea primelor theme din Asia Mică vezi G. OSTROGORSKY în *Byzantion*, 23, 1954, p. 31. Vezi şi H. AHRWEILLER, *Recherches sur l' administration de l' Empire byzantin au IX-XI siècles*, în *Bulletin de Correspondance hellénique,* 84, 1960, p. 1-111, articol reluat şi în *Etudes sur les structures administrative et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Londra, 1971.

[267] Stratiotul: ţăranul, proprietar de pământ care dădea armatei themei de pe raza căreia se afla, un soldat beneficiind pentru aceasta de importante măsuri fiscale şi de protecţie.

Transformări sociale

Instituția aceasta a themelor nu este decât o parte a profundelor schimbări în urma cărora în secolele VII-VIII, Imperiul a cunoscut transformări importante. Perioada invaziilor a marcat o oarecare ruralizare a Imperiului bizantin[268]. Importanța orașelor scade, iar activitățile au fost diminuate prin pierderea regiunilor orientale, Alexandria şi Antiohia, puternic urbanizate. Schimburile comerciale au înregistrat şi ele un evident regres, fapt demonstrat de slăbirea emisiei monetare. Marile axe comerciale ale acelor timpuri au fost o perioadă întrerupte, iar Occidentul era sărăcit şi anarhic. Cu toate acestea oraşul nu a dispărut, el conservând triplul rol: administrativ, militar şi religios. De asemenea, el rămânea centru de recrutare al armatei, reşedința şefilor, reşedința episcopului şi a personalului bisericesc. Mari oraşe precum Tesalonicul sau Efesul au supraviețuit, în timp ce altele precum Ancira au cunoscut un sensibil declin. În această perioadă, caracterul urban şi-a schimbat structura fapt uşor de observat din folosirea frecventă a termenului de *kastron* (fortăreață) pentru a-l desemna.

Transformări demografice

Cu privire la situația demografică din Imperiul bizantin în secolul al VII-lea putem spune că avem puține cunoştințe. Este greu de estimat consecințele produse de invazii sau de evaluat aportul invadatorilor, fie direct în cazul slavilor, fie indirect în Orient, unde au fost repatriate populații întregi. Ceea ce este sigur este faptul ca populația rurală a crescut, cauza principală fiind mai degrabă transformările sociale şi mai puțin aportul străin. Această situație masca de fapt o serie de inegalități, ceea ce explică transferul de populații din vremea unor împărați: în 688, Justinian al II-lea a transferat cca. 30.000 de bulgari şi de slavi în Bitinia; în 690 acelaşi împărat a dus ciprioți în apropierea Cyzicului; iar în 762, Constantin al V-lea a deplasat 200.000 de slavi în Bitinia.

Din punct de vedere geografic, Imperiul nu mai deținea în Occident, decât câteva posesiuni şi acestea puțin loiale; Orientul se va reduce la Asia Mică şi la Grecia. Pierderile în Occident au tranformat ideea romană în ceva utopic. Pentru a măsura întreaga amploare a pierderilor din Orient este de ajuns de amintit rolul pe care timp de mai multe secole l-au jucat Siria şi Egiptul. Beyrut, Antiohia sau Alexandria, erau porturile cele mai prospere ale Mediteranei orientale; industria Siriei era cea mai activă, iar Egiptul după ce fusese grânarul Romei, devenise principalul furnizor de grâne pentru Bizanț. Acestei importanțe economice se adăugă şi aportul celor două provincii adus civilizației bizanine – artă, teologie, literatură – deoarece elenismul bizantin a fost mai multă vreme mai degrabă sirian şi alexandrin decât asiatic. Astfel, Bizanțul pierdea în această perioadă cea mai bună parte a patrimoniului său.

De aici a rezultat şi un brusc dezechilibru, agravat prin faptul că Grecia era supusă tot acum unei slavizări masive care-i modifica caracterul. De aceea, începând cu sec. al VII-lea, Imperiul bizantin era redus la Asia Mică. După dinastia lui Heraclius, probabil originar din Armenia, în secolele care au urmat, asiaticii vor fi tot mai numeroşi pe tron. Cu toate acestea, din punct de vedere etnic şi religios, înregistrăm o sensibilă omogenitate. Pierderea provincilor monofizite, însemna şi

[268] Vezi N. SVORONAS, *Notes sur l' origine et la date du Code Rural*, în *Travaux et Mémoires*, 8, 1981, p. 487-500; M. KAPLAN, *Quelques remarques sur les paysages agraires byzantins (VIe milieu du XIe siècles): une société homogène*, în *Byzantinoslavica*, 43, 1982, p. 200-217.

pierderea unor opozanți obstinanți în privința politicii de conciliere. Consecințele nu vor întârzia: la Sinodul de la Constantinopol din 681, Constantin al IV-lea a condamnat monotelismul şi a restaurat Ortodoxia. O altă sursă de dispută dispare acum: rivalitățile dintre Patriarhatul de la Constantinopol pe de-o parte şi cei de Alexandria, Ierusalim sau Antiohia de cealaltă. Ortodoxia orientală a devenit de acum încolo strâns grupată în jurul Patriarhatului de la Constantinopol.

Ca urmare a acestei concentrări teritoriale şi etnice, Imperiul a căpătat un alt caracter: el devine în mod defintiv un Imperiu grec sau greco-asiatic. Mitul Imperiului roman, căruia eforturile lui Justinian i-au mai asigurat un secol în plus de existență, dispare odată cu folosirea limbii latine. Din secolul al VII-lea limba greacă a devinit limba oficială în administrație şi în armată; titlurile funcționarilor se elenizează, ca de altfel şi titulatura imperială. Practic nu se abroga ceva ci se suprapunea o instituție alteia, care se învechise. Tot acum, un alt fapt demn de remarcat este şi cvasidispariția *prefecturii pretoriului*. Noile diviziuni administrative, se vor întinde practic pe întreg teritoriul Imperiului. Instituțiile care depindeau de vechea *prefectură a pretoriului* se vor individualiza sub diferite nume precum: *stratiotikon* pentru afacerile armate, *genikon* pentru cheltuielile cu caracter general, *idikon* pentru cheltuielile de la Curte, iar mai târziu apariția *logothetului* pentru responsabilitatea poştei imperiale.

Dinastiile isauriană şi amoriană. Iconoclasmul (717-867)

Dinastia lui Heraclius a luat sfârşit printr-o revoltă. Ultimul împărat, Teodosie al III-lea (715-717), incapabil să restaureze ordinea a abdicat în momentul în care *strategul anatolicilor*, Leon, a fost chemat de către partizanii săi pentru a fi încoronat împărat. Leon al III-lea a condus Imperiul între 717-741, fiind originar din Germaniceea, în Nordul Siriei. El a inaugurat dinastia isauriană sau siriană, care a supraviețuit pe linie bărbătească până la anul 780 şi chiar până în 802, dacă adăugăm la această dinastie pe Irina, prima femeie care a deținut în mod deplin funcția de împărat, văduva lui Leon al IV-lea (775-780) şi pe fiul lor Constantin al VI-lea, deci aproape 85 de ani. Din această dinastie a mai făcut parte şi Constantin al V-lea Copronimul (741-775). Irina a fost detronată de propriul ministru de finanțe, Nichifor I (802-811), care a fost omorât într-un război împotriva arabilor. În 813, la conducerea Imperiului a ajuns Leon al V-lea Armeanul (813-820), urmat de Mihail al II-lea (820-829), cel care va inaugura dinastia de Amorium (de la localitatea Amorium din Frigia). Din această dinastie au mai făcut parte împărații: Teofil (829-842) şi Mihail al III-lea (842-867).

Evenimentele perioadei isaurienilor şi a amorienilor au reprezentat o urmare logică a ceea ce se petrecuse în secolul al VII-lea. În exterior, slavii, bulgarii sau arabii vor crea cam aceleaşi probleme ca şi până acum. Pierderea Occidentului, marcată de încoronarea lui Carol cel Mare, nu era decât o consecință firească a orientalizării Imperiului. În administrație, regimul themelor a cunoscut o evoluție echilibrată față de secolul precedent, iar în plan legislativ, *Ecloga*[269] rămâne un document elecvent. În privința problemelor de ordin religios asistăm la apariția iconoclasmului, o reacție violentă care a marcat Biserica şi Imperiul bizantin între anii 730 şi 843.

[269] Manual juridic în care sunt cuprinse cele mai importante legi din dreptul civil şi penal. El corespunde înlocuirii limbii latine cu limba greacă.

Iconoclasmul

Prin iconoclasm înțelegem acel curent eretic, care îşi are începutul mai înainte de domnia lui Leon al III-lea, dar care, în timpul acestui împărat a luat o amploare deosebită, reprezentând chiar politica sa în materie religioasă[270]. Etimologic iconoclasmul înseamnă distrugerea icoanelor. Pentru a indica aceeaşi acțiune de distrugere şi de necinstire a icoanelor uneori se vorbeşte de *iconomahie*, adică de luptă împotriva icoanelor. Erezia aceasta a fost în special inițiată şi susținută de împărați, beneficiind de sprijinul lor militar şi politic, de aceea ea s-a deosebit de precedentele erezii prin cruzimea cu care a fost impusă. Perioada iconoclastă este lungă, a durat aproape un secol, începând cu dinastia isauriană (717-802) şi terminându-se în anul 843, când la conducerea Imperiului se aflau reprezentanți ai dinastiei de Amorium. Iconoclasmul a cunoscut două faze: prima, care este inaugurată de Leon al III-lea Isaurul în anul 726 şi se încheie în timpul împărătesei Irina şi a fiului ei Constantin al VI-lea, odată cu Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea (787); a doua începe cu anul 813, odată cu urcarea pe tron a lui Leon al V-lea Armeanul şi se termină în anul 843, când domnea împăratul Mihail al III-lea din dinastia de Amorium, patronat de mama sa, Teodora. Se poate face aici o observație: atât prin restabilirea cultului icoanelor la Sinodul al VII-lea Ecumenic, cât şi la cel din 843, acest lucru s-a făcut atunci când puterea supremă a Imperiului era deținută de femei. Dacă prima restabilire a cultului icoanelor a fost de scurtă durată, cea de a doua a rămas în vigoare până astăzi.

Originile şi evoluția iconoclasmului până la Sinodul al VII-lea Ecumenic

Icoanele există practic de la începutul creştinismului, având un scop pedagogic: învățarea istoriei sfinte. Acest aspect de ordin material s-a dezvoltat în chip deosebit în secolul al IV-lea, după ce prin edictul de la Milan împăratul Constantin cel Mare a acordat libertate creştinilor, religia acestora devenind oficială. Astfel, ia naştere o formă de cult, care privea mai întâi Sfânta Cruce şi Sfintele Moaşte: în secolul al IV-lea închinarea la Sfânta Cruce era un lucru normal. Paralel s-au dezvoltat şi aşa-numitele *icoane domestice* adică pictarea unui portret unic pe o bucată din lemn de dimensiuni mici. În secolul al V-lea cultul Sfintelor Icoane era asociat credinței că acestea pot face minuni. Icoana integrată în practica religioasă individuală marca deja prezența dătătoare de siguranță a Divinității[271]. Din domestic, folosirea icoanelor a capătat un caracter public, oficial. În anul 560, pentru a aduna fonduri în vederea construirii unei Biserici în Nordul Siriei, preoții au străbătut cu o icoană a Mântuitorului Hristos în procesiune solemnă întreaga Asie Mică. Unii martori ai vremii atestă faptul că în timpul asediului avar din 626, patriarhul a rugat să fie pictate pe portile de Vest ale oraşului Constantinopol, chipurile lui Hristos şi ale Maicii Domnului. Acelaşi lucru s-a repetat şi în 717, când pe zidurile capitalei au fost plimbate în procesiune, o icoană a Maicii Domnului şi părți din Sfânta Cruce. Tot acum s-a dezvoltat şi credința în icoanele *archeiropoietes*, nefăcute de mână omenească: ideea era că o icoană care conține în ea Divinitatea nu poate fi făcută decât prin mijloace supranaturale[272].

Înainte de perioada iconoclastă, Sfintele Icoane deveniseră un fapt major în viața bizantină: folosite de cler, de autorități, de popor, ele erau cinstite atât în public cât şi în spațiul privat; ele

[270] Vezi A. BRYER, J. HERRIN, *Iconoclasm*, Oxford, 1976, lucrare în care poate fi găsită o bibliografie deosebit de bogată.
[271] Vladimir V. WEIDLE, *The Baptism of Art*, Westminster, 1950, p.62.
[272] Alexandre SCHMEMANN, *Le chemin historique…*, p. 229.

faceau accesibilă prezența dumnezeiască. Dintre cei care s-au ocupat cu studierea contextului în care a apărut fenomenul iconoclast, unii au considerat că acest fapt s-a datorat neputiinței unor teologi de a înțelege sensul simbolic şi educativ al icoanei şi de a face distincție între cinstire şi idolatrie. Ei socoteau că cinstirea Sfintelor Icoane ar fi în contradicție cu unele precepte biblice, că încalcă porunca Decalogului de a nu-ți face chip cioplit şi de a nu te închina lui[273]. Un alt argument biblic mai era şi acela conform căruia Dumnezeu trebuie cinstit numai «în duh şi adevăr»[274]. În legătură cu cinstirea icoanelor au avut loc discuții în Spania, la un sinod ce s-a ținut la Elvira între anii 300-306, iar Părinți şi scriitori bisericeşti precum Iustin Martirul, Atenagora Atenianul, Tertulian, Epifaniu de Salamina, Eusebiu de Cezareea şi alții de mai târziu au manifestat rezerve față de cinstirea icoanelor. Totuşi, aceste rezerve nu au fost considerate justificate de Biserică, deaorece exista o distincție între icoana materială şi chipul reprezentat de ea; sfântul este prezent în icoană numai din punct de vedere spiritual, iar cinstirea se dă doar chipului reprezentat de ea.

Din păcate au existat şi unele excese: la un moment dat s-a dezvoltat un fel de putere magică, care făcea ca distincția între icoană şi prototip să dispară. La Constantinopol Maica Domnului era ocrotitoarea orașului, iar locuitorii lui îi acordau o cinste deosebită, exemplu în acest sens fiind numărul mare de biserici care-i erau închinate. În secolul al V-lea, Constantinopolul primea veşmintele Maicii Domnului, furate dintr-un sat din Galileea, spunându-se că acest lucru s-a făcut chiar cu aprobarea Fecioarei Maria; se credea că orașul deținea şi scutecele cu care Maica Domnului înfăşurase pe pruncul Iisus[275].

Din momentul acceptării crestinismului de către puterea imperială, împăratul devine locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, căpătând un aspect sacru, iar ceremonialul imperial dobândea un conținut religios. Deja Sfântul Grigorie de Nazianz şi Sfântul Ioan Gură de Aur, admiteau că închinarea se cuvenea nu numai împăratului ci şi portretelor acestuia, fapt manifestat în mod concret prin lumânări şi tămâie[276]. În a doua jumătate a secolului al VI-lea, imaginile imperiale şi-au pierdut din importanță, deoarece împăratul folosea el însuşi icoanele. În momentul în care suveranul era înfrânt, el căuta un ultim ajutor: să plaseze Imperiul universal la nivelul Divinului şi prin aceasta să depindă mai puțin de conjunctura geopolitică punând pe primul plan mai degrabă icoanele, decât imaginile imperiale. Succesele militare repurtate de isauri le-a permis revenirea la origini: monedele aveau imprimată pe ambele părți figura împăratului, statuile imperiale s-au înmulțit, puterea imperială a căutat să creeze un nou patriotism având în centru Biserica, de unde şi interesul restrângerii la un număr limitat de simboluri admise de toți: Sfânta Cruce, Sfânta Euharistie, Sfintele Evanghelii[277].

Excesul nemulțumea în general multe persoane, iar unii erau de părere că icoanele trebuiau distruse. La această atitudine au mai contribuit şi unele secte şi erezii precum pavlicienii, care nu cinsteau Crucea, nu aveau cultul Maicii Domnului şi al Sfinților[278]. La rândul lor monofiziții, foarte activi în părțile orientale ale Imperiului, socoteau imposibilă reproducerea pe icoane a chipului Mântuitorului, deaorece potrivit credinței lor firea umană a fost «absorbită» de cea dumnezeiască, iar aceasta din urmă nu poate fi cunoscută şi reprezentată.

Spre sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul celui de al VIII-lea putem spune că întâlnim în lumea bizantină, pe de-o parte, un curent foarte puternic favoarabil icoanelor, iar pe de altă parte, manifestări împotriva cinstirii lor. Această din urmă atitudine, împotriva cinstirii icoanelor avea mai

---

[273] Exod XX, 4 şi Deuterunom V, 8.

[274] Ioan I, 18; IV, 24 şi Romani I, 23.

[275] Alexandre SCHMEMANN, *Op.cit.* p. 229-230.

[276] A. GRABAR, *L'Empereur dans l'art bizantin*, Londra, 1974.

[277] J. PARGOIRE, *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1923, p.221.

[278] Paul LEMERLE, *L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources gecques, I, Sources, II Commentaire*, în *Travaux et Mémoires*, IV şi V, Paris, 1970-1973. Poate fi consultat şi I.P. CULIANU, *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Bucureşti, 1995, p. 236-246 (despre pavlicianism).

degrabă un caracter izolat în partea de Vest a Imperiului şi era mai puternică în Orient, ca urmare a influenţelor iudaice, islamice, a sectelor şi a ereziilor[279]. Spre sfârşitul secolului al VII-lea, la Sinodul Quinisext (691-692) se stabilea prin canonul 82 ca Mântuitorul să fie reprezentat ca om, nu ca miel şi aceasta cu scopul de a sublinia că «viaţa Sa în trup, Patimile, Moartea dătătoare de mântuire şi Răscumpărarea lumii au fost câştigate prin Întrupare»[280]. Astfel, se atrăgea atenţia asupra importanţei Întrupării, asupra realităţii ei, fapt care dădea o bază reprezentării pe icoane. Consecinţa imediată a acestui canon a fost reprezentarea realistă a chipului lui Hristos, inclusiv pe monedele emise de Justinian al II-lea. Acest canon a antrenat însă imediat şi o serie de reacţii iconoclaste la Constantinopol, în Asia Mică şi în Armenia: Teodosie, episcopul Efesului, Toma, episcopul de Claudiopolis şi Constantin de Nicoleia s-au numărat printre cei mai de seamă iconoclaşti ai acestei perioade.

Născută din teama de a nu cădea în idolatrie, «reţinerea» faţă de cinstirea icoanelor a evoluat spre o dispută pregnant hristologică şi acesta a constituit nucleul în jurul căruia se vor concentra cele mai multe dezbateri. Unii au afirmat (Hans Georg Beck) că iconoclasmul secolului al VIII-lea nu a început în cercurile imperiale, ci în cele bisericeşti arătându-se că episcopii de Efes, Claudiopolis şi Nicoleia, menţionati mai sus, au venit la Constantinopol să ceară patriarhului Gherman oprirea cultului icoanelor. Refuzul patriarhului, i-a determinat pe aceştia să treacă unilateral la îndepărtarea icoanelor şi la oprirea cinstirii lor. De asemenea, se presupune că odată sosiţi la Constantinopol, episcopii iconoclaşti l-au vizitat şi pe împăratul Leon al III-lea, adept al ideilor lor şi că acesta i-a încurajat pe drumul pe care porniseră. Aceste lucruri pot fi adevărate numai că fără concursul împăraţilor, opiniile ierarhiilor n-ar fi rămas decât simple atitudini[281].

În privinţa lui Leon al III-lea nu trebuie uitat faptul că trăise în regiunile orientale ale Imperiului, unde ideile iconoclaste erau foarte răspândite. Ajuns la conducerea Imperiului şi socotindu-se că avea drept de control asupra problemelor bisericeşti şi laice, el a impus iconoclasmul ca doctrină oficială a Imperiului, din convingeri religioase. El considera că prin această atitudine purifica religia creştină de rămăşiţele păgânismului readucând-o la înălţimea şi puritatea ei originară. Nu sunt plauzibile afirmaţiile unor istorici potrivit cărora împăraţii iconoclaşti au pornit prigoana împotriva icoanelor în cadrul unor măsuri mai ample de refacere a societăţii şi a credinţei, pe care doreau să le pună pe baze mai bune şi mai drepte. Aceste păreri sunt greşite, fiindcă împăraţii iconoclaşti, la fel ca toţi oamenii timpului lor, erau foarte credincioşi, uneori având chiar şi preocupări teologice, grijulii să nu atragă prin comportamentul lor mânia divină şi mai presus de toate doreau să purifice creştinismul de tot ce li se părea a fi idolatrie.

Pe dea altă parte, împăraţii iconoclaşti au pornit lupta împotriva icoanelor şi ca o reacţie împotriva monahismului bizantin, aprig susţinător al icoanelor. La vremea aceea, monahismul luase o dezvoltare deosebită, mănăstirile posedau întinse domenii funciare iar călugării beneficiau de imunităţi fiscale; ori în concepţia împăraţilor bizantini nu se putea tolera o astfel de situaţie, pentru că prin numărul insuficient de funcţionari şi de luptători, se aduceau grave prejudicii tezaurului Statul şi armatei.

De partea lor împăraţii aveau armata din Asia Mică, pe unii înalţi funcţionari, precum şi o parte a populaţiei Asiei Mici sau a celor din părţile orientale. În regiunile europene ale Imperiului şi mai ales în Italia, poporul era însă împotriva iconoclaştilor, mai ales monahii şi femeile fiind foarte activi în această luptă. Deci, putem spune că apărătorii icoanelor erau mai numeroşi.

Motivul declanşării luptei împotriva icoanelor de către Leon al III-lea l-a constituit o erupţie vulcanică din anul 726. În acest fenomen natural care fusese însoţit şi de un cutremur, împăratul a văzut dovada mâniei lui Dumnezeu din cauza idolatriei, adică a cinstirii Sfintelor Icoane. Anul 726

[279] J. GOUILLARD, *L'Héresie dans l'Empire byzantin, des origines au XII e siècle*, în *Travaux et Mémoires*, II, 1967.
[280] J. MEYENDORFF, *Le Christ dans la théologie byzantine*, Paris, 1969, p. 242.
[281] S. GERO, *Byzantine Iconoclasme during the reign of Leo III*, Louvain, 1973, p. 47-53.

reprezintă deci momentul începerii persecuției împotriva icoanelor. Măsurile imperiale au întâmpinat o dârză rezistență. În momentul în care niște ofițeri au vrut să dea jos icoana Mântuitorului, care se găsea deasupra porții palatului din cartierul Chalkoprateia, aceștia au fost omorâți de popor cu aceasta izbucnind o puternică revoltă, încheiată cu morți și răniți. Împăratul a dat ordin să fie făcute arestări, mulți oameni fiind condamnați, mutilați si exilați. Grecia și insulele Cyclade s-au răsculat în 727 și au proclamat un nou împărat. Până la urmă revolta a fost înfrântă. Tot cu acest prilej se spune că împăratul Leon al III-lea ar fi poruncit închiderea Universității din Constantinopol, arderea bibliotecii și izgonirea profesorilor deoarece nu i-a putut convinge să sprijine mișcarea iconoclastă. În Apus, papa Grigorie al II-lea (715-731) a protestat energic, fiind susținut de populația care s-a revoltat și a scris împăratului că «nu are dreptul să hotărască în materie de credință și să introducă inovații în ceea ce avem de la Părinți».

Evenimentele ulterioare au deschis o mare prăpastie între Vestul Imperiului (cea mai mare parte a Italiei, Grecia continentală și insulele din Marea Egee) susținător al cultului icoanelor și partea de răsărit a Imperiului, în special themele din Asia Mică, binecunoscute ca iconoclaste. Convins că nu-l poate aduce pe împărat la cinstirea icoanelor, patriarhul Gherman (715-730) a protestat energic, așa că raporturile au atins în această perioadă punctul maxim de încordare.

Pentru a da legitimitate măsurilor sale, împăratul Leon a convocat la 17 ianuarie 730 o adunare (*silentium*) ținută în Palatul său, la care au participat mai ales înalți funcționari civili. Cu acest prilej s-a redactat un edict împotriva icoanelor, pe care patriarhul Gherman a refuzat să-l semneze. De aceea, a fost înlocuit imediat cu Anastasius. Acest edict a reprezenat pentru Leon al III-lea baza legală de înlăturare a icoanelor și de persecutare a celor ce le cinsteau. Între anii 730 și 741 nu avem nici o informație viabilă care să precizeze politica iconoclastă a lui Leon al III-lea. Se pare că atitudinea papei Grigorie al III-lea (731-741), care a excomunicat într-un sinod ținut la Roma pe adversarii cultului icoanelor, a provocat o contramăsură din partea lui Leon al III-lea care confiscă proprietățile Bisericii romane aflate pe teritoriul bizantin din Italia și a detașat de sub autoritatea papei diocezele Calabria, Sicilia, Creta și Iliricul oriental, supunându-le patriarhului de Constantinopol[282]. În aceste condiții raporturile dintre Răsărit și Apus s-au deteriorat, astfel încât ruptura părea definitivă, iar papa începe să se îndrepte de acum încolo către regii francilor: Carol Martel, Pepin cel Scurt și mai ales Carol cel Mare.

Alături de papa Grigorie al III-lea și de patriarhul Gherman, o altă personalitate ortodoxă apare acum în Orient, luând atitudine în favoarea icoanelor: Sfântul Ioan Damaschinul. Nucleul susținerilor Sfântului Ioan Damaschin despre icoane poate fi sintetizat astfel: icoana este un simbol și intermediar între om și Divinitate; icoana Mântuitorului are la bază dogma Întrupării Sale; astfel, problema icoanelor este strâns legată de doctrina mântuirii[283].

Imperiul bizantin sub Constantin al V-lea (741-775)

Cu toate meritele câștigate de Leon al III-lea în luptele cu arabii, atitudinea sa iconoclastă i-a subminat popularitatea. În Grecia opoziția față de noua erezie ia forma unei adevărate revolte cu caracter politic. La rândul său, Occidentul condamnă în unanimitate iconoclasmul. La moartea lui Leon, Imperiul a trecut sub conducerea fiului său, Constantin al V-lea, un foarte bun general, care a obținut victorii notabile împotriva arabilor și bulgarilor; soldații îl iubeau și îl cinsteau ca pe un semi-

[282] Paul EVDOKIMOV, *L'Orthodoxie*, Neuchâtel și Paris, 1959, p.217.

[283] Vezi JEAN DAMASCENE, *Contre ceux qui rejettent les saintes icônes* (oratio III), în *La foi Orthodoxe*, trad. Ponsoye, Paris: Institut Saint Dennys, 1966, p. 223.

zeu[284]. Împăratul a profitat de criza internă prin care treceau arabii: este vorba despre schimbarea dinastiei omayazilor cu aceea a abasizilor, după un îndelung război civil. Tot acum se mută şi capitala acestora de la Damasc la Bagdad, mai departe de graniţele Imperiului[285]. Această slăbire a arabilor îi permitea lui Constantin să intre în 746 în Siria de Nord şi să ocupe oraşul Germaniceea, locul natal al familiei sale. În 747, nu de parte de Cipru, reuşeşte să distrugă flota arabă trimisă din Alexandria.

În Tracia, Constantin a luptat împotriva bulgarilor, care construiseră fortăreţe la frontiera cu Bizanţul şi făcuseră o incursiune în 756. Acest an marchează începutul numeroaselor confruntări cu bulgarii. Tensiunea atinge punctul maxim în 762, când la conducerea bulgarilor vine Teletz, reprezentantul curentului antibizantin. Împăratul trimite o parte a cavaleriei şi a flotei sale la Gurile Dunării, coborînd apoi spre Sud pentru a face joncţiunea cu aramata condusă de împărat la Anchialos în ziua de 30 iunie 763. Aici el obţine cea mai mare victorie din timpul domniei sale. După această dată forţa bulgarilor scade până ce la conducerea lor vine Telerig (770), cu care Constantin are unele lupte încheiate favorabil pentru bizantini şi cu o pace care nu a fost durabilă. Victoriile lui Constantin asupra bulgarilor au avut ca principală consecinţă impunerea Bizanţului în Peninsula Balcanică.

Pe plan religios, Constantin al V-lea ia parte activă la disputele iconoclaste şi pregăteşte un sinod, care a avut loc în Palatul Imperial de la Hiereia, pe malul răsăritean al Bosforului, lângă Calcedon, între 10 februarie-8 august 754. Constantin avea nevoie ca programul său iconoclast să fie sancţionat de un sinod şi nu de o adunare imperială, cum procedase Leon al III-lea. În vederea pregătirii sinodului, împăratul a alcătuit personal *13 scrisori teologice*, dar din acestea ne-au rămas numai două şi acestea sub forma unor fragmente. La sinod au participat 338 de episcopi, un număr record, şi s-a hotărât ca el să fie considerat ecumenic. Ultima şedinţă a avut loc în palatul Vlaherne din Constantinopol, la care a fost prezent şi împăratul. Documentele privind desfăşurarea lucrărilor au fost distruse în perioada când s-a restabilit cultul icoanelor, dar s-au păstrat concluziile dogmatice sintetizate într-un *horos* (definiţie dogmatică), combătute mai târziu la Sinodul al VII-lea Ecumenic din 787.

Potrivit acestui *horos* «împăraţii sunt egali cu Apostolii, investiţi cu puterea Duhului Sfânt nu numai pentru a desăvârşi şi învăţa omenirea, dar şi pentru a combate erezia diavolească». La Hiereia s-a acreditat ideea că atunci când pictorul face chipul lui Hristos, el poate reprezenta ori numai umanitatea Sa, separând-o astfel de divinitate, sau pe amândouă, umanitatea Sa şi divinitatea Sa. În primul caz, el ar cădea în nestorianism, iar în al doilea el ar circumscrie divinitatea în umanitate, ceea ce ar fi absurd; ori că ambele ar fi contopite şi atunci am avea de-a face cu monofizism[286].

Această argumentare iconoclastă nu era însă valabilă, deoarece se uita ce s-a stabilit la Sinodul de la Calcedon şi anume că fiecare natură îşi păstrează propria stare de a fi. Iconoclaştii susţineau că îndumnezeirea firii umane a lui Hristos ar suprima caracterul uman individual propriu. Ei igonrau astfel adevăratul sens al unirii ipostatice, care implică o distincţie reală între natură şi persoană[287].

Un alt aspect al ereziei iconoclaste era noţiunea de icoană pe care o considerau identică ori «consubstanţială» cu prototipul. Consecinţa acestui lucru era că icoana materială nu putea niciodată să atingă această identitate. De aceea singura reprezentare a lui Hristos pe care o admiteau era Euharistia, înţeleasă doar ca «simbol» şi chip, nu ca o prefacere reală, cum credem noi ortodocşii. Sinodul mai condamna şi ceea ce li se părea a fi o cinstire exgerată a Sfinţilor, socotind că o asemenea venerare era adesea un scop în sine şi îndepărta pe cinstitor de dragostea şi emulaţia sfinţilor, care constituia în accepţiunea participanţilor singura cale de conduită creştină. Tot acum era lansată şi o teorie etică despre icoane, potrivit căreia virtuţile sfinţilor sunt chipuri vii, pe care omul

[284] Vezi I. ROCHOW, *Kaiser Konstantin V (741-775),* Frankfurt, 1994.
[285] H. AHRWEILLER, *L'Asie Mineure et les invasion arabes*, în *Variorum Reprints*, p. 80.
[286] Vezi S. GERÖ, *Byzantine Iconoclasm during the Regn of Constantine V*, Louvain, 1977.
[287] Vezi HEFELE-LECLERCQ, *Histoire des Conciles,* Paris, 1910, t. III, p. 664.

evlavios trebuie să le reproducă în el însuşi; nici Maica Domnului nu poate fi reprezentată pe icoane, deoarece este mai presus de ceruri şi de Sfinţi[288].

Horosul era urmat de o serie de anateme împotriva autorilor de icoane şi a cinstitorilor lor, a patriarhului Gherman, «adoratorul» lemnului şi a Sfântului Ioan Damaschinul, «care împărtăşeşte sentimente mahomedane, a trădat pe Hristos, este duşmanul Imperiului, doctorul nelegiuirii, cinstitorul icoanelor». De asemenea, erau aduse laude la adresa împăratului, împărătesei, consideraţi «luminători ai Ortodoxiei», care au proclamat clar inseparabilitatea celor două firi ale lui Hristos şi au dat o lovitură de moarte idolatriei[289]. Se pare că împăratul Constantin a negat în cadrul sinodului chiar posibilitatea de mijlocire a Sfinţilor şi a fost împotriva cinstirii moaştelor; de asemenea, ar fi condamnat practica de a invoca pe Maica Domnului ca mijlocitoare.

La puţin timp după sinodul din 754, când cinstirea icoanelor era oprită atât de legile imperiale cât şi de cele ale Bisericii, împăratul a dezlănţuit o prigoană fără precedent împotriva iconofililor, obligând pe toţi supuşii să jure că nu vor da cinstire icoanelor. Cei care nu s-au supus au fost maltrataţi şi chiar ucişi. Măsurile cele mai drastice au fost luate împotriva monahilor, lupta atât de înverşunată împotriva lor ascunzând o altă dimensiune a conflictului iconoclast asupra căreia vom reveni în amănunt după prezentarea Sinodului VII Ecumenic. Călugării au fost izgoniţi din mănăstiri, iar acestea transformate în hanuri ori cazărmi. Exterminarea monahilor era însoţită de distrugerea icoanelor. Persecuţia s-a extins chiar asupra înalţilor demnitari imperiali care au fost umiliţi în public, orbiţi, exilaţi ori chiar ucişi. Operele de artă religioasă au fost distruse şi înlocuite cu scene care se inspirau din natură ori din expediţiile militare ale împăratului. La Constantinopol ura iconoclastă a mers atât de departe, încât a depăşit hotărârile sinodului din 754, hotărâri care priveau doar cultul icoanelor şi al moaştelor de Sfinţi, şi s-a extins asupra cultului Sfinţilor şi al Maicii Domnului.

Este greu de apreciat cum s-ar fi încheiat acestă persecuţie dacă acest împărat fanatic, Constantin al V-lea, nu ar fi murit în ziua de 14 septembrie 775. Memoria sa a fost atât de urâtă, încât rămăşiţele sale pământeşti au fost scoase din Biserica Sfinţilor Apostoli în perioada restabilirii cultului icoanelor. Numai victoriile sale împotriva bulgarilor a făcut ca poporul să meargă la mormântul său cu recunoştiinţă în momentele în care soarta Bizanţului era pusă în cumpănă de invaziile acestora.

Sub fiul său, Leon al IV-lea Kazarul (775-780), care era şi el un iconoclast convins, persecuţia nu a mai avut aceeaşi intensitate. O nouă orientare va apărea după moartea sa, când la conducerea Imperiului se va afla soţia sa, Irina (780-802), fiul său, Constantin al VI-lea, fiind încă minor. Irina care venerase mereu icoanele şi era favorabilă călugărilor, începe pregătirile pentru ţinerea unui nou Sinod Ecumenic.

Sinodul al VII-lea Ecumenic

Deorece cultul Sfintelor Icoane fusese interzis prin hotărârea sinodului iconoclast de la Hiereia din 754, el trebuia restabilit printr-un nou Sinod Ecumenic. De comun acord cu patriarhul Constantinopolului, Tarasie (784-806), şi cu papa Adrian I (772-795), împărăteasa Irina a hotărât să fie convocat Sinodul al VII-lea Ecumenic, care urma să anuleze hotărârile sinodului iconoclast de la Hiereia din 754. Prevăzut să înceapă în 786 la Constantinopol, în Biserica Sfinţilor Apostoli, Sinodul a fost amânat din cauza turbulenţelor provocate de iconoclaşti. În cele din urmă lucrările Sinodului au început la Niceea în ziua de 24 sepetembrie 787 şi s-au încheiat pe data de 13 octombrie a aceluiaşi an. Preşedinţia Sinodului i-a revenit patriarhului Tarasie. Papa Adrian I a fost reprezentat de

[288] *IBIDEM*, p. 665.
[289] *IBIDEM.*

abatele Petru de la Mănăstirea Sfântul Sava, iar din partea Patriarhiilor de la Alexandria şi Antiohia au venit călugării Ioan şi Petru. La Sinod au participat între 330 şi 367 de episcopi. Pe parcursul a şase şedinţe, Sinodul a combătut punct cu punct hotărârile sinodului iconoclast de la Hiereia, contestându-i calitatea de «adunare ecumenică», întrucât la acesta nu au participat nici patriarhii din Răsărit, nici episcopul Romei, iar hotărârile dogmatice erau eretice. Drumul către decizia finală a fost deschis încă din anii iconoclasmului, de către Sfântul Ioan Damaschin, care murise înaintea sinodului din 754[290]. Sfântul Ioan a trăit o perioadă în Siria, aflată sub dominaţie arabă, iar apoi a devenit călugăr la Lavra Sfântul Sava din Palestina. Pentru a apăra cinstirea Sfintelor Icoane, el se baza pe divino-umanitatea lui Hristos. Înainte de Întrupare numai simbolurile şi «umbrele» erau posibile. Într-o oarecare măsură întregul univers era plin de imagini naturale ale lui Dumnezeu, numai că o situaţie nouă este instaurată din momentul în care «Cuvântul S-a făcut trup»[291]. Această idee o regăsim şi în hotărârea dogmatică a Sinodului[292].

Chipul omului – Hristos este de asemenea acela al lui Dumnezeu. Aşa cum spunea părintele G. Florovsky, «tot ceea ce este omenesc în Hristos este de asemenea o imagine vie a lui Dumnezeu»[293]. Prin această unire, materia se reînnoieşte şi devine demnă de laudă. «… Aceasta înseamnă că toate lucrurile din lume dimpreună cu lumea întreagă capătă o semnificaţie nouă prin Întruparea lui Dumnezeu; totul devine susceptibil de sfinţenie; întreaga materie devine purtătoare a harului Sfântului Duh şi încetează de a ne mai separa de Dumnezeu, pentru a ne deschide calea unirii cu El. Noi cinstim şi onorăm întreaga creaţie, pentru că întreaga creaţie a fost cinstită prin Hristos şi din acel moment noi îl venerăm practic pe Dumnezeu»[294]. Această definţie hristologică a icoanelor şi a cinstirii lor reprezintă substanţa dogmei proclamate de Sinodul al VII-lea. Tot în cadrul lucrărilor acestui Sinod se spunea că cinstirea icoanei este relativă, deoarece cinstim icoana numai pentru că reprezintă o persoană sfântă. Venerarea Sfinţilor se deosebeşte de adorare, care se cuvine numai lui Dumnezeu. La rândul ei, Maica Domnului se bucură de o cinstire mai mare decât a sfinţilor, pe care Sinodul al VII-lea a numit-o *supravenerare*. Cinstirea pe care o datorăm Sfinţilor se extinde şi la moaştele lor şi la icoanele care-i reprezintă. Astfel, justificarea cinstirii icoanelor încheia dialectica dogmatică a Sinoadelor Ecumenice, centrată după cum am putut vedea pe două teme fundamentale ale Revelaţiei dumnezeieşti: Treimea şi Întruparea.

La Sinodul al VII-lea s-au dat şi 22 de canoane, pentru întărirea disciplinei, slăbită în timpul iconoclasmului. Ultima şedinţă a Sinodului a avut loc în ziua de 23 octombrie 787, în palatul Magnaura din Constantinopol, fiind prezidată de Irina, însoţită de fiul ei, Constantin al VI-lea. Cu acest prilej s-a citit din nou hotărârea dogmatică, formulată în şedinţa a VII-a pe care au semnat-o apoi şi suveranii în ovaţiile sinodalilor pentru «noul Constantin şi noua Elenă»[295].

Chiar dacă din punct de vedere dogmatic Sinodul a însemnat o victorie, în Imperiul bizantin lupta împotriva icoanelor a izbucnit din nou, în timpul domniei împăratului Leon al V-lea Armeanul (813-820), începând din anul 814. Erezia iconoclastă avea încă partizanii ei, mai ales în rândul armatei (mulţi militari îl admirau încă pe Constantin al V-lea). Toate relele cu care s-a confruntat Imperiul în secolul al IX-lea – războaie, invazii, insurecţii – erau puse pe seama «cinstitorilor de icoane». În 815, împăratul Leon al V-lea Armeanul cere patriarhului Nichifor, ca icoanele să fie aşezate în Biserici la o înălţime care să nu mai permită sărutarea lor[296]. Din acel moment mulţi au înţeles iminenţa unei noi persecuţii. De data aceasta Biserica era pregătită, având la îndemână

[290] Vezi nota 282.
[291] Saint JEAN DAMASCENE, *Traité I de la Défense des saints images*, P.G. XCIV, col..1281.
[292] Vezi J.D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Florenţa-Veneţia, 1757-1798, t. XII, col. 377-380, trad. în franceză de L. OUSPENSKY, *Essai sur la théologie de l'icône dans l'Eglise Orthodoxe*, vol. I, p. 157-159.
[293] Alexandre SCHEMEMANN, *Le chemin historique*…p.232.
[294] *IBIDEM*.
[295] G. DUMEIGE, *Nicée II*, Paris, 1978.
[296] Vezi pentru perioada inter-iconoclastă W. TREADGOLD, *The Byzantine Revival (780-842)*, Stanford, 1988.

decretul recentului Sinod din 787 precum şi celelalte scrieri ale apărătorilor Sfintelor Icoane. Întreaga Biserică s-a ridicat împotriva împăratului, pentru apărarea Ortodoxiei. Prima victimă a acestei noi perioade iconoclaste a fost patriarhul Nichifor, înlocuit cu Sfântul Teodor, conducătorul binecunoscutei mânăstiri Studion de la Constantinopol. În duminica Floriilor a anului 815, mii de călugări purtând icoane au defilat prin capitală într-o mare procesiune. Cu acest prilej un serios avertisment era adresat autorităților, iar o nouă persecuție sângeroasă începea. Ea a făcut mai multe victime decât pe timpul lui Copronim: zeci de episcopi au fost exilați, călugări torturați în închisori, sau aruncați în mare în saci cusuți. Persecuția a scăzut în intensitate pe vremea succesorilor lui Leon al V-lea, Mihail al II-lea (820-829) şi Teofil (829-842).

Victoria finală a Ortodoxiei a venit de data aceasta tot din partea unei femei. Împărăteasa Teodora, văduva lui Teofil, urmând exemplul împărătesei Irina, s-a decis, în înțelegere cu patriarhul Metodie (ales la 4 martie 843-11 iunie 847), să reintroducă cultul icoanelor în Biserică.

La Sinodul convocat în martie 843 la Constantinopol de patriarhul Metodie, la care au luat parte toți episcopii, egumenii şi monahii care au suferit de-a lungul persecuțiilor iconoclaste, sinodalii au declarat valabile toate hotărârile celor şapte Sinoade Ecumenice, au restabilit cultul icoanelor şi au rostit anatema asupra tuturor iconoclaştilor. La sfârşit, ca o completare la cele hotărâte de Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea din 787, sinodalii au compus un text special de anatematizare a tuturor ereticilor în decursul istoriei, începând cu Simon Magul. Acest text precum şi toate dogmele Bisericii au fost citite în întreaga Biserică, în prima Duminică din postul Sfintelor Pasti, pe 11 martie 843, zi care s-a numit «Duminica Ortodoxiei», ca amintire a biruinței Ortodoxiei asupra tuturor ereziilor. Duminica aceasta este celebrată de atunci de Biserica Ortodoxă în fiecare an, în prima duminică din Postul Paştilor. Pomenirea specială a Părinților Sinodului al VII-lea Ecumenic de la Niceea din 787, se face în fiecare an în duminica a XXI-a după Rusalii.

Aspectul dogmatic al cinstirii Sfintelor Icoane nu a epuizat însă semnificațiile crizei iconoclaste. Dificila problemă a relațiilor dintre Biserică şi Stat a căpătat o acuitate extremă. Conflictul Bisericii cu un împărat eretic nu era un lucru nou, iar Sfântul Ioan Damaschinul nu făcea decât să repete cuvintele Sfântului Maxim Mărturisitorul, care declara că «nu Cezarul trebuie să se ocupe de definițiile de credință». Respingerea iconoclasmului a fost însă punctul de plecare al unei noi sinteze, al unei noi uniri între Biserică şi Imperiu care va fi determinantă pentru viitorul lumii bizantine.

Această perioadă a evidențiat şi importanța pe care o avea acum monahismul. În momentul creştinării lumii, monahismul încarna aspectul eshatologic al creştinismului, care este o depăşire a lumii prin lumina Împărăției «care nu este din această lume», creştinismul fiind în acest fel împiedicat de la absorbirea lui de lume. Din acest punct de vedere, nimic nu poate ilustra mai bine natura relațiilor între Biserică şi lumea creştină, ca monahismul şi recunoaşterea sa ca «normă» a vieții creştine. Nu numai Biserica, dar şi Imperiul se va supune monahismului: împărații erau la concurență cu seniorii în ctitorirea de mânăstiri, iar la începutul perioadei iconoclaste, conform estimărilor, numărul călugărilor la Bizanț atinsese cifra de cca. 100.000. Monahismul devenise practic pătura conducătoare a Bisericii, conştiința şi măsura ei.

Chiar dacă Imperiul accepta fără rezerve această victorie a monahismului, pe care-l înconjura cu tot felul de garanții şi privilegii, cu timpul însă, monahismul nu putea deveni decât o sarcină greu de purtat pentru economia Statului. Zeci de mii de oameni erau pierduți pentru efectivele din armată, enormele proprietăți monastice erau scutite de impozite, o parte a populației scăpa de sub controlul Statului. În vederea îndreptării acestei situații au existat unele inițiative legislative. Pe de altă parte, victoria monahismului se dovedea a fi dăunătoare chiar pentru monahism: de la începutul secolului al VII-lea, semnele unui veritabil declin au început să se înmulțească. Mânăstirile s-au îmbogățit, numeroasele privilegii atrăgeau foarte multe persoane fără vocație pe posturi diverse: consilieri şi duhovnici pentru întreaga societate bizantină, călugării fiind adesea tentați să abuzeze de autoritatea lor.

La începutul secolului al VIII-lea, atunci când Imperiul se găsea într-o situaţie dificilă, împăraţii isaurieni l-au salvat, cu preţul unui efort susţinut din partea Statului şi a întregii societăţi. Această mobilizare evidenţia inevitabil şi problema monahismului, iar acţiunea politică a lui Constantin al V-lea demonstrează clar că cinstirea Sfintelor Icoane, nu constituia singurul motiv al ostilităţii faţă de călugări. Astfel, apare mult mai transparent contradicţia care nu va înceta să învenineze relaţia dintre Biserică şi Stat. Pentru Biserică, Statul avea ca vocaţie susţinerea şi recipientul terestru al ei; el trebuia aşadar să se supună valorilor Bisericii, chiar dacă erau în contradicţie cu propriile interese. Dimpotrivă, în cazul Statului, creştinismul nu era decât o formă nouă a vechiului cult al Statului, un suport religios al Imperiului. Biserica vedea în monahism simbolul alterităţii ireductibile a instituţionalităţii sale, a libertăţii interioare a creştinismului şi a persoanei creştine în raport cu utilitarismul totalizant al Statului. La rândul său, Statul urma ca mai devreme sau mai târziu să se convingă sau nu de ideea inutilităţii şi caracterului dăunător al monahismului.

Lupta aceasta împotriva monahismului demonstrează dorinţa isaurienilor de a subordona în întregime Biserica, Statului şi ideologiei utilitariste. În acest sens, isaurienii au împins până la maxim modelul teocratic, conştiinţa aceasta teocratică şi absolutistă fiind uşor de sesizat la Leon al III-lea în prefaţa sa la *Ecloga*, noul cod de legi promulgat în 726: «Domnul a încredinţat Imperiul împăraţilor, poruncindu-le totodată să se ocupe şi de turma lui Hristos, având ca exemplu pe Petru, conducătorul Apostolilor»[297].

Victoria cinstirii Sfintelor Icoane a reprezentat deci o victorie politică şi una de ordin moral pentru monahism. Persecuţiile l-au regenerat şi reînnoit, iar la începutul secolului al IX-lea se înregistrează o autentică înflorire a monahismului bizantin, legat bineînţeles şi de numele lui Teodor Studitul; lui îi revine acum iniţiativa reformulării definitive a ideologiei monastice şi precizarea locului ocupat în Biserică. Sfântul Teodor Studitul defineşte explicit monahismul ca o slujire aparte în Biserică. După el, călugării sunt «nervul şi susţinerea Bisericii», «sarea pământului» şi «lumina lumii», o lumină pentru cei care se găsesc în întuneric», «un exemplu şi un fundament»[298]. Acest lucru este posibil pentru că monahul urmăreşte scopul final al oricărui creştin: Împărăţia lui Dumnezeu, mântuirea sufletului. Ori nu ne putem salva sufletul decât prin renunţarea la lume. După aceste afirmaţii nu trebuie să credem că Sfântul Teodor vede obţinerea mântuirii numai prin monahism. El afirmă că impunerea creştinismului nu se putea realiza fără ceea ce Evanghelia numeşte «renunţare», după care constată un fapt istoric: chemarea evanghelică de a nu căuta decât «unicul necesar», care este pusă în practică de monahism. Dacă orice creştin este chemat să împlinească preceptele evanghelice, în practică prevalează compromisul cu lumea. După Sfântul Teodor Studitul, călugării trebuie să fie nucleul activ al Bisericii, o permanentă aducere aminte a ultimei vocaţii a creştinului, «susţinerea şi fundamentul Bisericii». La Constantinopol, Sfântul Teodor a reformat mânăstirea Studion, care a devenit în curând un principal centru de viaţă bisericească bizantină. Monahismul era restabilit în mod definitiv la Bizanţ.

Această victorie a monahismului însemna de asemenea şi eşecul tentativei iconoclaste de suprimare a independenţei Bisericii şi integrării sale într-o perspectivă teocratică. Între istorici au existat păreri diferite asupra sensului acestei victorii. Unii istorici occidentali consideră că monahii nu luptau pentru o separare a Bisericii de Stat, cu atât mai puţin pentru o supunere a Statului faţă de Biserică, pentru ceea ce poartă numele de clericalism[299], ci pentru această interpretare a idealului teocratic, care din momentul convertirii lui Constantin deschisese Statului braţele Bisericii. În opoziţie cu aceştia şi cu alţii care judecă Bizanţul în funcţie de criterii occidentale[300], noi putem

[297] C.A. SPULBER, *Ecloga isaurienilor,* Cernăuţi, 1929, p. 3.
[298] Vezi A.P. DOBROKLONSKIJ*, Sfântul Teodor* (în limba rusă), Odessa, 1913, p. 146.
[299] Adolf von HARNACK, *Lehrbuch der Dogmengesichte*, Freiburg, 1888, vol. II, p. 642.
[300] Vezi Alain DUCELLIER*, Byzance et le monde orthodoxe*, 3ed. Paris, 1997, p. 224; Alain DUCELLIER, Michel KAPLAN, *Byzance IVe-XVe siècle*, Paris, 1996, p. 37-39.

afirma că Biserica, şi nu Imperiul, va ieşi victorioasă din această luptă. Bineînţeles că istoria nu cunoaşte victorii definitive, ceea ce ne rămâne nouă celor de astăzi este încercarea de a judeca un succes sau un eşec după criterii cât mai obiective.

Teocraţia bizantină în perioada post-iconoclastă

Textul revelator pentru exemplificarea acestui aspect este *Epanagoga*, sau introducerea la *Codul de legi* publicat la sfârşitul secolului al IX-lea de către împăratul Vasile I Macedoneanul, care trebuia să rămână până la sfârşitul Imperiului, legea fundamentală pentru relaţiile dintre Biserică şi Stat. *Epanagoga* lua ca exemplu paralela dintre împărat şi patriarh "membrii cei mai înalţi şi indispensabili în Stat", definind în felul următor obligaţiile fiecăruia:

"Împăratului îi revine datoria de a salva şi garanta forţa naţiunii printr-o bună guvernare, să restaureze forţele prin vigilenţă şi să capete forţe noi prin înţelepciune în orientare şi fapte. Scopul patriarhului este mai întâi, păstrarea purităţii şi a credinţei poporului, primit în grijă de la Dumenezeu …; acolo unde se poate, el trebuie să aducă la Ortodoxie şi la unitatea Bisericii pe toţi ereticii …; el trebuie să aducă la adevărata credinţă pe necredincioşi, uimindu-i cu splendoarea, gloria şi bogăţia slujbelor sale … Împăratul trebuie să exerseze tot mereu binele: de aceea i se dă şi titlul de binefăcător … Scopul Patriarhului este mântuirea credincioşilor încredinţaţi; el trebuie să trăiască în Hristos şi să-şi concentreze toate forţele pentru pace … Împăratul trebuie să fie fără greşeală în respectarea învăţăturilor ortodoxe şi pioase … îndreptate către cunoştiinţa dogmelor cu privire la Sfânta Treime şi definiţiile despre mântuire prin Întruparea lui Iisus Hristos … Patriarhul trebuie să vorbească despre adevăr şi să apere dogmele fără teamă în faţa Împăratului … Singur Patriarhul trebuie să interpreteze definiţiile Sfinţilor Părinţi sau definiţiile Sinoadelor Ecumenice … În ceea ce-l priveşte pe Împărat, el trebuie să susţină mai întâi tot ceea ce este scris în Sfânta Scriptură, apoi dogmele stabilite de cele 7 Sinoade Ecumenice, ca şi o parte a legilor romane"[301].

Sunt istorici care au desprins din aceste citate concluzia că Biserica şi Statul erau confundate într-un singur corp politic şi bisericesc, un fapt care practic marca împlinirea unui fenomen început încă din vremea lui Justinian. Textul justifică în aparenţă aceste afirmaţii, numai că acestea se opresc la constatarea fuziunii dintre Biserică şi Stat, în timp ce *Epanagoga* aducea de asemenea o corecţie aspectelor negative ale "simfoniei" iustiniene. În mare parte fuziunea aceasta avusese loc: toţi membrii Bisericii erau subiecţi ai Imperiului, frontierele Bisericii şi ale Imperiului coincideau. Întrebarea care se pune este: cele două constituiau un singur organism care avea în frunte o dublă autoritate, pe cea a împăratului şi pe cea a patriarhului? Nu trebuie uitat faptul că *Epanagoga* era o lege civilă şi că ea vorbeşte de Stat şi nu de Biserică. Statul era creştin, legat în mod organic de Biserică, această legătură realizând *diarhia* împăratului cu patriarhul. În afara locului ocupat în sânul Bisericii (loc definit prin canoanele bisericeşti), patriarhul avea în viitor un loc aparte, paralel cu cel al împăratului în structura de Stat. El era reprezentantul Bisericii în Stat, garantul "Ortodoxiei" imperiului şi a fidelităţii creştinismului. De aceea, numai el avea dreptul de a interpreta învăţătura Bisericii, iar Statul îl însărcina cu apărarea credinţei ortodoxe în faţa persoanei împăratului.

Din partea împăratului, *Epanagoga* nu cerea decât fidelitate faţă de Ortodoxie, faţă de învăţătura cu privire la Hristos şi la Sfânta Treime. Trebuie subliniat faptul că în viziunea bizantină, Biserica şi Statul nu sunt legate printr-o formulă juridică şi o delimitare a sferelor lor de influenţă, ci de ortodoxie, de credinţa şi învăţătura Bisericii, pe care Imperiul a adoptat-o, iar izvorul acestei doctrine, garantul ei, era Biserica şi nu împăratul.

[301] Vezi *Epanagoga*, titlul III, capitolul VIII, citată de D. OBOLENSKY în NHE, t. 2, p. 121.

În acest context Imperiul nu putea fi indiferent faţă de Biserică: misiunea sa şi aspectul sacru, se manifestau prin locul ocupat de împărat în Biserică. Simbolul era ritualul încoronării (*chrisma*), care începând cu secolul al IX-lea, poate fi considerat ca expresia liturgică a teocraţiei bizantine. Unul din elementele esenţiale ale acestui rit era mărturisirea de credinţă a împăratului şi jurământul prin care se angaja în prezervarea credinţei şi a integrităţii acesteia. Din acest moment puterea imperială înceta a mai fi unicul reflex în lume al puterii divine şi pe viitor va trebui să se supună adevărului deţinut de Biserică. Tot acum (sec. al IX-lea), ritul ungerii devine momentul capital şi constitutiv al încoronării. Acest dar conferit de către Biserică împăratului, nu însemna asimilarea Bisericii de către Stat, ci dimpotrivă eclezializarea Imperiului. Împăratul îşi apleca capul, iar patriarhul, cu propria mână aşeza coroana pe capul acestuia rostind cuvintele: "În numele Tatălui, şi al Fiului, şi al Sf. Duh", la care poporul răspundea: " Sfânt, sfânt, sfânt, Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu şi pe pământ pace". Unii au afirmat că împăratul ar fi participat în mod activ la Sfânta Liturghie, deţinând chiar o funcţie sacerdotală. Părerea este eronată, deoarece împăratul avea mai degrabă o participare limitată la slujbe, fără vreo semnificaţie sacramentală. Împăratul conserva dreptul pe care altădată îl aveau laicii, anume acela al posibilităţii de a intra în biserică pentru a se ruga. Canonul 69 al Sinodului Trulan sancţiona de altfel acest statut, subliniind caracterul laic al persoanei împăratului.

Deci este clar că nu putem reduce teocraţia bizantină nici la cezaro-papism, care priveşte Biserica şi Statul, nici la papo-cezarism, care priveşte Statul şi Biserica (pentru care luptau papii Evului Mediu), chiar dacă cele două tendinţe uneori se pot întâlni sub forme distorsionate. Dacă Imperiul a primit credinţa Bisericii şi este într-un fel sanctificat de această credinţă, Biserica fără a-şi trăda independenţa ei mistică şi sacramentală intra în Imperiu, care se obliga să o protejeze şi veghea la buna ei funcţionare pe pământ. De asemenea, este adevărat că Biserica şi Imperiul formau un tot "fără amestec sau separare". De aici nu trebuie să ajungem la o confuzie de noţiuni, ci la o consecinţă a exigenţei Bisericii, care se vedea ca pe o "icoană a lui Hristos" pentru lume, dar care refuza puterea terestră şi nu se implica în organizarea vieţii umane.

În privinţa Imperiului acesta a fost o bună perioadă de timp influenţat de teocraţia păgână. Până în secolul al VIII-lea formele vechiului cult imperial predominau în scenele care-l reprezentau pe Împărat. În reprezentările păgâne vedem pe acelaşi împărat cuceritor şi suveran, cu puteri nelimitate şi personificând victoria, cu menţiunea că după Constantin cel Mare, simbolurile păgâne ale victoriei sunt înlocuite de cele creştine. Imperiul era învingător sub semnul Sfintei Cruci: "prin acest semn vei învinge". Motivele "triumfale" sunt accentuate de simbolismul oficial al împăraţilor iconoclaşti. Odată cu triumful Ortodoxiei observăm însă o schimbare bruscă, o adevărată ruptură: "majoritatea covârşitoare a imaginilor imperiale din această perioadă – scria André Grabar – aparţin genului "Împăratul în faţa lui Hristos", temă rar tratată în epocile anterioare, îndeosebi în perioada preiconoclastă[302]. Asistăm acum la o schimbare de orientare a acestui gen de artă, care a fost până acum triumfală, iar pe viitor îşi va propune să cinstească pietatea împăraţilor şi nu victoriile lor. Nu se mai punea problema reprezentării suveranului absolut, ci a icoanei teocraţiei bizantine[303].

Astfel, triumful Ortodoxiei nu a fost numai o simplă întoarcere la formula lui Justinian, ci şi o profundă transformare a acesteia. Imperiul era şi rămânea sacru, numai că înainte la baza acestui caracter stătea vechea concepţie a Statului absolut, reprezentare terestră a ordinii divine, iar acum era conştiinţa pe care o avea Imperiul de a fi "slujitorul lui Hristos". Acest ideal al Statului se exprimă printr-un ansamblu de sărbători şi motive "imperiale" care subzistă şi astăzi: Scoaterea Sfintei Cruci, Înălţarea Sfintei Cruci, când Sfânta Cruce era purtată în procesiune în Palatul Imperial; sau în rugăciunea: "Mântuieşte poporul tău şi binecuvintează moştenirea Ta ….". Armata devine pe viitor o

[302] André GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin,* Paris, les Belles Lettres, 1936 (retipărită la Londra în 1972), p. 173..
[303] *IBIDEM*, p. 173-175.

"oaste prietenă cu Hristos", o armată "care apăra Casa lui Hristos", adică sprijinul terestru al Bisericii; în ceea ce priveşte ritualul de la Curte, el tinde în întregime să exprime misiunea creştină a Imperiului. Hristos este Pantocrator, Stăpân al Universului şi Domn, iar în faţa Lui se închină cu mâinile ridicate şi capul înclinat, împăratul Bizanţului. Aceasta este noua imagine a Imperiului.

Toate aceste idei se reflectau profund în mentalităţi şi în viaţa cotidiană, în atmosfera autentic eclezială pe care o respira societatea bizantină. Chiar dacă unele vicii, unele nedreptăţi erau disimulate de unele aparenţe, în care istoricul modern vede mai degrabă ipocrizie, nu trebuie uitat că această frumuseţe şi lumină exista la Bizanţ într-o perioadă în care din punct de vedere politic şi social lumea era la începuturile descoperirii forţei Evangheliei. Idei ca cele legate de milostenie, de dragoste, de sărăcie, erau tratate frecvent de cronicile bizantine, crimele sau alte fapte extreme, fiind adesea ignorate. Se poate vorbi de un veritabil umanism bizantin, strâns legat de sentimentul prezenţei permanente a lui Hristos în lume, atât ca Rege, cât şi ca Salvator, Stăpân sau Judecător.

După victoria asupra iconoclasmului Biserica a dobândit o poziţie întărită în raport cu Statul, vocea ei impunându-se cu mai multă autoritate decât înainte. Unii patriarhi (de exemplu Fotie) au fost oameni de Stat a căror acţiune nu se va limta numai la domeniul ecleziastic, ci vor lua parte în mod activ şi la luarea marilor decizii politice. Nu trebuie uitate nici momentele de slăbiciune ale Bisericii, momente care au fost consemnate chiar imediat după 843. Este vorba de conflictul dintre patriarhii Fotie şi Ignatie care într-o bună măsură pot servi ca exemplu pentru crizele ulterioare. Fiecare din ei a urcat pe scaunul patriarhal de două ori, dar au fost îndepărtaţi tot de două ori printr-un simplu ordin al împăratului. Şi unul şi celălalt a rezistat în felul lui, făcând dovada unei fermităţi pasive faţă de arbitrariul imperial, şi unul şi altul s-a arătat curajos[304]. Nu trebuie uitat nici curajul altor ierarhi, care în diferite situaţii au avut forţa de a prefera exilul capitulării. Cu toate acestea, au fost destule situaţii în care Biserica a acceptat prea uşor amestectul Statului, considerat a fi un lucru normal. În astfel de situaţii nimeni nu s-a ridicat pentru apărarea principiului libertăţii. Tragedia Bisericii bizantine a fost se pare tocmai faptul că era prea legată de Imperiu, nu administrativ ci psihologic. Imperiul devine pentru ea o valoare supremă şi absolută, o valoare indiscutabilă, intangibilă şi evidentă. Ierarhia bizantină devenise practic incapabilă să iasă din categoriile Imperiului sacru, de a-l judeca în lumina libertăţii creatoare a Evangheliei[305]. Totul era sacru şi totul se putea justifica prin acest caracter. Ochii trebuiau închişi atunci când se comiteau greşeli sau ceva rău, care nu erau decât o consecinţă a "slăbiciunilor umane". Maximalismul teoretic conducea către un minimalism practic. Această etatizare interioară şi psihologică, nu numai exterioară a Bisericii, a fost însoţită de o polarizare a conştiinţei sale, manifestată prin două tendinţe în teologia şi experienţa religioasă[306].

Criza iconoclastă a marcat practic sfârşitul perioadei Sinoadelor Ecumenice, epocă de intensă creativitate a gândirii ecleziale. Dorinţa fixării Ortodoxiei într-o formulă precisă şi defintivă, era legată de schimbările produse acum în relaţia dintre Biserică şi Stat. Chiar dacă în controversele teologice din secolele IV-V intervenţia Statului a fost evidentă, aceasta nu înseamnă că dezvoltarea teologiei în interiorul Bisericii, a fost rezultatul iniţiativei Statului. Totuşi, Statul a încercat să obţină un anumit profit din aceste dezbateri. Încă de la început identificăm în aceste controverse o dimensiune politică: ele aruncau în joc un principiu, acela al umanităţii religioase ca o condiţie a păcii în Stat. Febra controverselor şi a ereziilor care cuprindea corpul Bisericii, se răspândea şi asupra Statului. De aceea, guvernul era interesat în reducerea oricăror divergenţe de opinie, pentru a prezerva integritatea unui Imperiu multinaţional, orice efervescenţă religioasă riscând să declanşeze pasiuni politice şi separatisme. În acest sens, victoria asupra iconoclasmului a marcat un punct de răscruce. Dacă înainte împăraţii aveau ca principală grijă găsirea unui minim confesional acceptat de

[304] F. DVORNIK, *Le Schisme de Photius. Histoire et Légende.* ed. du Cerf, Paris, 150, p. 145.
[305] Alexandre SCHMEMANN, *Op. cit.* p. 245.
[306] *IBIDEM.*

toate compozantele Imperiului, necesitatea unui astfel de deziderat nu mai exista acum: unitatea religioasă fusese realizată cu preţul unor secesiuni a tuturor dizidenţilor şi a unei micşorări a Imperiului. Puterea de Stat era definitiv ortodoxă. În plus, împăratul avea conştiinţa investirii sale de către Dumnezeu, misiune care avea ca principal scop prezervarea Ortodoxiei. Acum consensul era realizat, deoarece întreaga populaţie dizidentă se regăsea în afara frontierelor Imperiului.

Această nouă situaţie atrăgea după sine o politică nouă. Experienţa amară a trecutului demonstrase că orice divergenţă religioasă ameninţa stabilitatea Imperiului. Pe viitor, preocuparea de căpătâi a împăraţilor va fi evitarea tulburărilor religioase şi conservarea unui *status quo* în materie de religie. Iconoclasmul demonstrase încă odată pericolul transformării pasiunilor religioase în diviziuni politice. Această experienţă a fost decisivă. Biserica care aspirase întotdeauna la unanimitate doctrinală a acceptat cu bucurie politica conservatoare a Statului.

Dinastia macedoneană şi apogeul Imperiului (867-1056)

Cele aproape două secole de guvernare a împăraţilor macedoneni au fost expresia superlativă a tot ceea ce a însemnat Bizanţul pentru lumea orientală şi cea occidentală. Spre deosebire de epoca lui Justinian, când opera a fost îndeplinită de un singur împărat, acum asistăm la realizări împlinite de o succesiune de împăraţi, toţi remarcabili prin diversitatea calităţilor lor. Întemeietorul dinastiei, Vasile I (867-886), se trăgea dintr-o familie de armeni stabiliţi în Macedonia, de unde şi denumirea uzuală de dinastia macedoneană. Alţi împăraţi ai acestei perioade au fost: Leon al VI-lea Filozoful (886-912), Alexandru (912-913), Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959), Romanul I Lecapenul (920-944), Roman al II-lea (959-963), Nichifor II Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976), Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025), Constantin al VIII-lea (1025-1028), Roman al III-lea Arghiros (1028-1034), Mihail al IV-lea (1034-1041), Mihail al V-lea (1041-1042) şi Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055). Majoritatea acestor împăraţi au fost militari de carieră, singurele excepţii fiind Leon al VI-lea şi Constantin al VII-lea.

În toate domeniile s-a putut observa un reviriment faţă de perioada anterioară. Astfel, în urma succeselor înregistrate pe plan extern de către basileii iconoclaşti, viaţa economică din întregul bazin al Mării Mediteranene cunoaşte o tot mai mare stabilitate şi securitate. Industria şi comerţul, asupra cărora autoritatea centrală exercita un monopol strict, au acum o pondere crescândă în anasamblul vieţii economice a Statului bizantin. Pe plan social, are loc formarea clasei aristocratice în curs de feudalizare, consecinţă directă a fenomenelor dizolvante din interiorul comunităţilor rurale. Conştienţi de pericol împăraţii au promovat o serie de măsuri în favoarea ţărănimii libere şi a *stratioţilor*, însă fiscalitatea excesivă şi reorientarea politicii externe au contribuit decisiv la ruina acestei pături sociale. În administraţie, vechiul regim al themelor a cunoscut un oarecare declin, determinat de mutaţiile din societatea bizantină precum şi de renunţarea puterii imperiale la politica defensivă.

Expansiunea teritorială a împăraţilor macedoneni

Schimbarea cea mai evidentă a avut loc însă în politica externă. Consolidarea internă a Imperiului precum şi a graniţelor orientale de către împăraţii iconoclaşti, a permis noii dinastii, întemeiată de Vasile I (867-886), să treacă la o politică ofensivă pe plan extern, care a culminat în timpul împăraţilor-soldaţi, precum Nichifor al II-lea Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976) şi

Vasile al II-lea (976-1025). Această perioadă a fost numită de bizantinistul francez G. Schlumberger «marea epopee bizantină»[307].

De-a lungul tuturor frontierelor, Imperiul a fost nevoit să facă față pericolului arab (excepție făcând granițele de la Dunăre). În fața acestei situații, atât Vasile I cât şi Leon al VI-lea au organizat mai multe campanii, unele cu rezultate interesante, fără a repurta însă victorii decisive[308]. În Occident, au reuşit să cucerească localitatea Tarente, în timp ce arabii şi-au consolidat cuceririle numite Creta sau Sicilia, la care şi-au adăugat Siracuza, Taormina şi Reggio[309]. În partea orientală a Imperiului, arabii au fost împinşi până la frontiera asiatică, numai că în 904 o flotă de pirați musulmani a atacat prin surprindere Tesalonicul, făcând cu acel prilej un număr de cca. 20.000 prizonieri. Acest moment a marcat şi revirimentul ofensivei bizantine din vremea lui Roman Lecapenul, cel care va repurta succese notabile în Mesopotamia prin recucerirea cetății Edessa[310]. Nichifor Focas şi Ioan Tzimiskes mai întâi ca generali, iar mai apoi ca împărați au repurtat la rândul lor o serie de succese decisive. Focas a recucerit Creta şi Cipru, între 965-966 Tarsul, Cilicia, Mopsuestia şi Anazarbe, dar mai ales Alepul şi Antiohia (969)[311]. Tzimiskes a luptat dincolo de Eufrat, organizând o adevărată cruciadă pentru eliberarea Locurilor Sfinte: el a recucerit Baalbek, Damascul, o parte a Palestinei (Nazaretul, Acra, Cezareea), fără a putea obține însă Ierusalimul (ajunge la numai 180 km.). La întoarcere el a cucerit şi Beyruthul, Sidonul şi Laodiceea, mulțumindu-se până la urmă numai cu consolidarea posesiunilor din Nordul Siriei. Vasile al II-lea a păstrat toate aceste teritorii fără însă a le extinde în mod sensibil. El a dobândit totuşi Edessa în 1001 şi a organizat apărarea Eufratului.O altă regiune care a cunoscut tot acum lupte neîncetate între Imperiul persan şi cel bizantin, a fost Armenia[312]. Din secolul al VII-lea ea a fost ocupată de arabi, iar cucerirea cetății Amorium în 838 a fost ultima lor victorie notabilă. În 872, armata lui Vasile I a cucerit orașul Tefrik situat în partea de est a themei armeniacilor, punând astfel capăt existenței unui zone controlate de pavlicieni, o sectă maniheeană care oscila între arabi şi bizantini[313]. Progresul în acest teritoriu al trupelor bizantine s-a accelerat în secolul al X-lea când au ajuns până în Mesopotamia, Cilicia şi Nordul Siriei. În vremea lui Constantin al VII-lea şi a lui Roman al II-lea, principalii lor generali Nichifor Focas şi Ioan Tzmiskes au pătruns în Cilicia, cucerind Germaniceea (949), Hadath (957) şi Samosata (958), iar Vasile al II-lea a reuşit să cucerească o bună parte a Armeniei. Cuceririle lui Vasile al II-lea au cuprins în Armenia spațiul dintre lacul Van şi Vaspurkan, iar din 1020 bizantinii au ajuns şi în Georgia, regiune cu credincioşi calcedoneni ai căror aristocrați veneau destul de des să-şi încerce șansa în armata şi administrația bizantină.

Bizanțul nu a renunțat nici la Italia, unde Leon al VI-lea a organizat două theme: a Longobardiei şi a Calabriei[314]. Se pare că împăratul bizantin şi-ar fi disputat titlul imperial cu Otto, încoronat la Roma în 962 şi fondator al sfântului Imperiu Roman Germanic. Pericolul arab a făcut însă ca aceste ambiții să treacă pe planul secund, Focas încercând să realizeze chiar o alianță cu Otto.

---

[307] Vezi G. SCHLUMBERGER, *L'Epopée byzantine à la fin du Xe siècle*; 3 vol., Paris, 1896-1905; H. GREGOIRE, *Autour de l'épopée byzantine*, Londra, Variorum, 1975.

[308] Ch. DIEHL, *Figuri bizantine*…vol. I. p. 305 şi p. 325.

[309] C. CAHEN, *L'Islam, des origines au début de l'Empire ottoman*, Paris, 1970; R. MATRAN, *L'expansion musulmane (VIIe-Xie siècles)*, Paris, 1969; Vezi şi A.A. VASILIEV, H. GREGOIRE, M. CANARD, *Byzance et les Arabes. T. II: La dinastie macédonienne*, Bruxelles, 1935-1950.

[310] Vezi S. RUNCIMAN, *The Emperor Romanus Lecapene and his Reign, a study of tenth centrury Byzantium*, Cambridge, 1929.

[311] G. SCHLUMBERGER, *Un empereur byzantin au Xe siècles: Nicéphoros Phocas*, Paris, 1890.

[312] Despre Armenia în această perioadă merită consultate lucrările: N. ADONTZ, *Etudes arméno-byzantines*, Lisabona, 1965; J. LAURENT, *Etudes d'histoire arménienne*, Louvain, 1971; M. CANARD, J LAURENT, *L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris, 1980. Ultima lucrare conține multe izvoare arabe traduse în limba franceză.

[313] Vezi nota 277.

[314] Vezi A. CHASTEL, *L'Italie et Byzance,* Paris, 1999.

Tzimiskes a dat chiar de soție pe prințesa bizantină Teofano lui Otto[315], care până la urmă a fost învins de arabi.

În privința relațiilor cu bulgarii de la sudul Dunării, putem spune că acest pericol rămâne localizat. Conflictul se acutizează sub urmaşul lui Boris, Simeon, care fusese crescut la Constantinopol. De aici el şi-a însuşit foarte bine lecția bizantină: pentru el era nevoie de un singur Imperiu pe pământ, gândindu-se la înlocuirea Imperiului bizantin cu unul bulgar. Ambițiile sale îl împing până la zidurile Constantinopolului sau ale Tesalonicului[316]. Chiar dacă a reuşit să încheie cu acesta o pace prin care se obliga la plata unui tribut, Leon al VI-lea a fost în cele din urmă nevoit să cedeze bulgarilor şi întinse teritorii din Macedonia. În 912, Alexandru a refuzat să mai plătească tribut, măsură care a condus în 913 la o nouă amenințare a cuceririi capitalei Constantinopol. Renumite rămân pentru bulgari bătăliile de la Anchialos din 917 sau de la Adrianopol din 922, care le-au permis acestora ocuparea Macedoniei şi a Traciei, cu excepția oraşelor Tesalonic şi Constantinopol. Conflictul cu bulgarii a cunoscut o schimbare de forțe odată cu moartea lui Simeon în 927. Succesorul acestuia, Petru, nu s-a ridicat la înălțimea predecesorului, iar sub țarul Samuel, împăratul Vasile al II-lea a purtat mai multe campanii victorioase între 986 şi 1014. Înverşunarea de care a dat dovadă în acest interval i-a atras şi supranumele de "Bulgaroctonul", adică învingătorul de bulgari.

Societatea rurală în secolele IX-XI

În acest interval de timp asistăm la creşterea marii proprietăți în detrimentul micii proprietăți a țăranilor independenți, ceea ce a dus la schimbări importante în organizarea socială, militară şi chiar politică a Imperiului. O analiză verticală a acestui fenomen ne poate conduce la câteva considerații. Mai întâi opoziția dintre cei bogați, puternici (*dunatoi*)[317] şi cei mici (*penetai*)[318] nu reflecta în întregime realitatea socială din mediul rural bizantin, unde condițiile erau deosebit de complexe. Cei puternici erau aceia a căror bogăție sau funcție le permitea să exercite o anumită presiune asupra micilor gospodării țărăneşti. Un bogat avea cea mai frumoasă casă, în care îşi putea primi musafirii; țăranul de condiție medie îşi pemitea să întrețină o pereche de boi, un măgar, un servitor, iar dacă sărăcea de tot nu-i mai rămânea decât casa. În acelaşi oraş putem întâlni atât pe marele proprietar fără griji materiale, cât şi pe țăranul de condiție medie, pe țăranii independenți (*parechi*)[319], pe țăranii săraci care posedau o casă şi o grădină sau pe sclavi. Țăranul bizantin putea avea unul sau mai mulți sclavi, ce erau folosiți atât la muncile domestice cât şi în calitate de muncitori agricoli[320].

În al doilea rând, între cei foarte bogați şi cei care nu aveau aproape nimic, mai exista aşa-numita clasă a exploatatorilor agricoli. Conducătorii satelor proveneau din rândul clasei de mijloc a

[315] Ch. DIEHL, *Figuri bizantine*...vol. I, p. 355.
[316] D. ANGELOV, *Die Entstehung des Bulgarischen Volkes*, Berlin, 1980; J. FERLUGA, *Der Byzantinischen Handel auf dem Balkan von VII bis zum Anfang des XIII Jahrhunderts*, Skopje, 1986; St. RUNCIMAN, *A History of the First Bulgarian Empire,* Londra, 1930.
[317] Dunatos: puternic în ierarhia economică, în cea a demnităților şi a funcțiilor.
[318] Penetes: persoană săracă.
[319] Parec: țăranul care deține o bucată de pământ în cazul în care-şi achita chiria pentru respectivul teren; el putea ceda acest drept.
[320] J. L. TEALL, *The byzantine Agricultural Tradition*, în *Dumbarton Oaks Papers*, vol. XXV, 1971, p. 33-60; M. KAPLAN, *Quelques remarques sur les paysages agraires byzantins (VIe-milieu du XIe)*, în *RN*, 62, 1980, p. 155-176; Idem, *Les villageois aux premiers siècles byzantins (VIe-Xe siècles)": une société homogène*, în *Byzantinoslavica*, 43, 1982, p. 202-217.

țăranilor, dintre aceştia fiind recrutați şi soldații themelor sau stratioții[321]. În secolul al X-lea, Constantin al VII-lea considera ca un fapt normal posesia de către aceştia a unei suprafețe de pământ[322]. Dispariția micii proprietăți a avut în această perioadă grave consecințe economice, fiscale şi militare. La rândul ei, dezvoltarea excesivă a marii proprietăți prezenta un pericol a cărui amploare a putut fi cu adevărat evaluată în vremea lui Vasile al II-lea, când a avut loc revolta marilor seniori ai Asiei Mici, Bardas Focas şi Bardas Skleros.

O Novelă dată de Roman Lecapenul în 922, încerca să remedieze această situație: prin aceasta se interzicea celui bogat să achiziționeze pământul celui sărac şi dădea câştig de cauza săracului, atunci când acesta era la concurență cu un bogat pentru cumpărarea unui teren. Novela stabilea că puteau cumpăra un lot următoarele categorii: rudele apropiate, coproprietari care aveau pământul împreună cu vânzătorul, proprietarii carea aveau parcele alăturate lotului pus în vânzare, vecinii care achitau taxele în comun cu fostul posesor. Bogații nu puteau cumpăra decât în cazul în care posedau pământuri în satul respectiv[323]. Din păcate Novela nu a avut rezultatele scontate pentru că iarna anului 927-928 a fost deosebit de grea, mai ales pentru cei săraci, apoi o secetă a dus la o recoltă foarte slabă, astfel încât posesorii de pământ s-au aflat într-o situație deosebit de gravă. Aceste măsuri erau reconfirmate de Roman Lecapenul într-o altă Novelă a sa din 934, dar nici aceasta nu s-a putut aplica deoarece însăşi funcționarii care aveau obligația aplicării legii, erau proprietari de pământuri. Pe de altă parte, țăranii descurajați se puneau de bună voie la dispoziția acestor oameni bogați, devenind şerbii acestora.

Vasile al II-lea era şi mai categoric: o Novelă din 966 anula prescripția de 40 de ani pentru seniorii care achiziționau un teren, obligându-i pe cei bogați să plătească impozitele celor săraci în cazul în care aceştia erau în imposibilitatea să o facă[324].

În ceea ce priveşte exploatarea solului, nu trebuie să confundăm marea proprietate cu marile exploatări: mai întâi pentru că avem de-a face cu o dispersare a terenurilor în sate diferite, iar terenurile erau uneori închiriate la țărani care beneficiau de ele pe termen nelimitat. Aceştia din urmă locuiau în aceleaşi localități, practicau aceleaşi culturi şi îşi achitau impozitele fie singuri, fie cu ajutorul proprietarilor. Din punct de vedere al condițiilor economice, prea puține lucruri diferențiau pe *parechi* de *țărani proprietari*. Trebuie să reținem că de la începutul până la sfârşitul Imperiului bizantin, indiferent de statutul juridic al terenului, celula de bază a exploatării solului rămâne exploatarea familială mică şi mijlocie. Acest tip de exploatare reprezenta idealul comun al tuturor membrilor societății bizantine. Țăranul cultiva pământul pentru necesitățile sale: reînnoirea şeptelului, procurarea de unelte, hrana familiei şi a servitorului, plata impozitului şi eventual a taxei de închiriere. Ținând de prețurile pentru achiziționarea animalelor sau procurarea de unelte, eventualul surplus părea derizoriu; țăranul nu reuşea să scape de condiția sa prin mijloace economice[325].

Categoria celor puternici se referea la două situații complementare: bogăția ca putere economică şi deținerea autorității, adică a puterii administrative sau militare. Definițiile date de textele legislative din secolul al X-lea se refereau la trei noțiuni:

1. la bogăție: textele legislative din secolul al X-lea nu fac referire la pragul superior de la care cineva poate fi considerat puternic, ci mai degrabă la pragul de jos, de la care o

[321] Stratioții erau acei țărani care în schimbul serviciului militar beneficiau de importante facilități fiscale.
[322] G. OSTROGORSKY, *Observations on the aristocraty in Byzantium*, în *Dumbarton Oaks Papers*, vol. XXV, 1971, p. 1-32; R. MORRIS, *The poweful and the poor in Xth century Byzantium. Law and reality*, în *Past and Present*, 173, 1976, p. 3-27; M. KAPLAN, *L'Economie paysanne dans l'empire byzantin du Ve au Xe siècle*, în *Klio*, 68, 1986, p. 198-232; E. PATLAGEAN, *Pauvreté économique et pavureté sociale à Byzance (IVe-VIIe siècles)* Paris, 1977.
[323] A. DUCELLIER, M. KAPLAN, B. MARTIN, *Le Moyen Âge en Orient*, Paris, 1990, p. 141.
[324] *IBIDEM*, p. 142.
[325] M. KAPLAN, *L'Economie paysanne…*, p. 210-232.

persoană putea fi considerată slabă. Oricum elementul determinant în înscrierea printre cei puternici rămânea cel financiar;

2. demnitatea sau funcţia ocupată, unde îi putem include pe funcţionarii civili şi militari din administraţia centrală;
3. strategii din administraţia provincială, precum şi autorităţile bisericeşti (episcopi sau egumeni) care erau consideraţi printre cei puternici.

În această situaţie se declanşa un dublu mecanism: cei care deţineau autoritatea o foloseau pentru a-i domina pe cei slabi şi pentru a le cumpăra pământul. La început, funcţionarii în cauză nu erau neapărat bogaţi, însă prin utilizarea puterii pe care o deţineau ei căutau să dobândească un statut socio-economic, ce le permitea mai târziu să se integreze vechii aristocraţii. Această din urmă categorie era deja bogată. În acest sens avem multe mărturii printre care şi pe aceea a peloponezienei Danielis care în secolul al IX-lea îi dădea împăratului Vasile I cca. 3.000 sclavi sau paflogonianul Mauriciu care avea un mic corp armat pentru a se apăra împotriva turcilor. De asemenea Filaret, autorul unei autobiografii, ne explică cum atunci când avea un necaz, situaţia îi era ameliorată de un funcţionar de la fiscul provinciei în care locuia[326]. Vedem astfel cum puterea era folosită în favoarea aristocraţiei funciare, iar aceasta profita din plin de relaţia privilegiată cu funcţionarii dornici de a-şi spori bunurile materiale.

Prin revenirea la marea proprietate, mediul rural bizantin a cunoscut astfel în secolele VIII-XI o schimbare socială considerabilă. Aceasta nu înseamna că economia rurală a fost complet bulversată; o parte a ţăranilor care şi-au vândut terenurile le-au recuperat în locaţie, în calitate de *parechi*, în aceleaşi localităţi fără să modifice astfel producţia agricolă. Cu toate acestea, în unele regiuni şi în epoci diferite, aceste mutaţii sociale au determinat un fel de fenomen de "dezertificare", care a cuprins sate întregi. La frontierele orientale ale Asiei Mici, factorii politici au amplificat acest fenomen. Aşa cum expansiunea micii proprietăţi era paralelă cu creşterea demografică, mişcarea socială inversă a condus la o scădere demografică considerabilă în mediul rural, chiar la un exod rural cu consecinţe grave asupra culturilor agricole. Dezvoltarea proprietăţii rurale mici şi mijlocii corespundea astfel unei creşteri economice în acest spaţiu, iar regresiunea atrăgea după sine recesiune.

Dobrogea bizantină în vremea împăratului Ioan Tzimiskes

În vremea împăratului Ioan I Tzimiskes, Dobrogea a fost transformată în themă sub numele de Istros sau Paradunavon. Începuturile themei erau mai vechi, regiunea făcând parte dintr-o altă themă întemeiată de Constantin al IV-lea în 681-685, după înfrângerea bulgarilor. Constantin al VII-lea Porfirogenetul în lucrararea sa Despre theme (*De Thematibus*), spunea că împăratul Constantin al IV-lea ar fi întemeiat thema Traciei din care făcea parte şi Bulgaria, Hemus şi Istros. Istros pare a fi chiar Dobrogea. Acum Ioan Tzimiskes organizează Istros ca themă de sine stătătoare cu reşedinţa la Durostorum (Silistra). Aici va fi şi sediul strategului. Primul strateg se pare că a fost Leon, cel care conducea flota dunăreană. Pe sigiliile din această vreme se găsesc titulaturile cârmuitorilor şi numele themei. Ioan Tzmiskes a avut grijă şi de refacerea cetăţilor de aici, fiind zidită acum cetatea Păcuiul lui Soare. Cetatea trebuia să apere Durostorumul de atacurile ce veneau dinspre Nord. Azi cetatea se păstrează numai parţial, arheologul Petre Diaconu localizând tot aici o altă cetate Vicina[327].

[326] Cf. A. DUCELLIER, M. KAPLAN, B. MARTIN, *Op. cit.* p. 140.

[327] P. DIACONU, *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare*, în *BMI*, CL, 1971, nr. 1; Idem, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, 1970, nr. 3; Idem, *Iarăşi despre localizarea Vicinei*, în *Revista de Istorie*, tom 34, 1981, nr. 12; Idem, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente*, în *Revista de Istorie*, tom 36, 1983, nr. 7.

Pentru consolidarea acestor afirmații există o serie de argumente:

- "portulanele" italiene, acele hărți care menționau porturile de la Dunăre şi distanța dintre ele;
- la Păcuiul lui Soare s-au descoperit foarte multe sigilii comerciale ce însoțeau baloturile cu mărfuri;
- în urma cercetărilor arheologice făcute în multe cetăți din Dobrogea, precum Noviodunum (Isaaccea), Dinogeția (Garvăn – reşedința unui toparh), Beroe (Piatra Frecăței), Capidava, Axiopolis (Cernavodă), s-au descoperit vestigii din această epocă, demonstrând grija lui Tzimiskes pentru această regiune.

În ceea ce priveşte organizarea bisericească, descoperirea de biserici la Dinogeția, Noviodunum şi Troesmis atestă existența unor episcopi. Astfel, la Dinogeția a fost găsit un engolpion de aur care ar fi aparținut unui episcop şi un sigiliu al lui Mihail al Kievului care ar fi însoțit o scrisoare către ierarhul locului. La Noviodunum şi Troesmis sunt de asemenea numeroase urme creştine care întăresc ipoteza conform căreia în această zonă ar fi existat o viață bisericească organizată. La Sud de Cernavodă, la Axiopolis, avem informații privind existența unui episcop care ar fi fost transferat de aici mai târziu în Imperiu, la Abidos în Vestul Asiei Mici. Concluzia ar fi că acesta era bizantin iar slujba o făcea în limba greacă. O dovadă a folosirii limbii greceşti în cult este şi descoperirea unui ulcior la Capidava, ce poartă pe el literele alfabetului grec, Crucea şi alte semne. Există o Noititia episcopatum din sec. al XI-lea care menționează cetatea Durostorum ca mitropolie cu 5 episcopii sufragane în 5 cetăți, care se aflau în Dobrogea. Transferul episcopului la Abidos a fost făcut pe un scaun mitropolitan. Este posibil ca şi Axiopolis să fi fost mitropolie, deoarece în secolul al VI-lea era un centru creştin important, iar transferul se făcea pe ranguri egale.

Civilizație bizantină şi spiritualitate ortodoxă în perioada împăraților macedoneni

Din punct de vedere al civilizației, epoca împăraților mecedoneni a fost una dintre cele mai reprezentative. Leon al VI-lea a fost cel care a publicat în limba greacă culegerea monumentală a *Basilicalelor* sau a legilor imperiale, o sinteză a operei legislative a lui Justinian, care omitea însă legile lipsite de actualitate, adăugând pe cele mai recente. Tot din vremea lui Leon al VI-lea avem şi celebra *Carte a prefectului* (este vorba de prefectul de Constantinopol), descoperită la sfârşitul secolului trecut, document esențial pentru cunoaşterea vieții economice de la Bizanț, unde aproape toate profesiile erau supuse unei reglementări stricte. Totul indica de altfel prosperitatea Constantinopolului, unde veneau tot felul de negustori cu mărfurile lor, oraşul având practic acelaşi rol pe care-l avusese şi Pireul în perioada de înflorire a Atenei.

Dinamica comerțului sau gloria militară şi-au găsit expresia în litere şi arte. Chiar dacă nu mai avem de-a face cu creații de genul Sfintei Sofii, în provincie nenumăratele monumente atestă renaşterea la care asistăm, fapt pentru care această perioadă mai poartă şi numele de al II-lea secol de aur al artei bizantine. În domeniul ideilor este de ajuns să amintim acum două mari figuri: Fotie şi Psellos, remarcabili prin gustul lor pentru elenism şi pentru cunoaşterea tradiției antice.

Fotie a fost unul din principalii protagonişti ai renaşterii bizantine. El a fost unul dintre teologii eminenți ai Bisericii Ortodoxe, unul dintre cei mai influenți umanişti bizantini[328]. Opera sa teologică este majoră: *Mistagogia*, *Amfilohia* (adunare de răspunsuri la întrebări teologice), *Scoliile la Scara Sfântului Ioan Sinaitul*, *Cuvânt despre purcederea Sfântului Duh* (combătea adaosul

[328] T.G. BULAT, *Fotie, patriarh al Constantinopolului*, Chişinău, 1940; D. STRATOUDAKI White, *Patriarch Photius of Constantinople*, Brookline, Massachusets, 1981.

Filioque), *Către cei care pretind că Roma este primul scaun*, *Predici, Cateheze* şi *Cuvântări*[329] (în care le regăsim şi pe cele rostice cu prilejul asedierii Constantinopolului de către ruşi în anul 860), *Biblioteca sau Myrobiblion*[330] (cele 1.000 cărţi) sunt titluri care ni-l prezintă pe Fotie drept unul dintre principalii renovatorii ai studiilor în Universitate, precum şi în cercuriile private unde erau citiţi şi comentaţi autori vechi[331]. Fără îndoială că unii scriitori au fost mai puţini originali decât artiştii, această perioadă fiind una a enciclopediştilor: *Lexicul* lui Suidas, *Vieţile Sfinţilor* de Simeon Metafrastul. Nu trebuie uitat nici Ioan Geometrul cu poeziile sale sau Leon Diaconul cu *Istoria* sa. Un exemplu de creaţie au fost şi împăraţii: Leon a VI-lea, supranumit Filozoful pentru dragostea sa faţă de studiu, Constantin Porfirogenetul, scriitor, artist şi animator al vieţii intelectuale, de la care ne-au rămas binecunoscutele tratate *Despre Administrarea Imperiului*, *Despre Theme*, *Despre Ceremoniile de la curtea bizantină*[332]. În ceea ce-l priveşte pe Constantin al IX-lea Monomahul, în afara tristei sale faime legate de Schisma de la 1054, numele său este legat şi de crearea alături de Facultatea de Filozofie condusă de Psellos, a celei de Drept, condusă de Ioan Xifilinos, care avea ca principal obiectiv, formarea de funcţionari pentru Imperiu.

Teologia oficială

În istoria Bizanţului, Biserica şi Statul au ajuns la un moment dat să tragă unele concluzii din experienţa trecutului; acest trecut se baza pe Antichitate şi se dezvoltase în conştiinţa Bisericii pe un ideal imuabil, care urmărea întoarcerea la anumite valori ale trecutului. Cu acordul tacit al Bisericii şi al Statului, înainte de instaurarea dinastiei macedonene se ajunsese la un fel de bilanţ: orice nouă dezbatere teologică, orice problemă nouă, trebuia raportată la trecut. Tradiţia Sfinţilor Părinţi, confirmată de autoritatea lor, ca mijloc de referinţă sau de citate scoase din context, devenise un fel de garanţie a fiabilităţii. În lucrarea Sfântului Ioan Damaschin, *De Fide orthodoxa*, întâlnim tocmai această grijă deosebită pentru trecut, pentru Sfinţii Părinţi, *consensum Patrum*. Lucrarea ultimului mare Părinte al Bisericii este un fel de "sumă" a teologiei greceşti la care secolele posterioare nu au adăugat prea mult. În secolul al IX-lea, Bizanţul recunoştea tacit că adevărul universalităţii Bisericii fusese formulat odată pentru totdeauna de către Sfinţii Părinţi la Sinoadele Ecumenice. Răspunsul la noile neînţelegeri, la noile erori sau întrebări, trebuia împrumutat din literatura patristică. Exigenţa acestui demers retrospectiv se află la originea curentului religios bizantin numit "teologia oficială". Principalul ei obiectiv consta în demonstrarea că "totul a fost deja decis", toate problemele erau rezolvate, iar singura garanţie a Ortodoxiei era apelul la trecut. Importanţa şi meritul acestei "teologii oficiale" nu trebuie minimalizat: ea ne arată înaltul nivel al culturii bisericeşti bizantine, preocupările spirituale şi intelectuale deosebite, grija pentru educaţie, învăţământ, şcoli şi cărţi. Toate acestea au făcut din Imperiul bizantin centrul cultural al lumii, căruia îi datorăm transmiterea unei tradiţii antice şi paleocreştine[333].

Începuturile acestui curent oficial al teologiei bizantine le putem plasa odată cu renaşterea culturală din a doua jumătate a secolului al X-lea, centrul fiind Universitatea din Constantinopol. De aici a ieşit "părintele teologiei bizantine" patriarhul Fotie (858-867; 877-886). Universalitatea ştiinţei

[329] C. MANGO, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople,* Cambridge, Massachusets, 1958.
[330] W. TREADGOLD, "The recently completed edition of the Bibliotheca of Photius", în *Byzantinoslavica* 1, 1980, p. 50-61;
[331] H.G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich,* Göttingen, 1980, p. 520.
[332] A. GABOR, *Constantin al VII-lea Porfirogenetul - De administrando Imperio. Valoarea sa istorică*, în *S.T.*, II, XLII, 1990, 5-6, p. 76-90.
[333] Vezi P. LEMERLE, *Le Premier Humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignements et culture à Byzance, des origines au Xe siècle*, Paris, 1971.

sale a atras o pleiadă de savanți şi teologi, printre care şi Chiril, fratele lui Metodie, Apostolul slavilor. Răspunsurile sale date lui Amfilohie de Cizic rămân până astăzi un exemplu tipic al teologiei fondate pe referințe şi citate[334].

La rândul lor, împărații Leon al VI-lea şi Constantin al VII-lea sau Universitatea din Constantinopol, au reprezentat centrul unei intense activități intelectuale, în care predomina interesul pentru antichitate şi arheologie.

Teologia monastică

Secolul care a precedat începuturile dinastiei macedonene a fost frământat de erezia iconoclastă. Rolul jucat de monahismul bizantin în obținerea victoriei Ortodoxiei asupra celor care persecutau pe cinstitorii icoanelor, ne ilustrează că acesta nu era numai o şcoală a desăvârşirii spirituale ci şi o clasă ce se simțea responsabilă pentru conținutul de credință şi față de soarta Bisericii în general. Specificul comportamentului şi al ideologiei monastice, opoziția față de toate necesitățile "acestei lumi", au dat naştere în Bizanț unei teologii ce poate fi numită "monahală". În contrast cu formalul conservatorism al cercurilor bisericeşti ierarhice şi în contradicție cu tradițiile elenismului profan, această teologie a fost un curent creator în gândirea bizantină. În perioada în care scolastica latină domina seminariile din Rusia, Sfântul Serafim de Sarov îşi expunea învățătura sa, iar Paisie Velicikovsky deschidea calea renaşterii monahismului. Asemenea şi la Bizanț, în timp ce teologia oficială risca să se transforme într-un comentariu scolastic al textelor patristice, o altă tradiție autentică şi creatoare se răspândea în mănăstiri. Se vorbeşte adesea despre "mistica bizantină", numai că este vorba despre o prelungire a tradiției teologice contemplative originale. În general, monahii i-au învățat pe bizantini cum să se roage. Atât chinoviticii cât şi isihaştii au creat o tradiție de rugăciune în care ținta era una comună: transfigurarea omului prin comuniunea cu umanitatea îndumnezeită a lui Hristos în Duhul Sfânt[335]. În general, chinoviticii au pus accentul pe natura liturgică sau sacramentală a acestei comuniuni, în timp ce isihaştii învățau că trăirea în Hristos trebuia atinsă printr-un efort personal. În Bizanțul post-iconoclast cele două tradiții s-au completat, iar reprezentantul "misticii personaliste", Sfântul Simeon Noul Teolog (949-1022), şi-a petrecut cea mai mare parte din viață în comunități chinovitice. El ne-a lăsat imne, scrisori, tratate ascetice şi teologice. Este vorba despre o teologie specific monastică, consacrată în întregime descrierii vederii mistice, a acelei comuniuni cu lumina dumnezeiască, care a fost de la început scopul ascezei monahale. Teologia renunțării şi urcuşului solitar spre Dumnezeu a devenit în această periodă mult mai importantă decât teologia oficială. Aceşti părinți spirituali inspirați, constituiau pentru Biserică un pol de libertate în raport cu lumea, acea libertate care putea judeca orice lucru din lume, ceea ce lipsea atât de mult strânsei legături dintre Biserică şi Imperiu. Teologia acestor părinți se baza pe trăire şi nu pe o teorie anume, astfel încât prin ei creştinismul se reînnoia în dimensiunea sa practică.

Muntele Athos

În perioada secolelor IX-X la Constantinopol s-au construit trei mari mănăstiri, toate închinate Maicii Domnului, considerată ocrotitoarea oraşului, mai ales după ce acoperământul ei salvase capitala în anul 924 de sub amenințarea bulgarilor lui Simeon (893-927). Prima dintre aceste

[334] F. DVORNIK, *Photius et la réorganisation de l'Académie patriarchale*, în *Analecta Bollandiana*, vol. 68, 1950, p. 108-125.
[335] J. MEYENDORFF, *Teologia bizantină*, trad. în limba română de Pr. Conf. Dr. A. STAN, Bucureşti 1996, p. 90.

mănăstiri este cunoscută sub numele de *Hodighitria* (a Maicii Domnului Arătătoarea Căii)[336]. Aceasta a fost ctitorită la puțină vreme după înfrângerea iconoclasmului de către împăratul Mihail al III-lea (842-867) sau de mama acestuia, Teodora. La mijlocul secolului al XI-lea a fost ridicată o altă mănăstire numită *Everghetidos* (a Maicii Domnului Binefăcătoarea)[337]; nu trebuie uitate nici ctitoriile istoricului imperial Mihail Ataleiates, care în 1077 a ridicat mănăstirea *Panoiktirmon* (a Maicii Domunului Atotmilostivă) şi a împăratului Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1054), închinată Sfântului Gheorghe. În afara capitalei au fost construite aşezăminte religioase mai ales în locuri retrase. Un unchi al împăratului Nichifor al II-lea Focas, Mihail Maleinos, a ctitorit în 922, în regiunea Bitiniei, mănăstirea Kymina, care şi-a luat numele de la Muntele pe care fusese ridicată. Importanța acestei mănăstiri constă şi în faptul că aici s-a călugărit cel care avea să devină fondatorul primei mănăstiri de la Muntele Athos.

Unul dintre cele trei brațe ale Peninsulei Chalcidice de la Marea Egee, situată între oraşele Tesalonic şi Constantinopol, poartă numele de Muntele Athos. Această fâşie de pământ este despărțită de baza Peninsulei printr-un canal, care poartă numele regelui persan Xerxes[338], cel care a ordonat construcția în anul 480 î.d.Hr. Insula care a rezultat avea o lățime cuprinsă între 2-13 km, iar lungimea era de aproximativ 60 km. După toate probabilitățile Muntele Athos a început să fie un loc de retragere pentru călugări încă din timpul ultimelor persecuții romane împotriva creştinilor (sec. III-IV), iar în anul 726 când a fost dat primul edict împotriva icoanelor şi până în anul 843, un însemnat număr de călugări de pe întreg teritoriul bizantin a venit la Muntele Athos. Ei au dus aici acte, documente, moaşte, obiecte de artă, numeroase icoane. Din această perioadă au început să se zidească şi primele "lavre" atonite, iar dintre chipurile duhovniceşti ale acestei perioade amintim pe Petru Atonitul, fost general în armata împăratului Teofil (829-842) şi pe Eftimie al Tesalonicului, devenit în 862 starețul unui aşezământ monahal[339]. Constituiți în "lavrele" amintite, călugării s-au răspândit pe întreg teritoriul Athosului, fără a fi tulburați decât de incursiunile piratereşti ale arabilor şi de pretențiile jurisdicționale ale locuitorilor restului Peninsulei Chalcidice. Pentru a-i pune la adăpost de diferitele pretenții ale acestora din urmă, împăratul Vasile I Macedoneanul, printr-un decret emis în anul 885, a oprit trecerea ilegală peste canalul Xerxes, declarând în mod oficial Athosul ca "loc al călugărilor" şi i-a scutit de plata oricărui fel de taxe către Stat. Această măsură a fost reconfirmată de Leon al VI-lea Filozoful în anul 911 sau de Roman I Lecapenul în 920, care le-au îngăduit să-şi agonisească şi bunuri personale[340].

În aceste condiții, comunitatea eremită de pe Muntele Athos s-a consolidat pe toată perioada secolului al X-lea, devenind practic o adevărată republică monahală sub suzeranitatea Imperiului biizantin. Stilul de viață al călugărilor atoniți a continuat să fie cel idioritmic, dar o nouă perioadă se va deschide odată cu prestigiul câştigat de generalul Nichifor Focas în luptele cu arabii. Acest general a acordat o atenție deosebită vieții monahale, manifestându-şi chiar intenția de a se călugări într-o zi. Cel ce a întemeiat prima mănăstire cu reguli de viață chinovitică pe Muntele Athos, Atanasie, era fost coleg de arme iar acum duhovnic al lui Nichifor Focas. Cu mijloacele puse la dispoziție de fiul său duhovnicesc, călugărul Atanasie construieşte în anul 963, în Sud-Estul Peninsulei, un centru monahal care avea două biserici, cu hramurile Sfântul Ioan Boatezătorul şi Buna-Vestire, o trapeză, o bolniță, o casa de oaspeți şi alte anexe gospodăreşti. Acest aşezământ este cunoscut sub numele de "Marea Lavră" (*Meghistis Lavras*) sau "Lavra Sfântului Atanasie".

În organizarea monahismului atonit, Atanasie a introdus stilul de viață chinovial, astfel încât mănăstirea sa (cca. 80 călugări) a devenit obiectul unor atacuri vehemente din partea celorlalți viețuitori ai Muntelui, care în marea lor majoritatea erau idoritmici. Aceştia vedeau în noul mod de

[336] L.BRÉHIER; *Civilizația bizantină,* Bucureşti, 1994, ed. Ştiințifică, p. 211.
[337] *IBIDEM*, p.135.
[338] L. STAN, *Locurile Sfinte în Orient*, în *Ortodoxia*, IV (1952), nr. 1, p. 40.
[339] H.G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980, p. 136.
[340] L. STAN, *art. cit.*, p. 43.

organizare o derogare de la tradiția veche a monahilor atoniți, păstrată ca o poruncă apostolică până atunci, precum şi o amenințare la adresa idealurilor lor. Noua organizare monahală a lui Atanasie se baza pe: impunerea stilului chinovial, oprirea călugărilor de a poseda averi personale, interzicerea deosebirii dintre călugării greci şi cei aparținând altor popoare, supunerea tuturor unui *protos*, cu drepturi superioare față de cele ale stareților, oprirea intrării pe teritoriul Athosului a femeilor, organizarea comunității monahale în mod independent față de orice autoritate[341]. Această ultimă directivă a reprezentat linia tradițională atonită şi a fost confirmată de către împăratul Nichifor II Focas. Lupta dintre grupul atonit idioritmic şi apărătorii stilului de viață chinovial, a durat până în anul 970, când împăratul Ioan I Tzmiskes (969-976) aprobă un *Tipikon*[342], care urma să aibă valabilitate pe întreg teritoriul Muntelui Athos. El a fost semnat şi de Atanasie alături de alți 54 de conducători ai aşezămintelor monahale atonite existente la acea vreme. Principalele măsuri înscrise în Tipikon erau:

- se îngăduia la Athos atât viața idioritmică cât şi cea chinovială;
- fiecare mănăstire urma să fie condusă de un egumen ajutat de câțiva proestoşi;
- toate mănăstirile erau conduse de un areopag monahal, format din stareții lor şi care se întrunea o dată pe an la Karyes, care devenea acum capitala Athosului;
- în fruntea acestui areopag se va afla un *protos*, numit de împărat şi hirotonit de patriarhul de la Constantinopol, el având atât jurisdicție civilă cât şi bisericească asupra întregului Munte.

Chiar dacă prin acest *Tipikon* idealul de viață idioritmic şi cel chinovial rămân în fond neatinse, viitorul imediat va aparține lavrelor de tipul celei ridicate de Sfântul Atanasie, a cărui ctitorie a rămas creatoare de stil şi a devenit dominantă pe Munte. Acest lucru s-a putut vedea odată cu înființarea noilor aşezăminte: Iviron în anii 980-984, Vatoped 985 etc. Protosul de necontestat al Athosului, Atanasie, a murit în anul 1004. În prima jumătate a secolului al XI-lea s-au înființat noi lavre precum Dohiariu în anul 1030, Esfigmenu şi Karakalu, ambele în jurul anului 1045.

Începând cu secolul al X-lea, "Sfântul Munte Athos" a devenit principalul centru al monahismului bizantin şi tendința contemplativă a teologiei ortodoxe. În secolul al XII-lea, în vremea împăratului Alexios I Comnenul, Muntele era recunoscut peste tot ca fiind inima monahismului bizantin. Diferitele curente teologice contemplative care s-au dezvoltat în monahismul oriental începând cu Părinții deşertului, converg spre Athos, făcând din acest spațiu centrul unei vieți teologice deosebit de intense.

Dărnicia românilor față de întreaga creştinătate răsăriteană, dar mai ales față de Athos, a fost evidențiată de patriarhul Atenagora I (1949-1972) cu ocazia vizitei sale la mănăstirea Curtea de Argeş din 1967: "Numele strălucit al Basarabilor umple întreaga catedrală de la Constantinopol şi pretutindeni unde am fost în Răsăritul ortodox am găsit aceste urme vii între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Ortodoxă în general. În afară de Constantinopol, Sfântul Munte Athos este plin de numele voievozilor români"[343]. Din păcate spre deosebire de ruşi, sârbi sau bulgari, nu am reuşit să păstrăm măcar una din cele 20 de mănăstiri mari, la care domnitorii moldoveni sau munteni au făcut danii[344]. Astăzi Sfântul Munte este organizat ca o republică monahală autonomă, reprezentând centrul principal al monahismului ortodox. Această republică este condusă de un areopag restrâns, alcătuit din reprezentanții celor 20 de mănăstiri mari. Din cele 20 de aşezăminte monahale, 17 aparțin grecilor, una sârbilor, una ruşilor şi una bulgarilor. În ceea ce ne priveşte pe noi, există la

[341] L. STAN, *art.cit.*, pp. 44-45.
[342] Act de fondare a unei mănăstiri, în care se preciza organizarea ei, obligațiile sale şi statutul.
[343] I. RĂMUREANU, T. BODOGAE, M. ŞESAN, *Istoria Bisericească Universală*, vol. II, p. 59.
[344] Vezi recenta lucrare a Pr. Dr. Ioan MOLDOVEANU, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863),* Bucureşti, 2002.

Muntele Athos două schituri: unul închinat Sfântului Ioan Botezătorul, iar celălalt Sfântului Dimitrie Izvorâtorul de Mir.

Misiuni bizantine în secolele IX-X. Activitatea Sfinților Chiril şi Metodie

Amplasamentul geografic al Constantinopolului a făcut din capitala Imperiului bizantin un punct de atracție pentru barbarii din Asia şi din Occident. Popoarele migratoare din aceste regiuni erau impresionate de spledorile şi fastul curții imperiale, iar Constantinopolul în calitatea sa de moştenitor al vechii Rome, respingea în principiu orice contact cu "barbaria"[345]. Prin calitatea pe care o deținea, de popor ales şi singur credincios, bizantinii se considerau investiți cu un drept special în conducerea altor oameni. Uneori se întâmpla ca unii împărați, precum Constantin al VII-lea Porfirogenetul să afirme o "anumită puritate a rasei greceşti" atunci când acesta făcea referiri la populația Peloponezului aflată în acea vreme sub efectul slavizării. Când ruşii care nu cunoşteau cavaleria atacau într-o dezordine de nedescris, bizantinii se opun "prin experiență şi tehnica" lor de luptă. Străinilor care atacau Imperiul, crezând că prin număr şi forță vor reuşi să-l cucerească, bizantinii le opuneau conştiința misiunii lor de apărători ai creştinătății. Acest sentiment deosebit de puternic le-a dat curajul superiorității, prin care indiferent de raportul numeric, bizantinii au reuşit să-i înfrângă în multe situații pe barbari sau să nimicească la un moment dat pe turci. Astfel putem vorbi chiar despre un "patriotism bizantin" un proverb spunând că "nimic nu poate fi mai drag decât patria", iar termenul de "patriot" (*filopatris*), care servea ca titlul unui dialog anonim din secolul al X-lea, este de asemenea acelaşi pe care-l întrebuința şi Psellos indignat că aurul bizantin înbogățea diferitele popoare străine în urma tratatelor de pace. De aceea, atunci când bizantinii erau nevoiți să facă față unui atac străin, îl considerau ca o simplă "revoltă" a unor subiecți rebeli, acei oameni care "încearcă să se revolte împotriva ascultării, a stăpânirii". De aici şi ideea că un atac advers este înainte de toate o imprudență. Chiar şi turcii erau considerați ca fiind printre cei mai "imprudenți adversari ai Bizanțului"[346].

În fața altor popoare, bizantinii făceau uneori proba unui naiv spirit de complexitate: ca şi în cazul vechilor greci sau al chinezilor, ei erau de-o parte, iar de cealaltă era "restul", "lumea obscură a barbarilor", considerați a fi stăpâniți în permanență de sentimentul geloziei față de Bizanț. Pentru Psellos ruşii erau "un trib de barbari, plini în permanență de furii împotriva Imperiului, imaginând tot felul de strategii" pentru a declanşa un război. În fața acestor inițiative diabolice, era firesc ca bizantinii să-şi asocieze tradițiile antice şi creştine şi să se identifice cu grecii războaielor medice sau poporului lui Israel, care combătea pe dușmanii săi. Religia acestor barbari era de asemenea un fel de magie perversă, iar unul din scopurile urmărite de Bizanț era şi acela de a-i civiliza pe alții, prin convertire.

În perioda secolelor IX-X misiunile bizantine au obținut o serie de succese, reuşind să aducă la creştinism mai multe popoare. Între acestea se remarcă marea masă slavă, câştigată la Hristos în a doua jumătate a secolului al IX-lea[347]. Chiar dacă nu trebuie să punem pe seama fraților Chiril şi Metodie întreaga misiune de convertire a slavilor, cei doi au avut o importanță deosebită în acest proces. Slavii au apărut destul de devreme în viața Imperiului bizantin. Până la sfârşitul secolului al VI-lea Imperiul reuşise să-i respingă, dar în 580 cca. 1.000 dintre ei au invadat Grecia. După ce s-au eliberat de sub tutela avarilor, în secolul al VII-lea slavii s-au instalat în vechile provincii romane pe care le devastaseră anterior: Iliricul, Moesia, Tracia şi Macedonia. Treptat ei au intrat sub influnța

[345] F. DVORNIK, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926, p. 61.
[346] Cf. A. DUCELLIER, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d' une société chrétienne,* Paris, 1976, p162.
[347] Vezi F. DVORNIK, *Slavii în istoria şi civilizația europeană*, Bucureşti, 2001, 630p.

Bizanţului astfel încât până în secolul al IX-lea au avut deja contacte cu religia creştină prin autohtonii din centrele bizantine: Tesalonic, Atena, Monemvasia, Patras, Antibari, Raguza, Split, Zadar. De asemenea, prin vitejia lor, ei au deţinut funcţii de conducere în armata bizantină, ceea ce ne îndreptăţeşte să credem că cel puţin o parte dintre aceste triburi barbare cunoşteau creştinismul încă înainte de secolul al IX-lea[348]. La început convertirile au fost sporadice, difuzarea creştinismului nefiind legată exclusiv de Botez; putem vorbi mai degrabă de un proces în care Botezul constituia punctul culminant, deoarece el era urmat de o serie de măsuri care priveau mai degrabă organizarea bisericească şi limba folosită în Biserică. Cu toate acestea, Botezul avea o importanţă aparte, iar urmările erau durabile, atât din punct de vedere religios cât şi pe plan politic: conform concepţiei epocii, odată cu principele, întregul popor accepta noua religie, abandonând lumea barbarilor şi devenind parte integrantă a Bisericii ecumenice[349]. Prin Botez, principele împreună cu poporul său, erau admişi în ierarhia Statelor creştine, obţinea ceea ce numim în terminologia politică modernă "recunoşterea internaţională".

Sfârşitul secolului al VII-lea a cunoscut o nouă invazie, aceea a bulgarilor, care-şi afirmă autoritatea asupra provinciilor ocupate de slavi şi se angajează la o luptă destul de lungă împotriva Imperiului. Aşa cum se va întâmpla şi mai târziu cu varegii[350], cuceritoruii slavilor orientali, invadatorii se vor slaviza. Aproape de porţile capitalei, a luat naştere un puternic Stat bulgaro-slav, cu care bizantinii se vor bate practic de-a lungul secolului al VIII-lea[351].

Chiar dacă procesul de convertire al slavilor a fost destul de lent, el a fost desăvârşit de cei doi "Apostoli ai slavilor", originari din Tesalonic. Istoricii slavi susţin că Metodie şi Chiril ar fi fost de origine slavă, bazându-se pe existenţa acelor "slavonii" din jurul Tesalonicului. La rândul lor, grecii îi consideră de etnie elenă, dar în secolul al XIX-lea a fost lansată şi o altă teorie conform căreia ar fi fost "români din coloniile lui Traian"[352]. Originari dintr-o familie nobilă, ei au primit o educaţie aleasă şi au cunoscut atât la Tesalonic, cât şi la Constantinopol, viaţa, moravurile şi limba slavilor. Despre evanghelizarea slavilor şi despre activitatea celor doi fraţi, Chiril şi Metodie, s-a scris mult[353]. Chiril, pe numele său de mirean Constantin, filozof, erudit şi lingvist, a fost însărcinat cu importante misiuni la arabi, la cazarii din regiunea Niprului şi în Sudul Rusiei. Tot Chiril a alcătuit primul alfabet pentru slavi şi a tradus în dialectul slavilor din Macedonia, Evangheliile şi textele liturgice. În vremea patriarhului Fotie mai multe misiuni creştine au întărit influenţa culturală şi politică a Bizanţului în Balcani, ca şi în Rusia sau Europa Centrală.

Între 862-863, Rastislav (846-870), principe al Moraviei s-a adresat bizantinilor pentru trimiterea de preoţi. Nu era vorba de convertirea acestui spaţiu, care era deja deschis creştinismului, ci de preoţi care să înveţe credinţa creştină în limba slavă şi să întărească poporul în noua religie, pentru stabilirea unei Biserici autonome, cu o ierarhie independentă, ceea ce ar fi permis Moraviei să se detaşeze de sub tutela politică a francilor, bavarezilor sau a bulgarilor. Misiunea bizantină în Moravia a fost plasată sub conducerea lui Constantin-Chiril, la care s-a alăturat şi fratele său, Metodie. Cei doi au ajuns în Moravia în anul 863, opera lor misionară bucurându-se de un mare succes datorită introducerii limbii slave în cult. Din cauza lipsei acute de misionari şi episcopi, Chiril şi Metodie au ajuns până în zona lacului Balaton, unde prinţul Panoniei Kocelj, a manifestat un mare

[348] A. DUCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1997, p.229-233.
[349] *IBIDEM*, p.282-285.
[350] Erau originari din sudul Suediei şi făceau comerţ între Marea Baltică şi Marea Neagră, parcurgând marile fluvii ale Europei Orientale cu ajutorul ambarcaţiunilor numite monoxile.
[351] V. ZAIMOVA-TARPKOVA, *Byzance et les Balkans à partir du Vie siècle. Les mouvements ethniques et les Etats*, Londra, Variorum, 1979.
[352] I. RAMUREANU, *Unsprezece secole de la activitatea misionară a Sfinţilor Chiril şi Metodie*, în *Ortodoxia*, XIX (1967), nr. 1, p. 18; Gh. ŞINCAI, *Cronica românilor şi a mai multor neamuri*, Bucureşti, 1886, vol. I, p. 255.
[353] Vezi J-P. ARRIGNON, *Les Eglises slaves,* Paris, 1991; F. DVORNIK, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyrile and Methodius*, New Brunswick-New Jersey, 1970; A.P. VLASTO, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slaves,* Cambridge, 1970.

interes pentru activitatea lor[354]. De asemenea, ei au fost primiți cu mari onoruri şi la Roma de către papa Adrian al II-lea (867-872), papa susținându-i în demersul lor de introducere a limbii slave în Biserică. Această susținere era cu atât mai importantă cu cât la acea vreme mulți nu admiteau decât trei limbi în cult: greaca, latina şi ebraica. Constantin-Chiril a murit la Roma în 869. Tot acum papa l-a numit pe fratele său Metodie arhiepiscop de Sirmium, noua eparhie întinzându-se până în Moravia, regiune revendicată şi de arhiepiscopul de Salzburg. În dezacord cu hotărârea pontificală, arhiepiscopul german îl închide pe Metodie în 870, dar după 3 ani papa Ioan al III-lea (872-883) îl eliberează. Revenit în Moravia, Metodie şi-a continuat activitatea sa misionară până la moartea sa în 885. Din păcate opera sa a fost de scurtă durată, deoarece în iarna 885-886 succesorul său, Gorazd a fost alungat din Moravia.

În Bulgaria, sub presiunea bizantină, dar şi din convingere politică, hanul Boris (852-889) a acceptat convertira la creştinism în 864[355]. În anul 866 el a primit botezul la Constantinopol, luându-şi numele de Mihail după numele împăratului. Prin gestul său, Boris nu-şi atinsese scopul deplin: formarea unei Biserici autonome. De aceea, el s-a adresat Romei, de unde nu a obținut nimic. Situația s-a complicat în urma luptelor politico-religioase dintre papa Nicolae I şi patriarhul Fotie, care-şi disputau dioceza bulgară. Conflictul s-a încheiat în anul 870, când sinodul convocat de împăratul Vasile I (867-885) şi de patriarhul Ignatie a decis în favoarea Bizanțului. Bulgaria rămânea de partea Ortodoxiei bizantine. Biserica bulgară se bucura în plus de o oarecare autonomie, chiar dacă nu era cea pe care şi-o dorise hanul Boris: arhiepiscopul bulgar era numit de patriarhul de la Constantinopol, ocupând un loc de frunte în cadrul ierarhiei bizantine.

Aceste reuşite ale misionarismului patronat de Patriarhia de la Constantinopol în secolul al IX-lea ne arată că în această direcție bizantinii au fost cu un pas înaintea apusenilor, fie ei romani sau franco-bavarezi. Disputei pentru hegemonia bisericească asupra neamurilor de limbă slavă dintre Roma şi Constantinopol, le-au căzut indirect victime, Sfinții Chiril şi Metodie, împreună cu alți ucenici ai lor. În loc să fie sprijiniți în lupta împotriva păgânismului., ei au fost persecutați, perioada primelor secole de creştinism fiind înlocuită de interesul politic.

La începutul secolului al X-lea, Bizanțul înregistrează un nou succes misionar: creştinarea alanilor[356] cu ajutorul unui monah bizantin, Eftimie. Chiar dacă această convertire pare de mai mică importanță, stabilirea în zonă a unui episcop (în persoana arhiepiscopului Petru) bizantin a întărit Ortodoxia neamurilor învecinate, cu care Bizanțul avea relații: chazarii şi armenii.

Tot în acest secol misionarii bizantini au câştigat alte două popoare: ungurii şi ruşii. Primii au fost convertiți de Constantinopol, după care datorită poziției lor geopolitice, Roma îşi va impune ritul. Dintre toate popoarele care au cunoscut mai întâi creştinismul în forma lui răsăriteană şi apoi au înbrățişat ritul apusean, ungurii sunt cei care au păstrat cele mai multe reminescențe[357].

Bizantinii au reuşit şi convertirea ruşilor, care au apărut în istorie pe la începutul secolului al IX-lea. O cronică intitulată Istoria vremurilor trecute (*Povest vremennîh let*) compusă într-o primă redactare pe la 1054, iar o a doua ediție datează de la începutul secolului al XII-lea fiind atribuită cronicarului rus Nestor, ne informează despre triburile slave mai însemnate. Aceşti locuitori ocupau spațiul actual al Rusiei. O perioadă slavii din tribul anților au trăit amestecați cu avarii. Alte triburi slave (viaticii, radimicii, polianii, severienii) au locuit pe teritorii aflate sub suzeranitatea chazarilor, care i-au şi ajutat să scape de sub avari. Între Marea Baltică şi Marea Neagră exista o cale de apă, ce traversa ținuturile ocupate de aceşti slavi. Acesta era drumul varegilor spre Bizanț, unii principi varegi ocupând puncte importante din acest drum, impunând un tribut populației slave din

[354] Vezi Gy. MORAVCSIK, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1975.
[355] J.M. SANSTERRE, *Les missionnaires latins, grecs et orientaux en Bulgarie dans la seconde moitié du IXe siècle*, în *Byzantion*, t. 52, 1982.
[356] Popor care trăia în nordul Caucazului.
[357] Ritul oriental a rezistat în unele zone o perioadă lungă de timp (pînă în sec. al XIII-lea) înlocuirea vechilor obiceiuri făcându-se printr-un prozelitism agresiv. Vezi Gy. MORAVCSIK, *Op. cit*. p. 56.

împrejurimi. Totuşi numărul varegilor care s-au stabilit în această regiune a fost neînsemnat, foarte repede ei amestecându-se cu nobilimea slavă, înprumutând limba şi religia acestora. La începutul secolului al X-lea, regiunile din nordul Niprului şi părţile învecinate s-au unit sub autoritatea principelui Oleg. Această reunire a pământurilor triburilor slave a primit numele de Rusia, iar pentru faptul că îşi avea centrul politic la Kiev este cunoscută în istorie cu apelativul de "Rusia kieveană"[358]. În anul 907, Oleg a atacat Constantinopolul cu 2000 de corăbii, iar pentru împiedicarea unui dezastru, împăratul Leon al VI-lea (886-912) a încheiat un tratat comercial foarte avantajos pentru ruşi. Din Cronica lui Nestor aflăm că la acea vreme supuşii lui Oleg erau încă păgâni, pentru că la încheierea păcii cu bizantinii au jurat cu armele lor pe zeul Perun[359]. În 941 şi 944 urmaşul lui Oleg, Igor a încercat şi el cucerirea Bizanţului. După a doua expediţie a fost încheiată o pace, despre care aflăm amănunte în *Cronica lui Nestor*. Cu acel prilej trimişii lui Igor au spus: "Dacă din partea ruşilor se va gândi cineva să sfărâme această prietenie, toţi câţi au primit botezul să-şi primească de la Dumnezeu Atotputernicul, pedeapsa în viaţa aceasta sau în cea viitoare; toţi care nu sunt botezaţi să nu-i ajute Dumnezeu sau Perun; scuturile lor să nu-i protejeze, să cadă de propriile lor săbii, de propriile lor săgeţi şi de alte arme şi să ajungă robi în această viaţă şi în cea viitoare"[360]. Din aceeaşi sursă aflăm că exista la Kiev o catedrală închinată Sfântului Ilie, care îşi primise numele după cel al bisericii din cartierul Mamas din Constantinopol, dăruită de bizantini comercianţilor ruşi în anul 907, pentru nevoile lor spirituale. În anul 945, principele Igor a murit în cursul războiului purtat împotriva tribului slav al drevlienilor, iar soţia sa, Olga (945-957), a asigurat regenţa pe perioada în care fiul lor Sviatoslav (957-972) a fost minor. Această principesă a Kievului a primit botezul între anii 954-955, cel mai probabil de la un preot din comunitatea varego-rusă existentă aici[361]. Cronicarii bizantini Kedrenos şi Zonaras, precum şi cel rus, Nestor, afirmă că aceste evenimente s-au petrecut în anul 957, în timpul vizitei la Constantinopol a Olgăi, primind botezul de la patriarhul Polieuct (956-970) şi numele de Elena după soţia împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Autorul lucrării *De administrando imperio*, relatează în amănunt episodul primirii solemne la Bizanţ al principesei kievene în toamna anului 957. Din această lucrare aflăm că Olga era însoţită de o numeroasă suită, în care se afla şi preotul Grigorie, probabil duhovnicul ei[362]. Ipoteza conform căreia triburile care au format viitorul popor rus ar fi fost creştinate de Sfinţii Chiril şi Metodie între anii 843-862, pare în acest context neconformă cu adevărul istoric, fiind numai o încercare de a da un plus de vechime şi autoritate mai mare Bisericii Ruse[363]. Cu toată râvna sa pentru creştinism, Olga nu a reuşit să-şi convingă fiul, Sviatoslav, de superioritatea acestei credinţe.

După moartea sa, Statul rus a fost împărţit între cei trei fii, iar din 980 ajunge singur stăpân Vladimir (980-1015). Din aceeaşi *Cronică a lui Nestor* aflăm că Vladimir a favorizat în primii ani ai domniei sale păgânismul: au fost restaurate templele şi statuile zeilor, distruse în mare parte de către bunica sa[364]. Această atitudine nu a durat prea mult, pentru că Vladimir visa la o eventuală înrudire cu familia imperială de la Constantinopol. Studiul cronicilor ruse din secolul al XI-lea[365] ne conduc

---

[358] G. POPA LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. III (Cronica lui Nestor), Bucureşti, 1935, pp. 45-46. Oleg şi-a avut reşedinţa la Novgorod, iar pe la anul 880 a atacat Kievul, omorând pe doi conducători varegi, Askold şi Dir. După această victorie unificatorul triburilor slave ar fi rostit cuvintele: "Aceasta va fi mama cetăţilor ruseşti".

[359] *IBIDEM*, p. 50.

[360] *IBIDEM*, p. 60.

[361] D. OBOLENSKY, *Olga's Conversion: The Evidence Reconsired*", în *Harvard Ukrainian Studies,* XII-XIII, 1988-1989.

[362] I. SORLIN, *Les tratés de Byzance avec les Russes au Xe siècles*, în *Cahiers des mondes russes et soviétique*, t. 2, 1961, p. 313-360, 447-475; J.P. ARIGNON, *Les relations diplomatiques entre Byzance et la Russie de 860 à 1043*, în *Revue d'Etudes slaves*, nr. 55, 1983, p. 129-137.

[363] În perioada anilor 843-860 Sf. Chiril a fost în misiune la chazari şi nu la triburile slave din jurul Kievului.

[364] G. POPA LISSEANU, *Op. cit.* p. 80.

[365] *Viaţa Sfântului Vladimir* scrisă de călugărul Iacob, *Viaţa Sfinţilor Boris şi Gleb* şi *Omilia despre Lege şi Har* a mitropolitului Ilarion.

spre o datare a primirii botezului lui Vladimir: 987 la Kiev. În această perioadă situația politică a Imperiului bizantin era deosebit de grea. Împărații bizantini Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea, nevoiți să facă față uzurpatorului Bardas Focas, trimit la curtea lui Vladimir o misiune diplomatică condusă de episcopul Pavel, pentru a-l convinge să intervină în favoarea lor. Pentru a impresiona este posibil ca Vladimir, să fi primit botezul mai înainte de sosirea delegației bizantine de la unul din preoții comunității creştine din Kiev. În plus, el a cerut şi mâna porfirogenetei Ana, sora celor doi împărați. Conflictul intern din Imperiu a mai durat câteva luni, până când uzurpatorul Bardas Focas a murit pe câmpul de luptă la Abydos. În timpul acestei bătălii a fost încheiată la Constantinopol căsătoria dintre prințesa Ana şi cneazul Vladimir. În luna noiembrie a anului 989, porfirogeneta Ana, în vârstă de 26 de ani, a părăsit Constantinopolul, în compania unei suite din care nu lipseau preoți şi episcopi, care duceau cu ei moaşte, veşminte şi vase sfinte. [366] Prin eforturile lui Vladimir, a Anei şi a clericilor bizantini, poporul rus a fost creştinat în masă, fiind înființate episcopii la Kiev, Bielgorod, Cernigov, Novgorod şi Rostov. În anul 1011 soția cneazului a murit, iar Vladimir s-a recăsătorit cu nepoata lui Otto I cel Mare (936-973). Cel care a facilitat creştinarea ruşilor a murit pe 15 iulie 1015 fiind canonizat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Opera întreprinsă de Vladimir nu a fost numai un început, ci şi o împlinire a unui proces care începuse mai înainte, din vremea lui Fotie. Ezitarea sa ne demonstrează de asemenea că alegerea religiei a avut şi o motivație politică, reprezentând o problemă de Stat, care ne arată că la acea vreme Rusia ajunsese la o maturitate națională, ce impunea includerea ei în tradiția creştină a lumii civilizate. Asemenea bulgarilor, ruşii au avut de ales între vechea şi noua Romă, iar alegerea s-a îndreptat către Ortodoxia bizantină. Între 989 şi 997, episcopia de Kiev a devenit mitropolie ce depindea de Constantinopol; clerul era trimis în general de la Constantinopol, ceea ce permitea neimplicarea scaunului kievean în luptele de la Curtea imperială. Iaroslav cel Înțelept (1019-1054) a fost nevoit să lupte pentru refacerea capitalei sale Kiev, împotriva Novgorodului. În vremea sa a fost construită o nouă biserică, care amintea de planurile Sfintei Sofia, cu 5 naosuri şi 5 abside, bazilică cu cupolă, cu o largă esplanadă, unde aveau loc diferite adunări politice, militare şi religioase; acest spațiu sfânt dorea să accentueze unitatea Rusiei. Chiar dacă noile relații cu Bizanțul erau destinse, noua biserică din Kiev marca o nouă influență ideologică şi culturală a Rusiei: este vorba mai ales de armonia puterii care trebuia să fie regula de bază în Imperiu. După căderea Constantinopolului sub turci (1453), capitala ruşilor, Moscova, a fost cea care a primit numele de "a treia Roma", ducând mai departe faima vechiului Bizanț de "campion al creştinătății".

Ruptura Bizanțului de Occident

În istoria creştinătății anul 1054 este cunoscut ca cel în care a avut loc Schsma cea mare sau separarea dintre cele două Biserici creştine: cea ortodoxă şi cea romano-catolică. Separarea dintre cele două Biserici poate fi cerecetată sub două aspecte: unul istoric şi altul dogmatic. Din punct de vedere istoric fenomenul rămâne deosebit de complex şi o studiere a lui mai puțin subiectivă şi lipsită de onestitate poate conduce la o învinuire exclusivă a uneia sau alteia dintre cele două părți implicate. Din punct de vedere dogmatic, maniera în care s-a făcut separarea contează mai puțin decât fondul, adică afirmațiile Bisericii romane cu privire la propria instituție (dogma infailibilității papale), iar apoi cu privire la credința Bisericii (învățătura despre Duhul Sfânt, dogma despre *immaculata conceptio* a Sfintei Fecioare), pe care ortodocşii le-au considerat mereu contrare adevărului esențial al creştinismului.

[366] I. RĂMUREANU, *Creştinarea ruşilor în lumina noilor cercetări istorice*, în *Studii Teologice*, IX (1957), nr. 5-6, p. 403.

În Biserica primară unitatea era percepută de către primii creştini nu formal, ci mai ales după conținut. Mântuitorul a venit în lume pentru a aduna pe «copiii dispersați», de a-i uni pe cei care au fost separați de «cauze naturale» în unitatea supranaturală a noului popor al lui Dumnezeu, în care nu mai există «nici evreu, nici grec, nici sclav, nici om liber, nici bărbat, nici femeie, toți sunt una în Hristos Iisus»[367]. Această unitate se realiza în fiecare Biserică locală, care era condusă de un episcop şi exprima imaginea unui singur corp, al cărui cap era Hristos. Unitatea era dată şi de aceeaşi credință, aceeaşi succesiune apostolică, de o viața dusă în comun.

În perioada apostolică, centrul indiscutabil al unității tuturor Bisericilor era comunitatea de la Ierusalim, Biserica-mamă în sensul absolut şi deplin al cuvântului, izvorul şi norma celorlalte comunități. La sfârşitul iudeo-creştinismului palestinian, apar în Biserică mai multe centre, consacrate prin autoritatea Sfinților Apostoli, dar a căror importanță era dată şi de numărul de credincioşi sau de numele oraşului. Într-o primă etapă, aceste centre – Antiohia şi Efesul în Orient, Roma în Occident – nu beneficiau de vreun drept juridicțional sau canonic. De asemenea, Bisericile mai vechi se simțeau păstrătoare ale unității universale a creştinilor: Biserica Romei, a Sf. Apostoli Petru şi Pavel, dar şi capitala Imperiului, bucurându-se în acest sens de o recunoaştere specială. Din păcate, episcopii Romei au avut adesea tendința să confunde propria lor autoritate cu unele privilegii formale şi să interpreteze în termeni juridici «conducerea lor în dragoste». În orice caz, la începutul secolului al IV-lea, primul loc al Romei nu era contestat de nimeni în sânul Bisericii, în timp ce structura ecumenică bisericească îşi va găsi expresia finală în patriarhate, regrupări ale Bisericilor locale în jurul unui mare centru regional.

Elemente de neînțelegere cu Roma

Aceasta era situația pe scurt la începutul erei constantiniene. Din acest moment însă a început neînțelegerea fundamentală dintre cele două jumătăți, cea orientală şi cea occidentală, care a dus în final la separare. În timp, Roma a impus progresiv o interpretare fără echivoc a papalității ca un ansamblu de privilegii, lăsate de Dumnezeu episcopului Romei asupra Bisericii universale. Acest punct de vedere s-a amplificat odată cu căderea Imperiului Roman de Apus, când Biserica Romei a rămas singurul reper într-un haos instaurat, teorie pe care o regăsim uşor în scrierile papei Leon cel Mare din secolul al V-lea. Practic în secolele V-VI am avut de-a face în sânul Bisericii cu două ecleziologii, două învățături nu numai distincte, dar care se şi excludeau una pe cealaltă.

În actul separării, Orientul a greşit prin indiferența afişată față de creşterea evidentă a puterii papale. În vremea Sinoadelor Ecumenice, Roma învăța deschis teoria «puterii» (*potestas*) primatului papal asupra ansamblului Bisericii, pe care un canonist protestant Theodor von Zahn a rezumat-o astfel: «Roma este capul Bisericii; fără ea Biserica nu este Biserică; numai prin unirea cu Roma comunitățile separate devin parte integrantă a Bisericii catolice». Orientul nu vedea această teorie şi până în sec. al IX-lea, nu şi-a exprimat deloc dezacordul.

Istoricii catolici au obiceiul să invoce absența la Bizanț a unei doctrine clare despre Biserică. Răspunsul trebuie căutat în primul rând în alianța care exista începând cu Constantin cel Mare între Biserică şi Imperiu. O lungă perioadă de timp singurul cadru de punere în practică a creştinismului, rămânea Imperiul, «oikumene», a cărui fondator era Sfântul Constantin. Această idee «romană» era comună întregii Biserici, atât celei din Orient cât şi celei din Occident, numai că în Occident căderea Imperiului a descoperit noi forme, devenind cauza dezvoltării papismului. În Orient, această idee s-a transformat treptat într-o ideologie politică şi religioasă conform căreia Biserica şi Statul erau legate în mod organic. Pe de altă parte, Orientul tulburat în mod constant de lupte dogmatice, folosea toate

[367] Galateni III,28.

forţele pentru rezolvarea lor, apelând adesea la Occident, mai puţin expus ereziilor. Cu acest prilej episcopii orientali nu ezitau să acorde papei titlul de «părinte», pentru că ştiau că acest apelativ nu schimba cu nimic organizarea Bisericii Orientale în cadrul Imperiului. Chiar şi împăraţii, interesaţi în soluţionarea rapidă a disputelor dogmatice şi doritori să evite eventualele tulburări politice care se puteau declanşa, încurajau adesea pe episcopii orientali la această «romanofilie» inconsecventă. Un exemplu avem pe vremea împăratului Justinian, când patriarhul Mina este consacrat de papa Agapit.

Pe plan religios, până la sfârşitul secolului al V-lea unitatea între cele două Biserici a putut fi menţinută. În urma publicării *Henotikonului* din octombrie 482 de către împăratul bizantin Zenon (474-491) pentru împăcarea monofiziţilor cu ortodocşii, a izbucnit aşa numita «schismă acachiană», după numele patriarhului Acachie (472-489) al Constantinopolului, care a durat până în 519[368].

Un alt moment de răceală a fost acela din timpul patriarhului Ioan al IV-lea Postitorul (582-595) cel care şi-a luat titlul de «patriarh ecumenic» la sinodul local de la Constantinopol din 588, fapt care l-a supărat pe papa Grigorie I cel Mare (590-604), care şi-a luat titlul de «servus servorum Dei». Prin titlul de papă, de la *pater*, *patrum*, se considera patriarh al întregului Apus.

În *Enciclica* patriarhului Fotie adresată în 867 scaunelor arhiereşti din Răsărit găsim enumerate o serie de învăţături greşite, cultivate în Apus, cea mai importantă fiind «purcederea Sfântului Duh de la Tatăl şi de la Fiul – Filioque». Adaosul a fost semnalat pentru prima dată la sinodul I de la Toledo din 447, din Spania, apoi la sinodul al III-lea de la Toledo din 589, de unde a fost introdus în Franţa, Germania, Anglia şi Nordul Italiei. În 809, la sinodul de la Aachen (Aix la Chapelle), Carol cel Mare, impunea adaosul Filioque în tot Imperiul carolingian. Introducerea adaosului în întreaga Biserică Romano-Catolică s-a făcut de către papa Benedict al VIII-lea (1012-1024), la 14 februarie 1014, la cererea împăratului german Henric al II-lea (1002-1024).

Prin secolele VIII-IX, s-a introdus în Apus şi folosirea azimei sau a pâinii nedospite, pentru săvârşirea Sfintei Euharistii, practică generalizată în secolul al X-lea.

Schisma de la 1054

Prima fază a Schismei a izbucnit între patriarhul Fotie (858-867 şi 877-886) şi papa Nicolae I (858-867). Patriarhul Fotie a convocat în 858 un sinod local la Constantinopol, care s-a ţinut în două sesiuni, prima în 859 şi a doua în 861, care a aprobat alegerea şi intronizarea patriarhului Fotie, respingând pretenţiile papei Nicolae I de a impune primatul universal şi asupra Bisericii Răsăritului. La rândul său, papa Nicolae I l-a excomunicat pe Fotie şi clerul său în 863[369]. Criza s-a agravat în 866, când papa Nicolae I grăbindu-se să satisfacă cererea ţarului bulgar Boris-Mihail I (853-889) de a trimite episcopi şi preoţi latini, a trimis în Bulgaria pe episcopii Paul şi Formosus, cu un număr de clerici precum şi un răspuns la cele 106 întrebări puse de bulgari, sub titlul *Responsa ad consulta Bulgarorum* . În urma acestei atitudini, Fotie i-a acuzat pe latini că au intrat în Bulgaria «ca nişte mistreţi», iar în 867 a convoacat un sinod la Constantinopol, care l-a excomunicat pe Nicolae I şi a condamnat inovaţiile latine.

După patriarhul Fotie, a urmat o nouă perioadă de separare. De această dată consideraţiile politice au fost determinante. Perioada care a urmat morţii lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (1025) a fost una a începutului unei profunde decadenţe a Imperiului bizantin. În contextul crizei interne, o nouă ameninţare venită din Est, aceea a turcilor selgiucizi, a luat proporţii îngrijorătoare. Situaţia

[368] Vezi mai înainte p.75-76.

[369] Vezi F. DVORNIK, *Le schisme de Photius*, Paris, 1950. Informaţii complementare pot fi găsite la acelaşi F. Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum, Londra, 1974; J. RICHARDS, *The Popes and Papacy in the Early Midle Ages*, Londra, 1979.

istorică a determinat Imperiul bizantin să caute ajutor în Occident. Slăbit în interior, Imperiul nu a mai putut face față invaziilor venite din Orient, iar echilibru deja fragil a fost rupt. În aceeaşi perioadă, pericolul normand l-a forțat pe papă să-şi îndrepte privirile către Bizanț. Din acest moment a început lunga istorie a negocierilor ce nu s-au încheiat decât în momentul căderii Imperiului.

Din aceste câteva considerații ne putem da seama că evenimentul în care ne-am obişnuit să vedem începutul unei separări majore a Bisericii, Schisma din 1054, trebuie interpretat în contextul global al situației politice din acea vreme. Contactul dintre Orient şi Occident a devenit mai degrabă rodul unei necesități: împăratul Constantin IX Monomahul (1042-1054) negociază cu papa Leon al IX-lea apărarea comună a Italiei[370] împotriva normanzilor. Pentru a ajunge la împăcare împăratul a convoacat un sinod la Constantinopol, la care urma să se discute şi «inovațiile» imputate apusenilor de către răsăriteni. Papa Leon al IX-lea a acceptat propunerea şi a trimis la începutul lunii ianuarie 1054 o delegație papală la Constantinopol, în frunte cu cardinalul Humbert, un antigrec visceral şi închis, cancelarul Frederic de Lorena (viitorul papă Ştefan al IX-lea) şi arhiepiscopul Petru de Amalfi[371].

Înțelegând că nu se putea aştepta la nimic bun din partea delegaților latini patriarhul Mihail Cerularie le-a comunicat că toate problemele şi neînțelegerile dintre cele două Biserici vor fi discutate în sinod. Încurajat de atitudinea ezitantă a împăratului, profitând poate şi de moartea papei Leon al IX-lea în ziua de 19 aprilie 1054, cardinalul Humbert a compus un act de excomunicare, pe care l-a prezentat în ziua de 16 iulie 1054, la începutul Sfintei Liturghii patriarhului Mihail Cerularie[372]. Actul anatematiza pe patriarh, pe clerici şi pe toți credincioşii Bisericii Ortodoxe. Cît de paradoxal ar părea, Bisericile nu se vor separa acum datorită punctelor care le diviza si continuă să le țină la distanță şi astăzi: papalitatea şi purcederea Duhului Sfânt, ci din cauza unor diferențe de rit între Biserica Orientală şi cea Occidentală, cum ar fi folosirea azimei, postul de sâmbătă etc. Ori sub acest aspect nu putem vedea decât reducerea orizontului universal al Bisericii. Accesoriul, aparențele, ritul eclipsau adevărul.

Indignarea clerului şi a credincioşilor din Constantinopol a fost mare, dar n-au mai putut face nimic, deoarece delegații papali au părăsit în grabă Constantinopolul. De atunci, despărțirea dintre Biserica Răsăritului şi cea a Apusului este cunoscută în istorie sub numele de Schisma cea Mare din 16 iulie 1054, ale cărei consecințe s-au mentinut până astăzi. După o săptămână de la acest trist eveniment, patriarhul Mihail Cerularie, a convocat un sinod în catedrala Sfânta Sofia, în care a rostit anatema împotriva papei Leon al XI-lea, a cardinalului Humbert, a delegaților papali şi a Bisericii Romane[373]. Chiar dacă la vremea aceea, nu s-a acordat prea multă importanță evenimentului, lumea creştină fiind oarecum obişnuită cu astfel de «gesturi», Schisma cea mare din 1054 durează şi astăzi. Pentru Bizanț complexitatea problemei occidentale s-a pus încă odată în perioada cruciadelor.

Ce a urmat în raporturile politico-bisericeşti a fost o ilustrare a dușmăniei reciproce şi o agravare a schismei. Puşi în inferioritate politică şi constrânşi să negocieze un acord religios imposibil, în condițiile impuse de papi, grecii s-au aflat într-o situație disperată, pe care apusenii au speculat-o. În concepția acestora, bizantinii trebuiau combătuți, datorită «ereziei» neascultării față de papă. Evenimentul care a provocat ruptura ireconciliabilă dintre cele două lumi creştine a fost cucerirea Constantinopolului de către apuseni în timpul celei de-a patra cruciade (1204) .

Încercările de unire care au urmat (Lyon, Ferrara-Florența) au desăvârşit schisma, deschizând o adevărată prăpastie între cele două Biserici. De la încetarea raporturilor oficiale şi dispută de cuvinte, schisma a devenit o stare de permanent conflict confesional. Între timp, vechilor deosebiri li

[370] Sudul Italiei aparținea la vremea aceea Bizanțului.
[371] T. M. POPESCU, *Geneza şi evoluția schismei*, în *Ortodoxia*, anul IV, 1954, nr. 2-3, p. 205.
[372] Idem, *Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054*, în *S.T.,* anul II, 1931, nr. 2, p. 43-46.
[373] A. MICHEL, *Die Rechtsgültigkeit des römischen Bannes gegen Michael Kerularios*, în *Byzantinische Zeitschrift*, anul XLII, 1942, p. 203-204; M. ŞESAN, *Considerațiuni asupra schismei din anul 1054*", în *M.A*., anul II, 1957, nr. 3-4, p. 214.

s-au adăugat altele noi: învățătura despre purgatoriu, indulgențele, proclamarea solemnă a primatului şi infailibilității papale la Conciliu I Vatican (1869-1870). Cu toate acestea un pas spre apropiere a fost făcut: citirea simultană a «declarației comune», în ziua de 7 decembrie 1965, în catedrala Sfântului Petru din Roma şi în catedrala Sfântului Gheorghe din Constantinopol, de către patriarhul ecumenic Atenagora I (1949-1972) respectiv papa Paul al VI-lea (1963-1978). Cu acest prilej au fost ridicate anatemele rostite la 16 şi 24 iulie 1054. În declarație cei doi ierarhi au subliniat că «sunt conştienți că acest act de justiție şi de iertare reciprocă, nu poate fi de ajuns să pună capăt diferențelor vechi sau recente, care subzistă între Biserica Romano-Catolică şi Biserica Ortodoxă şi care vor putea fi depăşite numai prin lucrarea Sfîntului Duh, grație curăției inimilor, regretului nedreptăților istorice, precum şi printr-o voință activă de a ajunge la o înțelegere şi expresie comună a credinței şi a cerințelor ei»[374].

Bizanțul în fața unor noi pericole (1025-1185)

În vremea împăratului Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), Imperiul Bizantin a cunoscut o întindere geografică apreciabilă: din Armenia, până la Dunăre şi Sudul Antiohiei, controlând practic anticul Illiricum şi întreaga Asie Mică, punct de rezistență important în fața arabilor. Cu toate acestea, anul 1071 a reprezentat pentru bizantinii alungați din Italia[375], o grea înfrângere în fața turcilor, care practic a deschis calea acestora în Asia Mică.

Noi presiuni externe

Turcii

Anexările practicate în Orient, de tipul Georgiei în 1020, înaintarea până în Armenia în regiunea Ani în 1050, cucerirea Edesei în 1020 şi crearea unei enclave bizantine stabile pe malul stâng al Eufratului, au privat Imperiul de acele "state tampon" care preveneau diferitele invazii. Această înaintare asociată şi de o "încercuire" destul de strânsă a administrației thematice, lăsa fără apărare o regiune devastată de nenumărate ori de războaiele din secolul al X-lea. În ciuda instalării în aceste regiuni a armenilor şi sirienilor iacobiți, zona era greu de controlat, deoarece aristocrații care dețineau mari suprafețe de teren îşi aveau în general reşedința la Constantinopol, ocupându-se prea puțin de posesiunile lor.

Turcii care constituiau de mai multă vreme contingente din armata centrală bizantină, nomazi care se transformau treptat în coloni, intreprind în această perioadă primele incursiuni în Asia Mică, sub conducerea familiei Seldjiucidă[376]. În 1040, conducătorul lor, Togrul Beg a ocupat Iranul, iar în 1055 Bagdadul. Nepotul lui Beg, Alp Arslan a pătruns începînd cu 1056 în Georgia şi Armenia: el a cucerit cetatea Ani în 1065 şi Cezareea în 1067, provocând reacția firească a Bizanțului. Marele conducător militar Roman Diogene[377], care a preluat tronul Bizanțului de la Constantin al X-lea Dukas în 1068, a mobilizat o armată numeroasă alcătuită din cei mai buni mercenari (normanzi şi

[374] I. RĂMUREANU, M. ŞESAN, T. BODOGAE, *Istoria Bisericească Universală,* vol. I, Bucureşti 1987, p. 581.
[375] Este vorba despre victoria normanzilor lui Robert Guiscard la Bari, în urma căreia ia sfârşit Italia bizantină.
[376] Lucrarea fundamentală despre turcii seldjiucizii aparține lui C. CAHEN, *La Turquie préottomane*, Istambul-Paris, 1988. Același autor mai are o serie de articole regrupate în *Turcobizantina* şi în *Oriens Christianus*, Londra, 1974 precum şi un capitol intitulat *The Turkish invasion: the Seldchukids*, în *A History of the Crusades*, t. I Filadelfia, 1955-1962, p. 135-176.
[377] Roman al IV-lea Diogene a fost împărat al Bizanțului între 1068-1071

turci), precum şi din trupele de elită bizantine. Din nefericire, Roman este înfrânt de Alp Arslan la Mantzikert, nu departe de frontiera cu Armenia. Această înfrângere a constituit o brutală revelaţie asupra gravităţii pericolului turc: ei vor ocupa în curând platoul anatolian până la Niceea, iar în vest vor ajunge până la Smirna, ocupând Cilicia. În aceste condiţii Bizanţului îi mai rămânea o mică parte a Bitiniei, iar la celălalt capăt Nordul Siriei. Turcii au devenit stabili în regiune formând sultanatul de Rum: anticul Ikonium devenind Konya.

Normanzii

Normanzii au ajuns în Italia meridională în 1012; bizantinii au încercat să-i încorporeze în armată ca mercenari şi să-i transfere conform politicii tradiţionale în Asia Mică. În dorinţa de a-şi întemeia un principat, unii dintre ei au refuzat, devenind pentru Imperiu un adversar de temut. Pentru protecţia Italiei meridionale împotriva arabilor din Sicilia au fost aduşi în prima jumătate a secolului al XI-lea mercenari din tot Imperiul, printre care şi normanzi. Comandantul bizantin Giorgios Maniakes reuşeşte să recâştige controlul părţii orientale a Insulei, dar în 1040, din raţiuni de politică interioară este chemat la Constantinopol. În aceste condiţii, arabii recuceresc terenul pierdut, cu excepţia Messinei. Acest eşec a deschis practic cale liberă normanzilor. Împăratul Mihail al V-lea (1041-1042) îl trimite în 1041 pe Maniakes în Italia, iar acesta din urmă duce o campanie feroce împotriva populaţiei care pactizase cu normanzii. La venirea pe tron a lui Constantin al IX-lea Monomahul, Maniakes a încearcat să organizeze o lovitură de stat, iar normanzii conduşi de Robert Guiscard au cucerit Apulia. În noua situaţie de criză, Bizanţul s-a văzut nevoit să se sprijine pe o eventuală revoltă a lombarzilor şi pe alianţa cu papalitatea. Din cauza lipsei de coordonare dintre cele două forţe, trupele bizantine şi cele pontificale au fost înfrânte de normanzi în iunie 1053.

După ruptura din 1054, normanzii au înţeles că trebuie să negocieze cu papa: la sinodul care a fost convocat de papa Nicoale al II-lea (1059-1061) în 1059 la Melfi, pe teritoriul normand, Robert Guiscard a acceptat reforma romană, fiind gata să depună jurământ papei. La rândul său, papa s-a angajat să-i sprijine pe normanzi în planurile lor de cucerire a Siciliei. Între 1060-1061, Robert Guiscard a reuşit să cucerească toate oraşele Calabriei şi ceea ce mai rămăsese din Sicilia. Italia bizantină era redusă practic la o fâşie de pământ cuprinsă pe coasta Adriaticei, între Bari şi Brindisi; după mai bine de trei ani de asediu, Bari cade în mâna normanzilor pe 16 aprilie 1071. În aceste condiţii, Bizanţul pierdea ultima posesiune italiană, ceea ce mai rămăsese dintr-o prezenţă care simboliza obiectivul esenţial al reconstituirii Imperiului roman prin recucerirea vechii Rome[378].

Pierderea oraşului Bari a depăşit însă acest aspect simbolic: normanzii au reuşit în scurt timp să atingă strâmtoarea Otrante, iar sub dinastia comnenilor în 1081, Guiscard a cucerit insula Corfu şi a asediat Dyrachion. Fiul lui Guiscard, Bohemond, a cucerit Macedonia Occidentală, a trecut în Tesalia şi a asediat Larissa. Toată această acţiune a fost în cele din urmă stopată de Alexios I Comnenul (1081-1118) în momentul în care au apărut unele disensiuni între normanzi. După moartea lui Guiscard în 1085, Alexios a reuşit să recucerască şi cetatea Dyrachion.

Situaţia în Balcani

Firea energică a lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul, la care s-au asociat concesiunile concrete făcute diverselor obiceiuri locale sau sprijinul ferm al Bisericii bulgare pentru a arăta că anexarea

[378] A. DUCELLIER, M. KAPLAN, *Byzance IVe- XVe siècle,* Paris, 1996, p. 57.

Bulgariei este o reuşită, nu au adus liniştea mult aşteptată în Balcani. Astfel, în secolul al XI-lea, incursiunile bulgare ameninţau zonele de câmpie din această zonă. La mijlocul secolului al XI-lea, şi-au făcut apariţia noi popoare nomade: este vorba despre pecenegi şi cumani, veniţi din stepele Asiei Centrale şi care staţionau acum pe malul stâng al Dunării. La începutul domniei lui Alexios I Comnenul, pecenegii au atacat în repetate rânduri şi au ajuns aproape de coastele Mării Egee. În 1090 ei se aflau aproape de Constantinopol, iar prin alianţa cu emirul turc de Smirna, au atacat oraşul pe mare. În aceste condiţii, împăratul a chemat în ajutor pe cumani, iar pe 29 aprilie 1091, la poalele muntelui Lebunion, pecenegii au fost înfrânţi. În 1094, cumanii sunt şi ei dispersaţi astfel încât frontierele danubiene au cunoscut o perioadă de calm până în 1122.

Papalitatea

Între un Imperiu condus de către un suveran care era trimisul lui Dumnezeu pe pământ şi un papă care căuta să-şi afirme supremaţia pe plan spiritual, relaţiile au fost adesea deosebit de complexe. La sfârşitul secolului al VI-lea, când Bizanţul pierdea controlul Italiei, asumarea unui rol protector în zonă era exclus, iar papa care refuza iconoclasmul în secolul al VIII-lea se îndrepta către carolingieni, adopta adaosul Filioque şi încerca prin pretinsa "Donatio Constantini" să joace cartea propriei independenţe. "Cazul" Bulgariei a acutizat conflictul. Cu toate acestea conştiinţa unităţii creştine rămânea evidentă pentru credincioşi; pe malurile Bosforului, latinii erau numeroşi, majoritatea fiind constituiţi din grupuri de pelerini care doreau să vadă Ierusalimul sau din comercianţi italieni. De asemenea, la Roma puteau fi întâlniţi călugări greci şi bizantini care veneau să viziteze oraşul. Odată cu papa Leon al IX-lea (1049-1054) şi cu anturajul său de prelaţi, precum cardinalul Humbert, ambiţia reformatoare devine tot mai evidentă. Revendicarea "libertăţii Bisericii" nu putea fi înţeleasă de către un bizantin, care nu separa spiritualul de temporalitate[379]. În aceste condiţii, patriarhul Mihail Cerularie a şocat oarecum Roma prin afirmarea autorităţii sale asupra Bisericilor de rit latin din Constantinopol. De aceea, în urma victoriei normanzilor asupra bizantinilor, Leon al IX-lea a trimis la Constantinopol o delegaţie condusă de cardinalul Humbert, care avea şi misiunea supunerii lui Cerularie. Până la urmă s-a ajuns la Schisma de la 1054, iar aşa-zisa mobilizare pentru ajutorarea fraţilor din Orient, sub forma cruciadelor nu a făcut decât să modifice intenţiile iniţiale.

Noul statut al comercianţilor italieni

Din momentul instalării în Italia, Imperiul bizantin păstra relaţii amicale cu multe oraşe italiene, printre care Amalfi şi Veneţia. În urma expansiunii mediteranene, comercianţii italieni au putut pătrunde în mod firesc şi pe piaţa Constantinopolului: din 992 veneţienii au obţinut o scădere semnificativă a taxelor pe care le dădeau autorităţilor fiscale imperiale[380]. Episodul normand le-a oferit ocazia unei avansări decisive: Imperiul bizantin se vedea nevoit să închirieze o parte a flotei veneţiene. Împăratul Alexios I Comnenul a acordat printr-un *chrysobul*[381] excluderea de la taxele comerciale şi deschiderea de noi pieţe de desfacere în capitala Imperiului pentru comercianţii

[379] *IBIDEM*, p.59.
[380] Controlul administraţiei bizantine era în continuare destul de puternic la Constantinopol.
[381] *Chrysobulul* era actul oficial cel mai important emis de cancelaria bizantină, pecetluit cu o ştampilă aurită, iar data şi semnătura erau scrise chiar de către împărat, cu cerneală de culoare roşie.

veneţieni. Cu mai multe avantaje decât bizantinii, veneţienii urmaţi la scurt timp şi de comercianţii din Pisa sau Genova, s-au instalat la Constantinopol.

Instabilitatea internă

Secolul al X-lea a fost cel al marilor uzurpatori, care nu au pus totuşi în pericol dinastia aflată la putere. Secolul al XI-lea a cunoscut miniştrii foarte puternici, care au condus din umbră diferiţii împăraţi destul de fragili. Unii au fost personaje obscure, proveniţi din familii modeste : Nikeforitzes, titular al demnităţii de *logotet*[382], a încercat sub domnia lui Mihail al VII-lea (1071-1078) o reformă fiscală, o organizare a pieţii grâului şi crearea unui contingent de mercenari exclusivi bizantini. Toate acestea s-au realizat în schimbul îmbogăţirii celui care le-a iniţiat. Alţii aparţineau mediului intelectual, precum Mihail Psellos, Constantin Lihudes şi Ioan Xifilinos, consilierul preferat al lui Constantin al IX-lea Monomahul, despre aceştia Paul Lemerle afirmând că reprezentau «guvernul filosofilor»[383]. Dezvoltarea administraţiei provinciale şi mai ales a celei constantinopolitane, a determinat promovarea unui număr însemnat de funcţionari competenţi. Posturile cele mai importante erau în general rezervate membrilor aristocraţiei; chiar familiile înstărite din Asia Mică atrase de obicei de funcţiile militare, considerau acum că era mai bine să locuiască în capitală, iar copiii lor să ocupe cele mai înalte funcţii şi demnităţi. Cei care proveneau din rândul comercianţilor reuşeau şi ei să ajungă la demnităţi importante, iar uneori să facă parte din Senat. De aceea, Psellos reproşa la un moment dat lui Constantin IX Monomahul schimbarea ordinii fireşti a lucrurilor, permiţând intrarea în Senat a unor persoane de condiţie modestă.

Situaţia a fost diferită pe vremea lui Mihail al VI-lea (1057), care a impus competenţa, drept criteriu de promovare în funcţiile publice. Astfel, comandanţii militari din Asia Mică, care se simţeau privaţi de înmulţirea unei clase birocratice ce nu-i reprezenta, au impus la tron pe Isaac Comnenul (1056-1059), cel care s-a bucurat şi de sprijinul patriarhului Mihail Celularie. El nu a făcut însă faţă partidei lui Lihudes şi puterea este preluată în 1059 de dinastia Dukas, prin reprezentantul acesteia, Constantin al X-lea (1059-1067). A urmat o perioadă de uzurpări de tron: ducele[384] anatolicilor, Nichifor Botaniates (1078-1081), îl detronează pe Mihail al VII-lea, care se retrage la Studion. Acelaşi Botaniates a făcut apel la Alexios Comnenul pentru a-l elimina pe Nichifor Bryennios şi pe Nichifor Basilakios, dar Alexios a refuzat să intervină împotriva lui Nichifor Melissenos. Pentru evitarea unui adevărat măcel, Botaniates a abdicat; pe 4 aprilie 1081, patriarhul l-a încoronat pe Alexios I Comnenul, punând capăt unei situaţii de instabilitate internă[385].

[382] Titlu purtat de şefii principalelor servicii ale administraţiei centrale. În cazul de faţă Nikeforitzes era şeful afacerilor externe ale Imperiului bizantin.
[383] P. LEMERLE, *Le gouvernement des philosophes*, în *Cinq études sur le Xie siècle byzantin*, Paris, 1975, p. 193-248.
[384] DucE sau katepan desemna începând cu secolul al X-lea pe comandantul militar al unei vaste circumscripţii de graniţă, regrupând mai multe theme; cu timpul ducele devine un simpul guvernator al provinciilor.
[385] Jean-Claude CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990, reeditată în 1996, p. 349.

Dinastia Comnenilor

Alexios I Comnenul, nepotul lui Isaac I Comnenul, a fost primul împărat al acestei noi dinastii care îşi are originea în regiunea Adrianopolului. Ascensiunea sa la tron nu a fost un rod a hazardului: fratele mai mic al lui Isaac fusese căsătorit cu Ana Dalassena, care făcea parte de mai multă vreme printr-o serie de alianţe, din rândul familiei Dukas. Deşi fusese deposedată de tron, această familie se afla în continuare în fruntea Statului: Alexios I s-a căsătorit cu Irina Dukas, verişoara lui Mihail al VII-lea, iar fratele său, Adrian, a avut-o ca soţie pe Zoe Dukas, sora lui Mihail al VII-lea. Până la urmă, în secolul al X-lea mai multe alianţe de acest gen au unit cele două familii.

Alexios I a domnit din 1081 până în 1118, după care a urmat fiul său Ioan al II-lea din 1118 până în 1143, iar Manuel I din 1143 până în 1180. Perioada aceasta se caracterizează prin stabilitate şi fermitate[386]. Manuel I a dus o politică pro-occidentală, cea de-a doua soţie a sa fiind o prinţesă din Franţa, Maria de Antiohia, care a asigurat la un moment dat regenţa în timpul lui Alexios al II-lea (1180-1183). Andronic I Comnenul (1183-1185), cel care îl va detrona pe Alexios al II-lea, a fost cel mai original dintre Comneni, el ducând, spre deosebire de predecesorii săi, o politică anti-occidentală marcată prin masacrarea în masă a latinilor din Constantinopol, iar pe plan intern el s-a remarcat prin lupta violentă dusă împotriva marii aristocraţii. La rândul său, Andronic a fost detronat de Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195)[387].

Recucerirea cetăţii Dyrachion nu a eliminat definitiv pericolul normand: Bohemond a debarcat pe coasta albaneză în octombrie 1107, iar Alexios a reuşit să-l înfrângă. În urma acestei înfrângeri, Bohemond a devenit vasalul împăratului, victoria bizantină consolidând poziţiile imperiale în Balcani. Pentru a face faţă unei noi forţe apărute acum, ungurii, Alexios a căsătorit pe moştenitorul tronului, Ioan, cu Irina, fiica regelui Ladislau al Ungariei. În schimb, la sosirea cruciaţilor, Alexios nu a reuşit să restabilească situaţia în Asia Mică.

Predica papei Urban al II-lea (1088-1099) urmărea ajutorarea creştinilor din Orient, dar bizantinilor le era greu să înţeleagă ideea de cruciadă: iniţiativa militară a eliberării Locurilor Sfinte trebuia să fie sarcina împăratului şi nu a Bisericii. Bizantinii nu puteau înţelege de ce papa trebuia să lanseze această mişcare, iar clericii să participe chiar la luptele care urmau să aibe loc. În plus, nu de puţine ori cruciaţii s-au comportat pe teritoriul bizantin ca într-o ţară cucerită. Alexios şi-a dat repede seama de imposibilitatea mobilizării unui număr important de soldaţi aşa încât el a acceptat formele politice occidentale, obţinând de la marea majoritate a cruciaţilor, cu excepţia contelui de Toulouse şi a lui Tancred, nepotul lui Bohemond, promisiunea de a restitui teritoriile cucerite în numele Bizanţului. La începutul anului 1097, cruciaţii au trecut în Asia, în luna iunie a aceluiaşi an au cucerit Niceea, pe care au dat-o împăratului. La sfârşitul lui octombrie 1097, cruciaţii au asediat Antiohia, în timp ce Baudouin de Boulogne, fără a mai face vreo referire la împărat a cucerit cetăţile din jurul Eufratului şi a întemeiat în martie 1098 comitatul Edessei. Pe data de 3 iunie cruciaţii au cucerit Antiohia, dar au fost imediat asediaţi de turci. Cu ajutorul populaţiei locale, majoritar creştine, Bohemond reuşeşte să scape din încercuirea armatei turceşti, considerând că este dreptul său de a păstra Antiohia ca principat pentru el, iar ceilalţi cruciaţi şi-au continuat drumul spre Ierusalim. Acesta este considerat a fi momentul rupturii, eliberarea Ierusalimului în 1099 fiind considerat a fi începutul colonialismului european. În ciuda avansării rapide a cruciaţilor, Alexios a putut recucerii partea de Vest a platoului anatolian: Smirna, Efesul, Sardes, care redevin bizantine şi Imperiul a controlat până la moartea sa jumătate din Asia Mică.

---

[386] *IBIDEM*, p. 369-377.

[387] Pentru problematica acestei perioade este bine de cercetat M.J. ANGOLD, *Byzantine Empire, 1025-1204, A Political History*, Oxford, 1985.

În Orient şi în Balcani cea mai serioasă ameninţare căreia a trebuit să-i facă faţă Alexios I au fost pecenegii, care-i vor învinge pe bizantini în 1091 la Silistra. Înlăturarea lor se va realiza în vremea lui Ioan al II-lea, când au fost zdrobiti şi au dispărut defintiv din istoria Bizanţului. Tot în vremea lui Ioan al II-lea a apărut o nouă ameninţare în Balcani: două noi puteri, ungurii şi sârbii. Împotriva lor Bizanţul a dus mai degrabă o politică de hărţuire, care le-a diminuat ambiţiile.

Din punct de vedere economic, prosperitatea Imperiului rămâne în mod evident foarte mare: conform relatărilor cruciaţilor, 2/3 din bogăţia lumii se găsea la Constantinopol. Cu timpul însă, Bizanţul a renunţat la rolul său de intermediar între Orient şi Occident, în favoarea oraşelor italiene: Pisa, Genova, dar mai ales Veneţia.

Pe plan religios, interesele politice vor prima în faţa credinţei. În mai multe situaţii împăratul a fost gata să recunoască papei autoritatea sa religioasă în Orient, în speranţa iluzorie a facilitării restabilirii autorităţii sale politice în Occident. De partea cealaltă, papa părea că avea intenţia apropierii de împăratul bizantin, fără a fi vorba însă de unirea celor două Biserici. De altfel, această dorinţă nu s-a realizat, papa reuşind să se împace cu împăratul Germaniei, iar cruciadele au constituit un eşec definitiv.

Politica internă şi externă a celorlaţi Comneni

Legăturile matrimoniale ale lui Ioan al II-lea (1118-1143) cu regatul Ungariei nu l-au scutit de menţinerea unei stări conflictuale cu noul adversar, cel care reuşise deja să-şi impună dominaţia asupra croaţilor. În 1128, Ştefan al II-lea a trecut Dunărea şi Ioan al II-lea cu mare greutatea a reuşit să respingă atacul. Pentru ponderarea ambiţiilor normande în Sicilia, Ioan a fost nevoit să multiplice privilegiile acordate Veneţiei şi să se aliaze cu Imperiul German şi cu Pisa, negociind noi concesii comerciale. Energia acestui împărat a fost însă dirijată către Antiohia, pe care o cucereşte în 1137 pentru foarte scurtă vreme, iar visul unei noi campanii în Orient i-a fost spulberat de moartea sa accidentală survenită în aprilie 1143.

Împăratul Manuel I (1143-1180) a intreprins o ultimă tentativă de intervenţie în Italia. El a întărit alianţa germană împotriva normanzilor, prin căsătoria sa în 1146 cu Berta de Sulzbach, cumnata lui Conrad al III-lea. Chiar şi în aceste condiţii, înfrângerea lui Conrad al III-lea de către turci a permis regelui Siciliei, Roger al II-lea, lansarea unui nou atac în Balcani în toamna anului 1147. El a cucerit Corfu, a prădat Teba şi Corintul şi a făcut prizonieri pe lucrătorii de mătase, deportaţi la Palermo. Alianţa germană a fost compromisă în momentul venirii la conducerea Imperiului German a lui Frederic Barbarossa, Manuel I fiind nevoit să acţioneze prompt în noile condiţii. În 1154, moartea lui Roger al II-lea i-a permis lui Manuel I să lanseze din Ancona o puternică ofensivă militară încheiată în 1155 cu posibilitatea controlului asupra acestei regiuni din Italia. Imediat intervine însă dubla ostilitate a lui Barbarossa şi a Veneţiei, nemulţumiţi de faptul că strâmtoarea Otrante trecea sub controlul unei singure puteri. De aceea, în 1156 Guillaume I al Siciliei respinge expediţia bizantină.

Manuel I a beneficiat de o situaţie favorabilă în Balcani, unde în 1161 a reuşit să-şi impună favoritul şi ginerele său, Bela, ca moştenitor al tronului Ungariei şi să supună Bosnia, Croaţia şi Dalmaţia. De asemenea, în 1172 el a reuşit să-l înfrângă pe principele sârb Ştefan Nemanja. Aceste reuşite balcanice au neliniştit Veneţia, care după 1171 devine unul dintre duşmanii de temut ai Bizanţului[388].

[388] Pe 12 martie 1171, Manuel a vrut să confisce bunurile veneţienilor. Vezi S. BORSARI, *Venzia e Bisanzio nel secolo XI,* reeditată în *Storia della Civiltà veneziana*, t. 1, Florenţa, 1979.

În Orient, Manuel a continuat o ofensivă laborioasă, Renaud al Antiohiei acceptând suzeranitatea bizantină, iar regele Ierusalimului, Baudouin, s-a plasat sub protecţia sa. În 1159, Manuel îşi face intrarea triumfală în Antiohia, urmat de regele Ierusalimului şi de Renaud, care mergea pe jos. Chiar şi turcii păreau învinşi: în alianţa cu regele Ierusalimului Manuel I se angaja la o expediţie de amplore împotriva acestora. Încurajaţi de Frederic Barbarossa, turcii s-au revoltat împotriva bizantinilor, pe care îi înfrâng în septembrie 1176 la Myriokefalon. Înfrângerea nu a avut efecte imediate, exceptând poate perenizarea implantării turcilor în zonă.

La moartea sa în 1180, Manuel a lăsat Imperiul în aparenţă puternic, dar total izolat. Fiul său, Alexios al II-lea de 11 ani (1180-1183) logodit cu o fiică a regelui Franţei, Ludovic al VII-lea, Agnés-Anne, a trebuit să facă faţă diferitelor contradicţii interne ale dinastiei comnene. Sprijinul iniţial al armatei pentru regenţa Mariei de Antiohia, cea de a doua soţie a lui Manuel, s-a dovedit insuficient, deoarece cel care a ajuns la tron în 1183 a fost Andronic I. El a primit sprijinul populaţiei, dornică să se debaraseze de anturajul latin al Mariei, precum şi de cel al clerului antilatin. Andronic a lansat un program ambiţios de reforme, a ales pe bază de competenţă oameni modeşti în funcţii administrative importante, salariile lor fiind decente şi scutind pe contribuabili de la noi taxe. Prin această politică el ataca privilegiile aristocraţiei, centrul de guvernare al comnenilor. În timp revoltele s-au înmulţit, Andronic nu a putut face faţă atacului normand din 1185, în urma căruia este cucerit Tesalonicul, iar în septembrie 1185 mulţimea condusă de Isaac Anghelos îl omoară. Astfel a luat sfârşit dinastia comnenilor.

Puterea familială: sistemul comnenilor

La sfâşitul domniei lui Alexios I Comnenul sistemul puterii familiale era destul de bine pus la punct, dinastia folosind pe viitor diferitele alianţe matrimoniale pentru integrarea unor binecunoscute familii occidentale sau a noilor familii. Astfel, o nepoată a lui Ioan al II-lea (1118-1143) s-a căsătorit cu Ioan Cantacuzino; una din surorile acestui împărat s-a căsătorit cu un Anghelos; o verişoară l-a avut ca soţ pe Alexios Paleologul; dinastiile care au urmat până la sfârşitul Imperiului au păstrat numele Comnenilor. Acest sistem era un nod inextricabil, care permitea împăratului să fie legat cu întreaga clasă aristocrată. În momentul luptelor sale cu normanzii, Alexios I a asociat-o la tron pe mama sa şi a oferit cele mai înalte funcţii militare rudelor sale de sânge sau prin alianţă. El a ridicat familia sa la statutul de conducători ai ierarhiei politice şi sociale, oferindu-le titluri de origine imperială. Astfel familia, deci fidelitatea personală, înlocuia competenţa, vechea poziţie socială şi ataşamentul la servicul public, criteriu cuvenit posturilor celor mai înalte. În vremea lui Manuel I (1143-1180), ierarhizarea era justificată prin aşa-numitul criteriu al *eugeniei* (naşterea dintr-o familie bună), nobleţea înlocuind meritul în promovare[389]. Înainte ierarhia funcţiilor crea aristocraţia, acum, concepţia familială a aristocraţiei crea ierarhia; familia devenea un mijloc de guvernare. Din vremea împăraţilor familiei Dukas, păstrarea puterii se baza mai mult pe legăturile de familie decât pe calitatea ofiţerilor; aceste legături permiteau Comnenilor să deţină puterea în calitate de grup dominant în sânul unui consorţiu de familii nobile, pe care le păstra şi care erau în legătură cu propria lor familie sau cu a celor care-i puteau elimina de la putere. Acest lucru dădea impresia apartenenţei la un grup centralizat, care împiedica degenerarea conspiraţiilor în revolte[390]. Acest sistem restrângea însă avantajele puterii, redusă de altfel la un Imperiu diminuat, la un grup restrâns în detrimentul numerosului şi competentului personal administrativ, care făcuse din Bizanţ aproape un Stat modern. Foarte mulţi oameni competenţi au fost privaţi în vremea Comnenilor de cariere

[389] Jean-Claude CHEYNET, *Op.cit.* p. 369-371.
[390] *IBIDEM*, p. 249-259.

tradiționale în familiile lor. Sistemul familial al Comnenilor a adus şi alte slăbiciuni specifice. Astfel, prin concentarea asupra capitalei se pierdeau originile sale provinciale, iar nodul inextricabil al alianțelor familiale suscita grupuri de interese, în care fiecare vedea în ruda sa un potențial adversar: fiica cea mare a lui Alexios, Ana Comnena, a încercat să-l priveze de tron pe fratele său Ioan, în avantajul soțului său. În ciuda acestor insuficiențe, sistemul familial a reuşit în cele din urmă să fie destul de eficient pe plan extern, restaurând grandoarea Imperiului.

Motivațiile Cruciadelor şi consecințele lor

În Occident, asistăm în vremea Comnenilor şi la creşterea puterii oraşelor maritime, îndeosebi a Veneției, care îşi propunea supunerea întregii lumi mediteranene. Veneția devine acum un Stat care şi-a pus întreaga sa forță maritimă în serviciul exclusiv al intereselor ei comerciale, realizând în cele din urmă, prin cinism şi abilitate, dar şi printr-o remarcabilă politică a continuității, ambițiile unui imperialism economic, fără scrupule. Este drept că această situație a fost favorizată şi de actul din 1082 semnat de Alexios I, prin care veneției primeau dreptul de a cumpăra şi a vinde în tot Imperiul Bizantin, fără a plăti taxe sau a fi controlați de vameşi. Comerțul venețian avea practic mai multe drepturi decât chiar comercianții bizantini. Ceea ce putea face acum Bizanțul, era să încerce să diminueze importanța privilegiilor venețiene, acordând facilități asemănătoare celor două principale rivale: Pisa şi Genova. Inițiativa a căpătat forme practice în vremea lui Ioan a II-lea.

În privința cruciadelor, acestea au pornit în secolele XI-XIV din țările apusene ale Europei şi constituie în istoria Evului Mediu un fenomen complex. Ele au rămas în memoria colectivă, alimentată şi de literatură sau cinematografie, drept o mare epopee, cu episoade multiple. Amintirea lor transformată şi de legendă, a rămas atât de vie încât cuvântul a sfârşit prin a desemna în vocabularul occidental acea inițiativă pornită în numele unui ideal comun împotriva unui duşman comun. Pe lângă motivele de ordin religios, cruciadele au avut şi cauze politice sau economice bine disimulate sub ideologia religioasă a eliberării Locurilor Sfinte. În ciuda tradiției creştine primare, care condamna folosirea armelor, Biserica din Occident a lansat începând cu secolul al IV-lea teoria «războiului just»: necesitatea folosirii forței, a războiului împotriva ereticilor, pe care armele spirituale nu-i puteau convinge. Prin promisiunea de recompense cereşti făcută combatanților, s-a trecut de la noțiunea de «război drept» la cea de «război sfânt». La sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, Biserica Occidentală a încercat să creştineze moravurile societății militare, propunând cavalerului ideal, protecția celor slabi şi menținerea păcii prin lupta împotriva duşmanilor. Conciliul de la Narbonne din anul 1054 declara că cel «care omoară un creştin, varsă sângele lui Hristos».

Multă vreme cruciatul a fost descris de textele medievale ca un pelerin, cel care face o călătorie la Ierusalim. Pelerinajul la Locurile Sfinte devine un element primordial al cruciadei, iar dificultățile traseului, făceau parte din spiritualitatea pelerinajului. În afară de spiritul de bravură şi aventură, cruciații urmăreau şi câştigarea de averi, precum şi crearea unor State de tip feudal, pe care apoi să le exploateze. De la cruciade, cavalerii occidentali au aşteptat totul: mântuirea veşnică, satisfacerea spiritului de aventură, iar cei mai mulți, bogățiile fabuloase ale Orientului[391]. Ele se explică şi prin creşterea demografică a populației din țările occidentale, care impunea o expansiune

[391] Pe parcursul cruciadelor întâlnirea dintre Orient şi Occident a fost privită diferit de către cele două părți. Astfel,cruciații au rămas impresionați de măreția oraşului Constantinopol, de frumusețea şi bogăția lui, care contrasta atât de flagrant cu oraşele medievale din Apus, strâmte şi murdare. La rândul lor, bizantinii considerau pe apuseni nişte barbari, fără maniere şi necioplți. Vorbind despre cruciada populară ajunsă în august 1096 la Constantinopol, Ana Comnena îi catalogheză ca "cete de vagabonzi şi cerşetori care nu au aer de soldați şi nu aveau bani să-şi cumpere mâncare".

externă, iar aceasta nu se putea realiza decât în Răsărit. Cruciadele puteau oferi celui înrolat, unor țărani, posibilitatea ameliorării propriei situații, a reconstituirii averilor uneori prin jaf, o mai bună repartiție a proprietății. De asemenea, înrolarea unor combatanți profesioniști a permis menținerea păcii în Occident, furnizându-le acestora ocazia folosirii propriei energii pe alte fronturi.

Inițiativa cruciadelor aparține în general papei, conducătorul spiritual: el predica cruciada sau încredința predica clerului autorizat şi uneori trimişilor pontificali. De la cruciada a II-a (1147-1149) până la a IV-a (1202-1204), cistercienii au fost însărcinați cu predica, iar din secolul al XIII-lea acest rol a fost preluat de ordinele cerşetoare.

Finanțarea crucidelor era obținută pe trei căi:

- prin intermediul cruciaților: baronii îşi vindeau pământurile sau le ofereau comunităților ecleziastice. În secolul al XII-lea, seniorul putea cere vasalilor săi un ajutor financiar pentru plecarea în cruciadă.
- prin regi: primul impozit perceput de regi pentru cruciade a fost *dijma saladină* impusă în Franța şi Anglia, pe bunurile mobiliare şi venituri. De la simple ajutoare benevole pe vremea lui Ludovic al VII-lea în 1147, s-a trecut la impozitul pe care-l pretindea Filip August la întoarcerea sa din Țara Sfântă.
- prin Biserică: pentru cruciada a IV-a (1202-1204) coexistau colecta şi taxa ca forme de obținere a fondurilor. În ciuda unei puternice opoziții, *decima* a fost introdusă pentru prima dată în 1199, mai întâi clerului într-un procent de 40% din venituri, iar ceva mai târziu şi cardinalilor 10%.

Cruciatul beneficia de privilegii exclusiv spirituale, iar din secolul al XII-lea, papalitatea acorda celui care se angaja în astfel de operațiuni militare o serie de avantaje materiale. Prin «privilegiile Crucii», precizate mai bine în 1145 în bula *Quantum praedecessores*, cruciatul, familia sa şi bunurile sale, erau plasate sub protecția Bisericii. De asemenea, pe durata desfăşurări unei cruciade, plata dobânzilor pentru diferitele împrumuturi contractate era suspendată şi un *muratoriu* permitea cruciatului să-şi plătească datoriile la întoarcerea din campanie[392].

Prima cruciada (1096-1099) a fost decisă la sinodul de la Clermont, inițiator fiind papa Urban al II-lea în 1095. El a prezentat în predica sa principiile acestei prime acțiuni de eliberare a Locurilor Sfinte, insistând pe ajutorul ce trebuia acordat creştinilor din Orient oprimați de turci. Acest subiect a fost repede înlocuit de tema eliberării mormântului lui Hristos, recucerirea şi apărarea sa. Celui care murea pe drum sau în timpul luptelor, papa îi promitea iertarea păcatelor. În prima fază a acestei cruciade masele populare constituite într-o armată nedisciplinată, au trecut prin Ungaria, Serbia şi Bulgaria, ajungând la Constantinopol în ziua de 1 august 1096. Împăratul Alexios I a trecut în Asia, unde au fost nimiciți de turci în apropierea localității Niceea. Adevărata cruciadă, cea a nobililor a ajuns la Constantinopol, Alexios I reuşind să obțină de la ei un jurământ de vasalitate. Cruciații au reuşit să cucerească pe rând Niceea, Edessa, Antiohia, iar Ierusalimul în 15 iulie 1099. Ei au înființat primele State latine în Orient: la Edessa, care a durat până în 1144, la Antiohia, care a durat din 1098 până la 1268, la Ierusalim, primul «rege» fiind Godefroy de Bouillon (22 iulie 1099-18 iulie 1100), cel care a refuzat coroana de rege acolo unde Iisus Hristos primise coroana de spini. Titlul de "rege al Ierusalimului" s-a acordat la 25 decembrie 1110 fratelui său Balduin I de Boulogne (1110-1118). În locul patriarhului ortodox, latinii au pus un patriarh catolic. Stabilirea cruciaților în Palestina, după eliberarea Ierusalimului, la 15 iulie 1099, este considerată a fi începutul colonialismului european.

[392] Pentru cruciade există o literatură abundentă. În privința aspectelor teoretice ca bază de reflecție avem la P. LEMERLE, *Byzance et la croisade*, în *Relazioni del Xe Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, Florența, 1955; W.M. DALY, *Christian Fraternity, the Crusaders and the Security of Constantinople, 1097-1204*, în *Medieval Studies*, XXII, Toronto, 1960. Merită a fi consultate şi lucrările cu caracter general ale lui RUNCIMAN, SETTON, MAYER, MORISSON. La rândul său M. BALLARD în lucrarea *Les Croisades*, are o bibliografie foarte bogată pe această temă.

A doua cruciadă (1147-1149) a avut ca principală motivație eliberarea Edessei cucerită definitiv de turci în 1146. Îndemnul la această nouă inițiativă militară a fost dat de papa Eugeniu al III-lea, iar Bernard de Clairveaux a fost cel care a predicat-o. Inițiativa a rămas fără rezultat pentru occidentali, între anii 1140 şi 1149, cruciații ridicând la Ierusalim o biserică a Golgotei şi una a Sfântului Mormânt. Din acest moment latinii au început să aibe drepturi la Sfântul Mormânt.

Cruciada a III-a (1189-1192) a pornit în momentul în care sultanul Egiptului Saladin în anul 1187, după 88 de ani de stăpânire latină, cucereşte Ierusalimul. La cruciada a III-a au participat trei mari monarhi ai Apusului: împăratul german Frederic I Barbarossa (1152-1190), regele englez Richard Inimă de Leu (1189-1199) şi regele Filip al II-lea al Franței (1180-1223). Această cruciadă s-a soldat practic cu un nou eşec, dar s-a putut observa mai bine că entuziasmul religios al celor săraci a fost exploatat de ambițiile nobililor.

Cruciada a IV-a (1202-1204) a fost predicată de papa Inocențiu al III-lea (1198-1216), cu scopul eliberării Ierusalimului. Acest papă a fost cel mai mare teoretician al cruciadei, cel care a alcătuit o doctrină coerentă: din acest moment textele au fixat cu exactitate condițiile obținerii indulgențelor, ierarhizate la sfârşitul secolului al XII-lea, în funcție de serviciile aduse cruciadei. De la începutul secolului al XIII-lea, credincioşilor li se promitea participarea la cruciadă prin rugăciuni, procesiuni religioase, ofrande şi susținere financiară a celor care urmau să plece, papalitatea inaugurând mişcarea de spiritualizare a cruciadei. La rândul ei, Republica Veneția s-a angajat să asigure transportul cruciaților cu propria flota, în schimbul unei sume importante de bani. Conducătorii veritabili ai acestei cruciade au fost: papa Inocențiu al III-lea, partizan al unirii Bisericilor sub conducerea Romei şi Enrico Dandolo, care încarna ambițiile economice ale Veneției. Cruciada avea drept obiectiv Egiptul, de care depindea Palestina. În aceeaşi perioadă se afla în Occident Alexios al IV-lea, fiul împăratului Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195), înlăturat de pe tron şi orbit de fratele său, Alexios al III-lea Anghelos (1195-1203), venit în Apus să ceară ajutor cruciaților, în schimbul unei recompense, pentru înscăunarea tatălui său. El a promis totodată supunerea Bisericii greceşti autorității scaunului papal. Dandolo a acceptat propunerea, gândindu-se îndeosebi la avantajele Veneției de pe urma acestei situații. În noile condiții flota venețiană îşi modifică traseul şi în loc să se îndrepte spre Egipt, merge către Bizanț unde ajunge în 1204. Alexios al III-lea este detronat, Isaac Anghelos şi fiul său Alexios al IV-lea sunt repuşi în drepturi. Imediat grecii au înțeles că aceşti doi suverani nu urmau să fie decât nişte instrumente docile în mâna latinilor şi a papei. De aceea, pe 25 ianuarie 1204 are loc un fel de revoluție la Constantinopol soldată cu răsturnarea lui Isaac al II-lea şi a fiului său. Noul împărat, Alexios al V-lea nu poate onora promisiunile şi cruciații iau cu asalt Constantinopolul în Vinerea Patimilor a anului 1204. Timp de trei zile şi trei nopti au loc scene penibile, în locul apărării şi eliberării creştinilor în fața musulmanilor, aşa cum fusese predicată această cruciadă, asistăm la deturnarea cruciaților de la ținta lor inițială.

Cruciada a IV-a este deci un fapt exemplar pentru oricare istoric, deoarece originile sale sunt multiple şi dificil de ierarhizat. Nu trebuie uitat faptul că alături de cauzele externe, apetitul economic italian, coaliția politică germano-normandă, ostilitatea religioasă şi xenofobia, s-au adăugat şi o serie de fenomene interne care au fragilizat Imperiul în ultimele decenii ale secolului al XII-lea.

În locul Imperiului Bizantin, cruciații au creat Imperiul latin de Constantinopol (1204-1261), punând rege pe Balduin de Flandra (1204-1205). Teritoriul capitalei a fost împărțit între Balduin şi Dandolo, acesta din urmă fiind singur exceptat de la depunerea jurământului de vasalitate față de Balduin. În sfârşit, Veneția primea insulele Ioniene, cea mai mare parte a insulelor din Marea Egee, Rodosul, Creta, spații importante din Peloponez, Tracia. Astfel, cruciada a IV-a oferea Veneției posibilitatea deținerii unui adevărat Imperiu colonial şi a unei hegemonii economice în regiune. Cucerirea şi jefuirea Constantinopolului din 13 aprilie 1204 şi crearea unui Imperiu latin între 1204-1261 la Constantinopol, au contribuit la slăbirea gravă a Imperiului Bizantin constituind una din

cauzele principale ale cuceririi lui de către turci la 29 mai 1453. Efectul cel mai evident al acestei cruciade a fost însă ruptura definitivă a unității creştine. Ireparabilul în ochii bizantinilor fusese comis. Pentru ei, occidentalii până atunci suspecți, devin acum culpabili. În fața "violenței acestor barbari, spunea Nichita Choniates, nu ne rămâne decât să constatăm că ei nu aparțin lumii civilizate". Ortodoxia a devenit acum vectorul esențial al unui naționalism din în ce mai exacerbat, ajungându-se un secol mai târziu să se vorbească până în îndepărtata Rusie, de ororile comise de latini la Constantinopol.

Pe ruinele Imperiului Bizantin, alături de Imperiul latin de Constantinopol, s-au organizat într-o manieră feudală, o serie de principate vasale: regatul Tesalonicului, ducatul Atenei şi al Tebei, principatul Ahaiei. Din Imperiul Bizantin mai rămâneau doar trei părți, care păstrau încă statutul de independență: Imperiul grec de Trebizonda (1204-1261), Imperiul grec de la Niceea (1204-1261) şi despotatul de Epir.

Imperiul de la Niceea a fost fondat de Teodor Laskaris (1204-1222), căruia i-a urmat energicul Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254). Era clar că latinii nu doreau existența acestui Stat, de aceea armatele lor au declanşat o puternică ofensivă în Asia Mică. Din fericire ei au fost nevoiți să facă față unei puternice concentrări armate în Balcani, formată din greci şi bulgari, conduşi de țarul Ioniță Caloian. La bătălia de la Adrianopole din aprilie 1205, cruciații sunt zdrobiți, împăratul Balduin ucis, iar Dandolo moare şi el la puțin timp după această dată. Evenimentul este considerabil, pentru că dominația occidentală în Orient cunoaşte un prim eşec, iar Imperiul de la Niceea este salvat. Pe viitor, Imperiul Bizantin pornind tocmai de la Niceea va reuşi să se reformeze, chiar dacă pentru acest lucru a fost nevoie de 50 de ani de confuzie, timp în care Imperiul latin de la Constantinopol a supraviețuit unor condiții penibile.

Succesorul lui Balduin la Constantinopol a fost fratele său Henric, care la început a înregistrat unele victorii, dar în final a fost învins de Ioan Vatatzes. El a reuşit să cucerească Adrianopole şi a luat din mâna bulgarilor importante teritorii din Macedonia şi Tracia, precum şi Tesalonicul. Opera sa a fost desăvârşită de Mihail Paleologul în ziua de 25 iulie 1261, când Constantinopolul a fost recucerit din mâna latinilor, împăratul şi patriarhul latin refugiindu-se în Occident. Astfel, se prăbuşea Imperiul latin, cel care de mai multă vreme ducea o existență dificilă: pentru a putea trăi împăratul vindea Sfinte Moaşte şi se încălzea cu lemnul recuperat din construcția propriului palat. La rândul său, Imperiul bizantin recent reconstituit, era acum un Stat epuizat care se va îndrepta după două secole de decadență spre ruină.

Fără a intra în detalii cu privire la celelalte cruciade, vom mai spune doar că ele au preocupat Occidentul mai mult de două secole, iar consecințele lor se resimt până astăzi. Ele au permis Occidentului să-şi dezvolte conştiința unității sale, au facilitat amestecul în Biserică a cavaleriei, au acordat drept la cuvânt şi la acțiune maselor sărace şi prost echipate. Ele au crescut prestigiul şi puterea papei sau forța monarhilor, dar prin cele întâmplate la 1204 au transformat Schisma din 1054 într-un fapt definitiv.

Statele latine si formațiunile bizantine de la Niceea, Trebizonda şi Epir

Pe ruinele Imperiului bizantin au fost organizate sub formă feudală o serie de pricipate latine vasale: regatul Tesalonicului, care-l avea în frunte pe Bonifaciu de Monferrat, ducatul Atenei şi al Tebei, pe care-l conducea Otto La Roche şi principatul Ahaiei condus de Guillaume de Champlitte şi Godeffroy de Villeharduin. După încoronarea ca împărat a lui Balduin I (1204-1205), el a încercat să justifice papei Inocențiu al III-lea atacul asupra Constantinopolului. Astfel, el motiva jafurile şi uciderile prin faptul că «grecii schismatici se sustrăgeau de sub autoritatea papei», iar ceea ce s-a întâmplat până la urmă era pedeapsa pentru detronarea lui Alexios al IV-lea, care promisese unirea

Bisericilor[393]. Balduin prezenta ceea ce se întâmplase ca fiind lucrarea lui Dumnezeu în favoarea latinilor drept credincioşi şi împotriva grecilor schismatici. Cu alte cuvinte, latinii deveneau instrumentul răzbunării lui Dumnezeu. Papa era invitat la Constantinopol, unde urma să aibă loc sinodul care urma să supună Biserica greacă, celei Romane: «… acum ți-a pus Dumnezeu dușmanii scaun picioarelor tale. Suflă în trâmbița preoțească în Sion, adună poporul, bătrânii şi pruncii, laudă ziua stabilită unirii şi păcii»[394].

În speranța că oraşul cucerit putea deveni o bază a viitoarelor operațiuni cruciate, Inocențiu al III-lea a autorizat staționarea trupelor latine la Constantinopol, dezlegându-le de jurământul făcut pentru cruciadă[395]. Papa era însă nemulțumit de alegerea venețianului Toma Morosini în scaunul de patriarh al Constantinopolului, o persoană deloc supusă scaunului papal. Din acest moment între papalitate şi venețieni s-a declanşat o luptă surdă, pentru controlul a cât mai multor clădiri din oraş. Printr-o scrisoare din 7 noiembrie 1204, Inocențiu al III-lea îi sfătuia pe bizantini să completeze parohiile părăsite de greci, cu clerici latini, iar în locurile unde populația era majoritar bizantină clericii puteau fi greci numai în cazul în care primiseră hirotonia de la episcopi latini[396]. Această politică aparent tolerantă s-a schimbat radical în următorii ani: clericii greci care refuzau să-l pomenească la Sfânta Liturghie pe papă şi pe patriarhul latin erau alungați din parohiile lor, unele biserici au fost închise, unii călugări au fost chiar închişi şi maltratați[397]. Cu toate aceste măsuri care urmăreau supunerea Bisericii Ortodoxe celei Catolice, clerul a rămas în marea lui majoritate ataşat valorilor Ortodoxiei.

În acest timp, greşeala cea mai mare pe care au făcut-o latinii a fost deteriorarea relațiilor cu Ioniță Caloian (1197-1207), țarul Imperiului româno-bulgar. La începutul anului 1204, în schimbul recunoaşterii titlului său regal, Caloian se oferise să-i ajute pe latini la cucerirea Constantinopolului. În acest sens, Inocențiu al III-lea a trimis în noiembrie 1204 un legat al său care urma să-l încoroneze pe Caloian, gestul urmând să consființească catolicizarea Bisericii bulgare. Prin pretenția de moştenitor al basileilor bizantini, Balduin I a stricat ceea ce dorea să înfăptuiască papa. În urma conflictului armat de la Adrianopole din 1205, Balduin a fost înfrânt, făcut prizonier şi a murit întemnițat la Târnovo. Acest nou conflict a evidențiat emanciparea Statelor slave a căror apropiere de latini era pur teoretică. Chiar dacă atât țarul bulgar sau regele sârb Nemanja primeau coroana de la Inocențiu al III-lea, gestul arăta că în acel moment se putea vorbi de 5 Imperii în creştere de putere, toate ortodoxe şi toate urmărind acelaşi scop: recucerirea Constantinopolului şi reconstituirea unui Imperiu pe care grecii s-au arătat incapabili să-l păstreze. Fiecare din aceste puteri ortodoxe au manifestat o anumită tonalitate «națională», evidentă mai mult la sârbi şi bulgari şi ceva mai nuanțată la Statele greceşti, printre care putem identifica trei «Grecii»: una pontică, Trebizonda, a doua anatoliană, Niceea, iar ultima net balcanică, Epirul. În acest sens, anul 1204 a permis lansarea unor originalități locale, care şi-au disputat până la victoria otomană, diferitele tendințe contradictorii, expansiunea imperială şi afirmarea pe plan local. Cu toate acestea, ambițiile greceşti şi slave nu erau comparabile: grecii aveau de partea lor o puternică tradiție imperială şi structuri administrative evoluate, care s-au repliat în Trebizonda, Niceea şi Epir. Din 1208 Niceea a adăugat un atu esențial sistemului teocratic ce urma a fi reconstruit: încoronarea unui împărat roman, Teodor Laskaris, de către un patriarh al Constantinopolului în exil, gest pe care alții nu ar fi îndrăznit să-l imite. Din acest moment, Niceea pornea la un drum destul de greu, pentru că cei din dinastia Laskaris aveau de luptat

[393] Speros VRYENIOS, *Byzantium and Europe*, Thames and Hudson, Londra, 1967, p. 158.
[394] J.B. BURRY, *The eastern Roman Empire*, ed. J.B. Burry, S.A.Cook, Ladcook University Press, vol. IV, Cambridge, 1927, p. 478.
[395] *IBIDEM*
[396] *IBIDEM*, p. 483.
[397] Stelian BREZEANU, *O instituție latină în Balcani la începutul secolului al XIII-lea*, ed. Albatros, Bucureşti, 1990, p. 56.

nu numai cu latinii, dar şi cu concurentul epirot sau cu partidul anatolian din interior, dominat de conducătorii locali care preferau consolidarea unui Imperiu asiatic.

Liniştea Laskarizilor a fost tulburată mai întâi de Balduin I, care încredinţase însoţitorilor săi mari feude dincolo de Marea Marmara: feuda Niceei i-a revenit lui Louis Blois, un nepot al regelui Angliei, care în noiembrie 1204 trimitea o armată ce urma să revendice chiar şi prin forţă domeniile sale din Asia Mică. În urma bătăliei care a avut loc pe 6 decembrie 1204, Laskarizii au fost înfrânţi. În acest moment grecii erau ameninţaţi cu pierderea Niceei, ultimul centru de rezistenţă din Asia Mică. Până la urmă salvarea a venit în urma intervenţiei din Europa a lui Ioniţă Caloian, care a permis în 1206 încoronarea oficială ca împărat a lui Teodor Laskaris. Schimbările de atitudine ale bulgarilor au durat până la moartea ţarului Ioan Asan al II-lea în 1241. Datorită poziţiei sale, Niceea a putut adopta până la urmă cea mai bună tactică: înainte de a trece în Tracia, Ioan al III-lea Vatatzes (1222-1254), ginerele lui Teodor Laskaris, a supus majoritatea insulelor Mării Egee. În aceeaşi perioadă Epirul, putere terestră, i-a atacat pe bulgari, care în 1230 obţin o victorie decisivă asupra lui Teodor Anghelos la Klokotnitsa, în Macedonia. Moartea lui Asan al II-lea a coincis cu invazia mongolă, care practic a eliminat orice posibilitate de ripostă a bulgarilor. În condiţiile în care Vatatzes a scăpat de pericolul oriental, prin intervenţia mongolilor în sultanatul de Rum, Epirul rămânea singurul potenţial concurent la recucerirea Constantinopolului. Până la urmă despotatul a fost deposedat de perspectiva unui destin imperial: repliat în partea de Vest a Balcanilor, atacat de niceeni care au ajuns sub Teodor al II-lea, fiul lui Vatatzes (1254-1258), până la Adriatică, ei au dus o politică de alianţe cu occidentalii: Veneţia, regatul din Neapole şi principatul Ahaiei. Acestei atitudini Niceea i-a răspuns prin atacuri repetate asupra Constantinopolului, soldate în cele din urmă cu recucerirea Constantinopolului în 1261 de către Mihail al VIII-lea Paleologul (1258-1282). Momentul a avut o semnificaţie mai mult simbolică, conferind ultimei dinastii bizantine o legitimitate pe care nimeni nu şi-a mai putut-o asuma după 1204.

La 1261 procesul de recucerire era încă departe de a fi realizat pe deplin. Alături de Epir, Ahaia rămânea francilor, căreia Mihail al VIII-lea Paleologul nu reuşise să-i cucerească decât trei fortăreţe, dintre care şi viitoarea capitală, Mistra. La rândul ei, Veneţia rămânea stăpâna mărilor, care prin porturile şi insulele ce le deţinea în lumea bizantină, îşi putea permite să atingă oricând coastele greceşti, Bosforul şi Asia Mică. La aceste potenţiale pericole se mai adăuga întregul Occident, care nu se putea mulţumi ca anul 1204 să fie un moment de profit trecător, iar anul 1261 unul de abandon, mai ales că în 1266, papa punea pe tronul Neapolului un adversar al Bizanţului, Carol de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea.

Din strânsoarea occidentală Mihail al VIII-lea a reuşit să scape prin intermediul diplomaţiei: tripla alianţă dintre Bizanţ, sultanatul mameluk din Egipt şi hanatul mongol, care domina la vremea aceea bazinul pontic şi partea orientală a Mediteranei, precum şi conciliul de la Lyon din 1274. Eficacitatea acestor manevre diplomatice s-a putut observa imediat: în 1281, cînd Roma a înţeles manevra Bizanţului, Mihail îşi întărise deja poziţia în Albania, iar o nouă coaliţie latino-slavă luase naştere, la care se alăturase şi Veneţia.

În 1204 Imperiul bizantin nu a luat sfârşit, dar situaţia era inedită deorece de la Constantin cel Mare el se confunda cu capitala sa. Între 1204 şi 1261 numai oraşul nu şi Imperiu a fost într-o aşa-numită stare de somnolenţă, iar icoana Maicii Domnului din Vlaherne se spune că nu a mai săvârşit nici o minune în acest interval. Trebizonda, Epirul şi Niceea s-au considerat Imperii în exil, dar cel care a jucat un rol internaţional deosebit a fost acela care a recucerit Constntinopolul în 1261. Prin alianţe politice şi matrimoniale, Trebizonda a rămas în mod oficial un Imperiu subordonat Constantinopolului, în timp ce Epirul care a dispărut după 1350 s-a mulţumit cu titlul de despotat. În ciuda expansiunii lor, Statele slave, Bulgaria, Serbia sau Rusia, au continuat să recunoască încă din punct de vedere politic şi religios Constantinopolul ca fiind centrul unei lumi coerente, în care prezida un singur împărat. Primele semne ale schimbării acestei ordini, au apărut după 1261: sub autoritatea mai mult teoretică a Constantinopolului, realităţile locale s-au dezvoltat şi s-au

multiplicat, lăsând tot mai puțin loc intervenției directe a împăratului; în 1275, Tesalia, numită mai târziu «Marea Valahie» a refuzat hotărârile Conciliului de la Lyon, ducând din acest moment o politică contrară celei imperiale. Ideea Imperiului nu a dispărut, dar au început să se afirme originalitățile locale, ai căror conducători, *arhonții*, se acomodau mult mai uşor unor necesități punctuale pentru că proveneau din acel mediu.

Principii de guvernare bizantină în secolele VIII-XII

Imperiul bizantin era continuatorul Romei; el era un fel de magistratură în care împăratul deținea puterea provizorie. Factorii constitutivi ai epocii romane subzistau chiar dacă aceştia deveneau din ce în ce mai formali. Împăratul era *imperator*, proclamat de armată, iar Senatul devenise un simplu factor social, care nu intervenea decât în cazurile dificile. Aprobarea sa se manifesta prin prezența senatorilor în timpul ceremoniilor de la hipodromul din Constantinopol, unde avea loc aclamarea împăratului de către popor. Această procedură făcea din împărat "alesul lui Dumnezeu", conform formulei consacrate. Investiturii politice urma încoronarea din catedrala Sfânta Sofia; patriarhul cerea o mărturisire de credință pentru a verifica ortodoxia celui care era însărcinat cu apărarea credinței, apoi îi punea coroana noului ales. Patriarhul era un personaj influent, el putând juca de multe ori un rol decisiv, aşa cum s-a întâmplat cu Mihail Cerularie la venirea pe tron a lui Isaac Comnenul. În istoria Bizanțului nu a existat vreun patriarh care să refuze încoronarea împăratului: pe 31 octombrie 802, când Nichifor I (802-811) a detronat-o pe Irina, restauratoarea cultului icoanelor, patriarhul Tarasie, animatorul sinodului de la Niceea, l-a încoronat pe uzurpator. Explicația: pentru bizantini, lumea în care trăiau era imaginea pământească a Împărăției lui Dumnezeu. Împăratul este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ. În mod firesc, Dumnezeu este liber să aleagă, pentru a numi şi pentru a revoca; o uzurpare care a reuşit, era de inspirație divină, ca în cazul nostru cu Nichifor. Imperiul bizantin a fost o autocrație temperată de uzurpări, ca rod al unui complot de palat ca cel din 802 sau a unei revolte populare ca cea din 1042 care a condus la înlăturarea lui Mihail al V-lea (1041-1042). Chiar dacă Dumnezeu poate alege o familie pentru tron, principiul dinastic nu excludea uzurparea.

Dumnezeu, împăratul şi legea

Titulatura imperială, aşa cum apărea în actele imperiale sau în portretele suveranilor, rezumă această concepție: «N … *basileus*[398], credincios al lui Hristos-Dumnezeu, ortodox, *autokrator* al Romanilor». Împăratul se definea prin titlul său[399]. El era mai întâi credincios lui Dumnezeu, care i-a conferit puterea sa şi ortodox, ceea ce reprezenta fundamentul legitimității sale, conferindu-i puterea absolută a autocratorului. Această putere se exercita în mod deosebit în cadrul Imperiului, singurul care corespunde întregului pământ sau oikumene, Imperiul Romanilor.

În calitate de locotenent al lui Dumnezeu, împăratul era atoputernic: el era întruchiparea legii, el era cel care asigura continuitatea acesteia. Împăratul avea obligația de a aplica hotărârile conciliare, iar legislația canonică era integrată în dreptul imperial. De asemenea împăratul convoca şi prezida sinodul, dar autoritatea dogmatică aparținea exclusiv acestuia din urmă. Împăratul nu era nici cleric, nici un simplu laic; el era un *isapostolas*, «egal cu apostolii». În acest sens el avea o serie de privilegii liturgice: dreptul de a intra în Sfântul Altar prin uşile împărăteşti, el se împărtăşea singur din Sfântul Potir; patriarhul aplica porfirogeneților la 8 zile după naştere tunderea care marca caracterul lor sacru, împăratul avea dreptul de a predica şi a binecuvânta mulțimea credincioşilor.

În cartea *Despre ceremonii*, Constantin al VII-lea explica participarea împăratului la Liturghie, ca având un accentuat caracter simbolic: el crea imaginea terestră a ordinii divine din lume. După Constantin al VII-lea, un înger ar fi dăruit lui Constantin cel Mare veşmintele din purpură rezervate numai suveranilor[400]. Maiestatea imperială impunea liniştea, de aceea adunările oficiale în care împăratul îşi prezenta hotărârile sale erau *silentia.* Împăratul nu vorbea niciodată direct, ci numai prin gesturi şi prin intermediul unui demnitar. El făcea parte dintr-un ceremonial de adorare cu rezonanță religioasă, însoțit de lumânări şi tămâie[401]. Cei care veneau la el, îşi plecau capetele până la pământ, după care uneori îi sărutau picioarele sau genunchii. La masa imperială, într-o sufragerie din aur (*chrysotriklinos*), împăratul invita periodic câte 12 persoane sărace, alese cu grijă, cărora printr-un simbolism simplu le spăla picioarele. Ceremonialul plin de fast de la Curtea imperială a înregistrat un vizibil declin începând cu secolul al XII-lea, când are loc o izolare aristocratică a puterii[402].

Lumea creştină nu putea admite decât un singur împărat, pentru că nu există decât un singur Dumnezeu care l-a trimis, l-a delegat. Bizantinii aveau o teamă instinctivă față de orice partaj al puterii: în momentul în care cu puțin timp înainte de moartea lui Manuel I (1143-1180), soția i-a adus pe lume un copil handicapat, evenimentul a fost considerat «ca anunțător al poliarhiei, care este mama anarhiei» şi pretext pentru sfătuitorii lui Andronic I pentru executarea tânărului Alexis II, pentru că «suveranitatea multiplă nu este bună» şi «nu este nevoie decât de un singur suveran, de un

[398] Basileu, la origine rege, acest termen apare în titulatura bizantină în secolul al VII-lea, după victoria asupra perşilor şi devine caracteristic împăratului romanilor, *basileus ton romaion*, echivalent cu *imperator*.

[399] La noi independența statală s-a concretizat în secolul al XIV-lea printr-un epitet legat de titlul de "domn", "de sine stăpânitor", care era de origine bizantină. Pe o icoană dăruită Marei Lavrei forma greacească de *autokrator* este folosită pentru Vladislas, titlul fiind atribuit şi lui Alexandru cel Bun pe epitrahilul de la Staraia Ladoga. Mai multe detalii la E. VÂRTOSU, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Țara Românească şi Moldova (până în secolul al XVI-lea)*, Bucureşti, 1960, p. 197-213.

[400] A. CAMERON, *The Construction of Court Ritual: the Byzantine Book of Ceremonies*, în *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge, 1987, p. 106-136.

[401] Pentru țara noastră vezi A. PIPPIDI, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 40-45.

[402] M. MCCORMICK, *Analyzing Imperial Ceremonies*, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 35, 1985, p.1-20.

singur împărat»[403]. Idealul era ca acest împărat unic să domnească absolut singur, să facă totul singur, în cadrul Imperiului.

Vasile I când se decide să trimită aşa-numiţii anchetatori fiscali pentru reprimarea fraudelor, afirma că el însuşi se va ocupa de acest gen de afaceri. Fie că era vorba despre Vasile al II-lea pe care Psellos ni-l descrie ca pe un conducător căruia îi plăcea să conducă treburile Statului singur, fie că amintim pe alţi funcţionari de Stat, referinţa se îndreaptă întotdeauna către un ideal politic de tip patriarhal, în virtutea căruia suveranul se comportă cu poporul său ca şi un părinte, ca un tată de familie drept şi sever. În cazul apariţiei semnelor ce prevesteau o revoltă, guvernatorul unei provincii nu lua nici o decizie dacă suveranul nu-i dădea un răspuns la scrisoarea de avertisment pe care i-o trimitea. Pe scurt : «pământul este al meu şi nu al tău … iar tu dacă nu ai primit ordin de la mine cum ţi-ai permis să pedepseşti oameni?»[404]. Era greu de imaginat cum o altă persoană putea impieta autoritatea împăratului aşa cum consemna Isaac II: «este îngăduit împăraţilor să facă tot ceea ce vor» pentru că nu există dezacord între Dumnezeu şi ei în guvernarea problemelor pământeşti[405]; într-un cuvânt orice act al împăratului era traducerea voinţei divine.

Stăpân al tuturor lucrurilor şi al oamenilor din Imperiul său, împăratul deţinea puterea absolută asupra bunurilor şi libertăţilor tuturor, chiar dacă în anumite situaţii exista riscul nerespectării legii. Excepţiile puteau apărea numai în cazul în care se făceau în beneficiul unei echităţi superioare, pe care Dumnezeu o inspira. Împăratul îşi permitea chiar să priveze de drepturile cele mai elementare indivizi sau comunităţi, aşa cum s-a întâmplat în repetate rânduri cu dinastia macedoneană a cărei politică socială a fost o constantă violare a garanţiilor legale. În rest, împăratul cel care poate fi în unele situaţii deasupra legii, în altele o poate îmblânzi pentru a ierta pe cineva, cum a fost cazul cu Constantin IX Monomahul, cel care renunţă la respectarea legii pentru un funcţionar vinovat de evaziune fiscală. Nu trebuie uitat nici faptul că suveranul în calitate de instrument al lui Dumnezeu nu putea face exces de puterea sa umană. Ajuns pe tron Isaac al II-lea jurase că nu va omorî pe nimeni, nici chiar pe duşmanul său cel mai de temut; în acest timp Nichita Choniates consemna că nimeni şi cu atât mai mult împăratul, nu poate tolera o crimă, chiar dacă împins de necesitatea de a pedepsi pe culpabili, Isaac a sfârşit prin a depăşi în rigoare pe predecesorul său, Andronic Comnenul.

Împăratul putea face totul în limita voinţei divine; în plus tot ceea ce este bun în lume nu putea proveni decât de la el, idee cu atât mai puternică la Bizanţ, cu cât aceasta era sprijinită şi de tradiţia elenistică, retransmisă prin intermediul Imperiului roman. Astfel, victoria care vine de la Dumnezeu, nu poate fi decât cea a împăratului, soldatul lui Dumnezeu, chiar şi în cazurile în care suveranul nu participase fizic la conflict. Când un general de armată obţinea o victorie, împăratul era cel care triumfa, aşa cum a făcut Manuel I după victoria lui Kontostefanos asupra ungurilor din 1167. Lui Leon al VI-lea cel care nu a părăsit niciodată Constantinopolul, Aretas de Cezareea îi atribuie totuşi meritul victoriei din 901 asupra arabilor, căci regăsim aici «cu adevărat binefacerile strategiei tale, mărturia pe care ne-o dă sufletul tău prieten al lui Dumnezeu», pe scurt, «o victorie datorată autorităţii şi puterii imperiale». Victoria ca favoare acordată de Cel de Sus reprezentantului Său pe pământ, demonstra şi încrederea pe care Dumnezeu o avea în continuare în împărat; de aceea Ioan al II-lea după victoriile sale împotriva pecenegilor şi turcilor purta pe un car icoana Maicii Domnului, ca şi Manuel I după victoria asupra ungurilor.

Împăratul se putea bucura şi de alte binefaceri, demnităţile sale provenind de la Dumnezeu. Prezenţa împăratului printre oameni, era o supremă garanţie, o asigurare că harul divin pogoară peste el, că existenţa societăţii umane depinde de cea a împăratului, deoarece el este cel care acordă fiecăruia valoarea pe care o merită şi deci locul pe care-l ocupă. A respecta pe împărat, însemna a

[403] Cf. A. DUCELLIER, *Le drame de Byzance…*, p.116.
[404] *IBIDEM*, p. 117.
[405] *IBIDEM.*

respecta întreaga umanitate creştină. Faptul că nici un om nu-ți face vreun rău, spuneau demnitarii lui Alexios al II-lea, reprezenta garanția că Imperiul va fi păstrat.

Una din calitățile Împăratului era impasibilitatea (*apatia*) în virtutea căreia, cum spunea Alexios Comnenul fiului său, trebuie întotdeauna păstrată o atitudine impozantă, cea pe care el însuşi o afişează în mijlocul supuşilor. Chiar şi în viața zilnică a basileului nu trebuia lăsată impresia vreunei tulburări interioare. Această serenitate se traducea mai ales în exercitarea actului imperial de justiție, care consta «în a privi cu acelaşi ochi pe toată lumea, cei care deținеau autoritatea şi ceilalți», care nu trebuia să condamne pe nimeni fără o anchetă prealabilă, urmărind practic echitatea supremă prin care fiecare poate obține satisfacție. Împăratul trebuia să aibă această calitate tipic grecească, «bunăvoință față de oameni» (*filantropia*), care consta în puterea de a şti să ierți, aşa cum a făcut Alexios I Comnenul de-a lungul domniei sale, cu riscul, în cazul lui Constantin al IX-lea, de a da impresia unui om slab în fața duşmanilor. În afara iertării, această filantropie îngloba şi generozitatea, asemenea gestului lui Vasile I, cel care după o perioadă cu recolte slabe anula impozitul pe produse pe timp de 2 ani.

Astfel, se impune portretul unui tip de suveran ideal, admis atât de oficiali cât şi de masele populare; el reieşea şi din promisiunile unui Constantin al X-lea, care în 1059 în momentul succesiunii spunea: "voi fi binevoitor, pentru cei tineri voi fi ca un tată, ca un frate pentru cei de vârsta mea şi un sprijin pentru cei în vârstă"[406]. Până la urmă împăratul putea fi chiar un sfânt, aşa cum afirma Nicolae Misticul, că este un om "al cărui suflet sfânt este inspirat de Dumnezeu". Sfințenia imperială putea fi considerată chiar o adevărată asceză, încă şi mai meritorie decât aceea a solitarilor, căci trebuia să reziste în acest caz grijilor mondene. Vorbind despre părinții săi, Leon al VI-lea spunea că: «ei nu au trecut, prin viață îmbrăcați în păr de cămilă, ascunşi prin grote şi prin munți, ci au avut o cale grea datorită grijilor şi solicitărilor care-i presau fără încetare în favoarea altora, în timp ce ei vegheau pentru salvarea universului». Ajuns la o asemenea stare, împăratul devine un model pentru supuşii săi, deoarece modul de a conduce al acestora era lege pentru subiecți. Dacă împăratul era puternic, totul era bine, dacă era virtuos şi poporul practica aceleaşi virtuți. Aceeaşi valoare de exemplu se extinde şi asupra religiei: împăratul trebuia să ajute poporul, să înțeleagă cum trebuie să se mântuiască şi să cunoască mai bine pe Dumnezeu, căci aşa cum spunea Fotie «suveranul nu trebuia să se preocupe numai de propria mântuire, ci şi de cea a poporului pe care-l are în grijă, să vegheze asupra lui şi să-l ia de mână pentru a cunoaşte ca şi el perfecțiunea cunoaşterii lui Dumnezeu». În fața acestui ghid reacția normală era una de teamă şi venerație, transformată uneori în adorare.

Administrația centrală

Sistemul de funcționare al administrației centrale ne este cunoscut datorită gustului pronunțat al bizantinilor, îndeosebi al înalților funcționari de la Curte, pentru *taxis*, ordinea, pe care Dumnezeu a lăsat-o lumii, cea de care se foloseşte acela care comandă trupele pe câmpul de luptă, dar şi ordinea ierarhică a demnităților şi a funcțiilor în Stat[407]. Cei care făceau parte din adminstrația centrală erau mari amatori de tratate care explicau *taxisul*, *taktika*; unele lucrări aveau caracter militar, fiind inspirate din tratatele antice, Leon al VI-lea care apărea foarte rar pe câmpul de luptă reuşind să fie un autor prolific în acest sens. Alte lucrări conțineau liste cu demnități şi funcții, care ne dau multe

[406] *IBIDEM*, p.120.

[407] L. BREHIER, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, Paris, Albin Michel, 1971, (lucrarea este foarte importantă pentru toate aspectele instituționale ale lumii bizantine). Vezi şi H. AHRWEILLER, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Londra, 1971; N. SVORONOS, *Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Londra, 1973.

informaţii despre administraţia bizantină. Toată această ordine exista în Palat, iar metoda de guvernare purta numele de *sekreta.* Şeful administraţiei centrale purta numele de *protoasekretis* şi era în general un om de încredere al împăratului. Un alt post foarte important era *dromos*, cel însărcinat cu transmiterea ordinelor imperiale pe întreg teritoriul Bizanţului, ocupându-se şi cu întreţinerea drumurilor şi a sistemului de legături poştale în întreg Imperiul. *Sakellionul* era responsabilul trezoreriei Statului; *eidikonul* avea în sarcină serviciul stării civile, iar *genikonul* era cel care trebuia să supravegeheze colectarea corectă a impozitelor

Aceste câteva funcţii menţionate dădeau acces la ceremonialul imperial, purtând marca proximităţii faţă de împărat. Salariul şi ceremonialul deveneau de asemenea criterii deosebit de importante ale ierarhizării bizantine. Demnitatea de *protospatar*[408] oferea onoarea de a face parte din Senat[409], statut care oferea o serie de privilegii judiciare (tribunal special, jurământ la domiciliu, dispensă de cauţiune).

În întregul sistem administrativ bizantin un loc important îl ocupa eficienţa financiară, care cunoaşte o criză sensibilă odată cu devalorizarea *nomismei*[410] de aur din secolul al XI-lea. De aceea, sistemul fiscal cunoaşte începând cu secolul al VIII-lea o anumită evoluţie în vederea satisfacerii necesităţilor unui Stat în expansiune precum şi unele modificări sociale. Din secolul al VIII-lea au apărut primele suprataxe, ajungându-se practic în secolele X-XI la o dublare a acestora. În aceste condiţii micii proprietari erau puşi în dificultate. Pericolul desfinţării unor sate a determinat Statul bizantin să inventeze un sistem de degrevare provizorie (*sympatheia)* cu o durată de 30 de ani, care permitea contribuabilului datornic sau moştenitorilor acestuia, să-şi plătească restanţele în mod progresiv. În cazul în care la termenul stabilit suma restantă nu era achitată, pământul în cauză făcea obiectul unei decizii de retragere (*klasma)*: el devenea clasmatic, proprietatea Statului[411]. De asemenea, mărirea impozitelor a antrenat şi o trecere a multor terenuri în proprietatea Statului sau o creştere semnificativă a evaziunii fiscale. Schimbările monetare din secolul al XI-lea au condus spre o schimbare a modului de contabilizare a impozitelor: Statul acorda ofiţerilor şi înalţilor demnitari, dreptul de a precepe taxele direct din anumite zone, care le erau atribuite sub o formă concesionară. Măsura a fost profitabilă pentru aristocraţie, care devine beneficiara unei anumite suveranităţi, o putere asupra oamneilor de rând.

Armata şi sistemul thematic

Începând cu secolul al VIII-lea, împăraţii bizantini au conştientizat faptul că mărimea originară a themelor conferea şefului acestora, strategului, o putere excesivă, devenind de multe ori o sursă de uzurpare. Astfel, unele theme au fost divizate: cea a anatolicilor a fost împărţită înainte de 741 în thema tracesienilor la Vest şi în prima jumătate a secolului al IX-lea în cea a Seleuciei la Est. Recuceririle din Orient ca şi cele din Balcani sau Italia, au condus la crearea unor noi theme; Constantin al VII-lea în cartea sa *Despre theme* menţionează 29 de astfel de unităţi administrative. Ofensiva din Orient a creat posibilitatea apariţiei themelor de frontieră, de mici dimensiuni şi concentrate în jurul unei fortăreţe: Germaniceea, Edessa, etc. În condiţiile în care situaţia militară

[408] Titlul dat strategului bizantin, suprimat în vremea lui Alexios I Comnenul (1081-1118).

[409] Transferat în parte la Constantinopol, Senatul roman încetează în secolul al V-lea de a mai fi o adunare deliberativă, continuând să reprezinte o categorie socială de înalţi demnitari. Apartenenţa la Senat nu era un titlu sau o funcţie, ci o calitate socială non ereditară. Această calitate antrena o serie de privilegii juridice dar şi obligaţi precum neparticiparea directă la viaţa comercială sau în domeniul finaanţelor Statului.

[410] Monedă de aur cu o greutate de 4,54g, care a rămas stabilă până la mijlocul secolului al XI-lea. Valoarea monezii se diviza în 24 de carate sau keratia, ce însemna 1/24 din nomisma.

[411] Vezi nota 406.

evoluase, Imperiul trecând de la o politică defensivă la una de tip ofensiv, strategul şi-a pierdut din importanţă în favoarea administraţiei civile, *kritesul*[412], ale cărui atribuţii nu erau exclusiv juridice. Pe de altă parte, themele de mici dimensiuni se dovedeau insuficiente în cazul unor operaţiuni de anvergură, chiar şi defensive; themele de frontieră sunt regrupate sub autoritatea unui *duce* sau *catepan*[413]. În timpul dinastiei comnenilor, pe fondul unei fragmentări a administraţiei locale, s-a încercat o reconstituire a vechilor theme, încredinţate fie ducilor, fie strategului, care acumula funcţiile civile şi militare. Acest amestec de centralizare şi descentralizare a dus la o slăbire a autorităţii imperiale în favoarea puterii locale.

Din momentul creării themelor, armata bizantină era împărţită între *themata*, formată din soldaţi profesionişti, care în perioadele de pace reveneau la casele lor, şi *tagmata*, contingente de mercenari, a căror origine socială era diversă. La rândul ei, flota era organizată după acelaşi model: o flotă a themelor maritime (Mării Egee, Samos, Kefalonia etc.) şi *ploimon*, comandată de un *drongar al ploimon*[414]. În secolul al X-lea, pe fondul multiplicării expediţiilor pe termen lung şi la distanţe mari, evoluţia strategică şi tehnică a modificat această organizare. Armata şi-a pierdut în această perioadă aspectul «popular» al soldaţilor, transformându-se într-o armată de mercenari străini; era vorba în primul rând de varegi, specializaţi în garda imperială şi de turci, contingent important dar nesigur în timpul derutei de la Mantzikert. Odată cu dezvoltarea cavaleriei, au fost recrutaţi specialişti, creştini occidentali, desemnaţi prin termenul generic de franci, dar care în realitate erau normanzi, francezi, germani sau englezi. Principala noutate era faptul că aceşti cavaleri refuzau autoritatea bizantină, preferând să fie conduşi de către un şef ales de ei[415]. În fruntea câtorva sute de oameni, principii armeni sau georgieni s-au pus adesea la dispoziţia împăratului bizantin: Grigorie Pakurianos în fruntea georgienilor a fost folosit de Alexios I Comnenul în luptele împotriva normanzilor şi a pecenegilor din Balcani. Pentru serviciile aduse, el a obţinut din partea împăratului mari suprafeţe de teren în Tracia, unde a fondat o mănăstire care a servit ca loc de retragere pentru soldaţii săi.

Dobrogea în vremea Comnenilor

Victoria împăratului bizantin Ioan I Tzmiskes asupra lui Sviatoslav în anul 971 a determinat o serie de schimbări importante pentru teritoriile româneşti. Revenirea stăpânirii bizantine în regiunile Dunării de Jos şi reorganizarea administrativă a teritoriilor din Sudul şi Nordul Dunării a însemnat un reviriment politic binevenit pentru populaţia românească. În această perioadă a luat fiinţă în zonă o themă, care apare în unele izvoare sub denumirea de «ţinutul de la Istru» sau de «Mesopotamia», dar căreia după mijlocul secolului al XI-lea i se consacră numele de Paradunavon sau Paristrion[416]. Refacerea şi prosperitatea economică a unor oraşe-cetăţi de pe Dunăre, toate cu rol strategic, precum Dinogeţia, Capidava, Păcuiul lui Soare, Troesmis, Axiopolis, ne relevă cât de efectivă şi cât de dimanică a fost această stăpânire. Imperiul a căutat să folosească drumurile comerciale care străbăteau din vechime aceste teritorii şi prin intermediul cărora puteau desfăşura un

[412] Kritesul era cel mai înalt funcţionar civil al unei theme, însărcinat cu justiţia, devenind în secolul al X-lea adevăratul guvernator al themei.
[413] Era cazul Antiohiei, Mesopotamiei, Adrianopolului, Tesalonicului etc. Catepanul era un ofiţer care se afla sub autoritatea strategului. El comanda vaste teritorii din zona de frontieră.
[414] Flota centrală bizantină.
[415] A. PERTUSI, *Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teorie di guerra dei bizantini (seccolo VI-X)*, în *Ordinamenti militari in Occidente nell'alto Medioevo*, Spoleto, 1968, p. 631-700.
[416] Eugen STĂNESCU, *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos în secolele X-XII şi sensul lor istoric*, în *SCIV*, 3, 1968, p. 489.

comerț activ. Supunerea Bulgariei în anul 1018 a permis themei Paristrion să se bucure de o perioadă de relativă liniște și de o viață prosperă de care au beneficiat și unele regiuni ale teritoriului carpato-dunărean[417]. Această perioadă a fost însă întreruptă de prezența pecenegilor, care în urma repetatelor invazii din prima jumătate a secolului al XI-lea au creat în zonă un evident dezechilibru greu de controlat prin acțiunea diplomatică și militară a Bizanțului. Acesta este și motivul care l-a determinat pe Roman al IV-lea Diogenes (1068-1071) să se gândească la restabilirea echilibrului anterior. El s-a grăbit să înroleze în rândurile armatei de mercenari, pecenegi și alte neamuri, care vor duce la dezastrul de la Mantzikert din 1071. În ciuda acestei situații, Dobrogea a continuat să rămână sub stăpânirea bizantină, înregistrând sub împărații comneni o perioadă de prosperitate economică, întreruptă abia în 1185 de revolta asăneștilor.

Întemeietorul dinastiei comnene, Alexios I a căutat de la început să instaureze la Dunărea de Jos un climat de liniște care să-i permită promovarea unei politici de recucerire și consolidare a pozițiilor bizantine din Asia Mică și Balcani. În acest sens el a purtat lupte grele mai întâi cu populația orașelor din Paristrion, revoltată împotriva administrației constantinopolitane, frământări care cuprinseseră și Tracia până la Marea Egee. Prezentând situația încordată existentă de-a lungul *limesului* dunărean pe la anul 1086, fiica împăratului, scriitoarea bizantină Ana Comnena, consemna următoarele: «Un trib de sciți care erau zilnic atacați de sarmați, și-au părăsit căminele și au cobărât spre Dunăre. Trebuind să se înțeleagă cu cei care trăiau în părțile Dunării, cu încuviințarea tuturor, au început să ducă tratative cu căpeteniile lor, cu Tatos, cel numit Chalia, Sestlav și Satzas, primul ocupa Dristra, ceilalți Bitzina și alte cetăți. După ce au ajuns la înțelegere cu aceștia, ei au trecut liber Dunărea, jefuind ținuturile mărginașe și cucerind și câteva locuri întărite. Apoi, rămânând un timp liniștiți, au arat pământul și au semănat mei și grâu»[418]. Acest fragment a dat naștere la multe discuții cu privire la caracterul acestor formațiuni politice și la apartenența etnică a conducătorilor amintiți de Ana Comnena, ca și a populației pe care o stăpâneau. Marele nostru istoric, Nicolae Iorga, afirma la sfârșitul primului război mondial, că șefii amintiți nu erau barbari, ci români ca și supușii lor. În acest context, mișcarea apare ca o încercare de emancipare politică, ca o primă formă prestatală românească, după modelul ducatelor bizantine de frontieră. Cel dintâi care a admis ipoteza lui Iorga a fost Nicolae Bănescu, care privea mișcarea conducătorilor locali drept o tendință de autonomie pornită din orașele dunărene și inițiată de populația locală[419]. Interpretarea dată de Nicolae Iorga a devenit pentru C. Brătescu, o adevărată revelație, voievodatele românești din Dobrogea de la sfârșitul secolului al XI-lea, fiind comparabile cu cele ale lui Litovoi și Seneslau din secolul al XIII-lea[420]. Ținând seama că Zonaras afirma despre Tatos că ar fi peceneg, iar Attaleiates înțelegea prin sciți pe pecenegi, G. Brătianu conchide că Tatos care purta și supranumele de Chalis, era o căpetenie a pecenegilor stabiliți pe teritoriul Imperiului. Despre Seslav, același istoric afirmă că era un șef barbar al Vicinei între anii 1086-1088, iar Satzas (Sacea) un șef local al cărui nume poate fi pus în legătură cu cel al orașului Isaccea[421]. Aceste concluzii au fost contrazise de unii istorici bulgari, care folosind un limbaj destul de polemic, contestă caracterul românesc al formațiunilor statale din Paristrion[422].

În ceea ce privește viața creștină în această perioadă, descoperirile arheologice ne indică prea puține elemente, dar ne conduc către afirmația că viața cultural-bisericească se afla din secolul al XI-lea sub autoritatea bisericească a mitropoliei de Drîstra, aflată la rândul ei sub jurisdicția Patriarhiei de la Constantinopol. Importanța aceastei mitropolii este legată bineînțeles de faptul că în această

[417] Dan Gh. TEODOR, *Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI* , Iași, 1981, p.54.
[418] ANA COMNENA, *Alexiada*, trad. de Marina MARINESCU, București, 1977, pp. 256-257.
[419] N. BĂNESCU, *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, Cluj, 1927, p. 10.
[420] C. BRĂTESCU, *Dobrogea în secolul al XII-lea: Paristrion*, în *Analele Dobrogei*, I, 1920, pp. 11-12.
[421] Ioan BARNEA, Ștefan ȘTEFĂNESCU, *Din Istoria Dobrogei*, vol. III, *Bizantini, Romani și Bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 42.
[422] P. MUTAFCIEV, *Les Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, pp.231-259.

perioadă la Dunărea de Jos se manifestau unele tendinţe de autonomie ale oraşelor şi ale feudalilor locali. Este foarte probabil că odată cu constatarea pericolului unor asemenea tendinţe, administraţia imperială să fi căutat să le frâneze, atât pe calea diplomaţiei şi a armelor, cât şi prin acordarea unei anumite autonomii religioase paristrienilor[423]. Din păcate nu sunt cunoscute cele cinci episcopii dependente de această mitropolie, amintite într-o *Notitia episcopatum* de către Neilos Doxopatri, diacon la Sfânta Sofia, notar patriarhal şi *nomophilax* al Imperiului[424]. Oricum, teritoriul dobrogean a avut un centru ierarhic într-una dintre principalele cetăţi bizantine ale regiunii. Localizarea lui cea mai probabilă pare a fi Dinogeţia-Garvăn, unde în mijlocul aşezării feudale timpurii (sec. X-XII) se înalţa o biserică de zid, ale cărei ruine au fost descoperite cu prilejul săpăturilor din vara anului 1950. Planul, cupola pe pandantivi, tehnica de construcţie şi pictura bisericuţei de la Garvăn, arată originea ei bizantină.

Tot la Bisericuţa-Garvăn s-au descoperit câteva mici obiecte de cult, între care şi aprox. 50 cruciuliţe de diferite forme şi mărimi. Un tipar de bronz pentru cruciuliţe simple, descoperit tot aici ne face să credem că anumite exemplare de acest tip erau lucrate pe loc. Dintre cruciuliţele secolelor X-XII, descoperite la Garvăn, trei prezintă o deosebită importanţă, toate datând din secolul al XI-lea. Prima este de fapt alcătuită din două cruci de bronz, legate între ele, modelul fiind unic în zonă. Cea de a doua, o cruce dublă relicvar, din bronz, are pe faţă chipul Mântuitorului Iisus Hristos răstignit, iar la capetele braţelor laterale pe Fecioara Maria şi pe Sfântul Apostol Ioan. Pe cealaltă faţă se află Maica Domnului orantă, încadrată de busturile celor patru evanghelişti. Cea de a treia cruce dublă relicvar de aur este şi cea mai valoroasă, cu lanţ din acelaşi metal, descoperită în vara anului 1950. Crucea propriu-zisă este alcătuită din două jumătăţi, una mai mică în faţă iar alta mai mare în spate. Pe faţa principală a crucii este aplicată în relief figura lui Hristos răstignit, iar în jurul său sunt aplicate mici ornamente în filigran. Acest preţios obiect de artă ne duce cu gândul la atelierele constantinopolitane, cel care a purtat-o fiind un episcop existent în secolul al XI-lea în aşezarea de la Bisericuţa-Garvăn[425]. Scaunul episcopal de la Dinogeţia-Garvăn se afla probabil sub jurisdicţia mitropoliei temei Paristrion, evidenţiind legăturile Bizanţului cu aşezările de la Dunărea de Jos[426]. Strânsele relaţii religioase cu Constantinopolul sunt confirmate şi de prezenţa altor cruci mici, simple sau de tip relicvar, produse în capitala Imperiului sau la Chersones în secolele X-XIII şi descoperite la Enisala (jud. Tulcea), Noviodunum, Capidava şi la Păcuiul lui Soare[427].

Un alt centru episcopal a existat şi la Axiopolis, al cărui titular a fost mutat în secolul al XI-lea la Abydos în Asia Mică. Mai târziu, acelaşi ierarh a primit în administraţie şi arhiepiscopia de Apros, de pe continentul european, nu departe de Heracleea (vezi articole legate de problema scaunelor episcopale din Dobrogea în secolele X-XII, trecute într-o notă).

Revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului al X-lea, marchează începutul unei perioade istorice importante , în care feudalismul carpato-dunărean s-a constituit cu trăsăturile sale proprii.

---

[423] Răzvan TEODORESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 1974, p.71.

[424] NILI DOXOPATRII, *Notitia thronorum patriachalium*, în J.P. MIGNE, *Patrologia cursus completus. Patrologia graeca*, CXXXII, Paris, 1964, col. 1109.

[425] Ion BARNEA, *Sigilul unui ierarh al Rusiei în aşezarea de la Garvăn*, în *Studii şi cercetări de istorie veche*, VII, 1956, 1-2, pp.189-190.

[426] Ion BARNEA, Ştefan ŞTEFĂNESCU, *Op.cit.*, p.325.

[427] Mihai SPĂTĂRELU, *Viaţa religioasă a românilor dobrogeni în secolele VII-XIII*, în *Biserica Ortodoxă Română*, CIV (1986), nr. 1-2, p. 91.

Viața religioasă şi culturală la Bizanț în secolele IX-XII

Îndepărtarea progresivă de Roma sau pierderea provinciilor orientale, au făcut din patriarhul de la Constantinopol, ierarhul cel mai important din Imperiu; treptat el a căpătat titlul de ecumenic. Odată cu convertirea slavilor din Balcani şi a ruşilor, apartenența la Patriarhat a devenit un semn de integrare în sistemul bizantin. Împăratul, a cărui putere era de origine divină intervenea oficial la alegerea patriarhului. Astfel, sinodul permanent de la Constantinopol propunea o listă cu trei nume, împăratul alegea unul singur sau putea propune o nouă listă. În cazul unui conflict, împăratul avea ultimul cuvânt de spus. Ceremonia de investituă era asemănătoare cu cea a numirii unui funcționar, iar apartenența la cler nu era obligatorie pentru viitorul patriarh. Consecințele disputei iconoclaste au fost destul de multe printre ele amintim şi faptul că puterea imperială impunea o supraveghere mai atentă asupra patriarhului, iar Biserica se putea opune tentațiilor teologice ale împăraților. Fotie a fost de altfel prototipul înaltului funcționar care a ajuns patriarh şi care a influențat legislația dinastiei macedonene.

Rezultatele acestei schimbări post iconoclaste au fost contradictorii: începând cu secolul al XI-lea populația bizantină, mai ales cea din Constantinopol, nu mai era dispusă să-şi vadă patriarhul sacrificat din interese politice, mai ales atunci când era vorba de concesiuni făcute papei, aşa cum experimentase Constantin al IX-lea Monomahul în 1054. De asemenea, slujirea patriarhală atrăsese politicieni ambițioşi şi elita intelectuală, precum Constantin Lihudes şi Ioan Xifilinos.

Pe plan doctrinal, poziția Bisericii bizantine a rămas invariabilă: dogma aparținea în mod exclusiv sinodului, care este convocat şi prezidat de împărat. La lucrările unui sinod puteau participa egumenii marilor mănăstiri, simplii călugări sau chiar funcționari ai Statului. Ca trup tainic al lui Hristos, Biserica avea în frunte pe Fiul lui Dumnezeu şi cele 5 patriarhate: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalimul. Conducerea efectivă a Bisericii revenea însă sinodului permanent, un loc privilegiat pentru contactul dintre puterea politică şi instituția religioasă. Din sinodul permanent făceau parte: principalii ierarhi ai Bisericii bizantine, mitropoliții prezenți în capitală şi delegații imperiali sau chiar împăratul. Sinodul avea rolul unui tribunal bisericesc şi definea disciplina bisericească, condamnând atunci când era cazul pe eretici; tot el alegea dintre epicopi trei nume pentru numirea viitorului patriarh. Administrarea Patriarhiei revenea clerului bisericii Sfânta Sofia: *marele econom*, care avea grijă de partea financiară şi *marele ecleziarh*, care se ocupa cu supravegherea mănăstirilor din Constantinopol.

În vremea Comnenilor învățătura de credința era transmisă prin aşa-numiții *didaskaloi*, în ordine: cel care învăța Psalmii, cel care explica Apostolul şi cel care citea din Evanghelii. În momentul intronizării sale, patriarhul trimitea episcopilor «synodikonul Ortodoxiei», o mărturisire de credință care conținea definiția ortodoxiei sale, la care trebuiau să se asocieze toți credincioşii. De asemenea, patriarhul trimitea cărți de rugăciune şi sinaxarul, carte conținând rugăciuni pentru sfinții din timpul anului bisericesc.

Episcopul avea un rol decisiv în viața religioasă a eparhiei sale. În 1107, Alexios I promulga un edict privind reforma clerului, prin care impunea vizitele pastorale şi încuraja numirea de preoți care să slujească în biserici «publice» fondate şi întreținute de episcop. În mod progresiv fiecare sat şi-a construit o biserică, iar clerul care le deservea era recrutat din rândul agricultorilor. La un moment dat succesiunea la parohiile de țară devine ereditară, calitatea clerului având de suferit.

Monahismul bizantin cunoaşte în această perioadă cele două direcții deja cunoscute: eremitismul şi cenobitismul, prima fiind considerată ca o formă superioară față de a doua. Monahismul a rămas în secolul al IX-lea destul de rebel față orice formă de organizare, alergic la ierarhie, singurul acceptat fiind *egumenul*, considerat *primus inter pares*. Mănăstirile erau construite în general în locuri muntoase sau în zonele deşertice şi inospitaliere. În conştiința oamenilor, călugării ocupau un loc aparte, dar după victoria în lupta cu iconoclasmul, ei s-au arătat a fi

incapabili să gestioneze corect bunurile monastice. Spre deosebire de bisericile-catedrale, mănăstirile erau aşezăminte private, care erau proprietatea fondatorului lor: împăratul pentru mănăstirile imperiale, patriarhale sau episcopale dacă era vorba de un ctitor patriarh sau episcop şi patrimoniale, în cazul în care fondatorul era o persoană privată ce lăsa prin testament ca mănăstirea să rămână în familie. În această situaţie, problema gestionării bunurilor monahale se făcea prin *charistike*, adică o donaţie condiţionată şi limitată la două sau trei generaţii. Bizantinii aveau mare încredere în călugări, în eficacitatea rugăciunii lor: dacă în ziua judecăţii, călugării mănăstirii pe care un împărat sau un om bogat au întemeiat-o se rugau pentru el, atunci acel ctitor era salvat.

Pe plan cultural, Bizanţul a întreprins în secolul al IX-lea o nouă acţiune de salvare a literaturii antice, acţiune pe care unii au comparat-o cu cea pe care o anticipa Themistios în secolul al IV-lea[428]. Acestei iniţiative îi putem asocia câteva nume: Fotie, cel care a ştiut să găsească la Constantinopol sau în Imperiu cele 300 de manuscrise greceşti pe care le-a analizat în *Biblioteca* sa, Leon Matematicianul, cel care a excelat în domeniul ştiinţelor exacte dar şi în retorică sau filozofie şi Arethas din Cezareea, un grec din Patras, care acoperă cu activitatea sa ultima parte a secolului al IX-lea şi primii ani ai secolului al X-lea. De asemenea, secolul al IX-lea a cunoscut prin grija cezarului Bardas, o restaurarea a Universităţii imperiale, cu patru Facultăţi: de gramatică, condusă de Cometas, de filozofie, condusă de Leon Matematicianul, de geometrie, condusă de discipolul acestuia, Teodor, de astronomie condusă de Theodeghios. Această Universitate a dispărut la mijlocul secolului al XI-lea. În secolul al X-lea civilizaţia bizantină era întemeiată pe cultură, pe morală, pe o concepţie despre societate şi despre putere. Cultura era practic elenismul antic, regăsit, atât de mult admirat încât nu se căuta progresul nici în litere, nici în ştiinţe, spiritul de imitaţie substituind inventivitatea. Cu toate acestea familiaritatea cu moştenirea antichităţii asigura cel puţin transmiterea acesteia şi oferea un termen constant de comparaţie şi un stimulent[429]. Morala era cea creştină, influenţată însă de înţelepciunea antică, concepută pe măsura omului. La rândul ei concepţia despre societate era exprimată în marile culegeri juridice ale vremii şi mai ales de *Basilicale*: ea se întemeia pe noţiunea de interes obştesc şi pe cea de ordine.

Învăţământul era privat, deci cu taxe, care nu erau însă insurmontabile, ceea ce asigura o relativă accesibilitate la cunoaştere. Învăţământul secundar era concentrat în capitală. La vârsta de 10-11 ani un copil putea intra într-un *didaskaleion* sau *paideuterion*[430] pentru a primi noţiuni de cultură generală (*engkyklios paideia*). Fiecare şcoală avea în principiu un profesor, *maistor*[431] ajutat de un *proximos*. În acest sistem erau admişi elevi de toate vârstele, iar durata studiilor era de 6-7 ani. Fondul programei era *trivium*, adică gramatica, poezia şi retorica. În acest ciclu, profesorii urmăreau perfecţionarea limbajului şi formarea viitorilor funcţionari civili sau bisericeşti. Localizarea şcolilor impunea adesea intervenţia Bisericii: ele se situau în interiorul clădirilor ecleziastice, în apropierea unei biserici care dădea şi numele şcolii: a Maicii Domnului, a Sfântului Teodor, a celor patruzeci de mucenici sau cea mai celebră la vremea aceea, a Sfântului Petru, unde predau simultan Mihail Psellos, Ioan Xifilinos şi Nicetas Gramaticianul. La un moment dat Mihail Psellos a intervenit pe lângă patriarh pentru a-i da unui coleg de-al său un post mai bun. Deci, patriarhul era responsabil al şcolilor secundare, iar în urma reformei împăratului Alexios I Comenul din 1107, învăţământul profan s-a apropiat mult de cel religios. Unul dintre scriitorii remarcabili ai secolului al XII-lea, Ioan Tzetzes, învăţa interpretarea textelor vechi şi retorica ca profesor privat, plătit de părinţii cu situaţie materială foarte bună.

---

[428] Paul LEMERLE, *Bizanţul şi originile civilizaţiei noastre*, în vol. *Literatura Bizanţului, Studii*, ed. Univers, Bucureşti, 1971, p. 47.
[429] *IBIDEM*, p. 50.
[430] Învăţământul secundar bizantin în care se predau materiile profane.
[431] Maistor, era un profesor de şcoală secundară, care avea un rol fundamental în educaţia tinerilor. Începând cu secolul al XI-lea, împăratul şi patriarhul controlau numirea acestor profesori.

Pe plan cultural, epoca comnenilor a dat impresia de ordine şi de echilibru: instituţiile politice şi sociale funcţionau foarte bine. Înainte de a muri Alexios Comnenul îşi putea privi opera cu mândrie: în interior ordinea era restabilită, iar la frontiere duşmanul era înlăturat. De aceea, entuziasmul fiicei sale, istoriografa Ana Comnena, nu era exagerat. Învăţământul literar prezenta acum un caracter filologic pronunţat, aproape ştiinţific[432]. Bizantinii credeau încă în continuitatea civilizaţiei antice, în acea ştiinţă enciclopedică considerată tipică pentru ei. Bizanţul îşi dădea seama că moştenirea trecutului era mai bogată şi s-a străduit s-o păstreze.

Strălucirea acestei perioade a fost dată în primul rând de către Ana Comnena (1083-1150), prinţesa pasionată de Tucidide şi Xenofon, care povesteşte în opera ei istorică *Alexiada*, evenimentele din vremea domniei tatălui ei «marele Alexie, făclia universului». Ea nu a fost numai o mare scriitoare, care a ştiut să descrie oameni, fapte sau lucruri, ci prin gândurile şi reflecţiile ei, a redat spiritul şi psihologia naţiunii din care făcea parte. Epoca comnenilor a fost descrisă şi de alţi scriitori şi cronicari. Astfel îi putem aminti pe Ioan Kinnamos, care în descrierea perioadei împăraţilor lui Ioan al II-lea şi Manuel I, se distinge prin simplitate şi precizie, pe oratorul şi poetul Mihail Choniates, considerat cel mai strălucit după Mihail Psellos. Fratele lui Mihail Choniates, Nichita, a scris după 1204 o istorie care reinterpreta domnia lui Manuel I în lumina catastrofei finale. Tot acum îi putem aminti şi pe faimosul filozof platonician Ioan Italos, elevul lui Psellos, pe Ioan Tzetzes deja menţionat, sau pe Teodor Prodromos, nume care fac gloria epocii comnenilor. Prin aceşti cronicari, teologi, matematicieni, astronomi sau muzicieni, această perioadă se înscrie în ceea ce unii au numit epoca Renaşterii elenice. Aceasta vestea practic umanismul Renaşterii italiene: aceeaşi pasiune pentru antichităţi, acelaşi devotament pentru Platon, Aristotel şi Homer, aceeaşi imitare a autorilor antici, aceeaşi vanitate şi entuziasm pentru lupta de idei. Transformările profunde care au avut loc în vremea Comnenilor au bulversat oarecum sistemul politic şi echilibrul social, dar nu au modificat viziunea bizantină de deţinători creştini ai moştenirii antice.

Valoarea simbolică a insemnelor puterii imperiale bizantine

Asemenea lui Dumnezeu din Cer, Împăratul era înconjurat pe pământ de un anumit decor, care simboliza puterea sa divină şi impune această idee celor care se apropiau de el; în mijlocul palatului, al curţii, al ofiţerilor, puterea imperială se manifesta «cu măsură», reproducând de fapt mişcarea armonioasă pe care Dumnezeu o exercita asupra universului. Împăratul era în acest sens comparat cu cel mai nobil dintre astre, cu soarele, simbolul perfecţiunii ca şi Dumnezeu. Tema aceasta a «împăratului soare» pe care o regăsim şi la Psellos, este încă folosită la curtea lui Alexis al III-lea, «împăratul soare» care din Orient răspândea «primăvara asupra supuşilor săi»; despre Alexios I se spunea de asemenea că «este apusul soarelui»[433]. În final, părerea comună nu putea face diferenţă între acest «dumnezeu terestru» şi adevăratul Dumnezeu; când Isaac I intră în Constantinopol, poporul s-a precipitat asupra lui ca şi cum ar fi avut în faţa ochilor pe Dumnezeu, considerând intrarea sa în oraş o adevărată epifanie. La rândul său Roman al IV-lea, în momentul în care traversa Asia Mică în mijlocul gărzii sale imperiale era recunoscut ca egal al lui Dumnezeu. De altfel, împăraţii îndeplineau în ochii supuşilor, cu titlu de simbol sau comemorare, gesturi «asemănătoare» cu cele ale lui Dumnezeu. Astfel de Crăciun, în cursul ceremoniei care avea loc cu acest prilej «împăraţii noştrii promovaţi şi ocrotiţi de Dumnezeu», aducând aminte de venirea lui Iisus printre oameni iau în comun aceeaşi hrană corporală sau la Paşte, când apariţia imperială era simbolul

[432] Börje KNÖS, *Literatura Bizantină în limba populară din vremea Comenilor*, în vol. *Literatura Bizanţului, Studii*, ed. Univers, Bucureşti, 1971, p. 243.
[433] A. DUCELLIER, *Le drame de Byzance…*, p.122.

Învierii aşa cum exprima foarte bine una din cântări, «creaţia sărbătoreşte astăzi Paştele eliberator văzând sceptrul vostru, Stăpâne, care se ridică în acelaşi timp cu Învierea lui Hristos»[434]. Asemenea lui Dumnezeu, împăratul se arăta rar în public, aparițiile sale fiind adevărate epifanii, deosebit de prețioase. În contradicție cu o perioadă ceva mai veche, în care ideea de împărat-soldat era încă prezentă, acum la Bizanț se acredita o concepție nouă: împăratul nu trebuie să părăsească palatul său. Ca şi Dumnezeu, trebuia să se ştie că împăratul este mereu prezent, dar rămâne ascuns în palat.

În palatul său, supranumit sugestiv «palatul sacru», împăratul era înconjurat de tot felul de simboluri dintre care cel mai important era *purpura*[435]. Faptul că împăratul era îmbrăcat în purpură lăsa să se înțeleagă că Dumnezeu a făcut alegerea Sa, astfel încât atunci când Mihail Bâlbâitul a îmbrăcat din greşeală hlamida de purpură pe care Leon al V-lea o lăsase pentru a se putea ruga, fiecare vedea un semn că acesta îi va succeda la domnie. Tot ca simbol al puterii imperiale era şi încălțămintea din purpură, *kampagia.* Atâta timp cât cineva avea încălțăminte de purpură în picioare, însemna că face parte dintr-o lume diferită, chiar dacă descălțându-se, persoana nu mai îndeplinea aceeaşi misiune divină. «Este imposibil, spunea Bardas Skleros, ca cineva care s-a încălțat o singură dată în prezența tuturor, să se descalțe fără dificultate»[436]. Sensul mistic acordat purpurei ne permite să înțelegem mai bine indignarea acelora care au văzut cum Isaac al II-lea acorda unchiului său, Teodor Kastamonites, permisunea de a folosi ornamente din purpură pentru părul său, dreptul de a purta o mantie tot din purpură şi chiar posibilitatea de a semna corespondența în purpură. Aceasta îl face pe Nichita Choniates să spună că ceea ce se întâmplă acum «este o alunecare a lucrurilor către ceva neobişnuit, este contra naturii»[437]. În calitatea sa de trimis al lui Dumnezeu, numai împăratul avea dreptul să folosească insemnele imperiale: veşmintele şi diademele care marcau puterea suveranului, au fost date de Dumnezeu pentru prima dată lui Constantin cel Mare, în schimbul jurământului că le va folosi numai în situații solemne şi că nu le va împrumuta altor persoane. Împăratul Leon al VI-lea ar fi murit pentru că cedase coroana sa fără vreun motiv anume.

Alte insemne mai puțin impresionante aveau de asemenea valoare de simbol: cazul monezilor. Pentru că aveau un caracter imperial, monezile din argint sau din aur ca *numisma* erau refuzate numai în cazul în care ar fi fost false. A respinge moneda unui împărat însemna a-i respinge puterea cu care era investit de la Dumenezeu.

Acestei teocrații radicale, omul de rând nu-i putea răspunde decât prin teamă şi ascultare pasivă. Este admis chiar faptul că teroarea ar avea un «rol purificator». Mihail al IV-lea, un suveran destul de blând şi înțelegător, afişa de cele mai multe ori supuşilor săi un chip sever. În legătură cu această atitudine Mihail Psellos consemna că «nu depăşea aspectul feței, deoarece cei care-l vedeau, de teamă nu îndrăzneau să comită vreo acțiune care să-l supere; nimeni nu dorea să-l înşele pentru că se temeau şi se gândeau la vigilența lui». Kekaumenos prezintă cu mult realism acest sentiment de teamă: «trebuie ca notarii şi agenții puterii să fie pătrunşi de frică, căci astfel vor fi cinstiți». Cu toate acestea, Bizanțul nu era o lume a terorii, dar o teamă ca principiu părea să domine raporturile dintre împărat şi subiecții săi. În această direcție se înscriu şi cuvintele lui Psellos cu privire la anii de domnie ai lui Mihail al IV-lea: «fiecare trăia pentru el, întâlnirile unora cu alții fiind suspendate»[438].

Această teamă ambiantă avea ca rezultat o anumită reticență: nimeni nu putea conta pe sprijinul celuilalt în cazul în care era defavorizat de vreo decizie imperială. De aici o altă consecință: un sentiment generalizat de suspiciune care învenina uneori relațiile din Bizanț, fie ele publice sau cele de simplă prietenie. Cel care deținea anumite funcții oficiale era pătruns şi de un evident sentiment de angoasă, iar în cazul vreunei mişcări împotriva puterii era nevoie de multă prudență, teama în administrație căpătând în situații extreme forme generalizate. Acelaşi Kekaumenos sfătuia

[434] *IBIDEM,* p.123.
[435] Pentru simbolurile autorității domneşti în Țările Române vezi A. PIPPIDI, *Op.cit.,*p.40-51.
[436] Cf. A. DUCELLIER, *Op.cit.*, p. 123.
[437] *IBIDEM*.
[438] *IBIDEM*, p.125.

în cazul în care cineva se afla în subordinea vreunui funcţionar incult şi incapabil, să fie tratat cu menajament şi teamă.

Împăratul nu putea fi înlăturat deorece se considera că era dorit de Dumnezeu. Harul divin făcea din suveranul aflat la putere un fel de tabu pe care orice efort uman nu putea să-l atingă; în faţa revoltei gărzii sale germane, Nichifor Botaniates declara liniştit următoarele: «chiar dacă mii de oameni ar încerca să mă răstoarne, ei nu vor reuşi, deoarece puterea o am de la Dumnezeu»[439]. De fapt, revolta împotriva împăratului era considerată a fi o revoltă împotriva lui Dumnezeu. «Acela care se manifestă cu violenţă împotriva împăratului, împotriva cui se ridică?» întreba Heraclius. Auditoriul răspundea: «Împotriva lui Dumnezeu care l-a aşezat împărat». Deci, revolta era un «duşman al lui Dumnezeu» (*theomahos*), ceea ce se observă şi din discursul lui Botaniates împotriva rebelului Nichifor Bryennios: «În nebunia ta, îi spune el, tu te-ai ridicat împotriva hotărârilor lui Dumnezeu şi împotriva mea, care am fost aşezat pe tron de Dumnezeu. Astfel tu te-ai transformat în duşman al lui Dumnezeu»[440]. Chiar dacă atacul împotriva împăratului de la Bizanţ depăşea stadiul de *les majestate,* interesant este termenul folosit în astfel de cazuri: sacrilegiu (*catosiosis*). «Ce stupiditate, ce sacrilegiu!» spunea Mihail Attaleiates atunci când se referea la revolta lui Constantin Dukas împotriva lui Botaniates, tot aşa cum Leon al VI-lea crezând într-un complot organizat de patriarhul Nicolae Misticul împotriva sa spunea: «Îl voi goni de pe scaunul patriarhal pentru sacrilegiul comis». Chiar şi pentru atacuri mai puţin grave rigorile erau extreme: pentru o femeie care împreună cu fiica sa aruncase cu pietre împotriva lui, Nichifor II Focas, hotărăşte să fie arse pe străzile Constantinopolului.

Un astfel de sacrilegiu considerat ca revoltă împotriva lui Dumnezeu reprezenta şi o adevărată «apostazie». Cei vinovaţi, cei care «se vor opune legilor şi hotărârilor divine», nu erau pedepsiţi de împărat, ci «legile le vor lua cetăţenia şi toate celelalte drepturi ajungând ca nişte adevăraţi sclavi», căci atitudinea lor nu are nici o justificare. În vremea lui Constantin Porfirogenetul s-a decis anatemizarea rebelilor, hotărâre reînnoită de Manuel I Comnenul şi de Mihail al VIII-lea Paleologul. În practică, astfel de excomunicări existau deja: iertarea personală a lui Isaac Anghelos acordată membrilor unui complot nu era suficientă, ei mergând şi la Patriarh pentru a-i cere să fie «dezlegaţi de anatema» pronunţată împotriva lor.

Incontestabil, nelimitat, de origine divină, regimul politic bizantin era întruchiparea Împărăţiei lui Dumnezeu pe pământ. Pentru a fi aşa, era necesar însă ca suveranul să răspundă idealului fixat, altfel Împărăţia lui Dumnezeu risca să se transforme într-un simplu despotism.

Mişcări contestatare, rezultat al abandonului lui Dumnezeu

Distribuitor majestuos şi impasibil al voinţei lui Dumnezeu, suveranul bizantin era adesea o fiinţă instabilă şi intolerantă. Referindu-se la împăraţii din vremea sa, Mihail Psellos era deosebit de sever în aprecierile sale: „Nici unul dintre ei nu şi-a exersat puterea cu serenitate, unii au fost răi, alţii iubitori de intrigi, iar alţii aveau unele slăbiciuni de ordin moral”[441].

În spatele imaginii unui împărat neînfricat, întâlnim adesea un suveran influenţabil în aşa măsură încât adesea devine o simplă jucărie uşor de manipulat de anturaj. Leon al VI-lea era el însuşi conştient de faptul că era un tip uşor influenţabil: în faţa politicii brutale a unuia dintre miniştrii săi „el izbucnea în lacrimi şi începea să se scuze jurând că tot ce se întâmplă este fără voia sa, fără avizul

[439] *IBIDEM,* p.126.
[440] *IBIDEM*.
[441] *IBIDEM*, p.128.

său sau fără ca el să fi dat ordin"[442]. Ca şi în situaţiile în care avem de-a face cu regimuri autoritare, uneori întâlnim în Bizanţ suverani prost sfătuiţi şi care transferau responsabilitatea asupra miniştrilor lor. Pentru Mihail Attaleiates, ministrul Nikeforitzes „era singur responsabil cu problemele guvernului; el îi da indicaţii împăratului de ceea ce acesta trebuia să facă şi tot el împărţea onorurile şi concesiile celor pe care singur îi alegea"[443]. Asistăm în Bizanţ şi la tot felul de favoritisme: dacă Constantin al IX-lea numea pe eunucul Nichifor într-un post esenţial, precum cel de *domestic al Orientului* (general şef), aceasta se făcea nu pentru că era un om energic şi eficient în arta războiului, ci pentru că făcuse dovada ataşamentului său faţă de împărat"[444]. De aici şi actele de corupţie de care împăratul nu era străin: judecători locali adesea mituiţi sau guvernatori ai unor provincii ce acceptau cu prea multă uşurinţă sugestiile celor care aveau grijă să-şi sprijine argumentele cu bani. Situaţia invita la un joc adesea pur şi simplu de influenţe şi bani care împingea pe cetăţeni către arbitrariul unor tirani incompetenţi şi avizi, acestei atitudini puterea imperială răspunzându-i fie prin pedeapsă, fie prin toleranţă.

În ceea ce-l privea pe împărat, numai Dumnezeu îl putea sancţiona, iar acesta la rândul său deţinea controlul asupra administraţiei, de unde şi excesul de putere ce risca să devină uneori regulă[445]. Istoria Bizanţului permite enumerarea unor dictatori: Focas I (602-610), Justinian al II-lea (685-695 şi 705-711), Constantin al VIII-lea (1025-1028), Andronic I (1180-1185). În plus, acestora li se poate imputa o evidentă legeritate în tratarea unor situaţii de libertate sau constrângere : în 1028, Constantin al VIII-lea vrând să-şi căsătorească fiica, Zoe, cu Roman Arghiros, deja căsătorit, îi acorda acestuia din urmă două variante: orbirea sau repudierea de către soţia sa. Riscul de a se expune exceselor de tot felul, îl punea pe împărat într-o postură delicată faţă de sistemul mental al bizantinilor. Împăratul era un model pentru subiecţii săi. Ca orice despot, împăratul nu avea încredere în nimeni, ceea ce îl făcea de multe ori arbitrar. Acelaşi Constantin al VIII-lea, exemplu tipic de tiran înnebunit de frică, asculta la tot felul de intrigi şi la cea mai mică bănuială lua decizii radicale. Vorbind despre el, Mihail Psellos spunea că „nu se gândea să împartă pedepsele în mod echitabil cu greşelile comise de subiecţii săi, ci mai degrabă cum putea scăpa de suspiciunile sale. Cu toate acestea, bizantinii erau dominaţi de două idei fundamentale, care, în ciuda fricii, vor dezvolta critica, ce va deveni acţiune atunci când situaţiile deveneau nedrepte. Mai întâi, împăratul nu este decât un om, iar pe de altă parte, era clar că Dumnezeu nu putea accepta cruzimea, greşelile morale şi religioase de care se făceau vinovaţi unii suverani. De fapt, asemenea excese nu erau posibile decât în situaţiile în care Dumnezeu cu libertatea sa absolută de a alege, putea respinge pe unul dintre aleşii săi tereştri, tot aşa cum ceva mai devreme îl promovase: în mod neaşteptat, fără vreun motiv aparent. Pentru o vreme, persoana abandonată putea conserva aparenţele unui împărat, dar era practic izolată, dată în mâna diavolului. Exemplul tipic este cel al lui Constantin al V-lea: „duşmanul care seamănă zâzania dansează văzând cum învinge propria răutate în acest împărat tiranic"[446]. Fără a merge prea departe o acţiune negativă a impăratului tindea să demonstreze că acesta nu mai este reprezentantul lui Dumnezeu: ceea ce lasă să se înţeleagă Attaleiates prin expresia „nelegiuire" atunci când se referea la ordinul dat de Mihail al VII-lea de a-l orbi pe Roman Diogene. În astfel de situaţii împăratul îşi pierdea legitimitatea, pentru că în loc să-i invite pe oameni la împlinirea voinţei lui Dumnezeu, dădea exemplu unei fiinţe dominate de cel rău. Este destul de dificil să ştim, în care moment împăratul înceta să mai fie un suveran de drept divin şi devenea ceea ce putem numi în mod general „tiran". Definiţia tiraniei este vagă şi fluctuantă. A fi un împărat tiran desemna mai întâi pe cel care împiedica respectarea prescripţiilor religioase, un exemplu în acest sens fiind ereticii. Pe de altă parte, infracţiunile de ordin disciplinar, mai puţin grave, puteau conduce de asemenea la tiranie.

[442] *IBIDEM*.
[443] *IBIDEM*, p.129.
[444] *IBIDEM*.
[445] Vezi H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.
[446] A. DUCELLIER, *Op.cit.*p. 129.

Pe parcursul crizei tetragamice după ce interzicea lui Leon al VI-lea accesul în catedrala Sfânta Sofia, Nicolae Misticul adăuga şi o serie de sancţiuni suplimentare, în eventualitatea în care împăratul ar fi avut un „comportament tiranic"; în acelaşi sens, suveranii de mai târziu care au dus o politică unionistă, au fost de asemenea consideraţi tirani. Până la urmă actul tiranic rămânea prin excelenţă acela al obţinerii puterii prin violenţă. Ridicându-se împotriva lui Leon al V-lea, Mihail al II-lea obţinea tronul prin „tiranie şi împotriva voinţei lui Dumnezeu"; simplele tentative de lovitură de Stat ratate, ca cele ale lui Bardas Skleros sau Bardas Focas din vremea lui Vasile al II-lea, sunt considerate în egală măsură drept acte tiranice. Mai putem adăuga şi faptul că simpla încredinţare a puterii unor iresponsabili, ce o vor deturna de la cursul adevărat, căpăta un aspect culpabil.

Maniera cea mai simplă de a deveni tiran rămânea însă aceea a abuzului de putere faţă de subiecţii pe care-i conduci: ascunderea proviziilor alimentare de care s-a făcut vinovat Nichifor II Focas reprezenta „un act tiranic îndreptat împotriva cetăţenilor". De fapt, actul tiranic pentru bizantini era sinonim cu noţiunea de exces, de lipsă de măsură; noţiunea poate fi neclară, dar fundamentală şi evidentă în mentalitatea greacă, impunând omului anumite limite naturale, de care acesta ar fi trebuit să ţină seama. "Din momentul în care ieşim din mediul cel drept, spunea Ana Comnena, şi ne îndreptăm către extreme, ne îndepărtăm de virtute". Chiar şi Isaac al II-lea prin veşmintele sale, parfumurile sale, dar mai ales prin abundenţa meselor (*ocean de vin*) cădea în excesul ce-l putea conduce la tiranie.

Totuşi lipsa de măsură îl lansează pe om în intreprinderea unor acţiuni de forţă, iar acest aspect este adesea întâlnit la Bizanţ pentru că este sinteza a două reacţii mentale, diferite la origine, dar care erau de multă vreme apropiate; este vorba despre noţiunea de exces de care am pomenit şi care corespundea termenului grecesc de *ibris* din antichitatea elenică (greşeala antică a omului care merge prea departe cu bogăţia sau cu puterea şi care sfârşeşte prin declanşarea geloziei sau a răzbunării zeilor) şi greşeala gravă a creştinilor care pot cădea în păcatul orgoliului. În acest sens, Alexios Comnenul reproşa rebelului învins Nichifor Bryennios faptul că „şi-a uitat propria măsură".

Această noţiune de exces, din care provine la un moment tirania este adesea pusă în raport cu Dumnezeu: lipsa de măsură a unui tiran consistă în lipsa de credinţă faţă de providenţa divină. Problemele umane sunt rânduite de Dumnezeu, care se impune oamenilor prin porunci şi autoritate. Nedreptatea şi asuprirea sunt alte două aspecte ale tiraniei pe care Nicetas Choniates le reproşa „majorităţii împăraţilor bizantini", care nu suportă bogăţia celorlalţi, sacrificând tot ce este nobil pentru a lăsa frâu liber „dorinţelor fără margini". În realitate, tirania era considerată o plagă a umanităţii şi o jignire adusă lui Dumnezeu, care detestă nedreptatea. „Cine nu ştie, spunea Nicolae Misticul, că Dumnezeu urăşte tirania, iar oamenii din totdeauna au respins pe tirani ca pe o nenorocire a umanităţii". În mod logic, o asemenea atitudine îndeamna la revoltă împotriva tiranilor. În cazul unei erezii, „o tiranie împotriva lui Dumnezeu", toate izvoarele sub influenţa partidelor monahale, considerau de exemplu asasinatul lui Leon al V-lea Armeanul (813-820), o pedeapsă dreaptă „pentru violarea legii", de care acesta se făcuse vinovat. Din acest exemplu apare şi pericolul unei astfel de concepţii: începând din ce moment tirania devine evidentă, de când avem dreptul legitim de a o combate? Dacă fiecare se lasă condus de o apreciere de ordin personal, atunci nu mai avem de-a face cu o autoritate, căci în orice moment, oricine poate decreta, în numele lui Dumnezeu, că puterea imperială a deviat de la scopul propus.

Din fericire, Dumnezeu se manifestă atunci când abandonează pe un suveran: cine înţelege sau are posibilitatea să vadă semnele care vin din cer, le poate înţelege şi-şi poate explica mai bine de ce un împărat sau vreun dregător al Statului, a avut un sfârşit fericit sau nu. Adesea, Dumnezeu arată că şi-a îndepărtat privirea de la împărat prin diferite cataclisme naturale, care se abat asupra Imperiului. Astfel, domnia lui Mihail al II-lea a cunoscut multe semne cereşti îngrozitoare: cutremure, incendii, asasinate. În acelaşi timp, împotriva lui Mihail al IV-lea, ajuns la tron prin asasinarea lui Roman Arghiros, Dumnezeu s-a dezlănţuit prin invazii de lăcuste sau a trimis vise unor apropiaţi ai împăratului cum a fost cazul unui servitor al episcopului Pergamului. Explicaţia unor

astfel de situații era dată chiar de cei care le-au avut: „toate acestea vă vin din cauza încălcării poruncilor lui Dumnezeu”.

Cu toate acestea semnul cel mai evident al părăsirii celui care a păcătuit, rămânea înfrângerea pe câmpul de luptă, proba zdrobitoare că împăratul a fost părăsit de Dumnezeu. Pentru patriarhul Nichifor, atacul avarilor din 616, era strâns legat de căsătoria scandaloasă a lui Heraclie cu una din nepoatele sale. Pentru Mihail Attaleiates înfrângerile bizantinilor erau urmarea guvernării tiranice a lui Mihail al VII-lea: “… răul era prezent în toate domeniile, iar mânia lui Dumnezeu s-a abătut asupra regiunilor orientale”[447]. În general, orice necaz care venea asupra creştinilor era imputat greşelilor împăratului, deoarece *basileul* era responsabil de toți creştinii: jaful săvârşit de musulmani asupra mânăstirii Sfântul Sava din Palestina nu putea fi decât consecința susținerii ereziei iconoclaste de către Leon al V-lea.

În momentul în care semnele erau evidente, era nevoie de cineva care să preia „inițiativa revoltei”. Atâta timp cât puterea rezista, chiar şi atunci când în mod deschis ea era desconsiderată de Cer, populația se mulțumea cu rugăciunea şi cu cererea la Dumnezeu, să le trimită pe cineva care „să fie capabil să elimine pe tiran”. Dacă un om se simțea investit cu o asemenea misiune, el nu putea fi sigur de reuşita sa. Singurul mijloc infailibil în cunoaşterea voinței lui Dumnezeu rămînea până la urmă riscul aventurii, felul în care aceasta lua sfârşit; dacă revolta eşua, însemna că Cerul continua să-l sprijine pe împărat, dacă reuşea, autorul ei era considerat noul ales al lui Dumnezeu. La Bizanț reuşita rămânea cea mai solidă legitimitate, deoarece reprezenta o aprobare din partea lui Dumnezeu, iar revolta care a condus la izbândă constituia „o inițiativă sfântă” animată de „un țel drept”, căreia uneori i se asocia şi patriarhul.

În virtutea misiunii sale divine, împăratul era decis să-şi apere tronul împotriva celor care ar fi dorit să-l ia. De aceea în caz de revoltă, împăratul făcea totul pentru a rezista atacului, iar atunci când ieşea învingător, sancționa prompt atitudinea trădătorilor. Asa s-a întâmplat cu Botaniates, care după ce l-a învins pe Bryennios, îşi reafirmă în fața învinsului său legitimitatea. Au fost şi situații în care împăratul ajungea să-şi dea seama că a pierdut ajutorul lui Dumnezeu, şi renunța la putere fără să mai opună rezistență. Astfel, în momentul declanşării revoltei lui Leon al V-lea Armeanul, Mihail I îşi reaminteşte de originile obscure ale puterii sale şi se crede blestemat de Dumnezeu, abdicând fără rezistență. De asemenea, el a trimis insemnele imperiale rebelului şi s-a retras la o mănăstire, convins că nu făcea decât să accepte „evenimente dorite de Dumnezeu”.

În privința lui Nichifor al III-lea Botaniates (1078-1081), el reprezintă tipul suveranului care vrea să arate până la căpăt că este ajutat de Dumnezeu, chiar şi atunci când era practic pierdut. Aşa cum rezistase revoltei lui Bryennios tot aşa a rezistat şi celei a lui Alexios Comnenul, dar a încetat orice rezistență şi a abdicat în momentul în care şi-a dat seama că Dumnezeu nu mai este de partea sa. Sentimentul de a fi în orice clipă abandonat de Dumnezeu, i-a determinat pe unii suverani să se îndoiască de capacitățile lor reale, considerându-se respinşi chiar şi atunci câd nu era cazul. Mihail al VII-lea avea presentimentul unei revolte şi în prezența întregii Curți, se compara adesea cu profetul Iona, cerând ca şi acesta „să fie aruncat în mare”.

O asemenea resemnare poate fi explicată prin părerea că atunci când Dumnezeu şi-a manifestat dezacordul, încercarea de a rezista nu numai că ar fi inutilă, dar ar constitui şi un sacrilegiu, prin rezistența la voia lui Dumnezeu. Acela care se agață cu toată puterea de tron, atunci când este abandonat de Dumnezeu, înseamnă că luptă împotriva Cerului. Printre obstinații de putere îl putem menționa pe Mihail al VI-lea, a cărui rezistență din 1057 părea contemporanilor săi scandaloasă: după ce Isaac Comnenul a fost proclamat împărat, generalul Katakalon Kekaumenos remarca că dacă s-ar tolera întoarcerea pe tron a lui Mihail al VI-lea – suveranul dezavuat – atunci din Cer va coborî mânia dumnezeiască, din cauza violării jurământului depus de Isaac. La rândul său, Skilitzes, făcând câteva reflecții asupra aceluiaşi episod, afirma că prin rezistența sa repetată, chiar şi

[447] *IBIDEM*.

atunci când armata, poporul şi Biserica l-au abandonat, suveranul a pierdut şi singura compasiune care îi mai rămânea după pierderea tronului: Împărăţia lui Dumnezeu. Prin neascultare de voinţa lui Dumnezeu, Mihail al VI-lea risca să-şi piardă şi sufletul.

Aşa cum Dumnezu dă puterea, tot El o poate lua, creştinul având datoria să urmeze voia Sa. În faţa acestei porunci atât de importante nu mai exista ataşament politic sau social. A fi fidel sau a fi credincios însemna la Bizanţ să fii alături de Dumnezeu. În lumina unei astfel de mentalităţi înţelegem mai bine formula folosită de Alexios Comnenul atunci când îl abandonează pe Mihail al VII-lea şi se alătură lui Botaniates : „aşa cum i-am păstrat lui o credinţă fără reţinere, tot aşa îţi voi păstra şi ţie ataşamentul meu deplin".

Acesta este paradoxul puterii politice bizantine: fără ajutorul divin pe pământ, puterea imperială, sub aparenţa absolutismului, masca o lipsă totală de autonomie, iar omnipotenţa împăratului nu avea drept echivalent decât fragilitatea sa. Eforturile depuse pentru ieşirea din această dilemă putea lăsa impresia unui sistem politic uneori incoerent, ce va putea fi însă contrazis de încercările de conciliere între legile dumnezeieşti şi cele omeneşti.

Mijloacele de combatere a tiraniei

În mod paradoxal Biserica a fost cea care a limitat în mod constant acţiunile uneori excesive ale teocraţiei imperiale. Concurenţa dintre împărat şi Biserică a fost la un moment dat inevitabilă, deoarece primul era „locţiitorul lui Dumnezeu pe pământ", iar Biserica, prin intermediul călugărilor sau patriarhilor mai ambiţioşi, în calitate de aleşi ai lui Dumnezeu, pretindeau în unele cazuri că nu depind de nici o autoritate terestră. Pe de altă parte, toţi îi recunoşteau *basileului* dreptul de a interveni în problemele bisericeşti. Cei mai riguroşi admiteau că împăratul are obligaţia să supravegheze respectarea legilor care guvernează atât Biserica cât şi Statul: pentru Teodor Studitul, Nichifor I (802-811) ajunsese să ocupe tronul Imperiului „nu numai pentru a se ocupa de problemele temporale care fuseseră rău administrate până atunci, dar şi pentru a redresa Biserica în cazul în care acest lucru s-ar impune". Această putere de ordin disciplinar putea merge foarte departe ajungând până la imixtiune în cazul alegerii patriarhului: în ciuda unor reguli de principiu, împăratului i se recunoştea şi dreptul absolut de a desemna pe patriarh[448]. De asemenea, prin calitatea sa de reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ, era o binefacere, o harismă a suveranului de a oferi creştinilor un conducător spiritual demn de ei. În privinţa desemnării patriarhului, ea era adesea considerată ca un act de inspiraţie divină: Dumnezeu este cel care sugerează lui Leon al VI-lea alegerea lui Nicolae Misticul (901-907 şi 912-925), a cărui numire era considerată drept o binefacere deosebită (*haris*), pentru care poporul îi este dator împăratului. Atunci când a numit un nou patriarh, Ioan I Tzimiskes (969-976) şi-a permis să declare fără scrupule: "eu însumi l-am urcat pe scaunul patriarhal". În unele cazuri se ajungea şi la numirea unor episcopi de către împărat, în ciuda faptului că alegerea se făcea de către sinod şi confirmarea era făcută de patriarh. Nichifor Focas a decretat la un moment dat că episcopii nu puteau face nimic fără ordinul său. În sfârşit, puterea disciplinară a împăratului avea şi alte consecinţe: el singur putea convoca Sinoadele Ecumenice[449].

Cu aceste prerogative, împăratul îşi permitea de multe ori să intervină în materie de dogmă. Aşa au făcut Justinian I, împăraţii iconoclaşti, Manuel Comnenul (1143-1180) sau Ioan Cantacuzino. Nicetas Choniates spunea că „prin pretenţiile lor de infailibilitate în domeniul religios, împăraţii ajungeau să devină exegeţi ai dogmelor, judecători şi arbitri, iar uneori chiar opresori ai celor care nu

[448] H.G. BECK, *Kirche und Klerus im staatlichen Leben von Byzanz*, în *Revue des études byzantines",* 24, 1966, p 1-24.
[449] A. HOHLWEG, *Bischof und Stadherr im frühen Byzanz*, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 20, 1972, p. 51-62.

erau de acord cu ei". Chiar dacă asemenea intervenţii erau considerate a fi ilegale, era admis principiul conform căruia „harisma suveranităţii nu era prea departe de cea a preoţilor".

La aceste „imixtiuni", Biserica răspunde destul de nuanţat. În materie de dogmă, răspunsul ei era clar, condamnând unanim orice ingerinţă în acest domeniu: pentru Teodor Studitul ar trebui separate problemele bisericeşti, care sunt rezolvate de preoţi, de cele profane, care constituie domeniul împăratului. Respectul acestei distincţii devine elementul esenţial al jurământului pe care împăraţii îl vor depune încă din secolul al V-lea. Anastasie I (491-518) jurase „să nu aducă atingere nici Bisericii, nici legii", un jurământ asemănător fiind practicat şi în secolul al XIV-lea de către Andronic al II-lea în 1303 (depune jurământ patriarhului Atanasie). Prin urmare, chiar dacă asistăm la unele abuzuri, dogma nu a fost niciodată atinsă în mod serios de intervenţiile împăraţilor. Pe de altă parte, acest gen de „manevre" de-a lungul secolelor au devenit tot mai rare, încât Ioan al VI-lea Cantacuzino ajunge să spună în 1367 „că împăratul nu are nici un amestec în materie de credinţă".

Din partea împăratului era mult mai dificil de obţinut angajamentul păstrării unor limite în materie de disciplină: era nevoie de aducerea aminte a faptului că Biserica era o instituţie de ordin divin. Desemnat de împărat, patriarhul rămânea până la urmă alesul lui Dumnezeu şi era numit „prin harul dumnezeiesc" aşa cum era menţionat în formula de intronizare[450]. De altfel, atunci când suveranul îl numea pe patriarh făcând uz de propria sa autoritate, toată lumea admitea principiul conform căruia cel ales era impus de suveran, dar „Dumnezeu fusese cel care-i inspirase alegerea". De asemenea, patriarhii refuzau întotdeauna ideea că ar fi datorat ceva autorităţii umane: pentru Nicolae Misticul nu „acţiunea umană" l-a promovat pe tronul patriarhal, ci Hristos, afirmaţie regăsită şi la rivalul său Eutimie, care adaugă: „nu oamenilor datorez ceea ce sunt, ci voinţei lui Dumnezeu". Fiind vorba de un dar al lui Dumnezeu, patriarhatul nu putea fi revendicat decât tot de Dumnezeu.

În privinţa călugărilor, aceştia au mers şi mai departe considerându-se scutiţi de orice obligaţie faţă de Stat şi legile sale. Ales senator, acelaşi Eutimie pe care l-am pomenit deja, nu venea niciodată la Constantinopol, aşa cum consemna unul dintre miniştrii vremii, Zautzes. Tot el spunea că putem fi orbi şi fără îndrumător atunci când nu respectăm învăţăturile evanghelice, apostolice şi scrierile Sfinţilor Părinţi. În acest sens el a avut mai multe intervenţii în guvern, căutând să-l influenţeze şi pe ministrul lui Leon al VI-lea, Stylianos Zautzes. Monahii erau de părere, la un moment dat, că Statul nu ar trebui să aibă legi proprii, funcţia sa limitându-se la supravegherea aplicării legilor religioase. Protestele violente ale ministrului şi ale împăratului împotriva amestecului călugărilor în afacerile Statului ne arată că aceştia îşi dădeau seama de pericolul punerii sub tutelă a puterii temporale. Faptul devine şi mai explicit în momentul în care împăratul era legat de Biserică printr-un un jurământ: el depunea un jurământ la care se adăuga şi momentul în care el primea coroana din mâna patriarhului, cel care nu trecea prin acest ceremonial fiind considerat ilegitim. Deci, puterea religioasă dispensa mai mult sau mai puţin puterea politică, acordând Bisericii o influenţă deosebită asupra autorităţii temporale. Putem spune că dacă vreun ministru ar fi sugerat împăratului destituirea patriarhului, măsura ar fi antrenat anatema asupra suveranului încoronat de cel destituit[451].

Astfel Biserica aducea unele restricţii puterii imperiale, ea reprezentând o adevărată „enclavă" în cadrul Imperiului faţă de care este deosebit de ermetică, jucând uneori chiar şi rolul de refugiu pentru cei care încălcau legea. Biserica putea merge chiar şi mai departe: cu răbdare ea căuta să acapareze uneori puterea temporală. Ierarhia superioară dorea să participe la guvernare, mai ales când în frunte se găsea un patriarh energic: pentru Nicolae Misticul faptul că împăratul nu-l ţinuse la curent cu intenţiile sale privind o expediţie împotriva bulgarilor, constituia un fapt scandalos. „Ca episcop, spunea el, am un cuvânt de spus în deciziile care trebuie luate"[452]. De aici şi până la ideea că

[450] Mai multe detalii în H.G. BECK, *Geshichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich,* Göttingen, 1980.
[451] A. DUCELLIER, *Op.cit*., p. 141.
[452] *IBIDEM*.

împăratul nu este decât o creatură a Bisericii, nu mai era decât un pas, patriarhul Mihail Cerularie în secolul al XI-lea fiind reprezentantul elocvent al acestei tendințe. Când Isaac Comnenul pretindea că nu va mai asculta de sfaturile sale, Mihail îi declara fără ambiguitate : ”Eu sunt cel care te-am creat, eu voi fi cel care te voi distruge”. La puțin timp după ce a rostit aceste cuvinte, acelaşi patriarh se încălța cu sandale de purpură, sub pretextul „că nu este o aşa de mare diferență între arhierie şi suveranitate”.

Alături de patriarh şi Sinodul se gândea la o eventuală asociere în privința deciziilor ce trebuiau luate în Stat. Putem spune că Biserica îşi permite uneori să practice o politică contrară aceleia a împăratului chiar şi în domeniul afacerilor externe: patriarhul Cerularie a făcut totul pentru a împiedica în 1054 tentativele de alianță dintre Constantin Monomahul şi Roma. Mai târziu, odată cu slăbirea progresivă a puterii imperiale, acest tip de politică externă a progresat: în timp ce Ioan al V-lea făcea mari eforturi pentru realizarea unirii cu Roma, patriarhul Calist era adeptul unei politici ortodoxe stricte.

Vedem că este absurd să vorbim de ceea ce unii au numit „cezaropapismul bizantin”[453]. Niciodată puterea temporală nu a absorbit autoritatea spirituală şi nici invers. În realitate, plasate în mâini diferite, cele două au rămas mereu independente. Avem de-a face deja cu un proiect al „teoriei celor două puteri”, pusă la punct în secolul al IX-lea sub influența lui Fotie, care făcea din patriarh şi împărat, părțile cele mai importante ale Statului, garanție a înțelegerii între puterea imperială şi cea religioasă. Prin aceasta nu se punea problema separării dintre spiritual şi temporal, deoarece administrarea Imperiului lui Dumnezeu cerea colaborare şi armonie între cele două, deci influența reciprocă nu numai că era acceptabilă ci şi absolut necesară.

O altă metodă de luptă împotriva abuzurilor cu caracter tiranic erau ideile de libertate şi legalitate moştenite din lumea greco-romană. Ideea teocratică nu era suficient de puternică la Bizanț, încât să elimine orice opoziție. În această privință, opoziția la Bizanț era înainte de toate conservatoare, aşa cum ne arată şi elogiul făcut de Psellos lui Mihail al IV-lea (1034-1041): „cea mai mare parte a suveranilor abrogă legea dată de predecesorii lor şi destituie senatori, meritul lui Mihail al IV-lea constând în faptul că nu a făcut nimic”. Opoziția se pare că era un fapt normal la Bizanț, adesea chiar masivă. Arethas de Cezareea spunea că „numai o minoritate susținea puterea aflată la conducere, în timp ce majoritatea o tolerează”. În alte cazuri nemulțumirea se manifesta violent, ca în cazul lui Alexios al III-lea când populația declara: ”nu mai suportăm să fim guvernați de Comneni”.

O asemenea opoziție este de altfel justificată şi de tradiția creştină care a recunoscut şi a încurajat critica morală a puterii imperiale. De asemenea, bizantinii formulau critici deosebit de violente şi de îndrăznețe la adresa puterii, încât această atitudine pare extraordinară şi astăzi. „Pentru majoritatea împăraților romani, spunea Nichita Choniates, este absolut intolerabil ca ei să se mulțumească numai cu domnia, cu obținerea de venituri, cu folosirea bunurilor publice ca şi cum ar fi ale lor, cu tratarea oamenilor liberi ca şi cum aceştia ar fi sclavi; dacă nu-i considerăm ca fiind înțelepți, dacă nu apreciem eroismul lor, dacă înțelepciunea lor nu este comparată cu cea a lui Solomon, dacă nu vedem în ei nişte adevărați dogmatişti, cunoscători infailibili ai lucrurilor dumnezeieşti şi omeneşti, atunci ei se simt ofensați”[454].

Acest citat demonstrează că se putea folosi un limbaj destul de liber la adresa împăratului. Un suveran destul de autoritar cum a fost Manuel I (1143-1180) s-a văzut nevoit să accepte reproşurile dure ale soldaților săi, care-l învinuiau de înfrângerea de la Myriokefalon din 1176. Cu toate că împăratul are o misiune divină, aceasta nu-l împiedică să aibe slăbiciuni ca toți oamenii. De aici şi numeroasele critici cu privire la diversitatea formelor de adorație. Arethas de Cezareea, considerat totuşi un bun curtezan, nu era de acord cu obiceiul persan al prosternării pe care el îl consideră barbar

[453] G. DAGRON, *Empereur et prêtre Etude sur le “césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996; D.J. GEANAKOPOLOS, *Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of Cesaropapism*, în *Church History*, 1965.
[454] A. DUCELLIER, *Op.cit.* p,142.

si nedemn pentru eleni. Mihail Psellos sublinia lipsa de sinceritate, iar Fotie punea accentul pe ataşamentul ce trebuia să existe între cel care guverna şi guvernaţi.

În istoria Bizanţului a existat un număr important de împăraţi, care au încercat să fie cât mai apropiaţi de supuşii lor: Constantin al X-lea (1059-1067) se făcea cunoscut supuşilor prin dreptate faţă de ei, în timpul reconstruirii cetăţii Dorileea din 1176, Manuel Comnenul a dat exemplu soldaţilor săi printr-un gest plin de umilinţă: căra pietre cu spatele. Contactul direct cu oamenii era de asemenea apreciat chiar şi atunci când cel în cauză avea multe defecte: incapabil, laş, Alexios al III-lea (1195-1203) era iertat pentru că ştia să-şi apropie oamenii.

Originea divină a puterii rămâne indiscutabilă, dar nu poate fi uitat nici fundamentul terestru, chiar dacă prin aceasta se exprima de fapt tot voinţa divină. Pentru Psellos autoritatea imperială se sprijinea pe 3 fundamante: poporul, Senatul şi armata. Rolul acesteia din urmă era evidenţiat în chip deosebit: faptul că în această instituţie, în virtutea tradiţiei romane, majoritatea vedeau o sursă incontestabilă de putere, mulţi dintre împăraţii bizantini proveneau din sânul ei (Nichifor II Focas, Alexios al III-lea). Acelaşi Psellos spunea la un moment dat că armata rămâne „nervul romanilor". Făcând dovada aceluiaşi conflict uneori profund, bizantinii au avut unele „probleme" în distincţia pe care erau nevoiţi să o facă între idealul antic al chipului de „împărat războinic" şi dreptul divin ce presupunea o detaşare faţă de anumite acţiuni exclusiv materiale. În momentul în care Roman Diogene se expune în cursul bătăliei de la Mantzikert din 1071, Psellos aminteşte că gestul său a atras batjocura celor care considerau că în astfel de situaţii un şef trebuie să rămână departe, rolul său limitându-se numai la ordine.

Mai mult decât armata, poporul constituia în realitate principalul fundament al puterii terestre. Chiar dacă era mândru de originea sa nobilă, Nichita Botaniates ştia că datorează autoritatea sa „oamenilor din popor", „celor din piețe". După ce a exilat-o pe împărăteasa Zoe, Mihail al V-lea se gândea să adune şi să convingă nu numai Senatul, dar şi pe reprezentanţii poporului, ca măsură de reconcilere ulterioară „cu populaţia capitalei".

De partea sa, poporul îşi cunoştea puterea şi ştia să se servească de ea: în definitiv poporul este cel care a provoacat căderea lui Mihail al V-lea (1041-1042) şi tot el este cel care o împiedică pe Zoe (1042), cu prilejul revenirii sale, să o înlăture pe sora sa, Teodora. Cu timpul însă, vocea poporului a fost tot mai puţin ascultată, fapt demonstrat în 1195 când oamenii sunt resemnaţi să vadă că Alexios al III-lea depindea exclusiv de dorinţa armatei. Poporul bizantin nu a cerut niciodată să exercite singur puterea: Attaleiates ne spune că în momentul căderii lui Mihail al VII-lea (1071-1078), poporul se adună dând impresia că „exercită puterea democratică", dar scopul nu era decât alegerea unui nou împărat, Botaniates. De fapt bizantinii (poporul) au avut întotdeauna un simţ ascuţit al legalităţii şi chiar al legalismului, încât se simţeau pierduţi atunci când aceste forme nu erau respectate: în 1057 poporul cerea neîncetat lui Mihail al VI-lea (1057) să-i arate textul prin care îl recunoştea pe Isaac Comnenul drept succesor şi aceasta pentru că nu dorea să fie considerat că a jurat strâmb aclamându-l pe Isaac.

În realitate, limitarea puterii imperiale era provocată mai puţin de brutalitatea necontrolată a poporului, care nu avea ca rezultat imediat decât înlocuirea unui tiran cu altul, ci de sensul implicit al legalităţii care impunea actelor despotice o contradicţie permanentă. În înţelesul obişnuit, puterea supremă este de fapt o autoritate legală şi aceasta pentru că împăratul este personificarea legii, iar în cazul exceselor tiranice riscul este de a se nega pe sine însuşi. "Ca om, spunea Kekaumenos, împăratul este supus legilor care garantează pietatea"[455]. Cea mai importantă lege în acest sens era cea care stabilea succesiunea la tron: chiar dacă totul vine de la Dumnezeu, bizantinul era convins că luarea prin violenţă a tronului nu era un fapt legal; de aceea Isaac Comnenul va abdica tocmai din cauza remuşcărilor „pentru că dobândise tronul fără să respecte legea", în favoarea succesorului său, Constantin al X-lea, care spera să ajungă la putere „în condiţii legale". Pe de altă parte, în momentul

[455] *IBIDEM,* p. 143.

în care ajunge la putere, împăratul nu poate face ceea ce vrea: printre legile nescrise, el trebuia să respecte şi pe „cele ale Imperiului Roman", sau pe cele deja existente. El avea dreptul să le şi interpreteze ajutat însă de jurişti, fără posibilitatea luării unei decizii personale. Acest lucru era posibil numai atunci când nu existau prevederi legale, cu condiția respectării dreptului cutumier, tipic grecesc, care nu a încetat să coexiste cu dreptul roman scris. Împăratul putea face chiar legi, însă cu respectarea fondului legislativ anterior, ceea ce interzicea editarea unor legi arbitrare sau prea îndepărtate de legislația deja existentă.

Bizantinii nu au uitat niciodată principiile fundamentale ale Statului, şi anume distincția care trebuie făcută în cazul împăratului, între autoritatea sa publică şi persoana privată, confuzie care risca să ducă la tiranie. Suveranul nu avea dreptul să confunde finanțele Statului cu propriul său buzunar. În acest sens, Alexios Comnenul era acuzat de Zonaras că „nu mai merită numele de basileu"[456].

În virtutea aceloraşi principii, pare anormal ca împăratul în funcție să dispună după bunul său plac de tron. Decizia lui Monomahul de „a alege el însuşi un împărat care să-i succeadă", apare în viziunea lui Attaleiates ca un exces de putere. Bizantinii erau de asemenea convinşi că fiecare împărat era investit cu datorii față de întreaga comunitate, pe care nu putea să le ignore şi cu atât mai puțin să se sustragă. În privința funcționarilor statului, de care depindea binele public, atribuțiile lor nu puteau deriva din simpla fantezie imperială. Pentru Psellos generozitatea lui Mihail al VI-lea, care promova pe fiecare mai degrabă la întâmplare „era pur şi simplu haos".

Constrâns de Biserică, armată, popor şi legi, scrise sau nescrise, împăratul care trebuia să se teamă că într-o zi risca să fie abandonat de Dumnezeu, sfârşeşte prin a fi mai degrabă un om fragil. Pentru a promova ordinea şi stabilitatea în Imperiu era nevoie de impunerea unui principiu clar: în treburile statului nu putea fi ales oricine. Anarhia şi lupta diferitelor facțiuni nu puteau fi îngăduite. Războaiele civile sau loviturile de Stat aveau drept consecință printre altele şi provocarea unui adevărat vid de putere, care ducea la anarhie şi tulburări.

Paleologii şi căderea Imperiului Bizantin (1261-1453)

Cruciadele şi dominația latină au lăsat Imperiul Bizantin într-o stare de epuizare economică accentuată, cu un teritoriu ce reprezenta numai umbra celui din vremea Comnenilor. La Constantinopol, palate şi cartiere întregi se găseau în ruină, iar oraşul îşi revenea cu greu de pe urma celor întâmplate în 1204. Celelalte localități ale Imperiului erau de asemenea imaginea capitalei, speranțele revenirii la prosperitatea de alatădată fiind minime: negustorii venețieni şi genovezi exploatau la maxim comerțul cu Orientul grecesc. Imperiul era redus în Asia Mică, la teritoriul Imperiului de la Niceea; în Europa, la Tracia şi la o parte a Macedoniei: "un corp debil, slăbit şi mizerabil, având un cap enorm, Constantinopolul" (Ch. Diehl). De jur împrejur erau State independente sau ostile: Trebizonda, care până la cucerirea de către turci, a trăit din propriile resurse; despotatul de Epir şi ducatul Nepratos, State greceşti care acceptau destul de greu suzeranitatea bizantină. Ducatul Atenei, a continuat să aparțină francezilor, după care a trecut în mâna catalanilor, iar principatul Moreei a revenit în cele din urmă Imperiului. În sfârşit, nenumăratele insule şi o mare parte a localităților de coastă erau în mâna genovezilor şi a venețienilor. Ceva mai departe de acest Imperiu dislocat şi aflat în agonie, se găseau Statele din Occident, Serbia, Bulgaria şi turcii.

Aceasta era situația în momentul în care trupele lui Mihail al VIII-lea Paleologul (1259-1282), au pătruns în Constantinopol. În această ultimă perioadă a Istoriei Bizanțului (1261-1453) distingem două etape: domnia lui Mihail al VIII-lea şi cea a succesorilor săi. Anul 1282, când moare Mihail al VIII-lea şi ajunge la tron Andronic al II-lea (1282-1328), a marcat de fapt o ruptură

[456] *IBIDEM*, p. 151.

însoțită de decadența bizantină; Mihail al VIII-lea a avut ca principal obiectiv împiedicarea ofensivei latine în Orient, activitatea şi succesul politicii făcându-l drept ultimul mare împărat al Bizanțului. Un om singur nu putea însă înlătura cauzele profunde ale declinului unui Imperiu epuizat, de aceea succesorii săi nu au putut face mai mult decât să întârzie deznodământul final. Andronic al II-lea (1282-1328) şi Andronic al III-lea (1328-1341) au asistat neputincioşi la creşterea puterii turcilor în Asia. Ioan al V-lea (1341-1391), împreună cu Ioan al VI-lea Cantacuzino (1341-1355) au văzut cum sârbii lui Duşan ajungeau la porțile Constantinopolului precum şi primele cuceriri turceşti în Europa. Sub Manuel al II-lea (1391-1425) şi Ioan al VIII-lea (1425-1448), progresul turcilor a redus Imperiul la capitală şi la împrejurimile acesteia, iar călătoriile umilitoare ale ultimilor doi în Occident pentru a cere ajutor, au rămas infructuoase. "Nu se dorea decât profitul de pe urma mizeriei Imperiului grec, pentru a-l domina religios, pentru a-l cuceri politic şi a-l exploata economic", spunea Ch. Diehl. Deznodământul era deci inevitabil şi a survenit în 29 mai 1453, când ultimul împărat bizantin Constantin al XI-lea a murit eroic pe zidurile Constantinopolului asaltat de turci.

Situația internă şi externă a Imperiului

În ultima perioada a Imperiului bizantin, împărații au fost nevoiți să facă față unor mari dificultăți financiare, introducând noi taxe şi impozite asupra unor categorii sociale exceptate până atunci. Din păcate, aceste măsuri nu au putut fi eficiente într-un Stat al cărui comerț se afla în mâna străinilor. Imperiul nu mai putea întreține flota şi pe soldații armatei terestre, plătiți foarte rău, fapt pentru care aveau loc în mod frecvent revolte. Ca întotdeauna la Bizanț, disputele religioase au fost reflexul agitației politice şi mai ales al disputei în jurul unei eventuale uniri cu Roma.

După moartea lui Teodor al II-lea Laskaris (1254-1258), coroana imperială a revenit fiului său minor, Ioan al IV-lea Laskaris (1258-1261), regența fiind asigurată de un personaj de condiție modestă, George Muzalon. În fața acestei situații, aristocrația condusă de Mihail Paleologul a reacționat violent: Muzalon este asasinat, iar regența preluată de Mihail Palelogul. Acesta provenea dintr-o familie aristocratică, avea sprijinul armatei şi al clerului, ascensiunea sa datorându-se meritelor sale şi situației externe care impunea o conducere fermă. Tot acum asistăm şi la alcătuirea unei noi coaliții occidentale condusă de Manfred, regele Siciliei şi fiul natural al lui Frederich al II-lea Hohenstaufen, care neliniştiți de consolidarea Imperiului de la Niceea se asociază cu despotul Epirului, Mihail al II-lea (1237-1271), împotriva împăratului bizantin. Alianța a găsit sprijin şi la regele sârb Uroş I, neliniştit şi el de ascensiunea Imperiului bizantin. În ciuda acestor dificultăți, Mihail al VIII-lea, cu sprijinul fratelui său Ioan Paleologul, a obținut o victorie strălucită în toamna anului 1259 pe Valea Patagoniei, luându-l chiar prizonier pe principile Ahaiei. El a fost mai târziu eliberat în schimbul cedării unor localități din Peloponez. În vederea anihilării unei eventuale contraofensive a venețienilor, Mihail al VIII-lea a încheiat în 1261o alianță cu Genova, care a permis pătrunderea pe piața bizantină a acestei republici maritime. Genovezii preiau practic în acest fel supremația comercială în Orient, deținută până atunci de venețieni[457].

Un alt eveniment deosebit de important a fost încoronarea lui Mihail al VIII-lea în Biserica Sfânta Sofia de către patriarhul Arsenie pe 15 august 1261. Actul simboliza renaşterea Imperiului bizantin şi crearea unei noi dinastii care a domnit aproape 200 de ani. În schimb împăratul legitim, Ioan al IV-lea Laskaris, a fost izolat.

[457] Vezi M. BALARD, *Etat et la colonisation au Moyen Âge,* Lyon, 1989; Idem, *La Romanie génoise*, 2 vol., Roma, 1978; M. BALARD, A. DUCELLIER, *Coloniser au Moyen Âge,* Paris, 1995; Fr. THIRIET, *La Romanie vénetienne*, Paris-Roma, 1959.

Pe plan extern, în această perioadă Imperiul bizantin era ameninţat de occidentali: Grecia continua să fie sub dominaţia latinilor prin despotatele de Epir, Moreea, Atena, Ahaia, iar despotatele de Epir şi cel de la Tesalia erau ostile Imperiului bizantin. De asemenea, în Nordul Peninsulei Balcanice, sârbii şi bulgarii, îşi măriseră regatele în dauna bizantinilor, dar nu erau în stare să organizeze acţiuni ostile de mare amploare împotriva Imperiului decât printr-o politică de alianţe.

În Occident, inamicul cel mai puternic era regatul Siciliei, care devenise foarte periculos după moartea lui Manfred, un duşman al papalităţii, cu Carol de Anjou devotat scaunului papal. Din acest moment începe o perioadă de alianţe conjucturale cu sârbii lui Uroş sau cu bulgarii ţarului Constantin, împotriva lui Mihail al VIII-lea, puse la cale de Carol de Anjou. În aceste condiţii, Mihail al VIII-lea s-a dovedit a fi un bun diplomat, reuşind să rezolve dificultăţile în care se afla, mai mult prin abilitate politică decât prin forţa militară. De partea sa l-a avut şi pe regele Franţei Ludovic al IX-lea, cel care prin participarea la cruciada împotriva arabilor, l-a împiedicat pe fratele său Carol de Anjou să atace Constantinopolul. Situaţia conflictuală a fost atenuată şi de urcarea pe scaunul papal al lui Grigorie al X-lea (1271-1276), cel care în schimbul neutralităţii lui Carol de Anjou cere lui Mihail al VIII-lea accelerarea tentativelor de unire.

Tentativele de unire de la Lyon (1274)

În această situaţie bizantinii erau în faţa unei alegeri delicate: fie erau acceptate condiţiile latinilor şi astfel era reconstituită lumea creştină în vederea înlăturării pericolului otoman, cu riscul unei evidente disoluţii într-un creştinism ce le devenise deja străin, fie îşi prezervau spiritualitatea tradiţională prin abandonarea oricărei speranţe de conservare a Imperiului Oriental[458]. Alegând cea de a doua soluţie, bizantinii au ales moartea lor politică, înfrângerea de către turci şi au respins moartea culturală ce le-ar fi venit prin unirea cu Occidentul. Mihail al VIII-lea a încercat să convingă clerul ortodox de necesitatea înfăptuirii unirii cu Roma şi în ciuda unei opoziţii evidente, el a trimis o delegaţie la Lyon formată din fostul patriarh Gherman, marele istoric şi om de stat George Acropolites şi din mitropolitul de Niceea, Teofan. Între timp, adepţii unirii l-au câştigat de partea sa şi pe Ioan Vekkos, un teolog de frunte care până atunci fusese un adversar al unirii. Chiar dacă divergenţele doctrinale nu se agraveseră, iar dogma romană avea unii partizani precum Ioan Vekkos în secolul al XIII-lea sau pe filozoful Dimitrios Cydones în secolul al XIV-lea, bizantinii aveau mari rezerve în privinţa pretenţiilor disciplinare ale Bisericii latine. Lumea ortodoxă, în care rolul sinodului tempera şi limita adesea puterea patriarhală, nu putea accepta evoluţia monarhică a Romei tot mai evidentă din secolul al XI-lea. Dacă recunoaşterea supremaţiei teoretice a papei putea fi admisă, nu putea fi tolerată impunerea unei dogme de către acesta. Chiar şi partizanii unirii nu acceptau ca papa să devină în afara sinodului o autoritate în materie de credinţă. După reforma gregoriană însă, autocraţia romană a respins ideea unui sinod, singurul loc în care bizantinii ar fi acceptat să se realizeze unirea. Sinonimă cu supunerea faţă de Roma, unirea devenea o afacere pur politică, care urma să asigure Bizanţului sprijinul roman în lupta împotriva duşmanului musulman. Unirea care s-a realizat la Lyon în 6 iulie 1274 nu a fost înţeleasă nici de cler, nici de popor: respinsă de Statele greceşti dizidente precum Epirul şi Tesalia, ea a fost abandonată şi de fiul lui Mihail al VIII-lea, Andronic al II-lea, în momentul în care necesităţile politice nu o mai cereau.

Tot raţiuni tactice au condus şi la alte tentaive făcute pe vremea împăraţilor Andronic al III-lea (1328-1341), Ioan al V-lea (1341-1391) şi Manuel al II-lea (1391-1425). Aceste încercări au culminat practic cu o adevărată catastrofă spirituală pentru Biserica bizantină: conciliul de la Ferrara-

[458] Vezi D.J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West,* Cambridge, Massachusetts, 1959. Capitolul 11 al acestei lucrării face se referă la unirea de la Lyon din 1274.

Florența din 1438-1439, care s-a încheiat cu capitularea în fața Romei a celor care au semnat unirea. Pentru a înțelege dramatismul momentului, trebuie să ne imaginăm deruta în care se aflau bizantinii în fața iminentei distrugeri a Imperiului de către Islam şi presiunea financiară exercitată de latini: nu aveau bani pentru a se întoarce la Constantinopol[459]. La acestea se adăugau şi alte presiuni psihologice venite din partea împăratului şi a intrigilor latinizante care urmăreau realizarea cu orice preț a unirii. Sărbătorirea în 1939 de către catolici a jubileului unirii de la Ferrara-Florența a reprezantat dovada unei profunde neânțelegeri a adevăratei conştiințe ecleziale a Bisericii Ortodoxe. Faptul că Marcu Eugenicul, episcopul Efesului, nu a semnat actul de unire, l-a făcut pe acesta să devină practic reprezentantul autorizat al credinței Bisericii Ortodoxe, al experienței şi tradiției sale. În momentul în care bizantinii au revenit la Constantinopol, ei au respins unirea care le fusese impusă, iar căderea Imperiului câțiva ani mai târziu, elimina în mod tragic rațiunea acestui act. Imperiul pentru care unii erau gata să sacrifice Ortodoxia, înceta să mai existe.

Aceste tentative de unire au consolidat practic separarea: problema unității Bisericilor a fost multă vreme amestecată cu minciuna şi calculul. Biserica nu cunoaşte decât unitatea, deci nu poate recunoaşte un eventual „acord de unire". Uniatismul implică practic o lipsă de încredere în unitate, o negarea a acțiunii harului, care poate anula orice neînțelegere. Îndepărtarea mutuală a Orientului de Occident, s-a încheiat printr-o separare completă: Orientul ortodox şi Occidentul catolic.

Revenind la unirea de la Lyon din 1274, putem spune că a fost urmată de unele consecințe. Pe plan extern, situația politică s-a ameliorat. Carol de Anjou şi venețienii au fost opriți de la atacul asupra Constantinopolului, iar Mihail al VIII-lea a obținut unele victorii pe mare împotriva venețienilor. Pe plan intern, Mihail al VIII-lea a declanşat o amplă acțiune de persecutare a celor care nu acceptaseră unirea, închisorile fiind pline acum cu oameni provenind din rândul tuturor claselor sociale. După moartea lui Carol de Anjou în 1282, împăratul a scăpat de cea mai grea amenințare din vremea sa, evenimentul diminuând totodată şi puterea de acțiune a sârbilor şi bulgarilor.

Imperiul Bizantin sub urmaşii lui Mihail al VIII-lea. Primele conflicte cu turcii otomani

Odată cu moartea lui Mihail al VIII-lea în 1282, a început practic declinul Imperiului bizantin. Procesul a avut la bază cauze multiple: incapacitatea urmaşilor lui Mihail al VIII-lea de a gestiona corespunzător situațiile de criză, structura socială şi economică fragilă a societății bizantine, pătrunderea progesivă a genovezilor şi venețienilor pe piețele interne bizantine. Sub urmaşul său, Andronic al II-lea (1282-1328) asistăm la înmulțirea problemelor interne. Criza financiară l-a obligat să renunțe la întreținerea flotei şi să lase apărarea maritimă pe seama genovezilor, lucru care se va dovedi a fi o mare greşeală: Imperiul bizantin depindea din punct de vedere economic şi militar de genovezi. Andronic al II-lea a limitat şi efectivele armatei terestre, neputând rezista turcilor. Pe plan religios, el a avut o atitudine diferită față de cea a tatălui său, fiind un adversar al unirii de la Lyon din 1274. În acest sens l-a înlocuit pe patriarhul Ioan Vekkos cu Iosif, iar înalții funcționari care acceptau unirea erau scoşi din funcție. O măsură importantă luată de Andronic a vizat statutul Muntelui Athos, prin hrisovul din 1291 el trecând mănăstirile sub autoritatea directă a patriarhului. Protosul Sfântului Munte, care din vremea lui Alexios I Comnenul era confirmat de împărat, acum era recunoscut de patriarh. De asemenea, sub Andronic al II-lea a fost alcătuită o nouă *Notitia episcopatum*, care trebuia să corespundă noilor cerințe ale timpului, fiind menționate în această listă Mitropolia Vicinei şi episcopia Vlahilor.

[459] Vezi J. GILL, *Le concile de Florence,* Tournai-Paris, 1964.

În mod firesc, slăbiciunile de pe plan intern au condus la o politică externă modestă, în care s-a căutat asigurarea liniştii prin tratative de pace cu popoarele din Nord, Sud, Est şi Vest. Cu toate acestea, împăratul Andronic al II-lea a comis o gravă greşeală prin amestecul său în conflictul dintre veneţieni şi genovezi din anul 1294. Iniţial, bizantini au fost alături de genovezi, fapt care a condus la un coflict deschis cu veneţienii, din care au câştigat cei din urmă, iar pacea din 1302 era defavorabilă bizantinilor. La rândul lor turcii reuşiseră ca până la 1300 să cucerească întreaga Asie Mică şi să controleze mai multe oraşe. Instalarea lor în Bitinia, lângă Constantinopol le-a permis să pătrundă mai uşor în Peninsula Balcanică. Pentru a face faţă acestui grav pericol, Andronic al II-lea a recurs la mercenari, permiţând trecerea în Imperiu a cca. 16.000 de alani, care urmau să lupte cu turcii. Cu toate acestea, bizantinii au fost înfrânţi, iar Andronic al II-lea a cerut de data aceasta ajutor catalanilor, conduşi de Roger Flor. Acesta poseda o armată de 6.500 de soldaţi catalani şi 36 de corăbii, care se angajaseră împotriva turcilor cu condiţia ca Roger Flor să primească titlul de *mare duce* (comandant al armatei bizantine). În 1304 catalanii au pornit o amplă campanie împotriva turcilor, încheiată cu eliberarea unor regiuni din Frigia. După această dată apar neînţelegeri între bizantini şi catalani, iar după uciderea lui Roger Flor din 1305, într-un complot organizat de fiul lui Andronic al II-lea, Mihail al IX-lea, se ajunge la jafuri în Thesalia, Macedonia, Tracia şi Muntele Athos. Catalanii nu au reuşit să cucerească Tesalonicul îndreptându-se către ducatul Atenei unde i-au alungat pe francezi. Timp de 70 de ani Atena şi Teba au trecut de sub dominaţia franceză sub cea a catalanilor. Aceste câteva date ne arată cât de fragil devenise Imperiul bizantin în Peninsula Balcanică, situaţie agravată ulterior de războaiele civile dintre Andronic al II-lea şi nepotul său Andronic al III-lea[460].

Războaiele interne dintre cei doi au tulburat viaţa bizantină în al treilea deceniu al secolului al XIV-lea. Era practic începutul unei perioade de lupte civile care vor continua şi în deceniul al cincilea al secolului al XIV-lea, contribuind la dezagregarea Imperiului bizantin, la slăbirea forţelor sale. Motivele acestui conflict de familie erau de natură personală, dominate mai ales de comportamentul imprudent al nepotului. Printre partizanii lui Andronic al II-lea s-a aflat şi viitorul împărat Ioan al VI-lea Cantacuzino[461]. Conflictul s-a încheiat în 1328 cu înfrângerea şi înlăturarea de pe tron a lui Andronic al II-lea.

În Asia Mică, turcii au făcut progrese notabile, cucerind rând pe rând Brusa în 1326, Niceea în 1329 şi Nicomidia în 1337. La moartea lui Andronic al III-lea în 1341, ei deveniseră practic stăpânii Asiei Mici şi făceau dese incursiuni în Tracia. Asemenea sârbilor ei au profitat sub domnia lui Ioan al V-lea (1341-1391) de luptele interne ale Bizanţului: Ioan Cantacuzino care-şi căsătorise fata cu sultanul Orkhan conta pe ajutorul turcilor în vederea obţinerii tronului, permiţând instalarea acestora în Tracia şi oferindu-le un loc pe malul european al Dardanelelor. Din acest moment turcii nu au încetat să intervină în problemele interne ale Imperiului. Ei şi-au consolidat poziţia în regiunea Gallipoli, punct de plecare spre Balcani. Murad I a cucerit Tracia, Filipopoli, Adrianopole, unde practic îşi instalează şi capitala ca semn distinct al ambiţiilor lor europene. În faţa acestui pericol, Ioan al V-lea a încercat o oarecare apropiere de Occident: el se deplasează la Roma în 1369, acceptând o mărturisire de credinţă conformă cu dogma catolică, în care îl recunoştea pe papă drept conducătorul creştinătăţii. Acest acord a rămas la fel de lipsit de perspective precum cel de la Lyon, dar la întoarcere el a trecut pe la Veneţia, unde a fost reţinut ca debitor insolvabil. Ioan al V-lea este în cele din urmă eliberat contra sumei datorate de către fiul său, Manuel. Turcii şi-au continuat ofensiva, zdrobind Imperiul sîrb în bătălia de la Kossovo din 1389 şi trecându-i pe bulgari sub dominaţie.

---

[460] Era fiul lui Mihail al IX-lea. Pentru această perioadă vezi D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*. Londra, 1972. Despre Andronic al III-lea poate fi consultat U.V BOSCH, *Andronikus III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der Byzantinische Geschichte in den jahren 1321-1341,* Amsterdam, 1965.

[461] D. NICOL, *The Family of Kantakuzenos, 1100-1460*, în *Dumbarton Oaks Studies*, XI, 1968; G. WEISS, *Joannes Kantakuzenos. Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch*, Wiesbaden, 1969.

Ioan al V-lea Paleologul şi Ioan al VI-lea Cantacuzino

După moartea lui Andronic al III-lea la 15 iulie 1341, succesor a rămas Ioan al V-lea (1341-1391), fiul său, împreună cu mama sa, Ana de Savoia. La rândul său, Ioan Cantacuzino, ca apropiat al împăratului decedat, pretindea rolul de regent. Aceste pretenţii au dus la formarea unei puternice opoziţii formată din Ana de Savoia şi patriarhul Ioan Calecas. Cel mai periculos adversar al primului ministru a fost însă Alexis Apocaucos, un bun general, recompensat pentru meritele sale cu bogăţii şi onoruri. Intrigile interne la care s-au adăugat pericolele externe au agravat şi mai mult criza internă. Turcii, care ajunseseră la malurile Asiei Mici, au intreprins expediţii pe ţărmurile Traciei, sârbii înaintaseră până la Tesalonic, iar bulgarii ameninţau să intre şi ei în război. Ioan Cantacuzino reuşeşte totuşi să restabilească pacea cu ajutorul trupelor pe care le recruta pe cont propriu. În acest moment s-a declanşat în mod deschis un adevărat război civil: Ioan Cantacuzino se declară împărat la Demotica în 1341, recunoscând totodată legitimitatea lui Ioan al V-lea şi pe mama sa, Ana de Savoia. Prin această declaraţie el dorea să arate că nu lupta împotriva familiei imperiale, ci împotriva lui Alexis Apocaucos. De partea lui Cantacuzino erau aristocraţii şi nobilii din Tracia, precum şi călugării isihaşti. Adversarii proveneau din rândul păturii de mijloc, a claselor de jos şi dintre partizanii proocidentali. Războiul civil dintre Cantacuzino şi Apocaucos era agravat şi de creşterea puterii sârbilor conduşi de Ştefan Duşan şi de cea a turcilor. În plus, intervenţia puterilor străine avea loc într-un moment în care societatea bizantină era divizată din punct de vedera religios, iar puterea militară era slăbită.

Isihasmul, un curent vechi în spiritualitatea bizantină, a fost evidenţiat de Sfinţii Simeon Noul Teolog şi Grigorie Sinaitul. Idealul suprem al isihaştilor era ca prin curăţirea de patimi să ajungă la starea de linişte care să permită vederea luminii taborice, de la Schimbarea la Faţă. Pentru a atinge acest ţel monahii luptau cu patimile lor şi de multe ori alegeau, pentru eficientizare, izolarea. Ei foloseau şi o poziţie specială a corpului, îşi potriveau capul cu barba în piept şi cu privirea spre inimă, rostind rugăciunea: "Doamne Iisuse Hristoase miluieşte-mă". Practica şi concepţia că lumina taborică poate fi văzută, a creat o serie de dispute în Imperiul Bizantin. Au existat oameni care au contestat valabilitatea luminii taborice, printre aceştia numărându-se şi călugărul Varlaam din Calabria (Sudul Italiei). Varlaam îi numea pe isihaşti în mod ironic, "privitori în buric", spunând că lumina taborică nu este eternă, deci nu poate fi văzută. În acest context apare Sfântul Grigorie Palama, "campionul" doctrinei isihaste, care aduce o distincţie esenţială între fiinţa divină (*ousia*) şi lucrările ei (*dinamis*)[462]. Pentru a explica şi mai bine raportul dintre fiinţă şi lucrare, Palama spunea că esenţa soarelui nu poate fi cunoscută, dar putem vedea efectul său. Sistemul isihast împlinea dorinţa omului de a se uni cu Dumnezeu, creând o punte de legătură între lumea de aici şi cea de dincolo. Aceasta era o nostalgie mai veche a creştinilor, manifestată şi pe parcursul disputelor hristologice. Isihasmul a fost declarat doctrina oficială a Bisericii bizantine în urma sinodului din anul 1351 de la Constantinopol, iar între 1351-1356, reprezentantul gândirii scolastice occidentale, Grigore Akindin, a fost condamnat. Victoria lui Palama din 1351 nu era completă pentru că Biserica evita să condamne pe adversarii isihasmului. Un obstacol pentru isihasm au fost Ana de Savoia şi patriarhul Ioan Calecas; Sfântul Grigorie Palama este arestat ajungându-se ca pe plan religios Imperiul să fie împărţit în două grupări.

În vara anului 1345 a murit la Constantinopol Alexis Apokaukos, lucru care i-a dat posibilitatea lui Ioan Cantacuzino (1347-1354) să obţină unele victorii cu ajutorul turcilor[463]. Pe 21 mai 1346 el a fost încoronat la Adrianopol ca împărat de către patriarhul Ierusalimului, fapt care

[462] J. MEYENDORFF, *Grégoire Palamas et la mistique orthodoxe,* Paris, 1959.

[463] În vara anului 1345, Ioan Cantacuzino încheie o alianţă cu Osman conducătorul turcilor osmanlîi, dându-I de soţie pe una din fiicele sale.

marca legalitatea declarației de la Demotica din 1341. Pe data de 3 februarie 1347 Ioan Cantacuzino a intrat triumfal în Constantinopol, fiind recunoscut ca împărat chiar şi de către adversarii săi. În noile condiții, Ana de Savoia îşi schimbă atitudinea față de isihasm, îl depune din scaunul patriarhal pe Ioan Calecas, pe care-l înlocuieşte cu Isidor, iar Sfântul Grigore Palama este scos din închisoare. Instalarea pe tron a lui Ioan Cantacuzino a reprezentat victoria isihasmului.

Pe plan extern, Ioan al VI-lea Cantacuzino a colaborat chiar şi cu turcii, păstrându-şi interesul pentru teritoriile greceşti, atitudine manifestată prin fondarea despotatului de Moreea şi va fi ostil genovezilor. Ostilitatea față de aceştia din urmă era justificată de taxele de 80% pe care genovezii le încasau de la bizantini pentru trecerea prin Bosfor. Trupele bizantine sunt însă înfrânte în 1349, iar eforturile de refacere a flotei au fost zadarnice. În 1352 se declanşează din nou războiul civil dintre Ioan Cantacuzino şi Ioan al V-lea Paleologul, încheiat cu abdicarea primului, în noiembrie 1354. Din acest moment, Ioan Cantacuzino îmbracă haina monahală, se retrage la Athos, unde este influențat de doctrina isihastă.

Cu prilejul războaielor civile care au avut loc în această perioadă la Bizanț, întâlnim şi conducători dobrogeni aflați sub conducerea lui Dobrotici. El se afla în fruntea unui *despotat* care fusese întemeiat între anii 1320-1322 şi cuprindea regiunea numită "țara Cavernei", adică ținutul dintre Varna şi Caliacra. Tot în cadrul războielor civile de la Bizanț din 1346 aflăm şi numele lui Balica, un conducător dobrogean, care a intervenit în luptele dintre bizantini prin trimiterea a 1.000 ostaşi ce urmau să lupte sub conducerea lui Dobrotici alături de Ana de Savoia şi de Ioan al V-lea. Rolul jucat de Dobrotici este evidențiat şi prin faptul că el ajunge să fie despot peste un ținut cuprins între Varna şi Caliacra, iar formațiunea sa politică devine foarte importantă în Balcani. În 1386 Dobrotici a murit, iar fiul său Ivanco scotea propria monedă de aur, ceea ce demonstra că Statul dobrogean îşi menținea la acea dată independența. Atât Dobrotici cât şi fiul său Ivanco au avut legături strânse cu Vlaicu Vodă şi cu Mircea cel Bătrân.

Situația Imperiului Bizntin sub ultimii împărați paleologi (1391-1448)

Domnia lui Manuel II (1391-1425), urmaşul lui Ioan al V-lea, a început în condiții deosebit de grele, Imperiul fiind redus practic la capitală, iar o bună parte a Peloponezului se afla în mâna turcilor[464]. În iarna anilor 1393-1394, Baiazid l-a somat pe noul împărat şi pe conducătorii statelor slave din Balcani să-i aducă omagiu. "Invitația" a fost urmată de blocarea Constantinopolului, oprirea aprovizionării cu apă, astfel încât capitala era asfixiată de mizerie. Din 1393, pe fondul lipsei de unitate dintre diferitele State creştine, turcii au reuşit să cucerească pe rând Bulgaria în 1393, care a rămas sub stăpânirea lor timp de 500 de ani, apoi Serbia şi Dobrogea. Mircea cel Bătrân a reuşit să-şi păstreze independența prin plata unui tribut. După înfrângerea de la Nicopole din 1396, împăratul bizantin, profund descurajat a adresat mai multe apeluri lumii creştine: s-a adresat ruşilor, papei, venețienilor, regilor Franței şi Angliei. În acest demers al său a întreprins călătorii la Veneția, la Roma, unde s-a întâlnit cu papa Bonifaciu al IX-lea, merge la Paris, unde se întâlneşte cu Henric al IV-lea, fără a obține mare lucru. Salvarea a venit însă din Est, mai precis de la conducătorul mongol Timur-Lenk sau Tamerlan, care sub pretextul supunerii de către turci a păstorilor anatolieni, musulmani suniți ca şi ei, intervin în Asia Mică şi nimicesc armatele otomane la Ankara pe 20 iulie 1402. Baiazid însuşi este făcut prizonier şi moare câteva luni mai târziu în captivitate. Între 1402 şi 1413 asistăm la o reconstituire a Imperiului edificat de către Baiazid. Procesul a fost influențat profund de luptele dintre cei patru fii ai lui Baiazid Ilderim, încheiate în 1413. După ce şi-a eliminat frații, Mahomed I a rămas conducătorul sultanatului, fiind însă obligat să facă față în continuare numeroaselor revolte, dar mai ales lui Mustafa, un fiu nelegitim al lui Baiazid. Această perioadă de

[464] P. WITTEK, *The Rise of the Ottoman Empire,* Londra, 1966.

criză putea constitui un bun prilej de salvare a Imperiului bizantin de către Occident, cu atât mai mult cu cât Mahomed I s-a arătat mai degrabă prietenos cu Manuel. Din păcate irealismul roman, care a apreciat greşit progresul partidului antiunionist de la Bizanţ şi din Ţările slave, lunga paralizie a Veneţiei care până în 1437 a luptat împotriva Ungariei precum şi războiul de 100 de ani, care a neutralizat Franţa şi Anglia, au premis turcilor să se redreseze, fără a fi nevoiţi să facă faţă unui eventual atac venit din Vest. În acelaşi timp, această perioadă a înregistrat şi un rezultat pozitiv: Manuel a putut profita de anii de pace pentru a restabilii ordinea în despotatul Moreei, unde se succedaseră fratele său, Teodor I şi proprii săi copii, Teodor al II-lea şi Constantin al XI-lea.

Mahomed moare în anul 1421, succesor la tron fiind fiul său, Murad al II-lea (1431-1451), care reia practic politica lui Baiazid. Fiul lui Manuel, Ioan al VIII-lea, asociat la tron din ianuarie 1421, comite o gravă eroare: încearcă, fără succes, să pună în locul lui Murad pe Mustafa. De aceea, din 1422 Constantinopolul este supus unui nou asediu, care nu a determinat un eventual ajutor occidental. În primăvara anului 1423, turcii au devastat Grecia, au pătruns pe teritoriul Moreei, iar Tesalonicul a fost cucerit pe 29 martie 1430. În 1425 Manuel al II-lea Paleologul moare, tronul fiind preluat de fiul său, Ioan al VIII-lea (1425-1448), aria sa de domnie limitându-se practic la capitală. Ceilalţi fraţi ai săi, Andronic al IV-lea şi Teodor al II-lea, conduceau celelalte regiuni care mai existau.

Asemenea tatălui său, Ioan al VIII-lea a încercat de la început să facă faţă ofensivei turceşti printr-un ajutor occidental. După asediul Constantinopolului din 1422, Ioan al VIII-lea vizitase deja în calitate de succesor la tron curţile occidentale, iar în 1431 tratativele de unire dintre cele două Biserici au fost reluate în contextul în care papa condiţiona un eventual ajutor militar de finalizarea lor. Practic, în faţa ascensiunii turcilor, împăratul Ioan al VIII-lea s-a decis să încerce imposibilul: unirea cu latinii. Tatăl său, care petrecuse ani buni în Occident după ajutoare îi spusese de altfel că "de speriat îi poţi sperja pe turci cu gândul că ai să faci unirea cu latinii, dar eu nu-ţi dau deloc sfatul să faci aşa ceva, pentru că nu-i văd pe-ai noştri dispuşi să găsească vreo modalitate de unire şi înţelegere cu latinii. Teamă îmi este să nu se facă schismă şi mai rea şi atunci iată că ne-am dat de gol şi în ochii păgânilor". Cu toate acestea Ioan al VIII-lea încearcă, iar în 1431 are loc la Basel un sinod general, care proiecta unirea cu grecii. Participanţii la acest sinod, au trimis în 1437 delegaţi la Constantinopol, care au încheiat o convenţie cu trimişii greci pentru ca ei să sosească mai întâi în apele teritoriale ale Italiei şi după aceea să se decidă locul unde urma să se ţină sinodul care dorea unirea. Pe data de 18 septembrie 1437, prin bula *Doctoris gentium*, papa Eugen al IV-lea a hotărât transferul sinodului de la Basel la Ferrara, pe coasta orientală a Italiei. În luna noiembrie 1437, Ioan al VIII-lea Paleologul, însoţit de fratele său şi de o delegaţie compusă din aproximativ 700 de persoane, au plecat spre Italia cu corăbiile puse la dispoziţie de către papă.

Din impunătoarea suită imperială mai făceau parte: patriarhul ecumenic Iosif al II-lea care va muri în timpul lucrărilor, Visarion mitropolitul Niceei, favorabil unirii cu latinii din motive politice, Antonie mitropolitul Heracleei, Marcu Eugenicul al Efesului, marele adversar al unirii, Dionisie de Sardes, Grigorie Mamas, duhovnicul împăratului şi Silvestru Syropulos, marele eclesiarh al Patriarhiei Ecumenice, cel care a scris *Istoria sinodului unionist de la Ferrara-Florenţa*[465]. Din partea celorlalte Biserici au participat: mitropolitul Isidor al Kievului, din partea marelui principe al Moscovei Vasile al II-lea (1425-1462), Biserica Georgei prin mitropolitul Grigorie al Georgiei, un episcop şi un laic. Din ţara noastră au fost trimişi la lucrări: mitropolitul Damian al Moldovei de neam grec, însoţit de vicarul său, protopopul Constantin şi un delegat mirean, logofătul Neagoe, probabil locţitorul Episcopiei sau Mitropoliei Romanului[466]. Mitropolia Ungrovlahiei, care se

[465] Pr. Prof. Dr. Ştefan ALEXE, *Sinodul de la Ferrara – Florenţa (1438-1439) şi participarea Bisericii Ortodoxe Române*, în *Ortodoxia*, 1989, nr. 4, pp. 19-28.

[466] Despre Damian al Moldovei există mai multe studii, dar noi îl recomandăm pe cel al Domnului Prof. Emilian POPESCU, *Completări şi rectificări la Istoria Bisericii Moldovei şi la relaţiile cu Bizanţul în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în vol. *Credinţă şi cultură în Moldova*, Iaşi, Trinitas, 1995, pp. 125-147.

îndepărtează acum de tradiționalele legături cu Patriarhia de la Constantinopol, Arhiepiscopia sârbă de la Ipek sau Arhiepiscopia de la Ohrida nu au fost reprezentate.

De partea cealaltă, a latinilor, s-au remarcat la discuții: cardinalul Iuliu Cesarini, fost preşedinte al sinodului de la Basel, Ludovic, arhiepiscop de Forli şi Ioan de Raguza (Dubrovnicul de astăzi). Lucrările sinodului au început pe 9 aprilie 1438 la Ferrara, apoi s-au mutat la Florența şi s-au încheiat cu proclamarea unirii pe 6 iulie 1439. Cu toate că unirea părea mai bine realizată decât cea de la Lyon, populația Constantinopolului s-a opus iar Marcu Eugenicu nu a semnat actul unirii, ceea ce l-a determinat pe papă să spună: ”dacă Marcu nu a semnat n-am făcut nimic”. Hotărârile acceptate de împărat şi de cei care au semnat actul de unire din partea ortodocşilor reflectă în bună parte deruta în care se aflau bizantinii în acele momente în care turcii amenințau distrugerea Imperiului, iar lipsurile impuneau o presiune puternică din partea latinilor. În afara consecințelor religioase, unirea a avut şi consecințe politice, printre acestea cea mai importantă fiind neîncrederea lui Murad al II-lea. A urmat o perioadă de conflicte armate, în care s-au implicat şi sârbii, ungurii, românii sau polonezii, încheiată cu victoria turcilor de la Varna din 1444. Această înfrângere a avut consecințe mai grave decât cea de la Nicopole, descurajând profund lumea creştină. În 1446, sultanul Murad al II-lea progresează şi în Sudul Greciei, cucerind regiuni precum Focida şi Beoția, ajungând până la Munții Pindului. Singurul care a rezistat mai mult a fost albanezul Skanderberg, mai precis până la moartea sa survenită în 1468. În aceste condiții, Ioan al VIII-lea moare la Constantinopol în 1448, tronul fiind preluat de către Constantin al XI-lea Dragases, care după mama sa provenea dintr-o familie sârbă. În februarie 1451 a murit şi Murad al II-lea, iar succesorul său, Mohamed, va fi cuceritorul Constantinopolului. În primele zile ale lui aprilie 1453, Mohamed a mobilizat o armată numeroasă sub zidurile capitalei Imperiului bizantin şi după 7 săptămâni de asediu, asaltul final este dat pe 29 mai. În bătălia finală a murit şi Constantin Dragases, istoricii afirmând că această cucerire s-a datorat şi faptului că o poartă a cetății rămăsese deschisă, lucru speculat din plin de către turci. Cucerirea oraşului imperial de pe malul Bosforului de către Mohamed însemna căderea oficială a Imperiului bizantin. Prin această victorie turcii realizau un pod între regiunile deținute în Europa şi cele din Asia Mică. Posesiunile bizantine, latine sau slave din Peninsula Balcanică au fost şi ele repede absorbite de către acest mare Imperiu. Astfel, Atena cade sub otomani în 1456, despotatul de Moreea în 1456, Imperiul de la Trapezunt în 1461, despotatul sârbesc în 1456, iar regatul bosniac în 1463. Până la sfârşitul secolului al XV-lea şi celelalte țări slave precum şi albanezii au avut aceeaşi soartă, astfel încât turcii au ajuns să aibe drept graniță de Vest, Marea Adriatică.

Căderea Bizanțului s-a datorat fără îndoială înbătrânirii instituțiilor sale, lipsurilor unui Stat clădit pe un principiu autoritar şi care nu mai avea forța unei reforme. Căderea sa a avut însă şi alte două mari cauze deja pomenite: cruciadele şi antagonismul religios dintre Orient şi Occident. Cruciadele au ruinat inutil Bizanțul, pentru că occidentalii au fost incapabili să se mențină în Orient. Singura speranță rămânea o posibilă înțelegere între greci şi latini pentru apărarea creştinătății. Toate eforturile în acest sens s-au lovit de pretențiile exagerate ale papalității, de neînțelegerea latinilor sau de obstinația grecilor. Atunci când Imperiul Bizantin a fost cucerit de turci, dispariția sa a lăsat un mare gol în lume. Timp de 11 secole el jucase un rol important, uneori chiar decisiv în istoria Orientului şi a Occidentului. De la Roma, Bizanțul primise şi conservase moştenirea lumii antice, în momentul în care “cetatea eternă” era amenințată cu dispariția de către invaziile barbare. Dintr-o civilizație păgână, decadentă şi incapabilă de înnoire, Bizanțul a reuşit să facă o civilizație creştină, care să răspundă mai bine nevoilor unei conştiințe exigente. Elenismului primar căruia i-a asigurat continuitate, limba greacă fiind în acelaşi timp simbol şi instrument, Bizanțul i-a adăugat roadele unui lung contact cu orientul persan şi cel musulman.

Moştenirea bizantină s-a transmis prin savanții ei, misionari, comercianți sau soldați tuturor popoarelor cu care au intrat în contact; arabii şi turcii au fost şi ei influențați; popoarele slave le datorează religia şi instituțiile, iar după căderea Constantinopolului, mulți savanți greci s-au refugiat în Occident, aducând cu ei şi foarte multe cunoştințe.

Cucerirea Constantinopolului de către turci.
Creştinii sub dominaţia turcească.

Cucerirea Constantinopolului de către turci la 29 mai 1453 constituie unul dintre evenimentele importante ale istoriei universale, iar consecinţele ei se resimt până astăzi. Declinul Imperiului Bizantin a început din secolul al XII-lea, când cavalerii occidentali ai cruciadei a IV-a (1202-1204), manevraţi de Veneţia, pentru interesele ei comericiale în Orient, au atacat Constantinopolul la 13 aprilie 1204. Moştenirea Bizanţului au râvnit-o pe rând bulgarii, sârbii, latinii, dar mai ales turcii din Asia Mică. Popoarele balcanice, greci, bulgari, sârbi, albanezi, răvăşite de naţionalism şi lipsite de unitate în faţa pericolului comun, au căzut rând pe rând sub dominaţia turcilor. Serbia a fost cucerită definitiv în 1459, Bulgaria în 1396, Grecia în 1459-1460, Bosnia în 1463, iar Egiptul în 1517. Întregul Orient ortodox, cu excepţia Rusiei, se afla sub jugul islamic, care s-a menţinut timp de patru veacuri. Această perioadă a marcat profund mentalitatea Bisericii Ortodoxe.

Încercând să definim natura jugului turcesc, trebuie mai întâi să amintim că nu poate fi vorba la început de o persecutare generalizată a creştinilor. Atunci când Mohamed al II-lea a intrat în Constantinopol, după trei zile de asediu, el a instaurat ceea ce s-a numit la acea vreme „legea şi ordinea”[467]. Sultanul Mahomed al II-lea nu era un barbar: el fusese deja la Constantinopol, cunoaştea limba greacă, iar în iniţiativa de a cuceri Bizanţul el era stimulat şi de dragostea sinceră pe care o nutrea faţă de creaţiile greceşti. Unii istorici au remarcat chiar faptul că în suita sa „erau unii creştini care se bucurau de favorurile sale şi care-i serveau ca secretari”. Mahomed se gândea să-şi consolideze Imperiul şi cu ajutorul culturii greceşti. În plus, Coranul chiar dacă-i pomeneşte pe creştini ca fiind necredincioşi, recunoaşte în persoana lui Iisus un Profet, căruia îi datorau respect. De aceea, după cucerirea Constantinopolului una dintre primele iniţiative ale turcilor, a fost invitaţia adresată grecilor de a-şi aleage un patriarh (alegerea l-a vizat pe Ghenadie Scolarul, unul dintre participanţii la Conciliul de la Ferrara-Florenţa). Toţi creştinii erau obligaţi să plătească anual *haraciul*, aceasta fiind practic singura lor obligaţie faţă de cuceritori. În schimb, patriarhul se bucura de libertate deplină în administrarea Bisericii şi nimeni nu avea dreptul să se amestece în hotărârile sale. Persoanele din anturajul patriarhului, episcopi sau preoţi, erau persoane declarate inviolabile; clerul era scutit de impozite. Chiar dacă jumătate din bisericile din Constantinopol au fost transformate în moschei, Poarta nu se amesteca în problemele interne ale Bisericii. Libertatea de a ţine sărbătorile şi de a respecta cultul public erau recunoscute; căsătoriile, înmormântările şi alte slujbe puteau avea loc fără nici o restricţie. Celebrarea Paştilor era autorizată în toate oraşele şi satele. Într-un cuvânt, Biserica avea permisiunea de a rămâne Biserică, iar creştinii îşi puteau păstra religia.

Nu trebuie uitat însă un alt aspect fundamental şi anume acela privind statutul creştinilor în Imperiul turc: spre deosebire de arabi, pentru turci, care nu erau fanatici în materie de religie, creştinismul era credinţa naţională a grecilor, aşa cum cea mahomedană era cea a turcilor. Ca şi în iudaism, de-o manieră generală putem spune că islamul nu făcea distincţie între societatea seculară şi cea religioasă. Instituţiile civile şi politice ale societăţii musulmane, justiţia, legile erau determinate de islam, nefiind aplicabile celor care nu erau musulmani. Patriarhul devine acum *Milet Paşa* sau *etnarh*, adică şeful naţiunii, iar ierarhia bisericească a fost însărcinată cu administrarea civilă a populaţiei creştine. Ea judeca pe creştini conform legilor greceşti, tribunalele sale erau recunoscute de Poartă, iar sentinţele trebuiau executate de autorităţile turceşti. Creştinii puteau avea de asemenea

[467] F. BABINGER, *Mahomed II Conquérant et son Temps,* Paris, 1954. Lucrarea conţine şi un studiu despre Murad al II-lea.

propriile lor şcoli şi propria programă de învăţământ. În mod teoretic, Biserica devenea un fel de Stat în Stat.

În mod formal, putem considera poziţia Bisericii în Imperiul turc ca fiind solidă, numai că nu putem lua în consideraţie numai acest aspect. În realitate, situaţia Bisericii era adesea dramatică, fiind greu de descris toate suferinţele, umilinţele sau adevăratele persecuţii îndurate. Sultanul turc era izvorul tuturor drepturilor, favorurilor sau defavorurilor şi nu dădea nimănui socoteală pentru acţiunile sale. În filozofia religioasă a islamului, creştinii erau consideraţi *rayah*, adică un popor cucerit, necredincioşi; ei nu aveau nici drepturi reale, nici cetăţenie. Chiar şi Mahomed al II-lea, un om cu un nivel politic şi cultural ridicat, săvârşeşte unele abuzuri, exemplul cel mai cunoscut fiind atunci când confiscă patriarhului Ghenadie biserica celor 12 Apostoli, pe care cu puţin timp mai înainte tot el i-o acordase[468]. Imperiul otoman va intra în scurt timp într-o perioadă de declin politic şi arbitrariu, cinismul şi corupţia devenind regulă. Drepturile patriarhului au fost reduse în mod progresiv; nu-i mai rămânea decât tristul „privilegiu" de a fi responsabil al creştinilor. În sec. al XVIII-lea, 48 de patriarhi s-au succedat într-un interval de 73 de ani. Unii dintre aceştia au fost depuşi din scaun după care au fost reaşezaţi, ajungându-se chiar la reinstalarea unora de 5 ori; mulţi au suferit moarte martirică. La rândul lor bisericile erau pângărite, iar Sfintele Daruri profanate. În secolul al XIX-lea, Turcia, era în plină descompunere, numai că era în continuare susţinută de naţiunile europene, care vedeau în ea o contragreutate în faţa Rusiei. Chiar dacă la un moment dat asistăm la o serie de reforme prin care sultanii, încercând să europenizeze Turcia, ameliorau într-un fel situaţia creştinilor, aceştia din urmă au avut de înfruntat noi persecuţii. La rândul lor, grecii din Turcia şi din Constantinopol au plătit insurecţia greacă din 1821 prin masacre cutremurătoare.

Anul 1821 este marcat şi de martiriul patriarului Grigorie al V-lea, omorât chiar în ziua de Paşti a anului 1821. A doua jumătate a sec. al XIX-lea a fost marcată de nenumărate revolte ale creştinilor şi de represiunea sângeroasă a turcilor. A fost o perioadă de luptă deschisă şi de masacre. Anul 1861 a reprezentat mai multe revolte în Bosnia, Herţegovina, Serbia, Ţara Românească, Moldova şi Bulgaria; în 1866 asistăm la o rebeliune în Creta, iar în 1875 la noi revolte în Bosnia şi Herţegovina.

Perioada stăpânirii turceşti a fost marcată în istoria Ortodoxiei şi de o dezvoltare fără precedent a naţionalismului religios. Cauzele pot fi căutate chiar la Bizanţ, acolo unde ideea unui „Stat sfânt" avea valoare absolută. Numai că acest principiu se născuse şi se dezvoltase mai întâi sub semnul universalismului roman. Imperiul multinaţional era conceput ca o depăşire a frontierelor naţionale; era considerat drept „*oikumene*", „universul locuit", unit printr-o singură lege, autoritate, o cultură unică, prin credinţa în aceleaşi valori. Oricare barbar care ar fi acceptat cetăţenia romană şi împărtăşea aceleaşi valori culturale ale elenismului, înceta de a mai fi un barbar şi devenea membru deplin al acestui univers, membru al aceleiaşi societăţi. Această viziune şi acest spirit universalist al Romei a permis întâlnirea şi alianţa cu creştinismul, universal prin esenţă. Dacă Biserica accepta alianţa cu Imperiul şi se plasa sub protecţia lui, îl şi sfinţea prin binecuvântarea ei, Imperiul având astfel şi conştiinţa universalităţii misiunii sale.

Prima breşă produsă în acest universalism a fost divizarea Imperiului, care a avut ca principală consecinţă pierderea componentei occidentale. Chiar dacă autoritatea Imperiului era nominal recunoscută de barbarii stabiliţi în Occident, conflictul cu „Vestul" s-a acutizat în timpul cruciadelor. Patriotismul bizantin, care se alimentase până atunci din visul unui Imperiu universal, s-a transformat în mod progresiv în naţionalism; sentimentul pozitiv a devenit o pasiune negativă, o respingere a tot ceea ce este străin şi ataşament maladiv faţă de ceea ce este al „său". De aceea, în timp ce Bizanţul se opunea, în virtutea „universalismului" său, oricărei tendinţe de separare a Imperiului în mai multe State şi autocefalii independente, în realitate el supunea pe slavi unei elenizări forţate: numirea de episcopi greci, reticenţă faţă de orice particularism local, îndeosebi

[468] A. SCHMEMANN, *Le chemin historique*..., p. 299.

lingvistic. Această atitudine a dus inevitabil la o divizare a lumii ortodoxe evidențiată în momentul cuceririi Constantinopolului de către turci. Paradoxal însă, jugul turcesc tindea mai degrabă către o restaurare a „universalismului creştin" de la Bizanț. Fără să facă vreo diferență între religie şi apartenență etnică, turcii îi considerau pe creştini ca un popor condus de patriarhul de la Constantinopol, în calitate de *etnarh*. Astfel, în această perioadă, puterea imperială ajunge să treacă într-un fel în mâinile patriarhului. Biserică şi Imperiu vor desemna de acum aceeaşi entitate: poporul grec, purtător al valorilor elenistice. Patriarhul este „aşezat pe tron … iar episcopii se înclină în fața lui ca unui Împărat şi Patriarh". Patriarhul Noii Rome aflat în captivitate era privat de libertate, dar nu şi de autoritate.

Glosar

Akrites: aleşi dintre soldaţii de elită, aveau sarcina de a apăra zonele de frontieră (Taurus, Bulgaria). În aceste teritorii ei primeau şi o anumită suprafaţă de pământ, ceea ce le permitea să intre în contact cu populaţiile din afara graniţelor Imperiului. În acest mediu marginal a luat naştere epopeea lui Vasile Digenis Akrites.

Allelengyon: sistem fiscal prin care împăratul Vasile al II-lea (976-1025) obliga pe *dynatoi* să plătească impozitul vecinilor rău platnici, fără să beneficieze de dreptul de preemţiune asupra terenurilor.

Anthropoi kaloi: principalele elemente ale elitei urbane care în perioada secolelor XIII-XV, constituiau anturajul guvernatorului oraşului.

Apocrisiar: trimis, sol.

***Anthypatos*:** la început era o simplă traducere a cuvântului *proconsul*, care în vremea lui Justinian devine o demnitate; după perioada iconoclastă, obţinerea acestui titlu era indispensabilă pentru exercitatea puterii juridice de către strategul unei theme.

Arhonte: este un cuvânt cu sensuri multiple. În secolele VII-VIII, el desemna pe responsabilii detaşamentelor maritime locale, dar se aplica şi acelor persoane care reprezentau autoritatea publică. La sfârşitul secolului al XI-lea, prin acest cuvânt era desemnată elita locală.

August: în sistemul tetrarhic, era vorba de împăratul principal, în opoziţie cu co-împăraţii sau caesarii. Chiar dacă îl mai întâlnim la unii împăraţi ai dinastiei Paleologilor, titlu de *august* nu mai este obligatoriu în secolul al XIII-lea.

Autocrator: termen foarte vechi, care desemna caracterul absolut şi independenţa totală a puterii imperiale în raport cu oamenii, singurul lui control fiind Dumnezeu. (*En Christo to Theo Pistos Basileus* – împărat credincios, în Hristos Dumnezeu).

Basileus: la origine *rege*, termenul desemnând prin excelenţă pe *Marele Rege al Persiei*. El este introdus în titulatura bizantină în urma victoriei lui Heraclius asupra perşilor, devenind echivalentul latinescului *imperator*.

Beg: titlu purtat de guvernatorul provinciilor otomane. Imperiul este împărţit la un moment dat în două mari circumscripţii administrative: Anatolia şi Rumelia, în fruntea cărora era un *beglerbeg* (*beg al begilor*).

Catolicos: titlu purtat de patriarhii eterodocşi din Orient, precum în Armenia şi în Siria – Irak.

Cezar: la origine, titlul îl desemna pe co-imperator, dar din secolul al VII-lea titulatura era rezervată celei de a doua demnităţi imperiale.

Crysobul: cel mai solemn act al cancelariei bizantine, parafat în aur, datat şi semnat de împărat cu cerneală roşie.

Despot: înainte de anul 1204 această demnitate permitea dreptul de succesiune imperială, iar sub Paleologi această denumire era purtată de principii greci sau străini titulari ai despotatelor independente sau autonome (Epir, Moreea, etc.).

Drongar: comandant al flotei centrale, alcătuită din marinari plătiți din surse financiare imperiale.

Duce: comandant militar al unei întinse circumscripții de graniță, care din secolul al X-lea regrupa mai multe theme; în timp, ducele a devenit un simplu guvernator de provincie.

Ecloga: o prescurtare a codului lui Justinian, ce permitea o evoluție a dreptului în vremea împăraților isaurieni.

Emirat: unitate teritorială desprinsă din descompunerea califatelor şi sultanatelor musulmane, aflată sub autoritatea unui general sau emir.

Epanagoga: tratat juridic din vremea lui Vasile I Macedoneanul, destinat introducerii *Basilicalelor*.

Exarhat: provincii conduse de un exarh, deținător al puterii civile şi militare; exista un exarhat al Cartaginei şi altul al Ravenei.

Folis: monedă din bronz cu greutate variabilă, care valora 1/24 dintr-un *miliareison*.

Gonika: pământuri şi venituri deținute sub formă ereditară.

Kral: rege, titlu purtat de suveranii sârbi.

Krites: cea mai însemnată funcție civilă a unei teme, cu sarcini precise în justiție. Deținătorul acestei funcții devine la sfârşitul secolului al X-lea adevăratul guvernator al unei theme.

Lavră: tip de mănăstire care făcea o sinteză între eremitism şi cenobitism; călugărul trăia în timpul săptămânii retras în chilia sa, iar sâmbăta şi duminica venea în mănăstire pentru a participa la slujbe şi la masa în comun. Lavrele atonite urmau acest principiu, dând posibilitatea viețuitorilor să urmeze propriul ritm (idioritmic), chiliile fiind însă situate în incinta mănăstirii.

Logotet **(**cel care dă ordine**)**: titlul purtat de şefii principalilor servicii administrative imperiale (afaceri externe, finanțe publice, armată). În secolul al XIV-lea, *Marele logotet* era un fel de *Prim-ministru*.

Metoc: anexă a unei mănăstiri ce depindea de aceasta din punct de vedere material şi religios.

Miliaresion: monedă din argint, care cântărea aproximativ 3 g. şi valora 1/12 parte dintr-o *nomisma*.

Museion: la început desemna şcolile municipale, iar în secolul al XIV-lea învățământul literar şi ştiințific din Constantinopol.

Nomisma: monedă din aur de 4, 54 g., care valora 1/72 dintr-o *livră*.

Novelă: lege nouă care se adăuga Codului lui Justinian precum şi altor culegeri de legi.

Paideia: învățământul secundar disponibil mai ales la Constantinopol. Sistemul era folosit în şcolile private şi concurențiale.

Partitio Romanie: tratat prin care în martie 1204, Imperiul bizantin era împărțit între viitorul împărat latin, cruciați şi venețieni.

Parec: țăran care nu beneficiază în mod deplin de titlul de proprietate asupra pământului, dar îl poate folsi dacă plăteşte o chirie.

Patriarh: titlu dat începând cu secolul al IV-lea episcopilor de Antiohia şi Alexandria, apoi şi celor de la Constantinopol şi Ierusalim. Patriarhul de la Roma poartă în general titlul de papă; ansamblul celor 5 patriarhi formează *pentarhia*.

Porfirogenetul: copil născut de împărătească în sala de purpură a Palatului imperial.

Prefectul pretoriului: şeful administrațiilor provinciale şi principalul colaborator al împăratului până în secolul al VI-lea.

Proheiron: manual de drept promulgat de Vasile I Macedoneanul, destinat alcătuirii *Basilicalelor*.

Pronoia: concesiunea veniturilor publice unei persoane private, adesea unui militar. Acest procedeu era la început revocabil, dar începând cu secolul al XIII-lea devine ereditar.

Res Privata: bunuri şi venituri ale Casei imperiale.

Roga: salariul funcționarilor, soldaților sau demnitarilor. În cazul funcțiilor mai importante erau date veşminte din materiale prețioase precum mătasea.

Sekreta: birourile administrației centrale, ale căror funcționari erau *asekretis* sau în cazul şefilor *protoasekretis*.

Senat: transferat parțial la Constantinopol, Senatul roman a încetat în secolul al V-lea să mai aibe un rol deliberativ; el devine locul unei categorii sociale de înalți demnitari. Se putea ajunge în Senat de la funcția de *protospătar*, iar apartenența nu era ereditară. Calitatea de senator antrena privilegii juridice, însă şi obligații.

Strateg: guvernatorul unei theme, care acumula puteri civile şi militare.

Stratiot: proprietar funciar care participa financiar la armata unei theme. El însuşi sau un servitor al său era înrolat în acest corp de armată.

Tagmata: contingent al armatei centrale, format din soldați permanenți, adesea mercenari.

Theme: o provincie comandată de un *strateg*. La origine, teritoriul unei *theme* era foarte întins (existau numai patru *theme* pentru întregul teritoriu al Asiei Mici).

Typicon: actul de fondare al unei mănăstiri, cu reguli de organizare, obligații şi drepturi, statut şi dotări.

Lista împăraților

284-305 Diocleţian – împărat asociat
286-305 Maximian – împărat asociat
305-306 Constanțiu I Clor – împărat asociat
305-311 Galeriu – împărat asociat
306-312 Maximian – împărat asociat
306-324 Constantin I cel Mare – împărat asociat
312-324 Licinius – împărat asociat
324-337 Cosntantin I cel Mare
337-340 Constantin al II-lea – împărat asociat
337-350 Constanțiu al II-lea – împărat asociat
337-350 Constant – împărat asociat
350-361 Constanțiu al II-lea
361-363 Iulian Apostatul
363-364 Iovian
364-375 Valentinian I – împărat asociat
364-378 Valens – împărat asociat
375-383 Graţian-împărat asociat
379-392 Teodosie I – împărat asociat
383-392 Valentinian al II-lea – împărat asociat
392-395 Teodosie I

Orient

395-408 Arcadius
408-450 Teodosie al II-lea
450-457 Marcian

457-474 Leon I

474 Leon al II-lea
474-491 Zenon
475-476 Basiliscus – uzurpator
491-518 Anastasie I
518-527 Iustin I
527-565 Justinian I
565-578 Iustin al II-lea
578-582 Tiberiu al II-lea Constantin
582-602 Mauriciu
602-610 Focas

Occident

395-423 Honorius
423 Constanțiu al III-lea
423-425 Ioan
425-455 Valentinian al III-lea
455 Maxim
455-456 Avitus
457-461 Marjorian
461-465 Libius Sever
467-472 Anthemius
472 Olybrius
472-474 Glycerius
474 Iulius Nepos
474-476 Romulus Augustus

610-641 Heraclius – primul basileu bizantin
641 Constantin al III-lea – basileu asociat
641 Heracleonas – basileu asociat
641-668 Constant al II-lea Pogonat
668-685 Constantin al IV-lea
685-695 Justinian al II-lea
695-698 Leonțiu
698-705 Tiberiu al II-lea
705-711 Justinian al II-lea
711-713 Filipicos Bardanes
713-715 Anastasie al II-lea
715-717 Teodosie al III-lea
717-741 Leon al III-lea Isaurul
741 Constantin al V-lea Copronimul
742-743 Artavasde – uzurpator
743-775 Constantin al V-lea Copronimul
775-780 Leon al IV-lea
780-797 Constantin al VI-lea
797-802 Irina
802-811 Nichifor I
811 Staurakios – uzurpator
811-813 Mihail I Rhangabe
813-820 Leon al V-lea Armeanul
820-829 Mihail al II-lea Bâlbâitul
829-842 Teofil
842-867 Mihail al III-lea Beţivul
842-856 Teodora – regentă
867-886 Vasile I Macedoneanul

886-912 Leon al VI-lea

912-913 Alexandru
913-959 Constantin al VII-lea Porfirogenetul
920-944 Roman I Lecapenul
959-963 Roman al II-lea
963-969 Nichifor al II-lea Focas
969-976 Ioan I Tzimiskes
976-1025 Vasile al II-lea Bulgaroctonul

1025-1028 Constantin al VIII-lea
1028-1034 Roman al III-lea Arghiros
1028-1056 Zoe Porfirogeneta
1034-1041 Mihail al IV-lea Paflagonianul
1041-1042 Mihail al V-lea Calafatul
1042-1055 Constantin al IX-lea Monomahul
1055-1056 Teodora Porfirogeneta
1057 Mihail al VI-lea Stratioticos

800-814 Carol cel Mare

814-840 Ludovic cel Pios
817-831 Lotar I
840-855 Lotar al II-lea
850-875 Ludovic al II-lea

875-877 Carol Pleşuvul
881-888 Carol cel Gras
891-894 Guy
894-898 Lambert
896-899 Arnulf
901-905 Ludovic al III-lea

915-922 Bérenger

962-973 Otto I
967-973 Otto al II-lea

996-1002 Otto al III-lea
1014-1024 Henric al II-lea
1027-1039 Conrad al II-lea

1046-1056 Henric al III-lea

1057-1059 Isaac I Comnenul
1059-1067 Constantin al X-lea Dukas
1067-1068 Eudoxia Macrembolitissa
1068-1071 Roman al IV-lea Diogene
1071-1078 Mihail al VII-lea Dukas
1078-1081 Nichifor al III-lea Botaniates
1081-1118 Alexios I Comnenul
1118-1143 Ioan al II-lea Comnenul
1143-1180 Manuel I Comnenul
1180-1183 Alexios al II-lea Comnenul
1183-1185 Andronic I Comnenul
1185-1195 Isaac al II-lea Anghelos
1195-1203 Alexios al III-lea Anghelos
1203-1204 Isaac al II-lea Anghelos şi Alexios al IV-lea
1204 Alexios al V-lea Dukas

1204-1222 Teodor I Laskaris

1222-1254 Ioan al III-lea Dukas-Vatatzes
1254-1258 Teodor al II-lea Laskaris

1258-1261 Ioan al IV-lea Laskaris
1259-1282 Mihail al VIII-lea Paleologul
1282-1328 Andronic al II-lea Paleologul
1328-1341 Andronic al III-lea Paleologul
1341-1391 Ioan al V-lea Paleologul
1347-1354 Ioan al VI-lea Cantacuzino
1390 Ioan al VII-lea Paleologul
1391-1425 Manuel al II-lea Paleologul
1425-1448 Ioan al VIII-lea Paleologul
1449-1453 Constantin al XI-lea Paleologul

1084-1105 Henric al IV-lea

Împărați latini:

1204-1205 Baldouin I
1206-1216 Henric
1217 Pierre de Courtenay
1217-1219 Yolanda
1221-1228 Rober de Courtenay

1228-1261 Baudouin al II-lea
1231-1237 Jean de Brienne

Despoții Epirului

1204-1215 Mihail I
1215-1224 Teodor
1237-1271 Mihail al II-lea
1271-1296 Nichifor
1296-1318 Toma

Sebastocratorii Tesaliei

1271-1296 Ioan I
1296-1303 Constantin
1303-1318 Ioan al II-lea

Despoții Tesalonicului

1224-1230 Teodor
1230-1240 Manuel
1240-1244 Ioan
1244-1246 Dimitrie
1318-1329 Nicolas Orsini
1323-1355 Jean Orsini
1335-1340 Nichifor al II-lea

Lista sultanilor musulmani

786-809 Harun-al-Raşid
809-813 Amin
813-833 Mamun
833-842 Mutasim
842-847 Watik
847-861 Mutawakil
861-862 Muntasir
862-866 Mutazz
866-869 Muhtadi
869-892 Mutamid
892-902 Mutadid
902-908 Muktafi
912-932 Muqtadir
932-934 Kahir
934-940 Radi
940-943 Mutaki
943-946 Mustakfi
946-974 Muti
974-991 Tai
991-1031 Kadir
1031-1075 Kaim

Sultani seldjucizi de Rum

1063-1072 Alp Arslan
1072-1092 Malek-Şah
1077-1086 Soliman I
1092-1107 Kilidj-Arslan
1107-1116 Malek-Şah
1116-1156 Massud I
1156-1192 Kilidj Arslan II
1192-1196 Kaikosru I
1196-1204 Soliman al II-lea
1204 Kilidj Arslan al III-lea
1204-1210 Kaikosru I
1210-1220 Kaikawous I
1220-1237 Kaikudab I
1237-1245 Kaikosru al II-lea
1246-1257 Kaikawous al II-lea
1248-1265 Klidj Arslan IV-lea
1249-1257 Kaikudab al II-lea
1265-1282 Kaikosru al III-lea
1282-1304 Massud al II-lea
1284-1307 Kaikudab al III-lea
1307-1308 Massud al III-lea

Sultani otomani – până la căderea Constantinopolului

1288-1326 Osman
1326-1362 Orhan
1362-1389 Murad I
1389-1402 Baiazid
1402-1421 Mahomed I
1402-1410 Soliman
1411-1413 Musa
1421-1451 Murad al II-lea
1451-1481 Mahomed al II-lea

Lista patriarhilor de Constantinopol

211-217 Filadelfiu
240-265 Evghenie I
284-295 Rufin I
306-314 Mitrofan I
314-337 Alexandru
337-339 Pavel I
339-341 Eusebiu de Nicomidia
341-342 Pavel I
346-351 Pavel I
351-360 Macedonie I
360-370 Eudoxiu de Antiohia
370 Evagriu
370-380 Demofil
380 Maxim Cinicul
379-381 Grigorie I de Nazianz
381-397 Nectarie
398-404 Ioan I Hrisostom
404-405 Arsaciu
406-425 Atticus
426-427 Sisinie I
428-431 Nestorie
431-434 Maximian
434-446 Proclu
446-449 Flavian
449-458 Anatoliu
458-471 Ghenadie I
472-489 Acaciu
489-490 Fravitas
490-496 Eufimie
496-511 Macedonie al II-lea
511-518 Timotei I
518-520 Ioan al II-lea
520-535 Epifanie
535-536 Antim I
536-552 Mina
552-565 Eutihie I
565-577 Ioan al III-lea Scholasticos
577-582 Eutihie al II-lea
582-595 Ioan al IV-lea Postitorul
595-606 Chiriac
607-610 Toma I
610-638 Serghie I
638-641 Pyrrhus I
641-653 Pavel al II-lea
654 Pyrrhus al II-lea
654-666 Petru
667-669 Toma al II-lea
669-675 Ioan al V-lea
675-677 Constantin I
677-679 Teodor I
679-686 Gheorghe I
686-687 Teodor I
688-694 Pavel al III-lea
694-706 Calinic I
706-712 Cyrus
712-715 Ioan al VI-lea
715-730 Gherman I
730-754 Anastasie
754-766 Constantin al II-lea
766-780 Nichita I
780-784 Pavel al IV-lea
784-806 Tarasie
806-815 Nichifor I
815-821 Teodot
821-837 Antonie I
837-843 Ioan al VII-lea
843-847 Metodie I
847-858 Ignatie I
858-867 Fotie I
867-877 Ignatie I
877-886 Fotie I
886-893 Ştefan I
893-901 Antonie al II-lea
901-907 Nicolae I Misticul
907-912 Eutimie I
912-925 Nicolae I Misticul
925-927 Ştefan al II-lea
927-931 Trifon
933-956 Teofilact
956-970 Polieuct
970-974 Vasile I
974-979 Antonie al III-lea
979-991 Nicolae al II-lea
Vacanță timp de 4 ½ ani
996-998 Sisinie
1001-1019 Serghie al II-lea
1019-1025 Eustațiu
1025-1043 Alexei Studitul
1043-1058 Mihail I Cerularie
1059-1063 Constantin al III-lea
1064-1075 Ioan al VIII-lea
1075-1081 Cosma I

1081-1084 Eustratie Garidas
1084-1111 Nicolae al III-lea Grammaticos
1111-1134 Ioan al IX-lea Agapetos
1134-1143 Leon Stypes
1143-1146 Mihail al II-lea Kurkuas
1146-1147 Cosma al II-lea Atticus
1147-1151 Nicolae al IV-lea Muzalon
1151-1152 Teodot al II-lea
1153-1154 Neofit I
1153-1154 Teodot al II-lea
1154-1157 Constantin al IV-lea
1157-1170 Luca Chrysovergis
1170-1178 Mihail al III-lea Anchialos
1178-1179 Hariton Eugeniotis
1179-1183 Teodosie
1183-1186 Vasile al II-lea Camateros
1186-1189 Niceta al II-lea Muntanes
1189 Dositei de Ierusalim
1189-1191 Leonțiu Theotokites
1191-1198 Gheorghe al II-lea Xifilinos
1198-1206 Ioan al X-lea Camateros
1208-1214 Mihail al IV-lea
1214-1216 Teodor al II-lea
1216 Maxim al II-lea
1217-1222 Manuil I
1222-1240 Gherman al II-lea
1240 Metodiu
1244-1254 Manuil al II-lea
1255-1259 Arsenie Autoreianos
1260 Nichifor al II-lea
1261-1265 Arsenie Autoreianos
1265-1266 Gherman al III-lea
1266-1275 Iosif I
1275-1282 Ioan al II-lea Bekkos
1282-1283 Iosif I
1283-1289 Grigorie al III-lea
1289-1293 Atanasie I
1294-1303 Ioan al XII-lea
1303-1309 Atanasie I
1310-1314 Nifon I
1315-1319 Ioan al XIII-lea
1320-1321 Gherasim I
1322-1332 Isaia
1334-1347 Ioan al XIV-lea
1347-1350 Isidor I
1350-1353 Calist I
1353-1355 Filotei Kokkinos
1355-1363 Calist I
1364-1376 Filotei Kokkinos
1376-1379 Macarie I
1379-1388 Nil
1389-1390 Antonie al IV-lea
1390-1391 Macarie I
1391-1397 Antonie al IV-lea
1397 Calist al II-lea
1397-1410 Matei I
1410-1416 Eutimie al II-lea
1416-1439 Iosif al II-lea
1440-1443 Mitrofan al II-lea
1443-1453 Grigorie al III-lea

Lista papilor

311-314 Miltiade
314-335 Silvestru I
336 Marcu
337-352 Iulius I
352-366 Liberiu
352-365 *Felix al II-lea* – antipapă
366-384 Damas I
366-367 *Ursin* – antipapă
384-399 Siricius
399-401 Anastasie I
401-417 Inocențiu I
417-418 Zosima
418-422 Bonifaciu I
418-419 *Eulalius* – antipapă
422-432 Celestin I
432-440 Sixt al III-lea
440-461 Leon I cel Mare
461-468 Ilarie
468-483 Simpliciu
483-492 Felix al III-lea
492-496 Ghelasie I
496-498 Anastasie al II-lea
498-517 Symac
498-501 *Laurențiu* – antipapă
514-523 Hormisdas
523-526 Ioan I
526-530 Felix al IV-lea
530-532 Bonifaciu al II-lea

530 *Dioscur* – antipapă
533-535 Ioan al II-lea
535-536 Agapet
536-537 Silver
537-555 Vigiliu
556-561 Pelagiu I
561-574 Ioan al III-lea
575-579 Benedict I
579-590 Pelagiu al II-lea
590-604 Grigorie I cel Mare
604-606 Sabinian
607 Bonifaciu al III-lea
608-615 Bonifaciu al IV-lea
615-618 Adeodat
619-625 Bonifaciu al V-lea
625-638 Honorius I
Vacanță episcopală
640 Severin
640-642 Ioan al IV-lea
642-649 Teodor I
649-655 Martin I
654-657 Eugeniu I
657-672 Vitalian
672-676 Adeodat al II-lea
676-678 Donus
678-681 Agaton
682-683 Leon al II-lea
684-685 Benedict al II-lea
685-686 Ioan al V-lea
686-687 Conon
687 *Teodor* – antipapă
687 *Pascal* – antipapă
687-701 Serghie
701-705 Ioan al VI-lea
705-707 Ioan al VII-lea
708 Sisinus
708-715 Constantin
715-731 Grigorie al II-lea
731-741 Grigorie al III-lea
741-752 Zaharia
752 *Ştefan al II-lea* – antipapă
752-757 Ştefan al III-lea
757-767 Pavel I
767-769 *Constantin* – antipapă
768 *Filip* – antipapă
768-772 Ştefan al IV-lea
772-795 Adrian I
795-813 Leon al III-lea
816-817 Ştefan al V-lea
817-824 Pascal I
824-827 Eugen al II-lea
827 Valentin
827-844 Grigorie al IV-lea
844 *Ioan* – antipapă
844-847 Serghie al II-lea
847-855 Leon al IV-lea
855-880 *Anastasie* – antipapă
855-858 Benedict al III-lea
858-867 Nicolae I
867-872 Adrian al II-lea
872-882 Ioan al VIII-lea
882-884 Marin I
884-885 Adrian al III-lea
885-891 Ştefan al VI-lea
891-896 Formosus
896 Bonifaciu al VI-lea
896-897 Ştefan al VII-lea
897 Roman
897 Teodor al II-lea
898-900 Ioan al IX-lea
900-903 Benedict al IV-lea
903 Leon al V-lea
903-904 *Christofor* – antipapă
904-911 Serghie al III-lea
911-913 Anastasie al III-lea
913-914 Landon
914-928 Ioan al X-lea
928 Leon al VI-lea
928-931 Ştefan al VIII-lea
931-935 Ioan al XI-lea
936-939 Leon al VII-lea
939-942 Ştefan al IX-lea
942-946 Marin al II-lea
946-955 Agapit al II-lea
955-964 Ioan al XII-lea
963-965 Leon al VIII-lea
964-966 Benedict al V-lea
965-972 Ioan al XIII-lea
973-974 Benedict al VI-lea
974 *Bonifaciu VII* – antipapă
974-983 Benedict al VII-lea
983-984 Ioan al XIV-lea
985-996 Ioan al XV-lea
996-999 Grigorie al V-lea
997-998 *Ioan XVI* – antipapă
999-1003 Silvestru al II-lea
1003 Ioan al XVII-lea
1004-1009 Ioan al XVIII-lea

1009-1012 Serghie al IV-lea
1012-1024 Benedict al VIII-lea
1012 *Grigorie* – antipapă
1024-1032 Ioan al XIX-lea
1032-1044 Benedict al IX-lea
1045 Silvestru al III-lea
1045 Benedict al IX-lea
1045-1046 Grigorie al IV-lea
1046-1047 Clement al II-lea
1047-1048 Benedict al IX-lea
1048 Damas al II-lea
1049-1054 Leon al IX-lea
1055-1057 Victor al II-lea
1057-1058 Ştefan al IX-lea
1058-1060 Benedict al X-lea
1059-1061 Nicolae al II-lea
1061-1073 Alexandru al II-lea
1061-1072 *Honorius al II-lea* – antipapă
1073-1085 Grigorie al VII-lea
1084-1100 *Clement al III-lea* – antipapă
1086-1087 Victor al III-lea
1088-1099 Urban al II-lea
1099-1118 Pascal al II-lea
1100-1102 *Teodoric* – antipapă
1102 *Albert* – antipapă
1105 *Silvestru al IV-lea* – antipapă
1118-1119 Ghelasie al II-lea
1118-1121 *Grigorie al VIII-lea* – antipapă
1119-1124 Calixt al II-lea
1124-1130 Honorius al III-lea
1124 *Celestin al II-lea* – antipapă
1130-1143 Inocenţiu al II-lea
1130-1138 *Anaclet al II-lea* – antipapă
1138 *Victor al IV-lea* – antipapă
1143-1144 Celestin al II-lea
1144-1145 Lucius al II-lea
1145-1153 Eugeniu al III-lea
1153-1154 Anastasiu al IV-lea
1154-1159 Adrian al IV-lea
1159-1181 Alexandru al III-lea
1159-1164 Victor al IV-lea
1164-1168 *Pascal al III-lea* – antipapă
1168-1178 *Calixt al III-lea* – antipapă
1179-1180 *Inocenţiu al III-lea* – antipapă
1181-1185 Lucius al III-lea
1185-1187 Urban al III-lea
1187 Grigorie al VIII-lea
1187-1191 Clement al III-lea
1191-1198 Celestin al III-lea
1198-1216 Inocenţiu al III-lea
1216-1227 Honorius al IV-lea
1227-1241 Grigorie al IX-lea
1241 Celestin al IV-lea
Vacanţă episcopală
1243-1254 Inocenţiu al IV-lea
1254-1261 Alexandru al IV-lea
1261-1264 Urban al IV-lea
1265-1268 Clement al IV-lea
Vacanţă episcopală
1271-1276 Grigorie al X-lea
1276 Inocenţiu al V-lea
1276 Adrian al V-lea
1276-1277 Ioan al XXI-lea
1277-1280 Nicolae al III-lea
1281-1285 Martin al IV-lea
1285-1287 Honoriu al IV-lea
1288-1292 Nicolae al IV-lea
1294 Celestin al V-lea
Vacanţă episcopală
1294-1303 Bonifaciu al VIII-lea
1303-1304 Benedict al XI-lea
1305-1314 Clement al V-lea
Vacanţă episcopală
1316-1334 Ioan al XXII-lea
1328-1330 *Nicolae V* – antipapă
1334-1342 Benedict al XII-lea
1342-1352 Clement al VI-lea
1352-1362 Inocenţiu al VI-lea
1362-1370 Urban al V-lea
1370-1378 Grigorie al XI-lea
1378-1389 Urban al VI-lea
1378-1394 *Clement VII* – antip.
1389-1404 Bonifaciu al IX-lea
1394-1423 *Benedict XIII* – antip
1404-1406 Inocenţiu al VII-lea
1406-1415 Grigorie al XII-lea
1409-1410 *Alexandru V* – antip.
1410-1415 Ioan al XXIII-lea
Vacanţă episcopală
1417-1431 Martin al V-lea
1423-1429 *Clement VIII* – antip.
1424 *Benedict XIV* - antipapă
1431-1447 Eugen al IV-lea
1439-1449 *Felix V* - antipapă
1447-1455 Nicolae al V-lea

Abrevieri

AARMSI – *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*
BCMI – *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*
GB – *Glasul Bisericii*
FHDR – *Fontes Historiae Daco-Romanae*
GCS – *Die Griechischen Christlichen Schrifsteller*
JTS – *Journal of Theological Studies*
MA – *Mitropolia Ardealului*
MO – *Mitropolia Olteniei*
NHE – *Nouvelle Histoire de l'Eglise*
PSB – *Părinţi şi Scriitori Bisericeşti*
REB – *Revue des études byzantine*
RI – *Revista istorică*
RN – *Revue du Nord*
SCIV – *Studii şi cercetări de istorie veche*
SCIVA – *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*
ST – *Studii Teologice*